

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Quarterly

Dec – 2016

Issue – IV

Volume – VII

ISSN No. 2394-8426

International Impact Factor 2.254

Chief Editor

Mr. Mohan Hanumantrao Gitte

At. Dattapur, Post. Ghatnandur, Tah. Ambajogai, Dist. Beed.

Pin – 431519

Mob. No.: +91 92 73 75 9904

Email ID's

info@gurukuljournal.com, mohan.gitte@gmail.com

Web Portal

<http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	महाराष्ट्र राज्यातील काही निवडक फळांबाबतचे संशोधन – भाग 2	प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार	1-5
2	मानवी हक्क : महिला व बालके	एम. बी. रेवतकर	6-10
3	भारतीय पर्यटन व्यवसायाचे सांस्कृतिक व धार्मिक घटक	डॉ. रामदास रसाळ	11-14
4	Perceptions & Problems Of Child Labour	Dr. Ramarao Dharmana	15-23
5	Begins With Health and Environments Problem in India: How Can Control?	Dr. Jiwan Devi	24-28
6	गृहअर्थशास्त्रातील स्वयंरोजगाराच्या संधी	डॉ. यु. एम. खंडाळे	29-33
7	Human Rights in Tibet: The Role of United Nations	Dr. Harsha Chaturvedi	34-37
8	A Study Of Educational Anxiety Of High And Low Class Society Students In Amravati District	Dr. Nilima. Ambadkar, Mrs. Manisha Patil	38-42
9	माडिया (आदिम) जमातीचे सामाजिक जीवन	प्रा. प्रमोद सखाराम घोनमोडे	43-45
10	Luminescence In Silicates: Review	Gurjeet Talwar	46-50
11	विविधांगी वाचन संस्कृती	डॉ. वर्षा ठाकरे & डॉ. निता शर्मा	51-54
12	The Pedagogy of the Oppressed: Challenging Issues and Changing Trajectories	Dr Meera Dahal	55-61
13	भारतातील आदिवासी समाजाच्या समस्या व उपाययोजना	प्रा. विश्वनाथ आत्माराम दरेकार	62-65
14	आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासात सर्व शिक्षा अभियानाची भूमिका	श्री. प्रफुल शामराव सिडाम	66-69
15	नारायण सुर्वेच्या कवितेतील स्त्री रूपे	डॉ. अरूणा अर्जुन मोरे	70-73
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री-विषयक दृष्टिकोन	प्रा. संजय केशवराव लाटेलवार	74-76
17	Quality & Challenges In Inclusive Education Policy	Dr. Devendra R. Bhagat	77-81
18	Chetan Bhagat – An Emerging Educationalist	Pranjali R. Wasulkar, Dr. A V Dhote	82-84
19	स्थलांतरीत लाडज समस्यांच्या विळख्यात : एक सामाजिक प्रश्न	प्रा. मिथुन बाबुराव राऊत	85-90
20	ग्रंथशक्तीचे उपासक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि ग्रंथालयाची उपयोगिता	डॉ. दिलीप बारसागडे	91-94
21	Problems Facing Indian Economy	Prof. Dr. H. M. Kamdi	95-99
22	Observations and Studies on floral diversity in Lake Mendki, Tahsil Bramhapuri of District Chandrapur, Maharashtra state (India)	Chavhan R. N. & Lanjewar Smita	100-105
23	Impact Of Hrm Practices In Cement Industry	Dr. Niyaj S. Sheikh & Mr. Rounak V. Lodhiya	106-110
24	वासुदेव बळवंत फडके एक क्रांतिकारक	डॉ. साळे मीना चंद्रभान	111-113
25	Problems Of Higher Education In India	Dr. Prashant M. Puranik	114-116
26	Role of Human Resource manager in an organization	Prof. Rajesh S. Dongare	117-119
27	Socio-economic, Demographic Profile and Substance Abuse among Street Adolescents in Mumbai	Dattaram D Naik ¹ , Rajesh Dase ² , Augustine Kanjamala ³	120-128
28	A study of use of Web 2.0 technology among University LIS Professionals	Kishor N. Wasurke & Dr Veena A. Prakash	129-138
29	The evolving perspectives on Branding-what holds for the future?	J Murali Krishnan	139-144
30	Generation gap	Prof Dr. S.K. Singh	145-148
31	भारतीय लोकशाही आणि विरोधी पक्षांची भूमिका	प्रा. डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार	149-151
32	तुकारामांचा समताधिष्ठित मानवतावादी दृष्टीकोण	प्रा. संतोष सदाशिव देठे & डॉ. इसादास भडके	152-157
33	आत्महत्या करणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाच्या समस्या	डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत	158-163

34	जलस्वराज्याच्या प्रकल्पाच्या माध्यमातून ग्रामीण समुदायाचा विकास	प्रा. किशोर भारत कुडे	164-169
35	वर्तमानातील शासकीय व्यवस्था आणि आदिवासी विकासात महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची भूमिका	संजय पी. पिठाडे	170-173
36	महात्मा बसवेश्वर : एक युगपुरुष	गुजर सुनिता लिंगराज	174-176
37	सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत नागपूर जिल्ह्याचे योगदान	प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर	177-181
38	Spatial Distribution Of Groundwater Iron And Manganese In Chandrapur District, Central India	R K Kamble ¹ * and M G Thakare ²	182-192
39	Seasonal Variation Of PHYSICO-CHEMICAL Characteristics Of Ghodazari Lake In Chandrapur District, Maharashtra, India	Kavita S. Raipurkar ¹ and M. G. Thakare ²	193-203
40	Demonetization: New Beginning	Dr. Falguni Mitesh Thakkar	204-207
41	अमरावती जनपद के मेलघाट क्षेत्र की अनुसूचित जनजाती की कुल जनसंख्या का साक्षरता दर	डॉ रजनी एम देशमुख आणि प्रा निखिल एम देशमुख	208-211
42	साकेत और उर्मिला के व्यक्तित्व का विरह चित्रण	सुधांशु राय और डॉ शैलेंद्र शुक्ल	212-217
43	विवाहपूर्व समुपदेशनाची गरज : एक अभ्यास	डॉ अरुंधती एस. पाटील & गाभूड उद्धव शंकर	218-223
44	बहुसांस्कृतिवाद और भारतीय लोकतंत्र की चुनौतीया वर्तमान परिप्रेक्ष्य में	चित्रा कर्मचन्दानी	224-230
45	समाजवादी अवधारणा : गांधीवादी चिन्तन के सन्दर्भ में	संदीप सिंह चौहान	231-236
46	भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन में राजस्थान का योगदान : एक नवीनतम विश्लेषण	बालकिशन कुमावत	237-242
47	भारत में पंचायती राज की विकास प्रक्रिया वैदिक काळ से ब्रिटीश काळ के विशेष संदर्भ में	राधा सारस्वत	243-248
48	सरकारिया आयोग : केंद्र राज्य संबंध एवं राज्यपाल	राकेश कुमार	249-252

महाराष्ट्र राज्यातील काही निवडक फळांबाबतचे संशोधन – भाग 2

प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय,
चंद्रपुर

संशोधनाचा गोषवारा :-

आरोग्यम धनसंपदा

अर्थात, आरोग्य सुव्यवस्थित असणे म्हणजेच धनवान असणे होय . आरोग्य सुदृढ असेल तरच संपूर्ण विकास करणे शक्य होऊ शकते. त्याकरिता आहार नियंत्रित असणे आज जरूरीचे झाले आहे. नियंत्रित आहाराकरिता विविध प्रकारची फळे आहारात समाविष्ट करावित, असे डॉक्टर तसेच आहारतज्ञ नेहमीच सुचवित असतात. त्यापैकी केळी आणि द्राक्षे या फळांमध्ये अशी अनेक तत्वे असतात की ज्यामुळे रोग प्रतिकारक शक्ती वाढून मनुष्याचे आरोग्य सुदृढ राहू शकते, नियंत्रित राहू शकते. त्यात असलेल्या नैसर्गिक शर्करेमुळे ताजेतवाने वाटून मनुष्य जोमाने कार्यप्रवृत्त होऊ शकतो, भुकेल्यांचे पोट भरू शकते तसेच कार्यक्षमता अबाधित राहण्यास मदतही होऊ शकते.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता केळी या फळाच्या बाबतीत इ.स.न 1979-80 ते 2000-2001 या वर्षात लागवड क्षेत्र तसेच उत्पादनाच्या प्रमाणातील बदलाचा विचार करता असे दिसून येते की 1979-80 ते 1994-95 पर्यंत सतत थोड्याफार प्रमाणात वाढ होत असून त्यानंतर 1995-96 ते 2000-2001 या कालावधीत आणखी जास्त वेगाने वाढ होत आहे. द्राक्षे या फळाच्या बाबतीत इ.स.न 1979-80 ते 2000-2001 या वर्षात लागवड क्षेत्र तसेच उत्पादनाच्या प्रमाणातील बदलाचा विचार करता असे निदर्शनास येते की, 1979-80 ते 2000-2001 या 22 वर्षांच्या कालावधीत 1982 ते 1984 आणि 1985 ते 1987 हे वर्षे वगळता वृद्धीचे वार्षिक प्रमाण सतत वाढत आहे.

जमीन, पाणी, मेहनत ज्ञान, अद्ययावत माहिती व तंत्रज्ञान इत्यादींचा योग्य वापर करून केळी आणि द्राक्षे या फळांची लागवड केली असता शेतकरी अधिकधीक उत्पादन घेउन श्रीमंत तर बनु शकतो शिवाय सोबतच समाजाला आरोग्यही प्रदान करू शकतो .

बीजशब्द :- सुदृढ आरोग्य, श्रीमंत शेतकरी, लागवड क्षेत्र, उत्पादन, उत्पन्न, सकारात्मकता, प्रयत्न, क्षमता, अद्ययावत माहिती व तंत्रज्ञान इत्यादी.

प्रस्तावना:-

समाजाच्या संपूर्ण विकासाकरिता समाजाचे शारिरिक तसेच मानसिक आरोग्य नियंत्रित असावे लागते. त्यासाठी सकारात्मकता, प्रयत्न, कार्यशीलता, क्षमता, मेहनत यासोबतच संशोधनाचीसुद्धा आवश्यकता असते. ही आवश्यकता पूर्ण करण्याकरिता तसेच आरोग्य नियंत्रित ठेवण्याकरिता आहार नियंत्रित असणे निकडिचे असते. नियंत्रित आहाराकरिता विविध प्रकारची फळे आहारात समाविष्ट करावित, असे आहारतज्ञ तसेच डॉक्टरसुद्धा नेहमीच सुचवित असतात.

अनेक ठिकाणी कुपोषणाची समस्या सतावत असते.तेव्हा प्रकर्षाने अशा फळ आणि धान्यांची आवश्यकता जाणवते की ज्यामुळे कमीत कमी पैशात अधिकाधिक लोकांचे पोट भरेल.तेव्हा केळी आणि द्राक्षे ह्या फळांचा उपयोग अधिक चांगल्या प्रकारे होतो तसेच फळांमध्ये अनेक जीवनसत्वे असतात.

उद्देश :-

केळी आणि द्राक्षे या फळांबाबत अर्थशास्त्रीय दृष्टिने संशोधन करून उत्पन्न, उत्पादन, लागवड क्षेत्र इत्यादींचा अभ्यास करण्याचा मानस नियंत्रित आहार आणि कुपोषण या समस्या सोडविण्याकरिता निर्माण होणा-या गरजेतुन निर्माण झाला.

फळांची निवड :-

संशोधनाकरिता केळी आणि द्राक्षे या दोन फळांची निवड करण्याचे ठरविण्यात आले.याचे मुख्य कारण म्हणजे या फळांमध्ये असलेली विशेषता आणि उपयोग होत. या फळांमध्ये अशी अनेक तत्वे आणि जीवनसत्वे आहेत की ज्यामुळे मनुष्याचे आरोग्य सुदृढ नी नियंत्रित राहू शकते. तसेच नियंत्रित आहार आणि कुपोषण यावर उपाय म्हणूनसुद्धा या फळांचे भरपूर महत्व आहे. कमीत कमी पैशात अधिकाधिक लोकांचे पोट भरण्याची क्षमता या फळांमध्ये आहे.

स्पष्टिकरण :-

महाराष्ट्र राज्यातील 1979-80 ते 2000-2001 या 22 वर्षांच्या कालावधीत केळी आणि द्राक्षे या फळांच्या लागवड क्षेत्रात क्रमशः वाढ होतांना दिसून येते.1994-95 पासून या वाढीचे प्रमाण अधिक जास्त आहे.तसेच या दोन्ही फळांच्या उत्पादनातही क्रमशः वाढ होतांना दिसून येते.1994-95 पासून या वाढीचे प्रमाण अधिक जास्त आहे.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता केळी या फळाच्या बाबतीत इ.सन 1979-80 ते 2000-2001 या वर्षात लागवड क्षेत्र तसेच उत्पादनाच्या प्रमाणातील बदलाचा विचार करता असे दिसून येते की 1979-80 ते 1994-95 पर्यंत सतत थोड्याफार प्रमाणात वाढ होत असून त्यानंतर 1995-96 ते 2000-2001 या कालावधीत आणखी जास्त वेगाने वाढ होत आहे, असे निदर्शनास येते. द्राक्षे या फळाच्या बाबतीत इ.सन 1979-80 ते 2000-2001 या वर्षात लागवड क्षेत्र तसेच उत्पादनाच्या प्रमाणातील बदलाचा विचार करता असे निदर्शनास येते की 1979-80 ते 2000-2001 या 22 वर्षांच्या कालावधीत 1982 ते 1984 आणि 1985 ते 1987 हे वर्षे वगळता वृद्धीचे वार्षिक प्रमाण सतत वाढत आहे.

जमीन, पाणी ,मेहनत ज्ञान, अद्ययावत माहिती व तंत्रज्ञान इत्यादींचा योग्य वापर करून केळी आणि द्राक्षे या फळांची लागवड केली असता शेतकरी अधिकाधिक उत्पादन घेउन श्रीमंत तर बनू शकतो शिवाय सोबतच समाजाला आरोग्यही प्रदान करू शकतो. दोन्ही फळांना **World's Healthiest Food** समजण्यात येते. या फळांमध्ये मानवाकरिता अनेक पोषक तत्वे ,जीवनसत्वे असतात. यासंदर्भात सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे-

केळी		
अनु क्र.	जीवनसत्वे	शेकडा प्रमाण
1	व्हिटॅमिन बी 6	25 %
2	व्हिटॅमिन सी	14 %
3	मॅग्नीझ	16 %

4	कॉपर	10 %
5	फायबर	12 %
6	पोटॅशियम	12 %
7	बायोटिन	10 %

कॅन्सर कमी करणारी तत्वे केळामधे दिसतात. केळापासुन विविध प्रकारचे चिप्स बनवुन त्याद्वारेही उत्पन्न मिळविता येते.

द्राक्षे		
अनु क्र.	जीवनसत्वे	शेकडा प्रमाण (प्रती एक कप किंवा 151 ग्रॅम)
1	व्हिटॅमिन के	25 ग्रॅम
2	कॉपर	21 ग्रॅम
3	मॅग्नीझ	10.57 ग्रॅम
4	व्हिटॅमिन बी 2	8 ग्रॅम
5	व्हिटॅमिन सी	4.83 मिली ग्रॅम
6	कॅल्शियम	15.10 मिली ग्रॅम
7	आयर्न	0.54 मिली ग्रॅम
8	पोटॅशियम	288.41 मिली ग्रॅम
9	व्हिटॅमिन ए, इ ,डी, के	

रक्तातील शर्करेचे प्रमाण संतुलीत राखण्याचे कार्य काळे व हिरवे द्राक्षे करित असतांना दिसुन येते.

वाळलेली द्राक्षे (मनुका,किशमीश) सुकामेवा म्हणुन प्रसिद्ध आहेत, त्याद्वारेही उत्पन्न मिळविता येते.

निष्कर्ष :-

वरील संपूर्ण माहिती व स्पष्टिकरणावरुन असे लक्षात येते की जर जमीन, पाणी ,मेहनत ,ज्ञान, अद्ययावत माहिती व तंत्रज्ञान, कार्यक्षमता व सजगता यांचा योग्य वापर करुन केळी आणि द्राक्षे या फळांची लागवड करुन तसेच त्या फळांवर प्रक्रिया करुन शेतकरी अधिक उत्पादन घेउन स्वतःचा आर्थिक विकास तर करुन घेउ शकतो म्हणजेच तो श्रीमंत बनु शकतो आणि सोबतच समाजाला सुदृढ आणि नियंत्रित आरोग्य प्रदान करु शकतो.

पिक-केळी

वर्ष	क्षेत्र 00हेक्टर (तोडणी झालेले)	क्षेत्र (प्रतिशत प्रमाण)	क्षेत्राच्या प्रतिशत प्रमाणातील वार्षिक बदल	दर हेक्टरी उत्पादन (टन)	एकुण उत्पादन (टन)	एकुण उत्पादन (प्रतिशत प्रमाण)	एकुण उत्पादनाच्या प्रतिशत प्रमाणातील वार्षिक बदल
1979-80	237	100	00	47.96	1136.6	100	00
1980-81	242	102	+ 2.00	52.60	1272.8	111.98	+ 11.98
1981-82	274	115.61	+ 15.61	48.29	1323.1	116.40	+ 16.40
1982-83	250	105.49	+ 5.49	48.30	1207.5	106.24	+ 6.24
1983-84	253	106.75	+ 6.75	48.50	1227.0	107.95	+ 7.95
1984-85	243	102.53	+ 2.53	47.09	1144.2	100.67	+ 0.67
1985-86	251	105.91	+ 5.91	46.14	1158.1	101.89	+ 1.89
1986-87	284	119.83	+ 19.83	48.57	1379.3	121.35	+ 21.35
1987-88	258	108.86	+ 8.86	51.73	1334.7	117.43	+ 17.43
1988-89	270	113.92	+ 13.92	53.95	1476.1	129.87	+ 29.87
1989-90	262	110.54	+ 10.54	54.15	1418.7	124.82	+ 24.82
1990-91	292	123.21	+ 23.21	54.93	1604.0	141.12	+ 41.12
1991-92	307	129.54	+ 29.54	52.57	1613.9	141.99	+ 41.99
1992-93	304	128.27	+ 28.27	52.68	1601.5	140.90	+ 40.90
1993-94	467	197.05	+ 97.05	53.86	2515.3	221.30	+ 121.30
1994-95	374	157.81	+ 57.81	56.70	2118.3	186.37	+ 86.37
1995-96	386	162.87	+ 62.87	57.50	2219.7	195.29	+ 95.29
1996-97	478	201.69	+ 101.69	56.41	2695.3	237.14	+ 137.14
1997-98	532	224.47	+ 124.47	58.65	3129.9	275.37	+ 175.37
1998-99	587	247.68	+ 147.68	58.57	3438.01	302.48	+ 202.48
1999-2000	613	258.65	+ 158.65	59.99	3677.71	323.57	+ 223.57
2000-01	667	281.43	+ 181.43	58.35	3891.63	342.39	+ 242.39

पिक- द्राक्षे

वर्ष	लागवड क्षेत्र (हेक्टर)	लागवड क्षेत्र (प्रतिशत प्रमाण)	लागवड क्षेत्राच्या प्रतिशत प्रमाणातील वार्षिक बदल	सरासरी उत्पन्न प्रती हेक्टर (टन)	उत्पादन (00 मेट्रीक टन)	एकुण उत्पादन (प्रतिशत प्रमाण)	एकुण उत्पादनाच्या प्रतिशत प्रमाणातील वार्षिक बदल
1979-80	2666	100	....	15.7	418.7	100	....
1980-81	2810	105.40	5.40	13.1	369.2	88.17	- 11.83
1981-82	2927	109.79	4.39	13.5	394.8	94.23	6.06
1982-83	2917	109.41	- 0.38	12.8	374.2	89.37	- 4.86
1983-84	2896	108.63	- 0.78	12.0	347.7	83.04	- 6.33
1984-85	4862	182.37	73.74	17.3	843.1	201.36	118.32
1985-86	5306	199.02	16.65	13.8	733.0	175.06	- 26.30
1986-87	5668	212.60	13.58	12.5	550.7	131.53	- 43.53
1987-88	6448	241.86	29.26	15.5	1041.2	248.67	117.14
1988-89	7242	271.64	29.78	22.4	1580.4	377.45	128.78
1989-90	11762	441.18	169.54	17.0	1996.1	476.74	99.29
1990-91	15210	570.52	129.34	16.1	2454.6	586.24	109.50
1991-92	15292	573.59	3.07	18.7	2861.1	683.33	97.09
1992-93	15726	589.87	16.28	23.9	3757.8	897.49	214.16
1993-94	16631	623.81	33.94	24.3	4042.8	965.56	68.07
1994-95	21085	790.89	167.08	22.0	4631.0	1106.04	140.48
1995-96	28012	105.07	- 685.82	24.7	6920.9	1652.95	546.91
1996-97	27813	104.32	- 0.75	27.4	7625.3	1821.18	168.23
1997-98	24704	926.63	822.31	22.7	5601.1	1337.74	- 483.44
1998-99	26973	1011.74	85.11	25.3	6832.5	1631.84	294.10
1999-2000	29756	1116.13	104.39	26.19	7791.77	1860.94	229.10
2000-01	31102	1166.62	50.49	24.44	7601.98	1815.62	- 45.32

संदर्भ :-

1. महाराष्ट्राची कृषी सांख्यिकीविषयक जिल्हावार माहिती (1991-92 व 1992-93)
2. महाराष्ट्राची कृषी सांख्यिकीविषयक जिल्हावार माहिती भाग -2 (1996-97 व 1997-98)
- 3- महाराष्ट्राची कृषी सांख्यिकीविषयक जिल्हावार माहिती भाग -2 (2002)
- 4- The World's Healthiest Food : Second Edition - George Mateljan

मानवी हक्क : महिला व बालके

एम. बी. रेवतकर

स.प्रा आठवले समाजकार्य महाविद्यालय
चिमूर, जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना :-

‘मानवी हक्क’ ही संकल्पना 20 व्या शतकात जगात सर्वत्र चर्चेचा विषय बनली. मानवी हक्क हा विचार 20 व्या शतकात झालेल्या दोन महायुद्धांशी व त्यातील अपरिमित जीवित हाणीशी संलग्नित आहे.

या महायुद्धातून एक प्रश्न पुढे आला व तो म्हणजे एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रातील माणसाच्या जीवावर का उठते? याचे चिंतन, आत्मपरिक्षण करावयास, त्यावर चर्चा करावयास (जागतिक स्तरावर) प्रारंभ झाला. संयुक्त राष्ट्रसंघाने याबाबत पुढाकार घेवून 1948 साली मानवी क्रुरतेला आळा घालण्यासाठी ‘मानवी हक्काचा सार्वभौमिक जाहीरनामा’ प्रकाशित करून, मानवी हक्काच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने पहिले पाऊल टाकले. या संदर्भात अमेरिकेतील पहिली स्त्री (अमेरिकेच्या तत्कालीन अध्यक्षांची पत्नी) एलिनॉर रूझवेल्ट उत्तर अमेरिकेतील बिगर शासकीय संघटनेच्या त्यावेळी त्या अध्यक्ष होत्या. माणूस म्हणून प्रत्येक व्यक्तिला जागतिक स्तरावर जे हक्क मिळावयास पाहिजे त्याची एक विशेष यादी त्यांनी तयार केली. हा दस्तऐवज म्हणजे मानवी हक्क प्राप्त होण्याच्या मार्गाने टाकलेले पहिले व महत्त्वपूर्ण पाऊल होय. काही राष्ट्रातील सरकारे त्यांच्याच नागरिकांच्या संदर्भात जे क्रूर व अमानवी वर्तन करतात त्याला दिलेले खणखणीत उत्तर म्हणजे रूझवेल्ट यांचा हा दस्तऐवज होय. थोडक्यात, दुसऱ्या महायुद्धानंतरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क या विषयाची जाणीव जागृती होण्यास प्रारंभ झाला.

मानवी हक्क : ऐतिहासिक समालोचन

अध्ययनाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : ऐतिहासिक पार्श्वभूमी साधारणतः तीन कालखंडांचा समावेश होतो.

- १) **प्राचीन कालखंड** : यात मानवी हक्काचा शोध प्राचीन ग्रीक कालखंडात लागल्याचे मानतात, त्यानुसार नाटक अ‍ॅन्टीगोन यात मानवी हक्क हे नैसर्गिक हक्क असल्याचा उल्लेख आढळते.
- २) **मध्ययुगीन मध्ययुगातील तत्वज्ञ अ‍ॅबेलार्ड १०७९ ते ११४२ व थॉमस अ‍ॅक्विनॉस १२२४ ते १२७४** नैसर्गिक कायद्याची संकल्पना ही सर्वश्रेष्ठ संकल्पना असल्याचे प्रतिपादन केले.

सामाजिक कराराचा सिद्धांत :

हॉब्स लॉक रूसो यांचा सामाजिक कराराचा सिद्धांत १६ व्या व १७ व्या शतकात प्रसिद्ध झाला. या सिद्धांताच्या माध्यमातून समाज, राज्य व व्यक्ती यांचा परस्पर संबंधावर प्रकाशझोत टाकला. व्यक्तीच्या कल्याणासाठी राज्य निर्माण झाले. त्यामुळे व्यक्तिला पाहिजे ते अधिकार प्रदान करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे व नैसर्गिक हक्कातच मानवी हक्क देखील अंतर्भूत आहे. त्यानंतर अमेरिका व फ्रान्स मध्ये क्रांती झाली. १९७१ च्या सुमारास फ्रान्सच्या राष्ट्रीय संसदेने मुक्त नागरिकांच्या अदेय हक्काची यादी तयार केली आणि ती यादी म्हणजे मानवी व नागरी हक्काचा जाहीरनामा होय असे जाहीर केले.

- ३) **आधुनिक कालखंड** :- पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर आंतरराष्ट्रीय कायदा संस्थेच्या सभासदांनी मानवी हक्काचे जतन करण्यासाठी त्यांनी ७ कलमी कार्यक्रमाचा स्विकार केला.

शेवटी अमेरिकेतील सॅन फ्रान्सिस्को शहरातच २५ एप्रिल ते २६ जून १९४५ या कालावधीत आयोजित संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या परीषदेत मानवी हक्काच्या संदर्भात जाहीर केलेल्या सनदेत मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्य याबाबत अनेक तरतूदी करतांना वंश, लिंग,

भाषा, धर्म या आधारे सर्व नागरिकांना समान हक्क वा अधिकार प्रदान करण्यात आले व १० डिसेंबर १९४८ रोजी झालेल्या संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्वसाधारण आमसभेत मानवी हक्काचा जाहीरनामा जाहिर करून तो स्विकारण्यात आला. जगातील सर्वच राष्ट्रांनी मानवी हक्काची कल्पना स्विकारली आहे.

उद्देश :-

- १) मानवी हक्काचे अध्ययन करणे
- २) मानवी हक्कातील महिला हक्काच्या तरतूदीचे अध्ययन करणे
- ३) मानवी हक्क व बालकांच्या हिताचे रक्षण यांच्यातील संबंध तपासून पाहणे.

गृहित कृत्य :-

- १) मानवी हक्कातच सर्वमानव जातीचे कल्याण आहे.
- २) मानवी हक्काच्या तरतूदी महिला सक्षमीकरणास सहाय्यभूत घटक आहे.
- ३) मानवी हक्काच्या कठोर अंमलबजावणीच्या अभावामुळे बालकांच्या हिताचे रक्षण कमी प्रमाणात झाले आहे.

अध्ययन पद्धती :-

प्रस्तूत लघुशोध निबंधामध्ये मानवी हक्क त्यातील महिलांसाठी व बालकांसाठी असलेल्या तरतूदी त्यातून निर्माण होणारे महिला सक्षमीकरण, महिला सक्षमीकरणातील अडथळे व जागतिक पातळीवर बालकांच्या हिताचे रक्षण इत्यादीचे वर्णन करून उपाययोजना सुचवाव्या लागतात. म्हणून अंशतः निदानात्मक व अंशतः वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब केलेला होता.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तूत लघुशोध निबंधात तथ्यसंकलनाकरिता लिखित अहवाल ग्रंथ, मासिके, संकेत स्थळे, दैनिक वर्तमानपत्रे इत्यादींचा आधार घेण्यात आला होता.

तथ्याचे विश्लेषण :-

मानवी हक्काच्या जाहिरनाम्यातील निवडक कलमे खालील प्रमाणे आहे.

कलम ३: प्रत्येकाला जीविताचा, स्वातंत्र्याचा आणि शारीरिक सुरक्षेचा हक्क आहे.

कलम ४: कोणालाही गुलामगिरीत किंवा दास्यात ठेवता येणार नाही. सर्व प्रकारच्या गुलामगिरी आणि गुलामांच्या व्यापारास प्रतिबंध केला जाईल.

कलम ५: कुणाचाही छळ केला जाणार नाही, किंवा कुणालाही क्रूर, अमानुष किंवा अपमानास्पद वागणूक किंवा शिक्षा दिली जाणार नाही.

कलम ६ : प्रत्येकाला सर्वत्र कायद्यासमोर माणूस म्हणून मान्यता मिळण्याचा हक्क आहे.

कलम १४: (१) प्रत्येकाला छळवणुकीपासून मुक्तता करून घेण्यासाठी इतर देशांमध्ये आश्रय मिळविण्याचा व तो उपभोगण्याचा हक्क आहे.

कलम १६: (१) वंश, राष्ट्रीयत्व किंवा धर्म अशा कोणत्याही बंधनाशिवाय सज्ञान स्त्री-पुरुषांना विवाह करण्याचा आणि कुटुंब रचण्याचा हक्क आहे. त्यांना विवाह, वैवाहिक जीवन आणि विवाह विच्छेदनाच्या बाबतीत समान अधिकार असण्याचा हक्क आहे.

कलम २५: (१) प्रत्येकाला स्वतःचे आणि आपल्या कुटुंबाच्या आरोग्य आणि कल्याणासाठी पुरेशा जीवनमानाचा हक्क आहे. त्यात अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय मदत आणि आवश्यक

सामाजिक सेवांचा अंतर्भाव होतो. त्याचप्रमाणे बेरोजगारी, आजारपण, अपंगत्व वैधत्व, वृद्धत्व किंवा त्याच्या नियंत्रणापलीकडील परिस्थितीतील उपजीविकेचे दुसरे साधन उपलब्ध नसल्यास सुरक्षितता मिळण्याचा हक्क आहे.

(२) मातृत्व आणि बाल्यावस्थेत विशेष काळजी आणि मदत मिळण्याचा हक्क आहे. सर्व मुलांना मग ती औरस असोत किंवा अनौरस असोत सारखेच संरक्षण मिळाले पाहिजे.

(स्त्रोत : (मानवी हक्क : मुलभूत संकल्पना आणि ऐतिहासिक वाटचाल यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ एच.आर.सी ००१ पेज नं. ६४, ६५)

स्त्रियांचे मानवी हक्क (Human Rights of Women)

स्त्रियांसंबंधीच्या हक्काचे जतन करणाऱ्या अनेक तरतुदी भारतीय राज्यघटनेत केल्या असल्या तरी त्यांचा प्रत्यक्ष फायदा स्त्रियांना वास्तवतेत किती प्रमाणात मिळतो हे पाहणे महत्वाचे आहे. सुरुवातीला स्त्रियांच्या हक्कासंबंधी भारतीय राज्यघटनेत कोणकोणत्या तरतुदी आहेत ते आपण पाहू.

स्त्रियांचे हक्क : भारतीय संविधान (Human Rights : Indian Constitution)

भारतीय घटनेने स्त्री - पुरुषांना समान हक्कांची खात्री दिली आहे. तसेच स्त्रियांच्या शोषणाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेचे जतन करणाऱ्या घटनात्मक तरतुदी खालीलप्रमाणे -

कलम १४ : संविधानाचे हे कलम या गोष्टींवर भर देते की, घटकराज्याने कायद्यासमोर सर्व समान या तत्त्वाला मूठमाती देऊ नये. कायद्याने समानतेच्या संरक्षणाची हमी द्यावी. लिंगभेदावर आधारित भेदभाव मान्य करू नये.

कलम १५ : या कलमान्वये असे मांडले गेले आहे की, घटकराज्याने त्यांच्या नागरिकांत धर्म, वंश, जात, लिंग व जन्मस्थान या आधारे भेद करू नये.

कलम १६ (१) व १६ (२) : या दोन्ही कलमांनुसार कोणत्याही घटकराज्यातील वा कामाच्या ठिकाणी कोणत्याही स्वरूपाच्या व विशेषतः लिंगभावावर आधारित विभेदीकरणास थारा देऊ नये, असे सूचित केले आहे.

कलम ३९ (अ) : भारतीय संविधान या विचारावर भर देते की घटकराज्याने अशी धोरणे आखावित की, ज्यामुळे स्त्री-पुरुष नागरिकांना जीवनावश्यक साधनांचा योग्य व समान पुरवठा केला जाईल.

कलम ३९ (ब) : हे कलम 'समान कामासाठी समान वेतन' या तत्त्वाची खात्री देते; परंतु काही क्षेत्रात या कलमाचे उल्लंघन केले जाते आणि एकाच कामासाठी स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना जास्त मोबदला वा मजुरी दिली जाते. बांधकामक्षेत्र, शेतीक्षेत्र अशा ठिकाणी हे विभेदीकरण वा भेदभावाचे वर्तन आढळते.

कलम ३९ (क) : या कलमाच्या माध्यमातून घटनेत अशी तरतूद केली गेली आहे की, घटकराज्यांनी स्त्री-पुरुष अशा दोन्हीही कामागारांच्या आरोग्याचे संरक्षण करावे. तसेच मुलांना शिवीगाळ होणार नाही हे पाहवे. तसेच नागरिकांना त्यांच्या वयानुसार आर्थिक गरज म्हणून व्यवसाय करण्यास मान्यता द्यावी व कोणत्याही नागरिकावर विशिष्ट व्यवसाय करण्याची जबरदस्ती करू नये.

कलम ५१ अ (अ) : या कलमान्वये भारतीय संविधान या विचारावर भर देते की कोणत्याही भारतीय नागरिकाने स्त्रियांची अप्रतिष्ठा, अपमान होईल असे वर्तन करू नये.

असे अनेक हक्क स्त्रीयांना प्रदान करण्यात आले परंतु त्याच्या हक्काची त्यांना जाणीव झालेली दिसत नाही हे खालील तत्वावरून स्पष्ट होते.

स्त्रीयावरील अत्याचाराचे स्वरूप

गुन्हाचे स्वरूप	२००९	२०१०	२०११	शिक्षेचे प्रमाण
बलात्कार	३०३९७	२२१७२	२४२०६	२६.४%
विनयभंग	३८७११	४०६१३	४२९६८	२७.७%
लैंगिक शोषण	११००९	९९६१	८५७०	४५.८%

(स्त्रोत :- राष्ट्रीय गुन्हे नोंदनी विभाग हे महाराष्ट्र टाईम्स दि १९ डिसेंबर २०१२ पृ १० प्रा. शिंदे आर.डी मानवी हक्क सद्यस्थिती आणि आव्हाने प्रकाशित लघुशोध निबंध पेज नं. १६२)

उपरोक्त सारणीचे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, दिवसेंदिवस महिला हक्काचे रक्षण होण्यापेक्षा त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराच्या प्रमाणात वाढ होत आहे. हि चिंतेची बाब आहे. मानवी हक्क स्त्री पुरुष समानता तत्वाला प्रातसाहन देते परंतु समाजात अजूनही असमानता दिसून येते.

बालहक्क : मानवी हक्क

२० नोव्हें १९८९ रोजी भरलेल्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेत १९३ सभासद राष्ट्रपैकी १४० सदस्य राष्ट्रांच्या संमतीने बालकांच्या हक्काची सनद मंजूर केली. प्रस्तुत सनद आपणही स्वीकारलेली असून ११ डिसेंबर १९९२ पासून भारतात त्याचा स्वीकार आणि प्रत्यक्ष अमल झालेला आहे. भारताने आपल्या राज्यघटनेतील मुलभूत अधिकार पासून मार्गदर्शक तत्वे तिसऱ्या आणि चौथ्या प्रकरणात बालकांना जीवन जगण्याचा अधिकार दिलेला असून त्यांना छळवणूक वेढबिगारी आणि भेदभाव या पासून संरक्षण देण्यासंदर्भात तरतुदी केलेल्या आहेत. व्यापक स्तरावर बालकांच्या हक्काचे संरक्षण आणि त्यांच्या विकासाच्या नितीबाबत ठोस पावले उचलण्यास मात्र विलंब झाल्याचेच मान्य करावे लागेल.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या या सनदेत / संहितेत एकूण ५४ कलमे असून पहिल्याच कलमात बालक म्हणजे काय हे स्पष्ट केलेले आहे. 'बालक म्हणजे १८ वर्षाखालील मुले' अशी व्याख्या करण्यात आलेली आहे. या संहितेतील कलम ६ व ८ नुसार प्रत्येक बालकाला जगण्याचा आणि आपली स्वतंत्र ओळख जपण्याचा अधिकार दिलेला आहे. तो उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी त्या-त्या राष्ट्राची राहिल असे नमूद केलेले आहे.

२०११ च्या भारतीय जनगणनेनुसार ० ते ६ वयोगटामधील मुलीचे प्रमाण दर हजार मुलांमागे ९२७ एवढे कमी झालेले आहे. स्त्रियांच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने ही अत्यंत घातक बाब असून आपल्या समाजाच्या विकृत मनोवृत्तीचेच यातून दर्शन घडते. कुपोषणामुळे होणारे बालकांचे मृत्यु ही आमच्या समोरील गंभीर समस्या असून कुपोषणाचे किंवा भूकबळीचे प्रमाण वाढतच आहे. त्यातून कित्येक बालकांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न गंभीर बनला आहे आफ्रिकेच्या तुलनेत भारतातील कुपोषण अधिक असून जगातल्या प्रत्येक तीन कुपोषितांमध्ये एक भारतीय आहे. कुपोषणामुळे केवळ विकास आणि शिक्षणावरच मर्यादा पडत नाही तर त्यामुळे प्रत्यक्ष जीवनच संकटात येत आहे. एकूण बालमृत्यू मध्ये ५० टक्के मृत्यु केवळ कुपोषणामुळे होतात. भारतातील ३ वर्षाखालील शेकडा ४६ बालकांची वयाप्रमाणे योग्य वाढ होत नसून शेकडा ४७ बालकांचे वजन प्रमाणापेक्षा कमी आहे. त्यातील बहुतांश बालके कुपोषित असल्याचे दिसून आलेले आहे.

(स्त्रोत :- प्रा रमेश सोनवळकर मानवी हक्क : संघस्थिती आणि आव्हाने प्रकाशित लघुशोध
निबंध पेज नं. १७०, १७१)

बालकांच्या हक्काचा विचार करता व वरील सर्व घटकांचा विचार करता बालकांच्या मानवी हक्काचे खरचं रक्षण होत आहे काय? हा मोठा संशोधनाचा प्रश्न ठरत आहे. शालेय बालकांना जर त्यांच्या हक्काच्या बाबत शिक्षण घेत असतांनाच जाणीव करून दिल्या गेली तर बालकांचे हक्क सुरक्षित राखण्यास मदत होईल हे मात्र नक्कीच.

निष्कर्ष :-

- १) स्त्री पुरुष विषमता समाजात अजूनही कायम आहे.
- २) मानवी हक्कांच्या तरतुदीच्या अंमल बजावणीचा अभाव दिसून येतो.
- ३) बालकांच्या हिता बाबत पालक जागृत नाहीत.
- १) मानवी हक्का बाबत शैक्षणिक संस्थामधून फारशी माहिती दिल्या जात नाही.
- २) महिलांच्या हक्काचे रक्षण करण्यास ह्या तरतुदी ना पूर्णत यश आले नाही
- ४) बालकांच्या हक्का बाबत समाजात फारशी जागृती अजूनही नाही
- ५) महिलांना स्वहिताच्या तरतुदीची जाणीव दिसून येत नाही.

उपाययोजना

- १) मानवी हक्कांच्या तरतुदीचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात यावा
- २) मानवी हक्क संरक्षण अभियान राबवावे
- ३) मानवी हक्काची अंमलबजावणी सरकारने कठोरपणे राबविली पाहिजे
- ४) आपले हक्क व कर्तव्य या बाबत प्रत्येक स्त्री-पुरुषाने जागृत असले पाहिजे
- ५) भावी पिढी सक्षम होण्या करिता बालहक्काचे संवर्धन करून बालकांची सुरक्षिता निश्चित केली पाहिजे.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) भालेराव प्रा. सुरेश : मानवी हक्क सद्यपरीस्थिती आणि आव्हाने
लोनाकर डॉ.प्रविन प्रशांत पब्लिकेशन्स ३,प्रतापनगर संत ज्ञानेश्वर
मंदिर रोड जळगांव आवृत्ती मार्च २०१३
- २) कुलकर्णी प्रा. पी.के. : मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय डायमंड
पब्लिकेशन्स १२५५ सदाशिव पेठ लेले संकुल
पहिला मजला निंबाळकर तालीम समोर पुणे
४११०३०
- ३) पाटील प्रा. व्ही. बी. : मानवी हक्क के. सागर, पब्लिकेशन्स पूणे
- ४) शेलकर अँड अभया : मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम १९९३,
(सन १९९४ चा अधिनियम क्र. १० नाशिक लॉ.
हाऊस औरंगाबाद चौथी आवृत्ती २०१२
- ५) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र : मानवी हक्काची ऐतिहासिक वाटचाल
मुक्त विद्यापीठ पुस्तिका (HRC 001)

भारतीय पर्यटन व्यवसायाचे सांस्कृतिक व धार्मिक घटक

डॉ. रामदास रसाळ

प्रभारी प्राचार्य

कैलास शिक्षण मंडळाचे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, राहू, ता.दौंड,

जि.पुणे,

भारत ही अनेक धर्मांची जननी आहे. यात प्राचीन वैदिक हिंदू धर्म, बुद्ध धर्म, अनेक पंथ, शीख, जैन, शैव, वैष्णव इत्यादी येथे निर्माण झाले. काहींचा जगातील इतर भागात प्रसार झाला. अशा निरनिराळ्या पवित्र धर्मात ख्रिश्चन, मुस्लिम, ज्यू या धर्मांची अनेक पवित्र स्थळे येथे आहेत. किंबहुना भारतातील देशी पर्यटनातील हाच सर्वात महत्वाचा स्त्रोत आहे. वरील सर्व धर्म व पंथाची शेकडो पर्यटन स्थळे म्हणून देशात विकसित झालेली आहेत.

उत्तर भारतातील सांस्कृतिक व धार्मिक पर्यटन स्थळे

भारतात शेकडो सांस्कृतिक व धार्मिक पर्यटन स्थळे देशभर विखुरलेली आहेत आणि त्यांनी भारतीय पर्यटन क्षेत्र संपन्न केलेले आहे. या सर्वांचा आढावा घेणे केवळ अशक्य आहे म्हणून काही महत्वाच्या पर्यटन स्थळांचे थोडक्यात विवेचन केलेले आहे. उत्तर भारतात अनेक सांस्कृतिक पर्यटन स्थळे आहेत. परंतु त्याशिवाय भारतातील सर्वात महत्वाची धार्मिक पर्यटन स्थळे याचा विभागात आहेत.

1. आग्रा :- आग्रा येथील जगप्रसिद्ध ताजमहल हे अमर प्रेमाचे प्रतीक मानले जाते. मुस्लिम वास्तुरचनेचा उत्कृष्ट नमुना असलेल्या या पर्यटन स्थळासाठी दरवर्षी लाखो पर्यटक सर्व जगभरातून येथे येतात. इ.स. 1632-50 या काळात शहाजहान बादशहाने आपली राणी मुमताज बेगम हिच्या स्मरणार्थ हा यमुनाकाठी बांधलेला आहे. आग्रा शहराच्या दक्षिण बाजूस संपूर्ण श्वेत संगमरवरीने बांधलेली ही वास्तु जागतिक वास्तुरचनेचा एक उत्कृष्ट नमुना असून जगातील ते एक आश्चर्य मानले जाते. ही वास्तु बांधण्यासाठी दररोज सुमारे 20,000 कारागीर सातत्याने काम करीत होते. या वास्तुचे आराखडे उस्ताद अहमद लाहोरी यांनी तयार केल्याच्या मथा आहेत. ही वास्तु बांधून तयार झाल्यानंतर शहाजहानने उस्ताद अहमदचे हात छाटून टाकले, डोळे काढले कारण त्याने पुन्हा अशी अप्रतिम वास्तु बांधू नये.

काउंट केसलिंग यांनी आपल्या "तत्त्ववेत्त्यांची प्रवास दैनंदिनी" या ग्रंथात ताजमहालबद्दल लिहिले आहे की, "ताजमहाल हे कलेचे सर्वात मोठे कार्य आहे आणि मानवी इतिहासात त्यास जोड नाही "

ताजमहालचे हे उत्कृष्ट वैभव सध्या प्रदूषणाच्या विळख्यात सापडले आहे. मथूरा ऑईल रिफायनरी, कोळशावर चालणारे सुमारे 250 उद्योग त्यामुळे येथील वातावरणात सल्फरचे प्रमाणे

जास्त झाले आहे. आग्रा येथे विमानतळ आहे. ते रेल्वेने देशातील अनेक नगरांशी जोडलेले आहे. रेल्वे व रस्ता वाहतुकीची अगदी उत्कृष्ट व्यवस्था आहे.

2. फत्तेपूर सिक्री :- आग्रा येथून मोटार प्रवासाने एक तासाच्या अंतरावर हे शहर आहे. बादशहा अकबर यांनी वसवलेल्या या शहराची मूळ कल्पना साम्राज्याची राजधानी अशी भारतीय पर्यटन व्यवसायाचे सांस्कृतिक व धार्मिक घटक होती. परंतु पिण्याच्या पाण्याचा अभाव असल्याने तेथे वस्ती अशी झालीच नाही संपूर्ण तांबड्या रंगाच्या दगडांनी बांधलेले हे शहर एका टेकडीच्या उतारावर पाय-या पाय-यांवर बांधलेले आहे. पाच मजली पंचमहल व संत सलीम चिस्तीचा दर्गा या तेथील प्रेक्षणीय वास्तु आहेत.

3. मथुरा, वृंदावन :- आग्रा येथून उत्तरेस सुमारे 90 कि.मी. अंतरावरील यमुनेच्या संबधित असलेल्या परिसरात श्रीकृष्णाची अनेक मंदिरे आहेत. यात मथुरेचे द्वारकाधीश मंदिर, वृंदावन येथील गोविंददेव मंदिर, जुगल किशोर राधा-वल्लभ, मदन-मोहन ही मंदिरे वैशिष्ट्यपूर्ण व प्रेक्षणीय आहेत.

4. वाराणसी :- उत्तर व ईशान्य रेल्वे मार्गावरील हे एक महत्वाचे स्टेशन आहे. वाराणसीपासून इंडियन एअर लाईन्सचा बावीस कि.मी. वर आहे. तसेच राष्ट्रीय महामार्ग नंबर हिहिहि 2,7,29 हे वाराणसीतूनच जातात. अशा रीतीने वाराणसी हे देशातील सर्व महत्वाच्या ठिकाणांशीही जोडले गेले आहे.

भगवान श्री शंकराच्या वास्तव्याने पूनित झालेले हिंदू धर्मियांचे सर्वात पवित्र धार्मिक क्षेत्र म्हणजे वाराणसी होय. यालाच काशी किंवा बनारस असे उल्लेखले जाते. गंगेच्या काठी बसलेल्या या नगरात भगवान श्री. काशी विश्वेश्वराचे जगप्रसिद्ध मंदिर आहे. भारतातील सर्वात पुरातन शहरापैकी एक म्हणून ओळखले जाते, हिंदू पुराणांमध्ये व धार्मिक वाङ्मयामध्ये वाराणसीमध्ये गंगेकाठी बांधलेले असंख्य घाट भारतमाता मंदिर, बनारस हिंदू विश्व विद्यापीठ, आलमगीर मशीद, माधव का दरेरा, इतर अनेक मंदिरे व मशिदे प्रेक्षणीय आहेत. वाराणसी जवळीत जौनपूर हे स्थान सुवासिक तेले व सुगंधी अत्तरे यांच्या निर्मितीसाठी प्रसिद्ध आहेत.

5. सारनाथ :- भारतातील प्रसिद्ध बौद्ध धर्मिय स्थळामध्ये सारनाथ परिसर महत्वाचा आहे. याच ठिकाणी गौतम बुद्धांनी ज्ञानप्राप्तीनंतर पहिले प्रवचन दिले. धर्मदिक्षा दिली. त्या काळातील बाग व वास्तु अवशेष अद्यापही येथे आढळतात. स्वतंत्र भारताचे बोधवाक्य असलेले सत्यमेव जयते व त्यावरील चार सिंहमुखे हे ज्या अवशेषावरून घेतले आहेत तो अशोक स्तंभ येथील वस्तुसंग्रहालयामध्ये आहे. येथील प्रेक्षणीय स्थळामध्ये डिअर पार्क, धमेक स्तूप, तिबेटियन बुद्ध विहार व जपान सरकारने बांधलेले कोसेत्सुनोसु बौद्ध मंदिर यांचा समावेश होतो.

6. अलाहाबाद :- अलाहाबाद हे रेल्वेस्टेशन आहे. हे लोहमार्गांनी व रस्त्यांनी देशाच्या अन्य भागांशी जोडलेले आहे. हे शहर प्रयाग या नावाने ओळखले जाते. अलाहाबाद किंवा प्रयाग हे गंगा-यमुनेच्या संगमावर असलेले शहर हिंदूचे प्राचीन व पवित्र तीर्थस्थान आहे. या संगमावर दर बारा वर्षांनी कुंभमेळा भरतो तेव्हा लाखो भाविक येथे येतात. दरवर्षी लाखोंच्या संख्येने हिंदू तीर्थयात्रेकरू येथील पवित्र संगमात स्नान करतात. या उत्सवाला माघमेळा म्हणतात. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल यांचे हे जन्मस्थळ, पशुपती देवालय, भारद्वाज आश्रम,

अलाहाबाद विद्यापीठ, पंडित नेहरुंचे जन्मस्थान, आनंदभुवन व अलाहाबाद किल्ला जो सम्राट अकबराने बांधला, ही प्रेक्षणीय स्थळे आहेत.

7. हरिद्वार, ऋषिकेश :- हिमालयातून गंगा उत्तरेकडील मैदानी प्रदेशात जेथे येथे तेथे ही हिंदूची पवित्र तीर्थस्थाने आहेत. गंगेचे स्वच्छ, सुंदर पाणी पाच सहा मीटर खोलीपर्यंत पारदर्शक असते. गंगेचे सुंदर व नैसर्गिक रूप येथेच पाहावयास मिळते. शिवालिक पर्वताच्या पायथ्याशी गंगेच्या उजव्या तीरावर हरिद्वार बसलेले आहे. अनादिकालापासून या स्थानाला मायापुरी म्हणतात. आणि ते प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र आहे. याही ठिकाणी दर बारा वर्षांनी भारताच्या कुंभमेळ्यास लक्षावधी पर्यटक येतात. हर-कि-पौंडी येथील गंगास्नान हिंदू लोक पवित्र मानतात. भीमगोडा तलाव, सप्त सरोवर, सप्तऋषी आश्रम, भारत हेवी इलेक्ट्रिक कंपनी, गुरुकुल कांग्री विद्यापीठ, दक्ष महादेव मंदिर, मानसादेवी मंदिर व पवनधाम ही येथील प्रेक्षणीय स्थाने आहेत.

8. वैष्णोदेवी मंदिर :- वैष्णोमाता देवीने राक्षसांचा नाश करून येथील गुहेमध्ये आश्रय घेतला. या पवित्र ठिकाणी दरवर्षी लाखो भाविक भेट देतात. कत्रा शहरापासून मंदिरापर्यंत जाणारा रस्ता डोंगरामधून जातो. हा मार्ग सुंदर आहे. कत्रा हे ठिकाण जम्मूपासून 48 कि.मी. आहे. तर कत्रा ते वैष्णोदेवी 13 कि.मी. आहे. एक्कावन्न शक्तिपीठांपैकी हे एक महत्वाचे शक्तिपीठ आहे. चढण्यास अत्यंत कठीण असलेल्या या मार्गावरून जाण्यासाठी यात्रेकरूंचा विमा उतरवला जातो.

9. अजमेर :- राजस्थानातील प्रसिद्ध पुष्कर सरोवरापासून जवळच असलेले हे क्षेत्र दग्याबद्दल भारतात प्रसिद्ध आहे. येथून जवळच शेखावती हे शहर असून त्यास राजस्थानचे खुले कलादालन हे असे म्हणतात हे शहर राव शेखा या राजाने 1433-88 या काळात वसवले. त्या पूर्वी शेखाबाग असे म्हणत असत. शार्दुलसिंग व गोपीनाथ मंदिर हे येथील भारतीय पर्यटन व्यवसायाचे सांस्कृतिक व धार्मिक घटक प्राचीन अवशेष आहेत. येथील राजवाडे, हवेली, किल्ले आणि मंदिरे त्याच्या कोरीव कामामुळे व कलाकुसरीमुळे प्रेक्षणीय आहेत.

10. मांडाबु :- हे अरवली पर्वतरांगेतील सर्वात उंच शिखर आहे. सुमारे 1200 मीटर उंच असलेले हे ठिकाण रस्त्यांनी निरनिराळ्या भागांशी जोडलेले आहे. मांडाबुपासून 185 कि.मी. अंतरावरील उदयपूर या शहरामध्ये असलेल्या विमानतळामुळे हवाई मार्गाने व नंतर सडकेने तेथे जाता येते. अबुपासून 30 कि.मी. अंतरावर असलेल्या रेल्वे स्टेशनमुळे मांडाबु येथे जाण्यासाठी रेल्वेची सोय सुध्दा उपलब्ध आहे.

11. खजुराहो :- मध्य प्रदेशात स्थित असणारे खजुराहो हे देशाच्या इतर भागापासून दिर्घकाळ बाजूला राहिल्यामुळे आक्रमणापासून त्याची फारशी हानी झाली नाही. तसेच इतर ऐतिहासिक वास्तूंच्या मानाने खजुराहो येथील वास्तु सुरक्षित व सुस्थितीत राहू शकल्या खजुराहो हा मंदिरसमूह आहे. चंदेला वंशातील लोकांनी खजुराहो व इतर ठिकाणी उदयास आणली.

12. गया-बुध्दगया :- बिहारमधील गया व बुध्दगया ही गौतम बुध्दांची कर्मभूमी आहे. गयेपासून 16 कि.मी. अंतरावर असलेल्या बुध्दगया या ठिकाणी गौतम बुध्दांना ज्ञानबोध झाला म्हणून या ठिकाणाला बोधगया असेही म्हणतात. येथील महाबोध मंदिर प्रसिद्ध आहे. या मंदिरात

बुद्धाची भव्य मुर्ती आहे. येथून जवळच अंतिमेच्छा चैत्य आहे. तेथे बुद्धाचा पुतळा असून त्या पुतळ्याची नजर ज्ञानवृक्षावर स्थिरावली आहे. तिबेट मोनॅस्ट्रीमधील भव्य धम्मचक्र व मगध विद्यापीठ ही येथील प्रेक्षणीय स्थळे आहेत.

13. पुरी येथील श्री जगन्नाथचे प्राचीन मंदिर अत्यंत देखणे असून अनेक शतकापासून लाखो पर्यटक त्याला नेमाने भेट देतात. या नगराचे दोन भाग आहेत. त्यापैकी जुन्या पुरी पगरात देवतांची भव्य मंदिरे आहेत. तेथे चालणा-या पूजा, पाठ, वाद्ये, गायन यांनी हा परिसर मोहून जातो. नवीन पुरीनगर किना-यावर वसले आहे. आठव्या शतकातील आद्यत शंकराचार्यांनी वैदिक धर्माच्या पुनरुत्थानासाठी देशाच्या चार दिशेला चार पीठे आश्रम स्थापन केले. त्यातील एक पीठ जगन्नाथपुरी येथे आहे. अनेक शतके येथे निरनिराळ्या राजघराण्यांनी राज्य केले. त्यांनी बांधलेल्या अनेक मंदिरांनी हा प्रदेश गजबजलेले आहे.

14. कोणार्क :- ओरिसा राज्यातील कोणार्क येथील सूर्यमंदिर जगप्रसिद्ध आहे. त्यास 'ब्लॅक पॅगोडा' असेही म्हणतात. कारण त्याचा लांबून काळा दिसतो. जुन्या काळी नावाड्यांना दिशादर्शक म्हणून प्रवासाठी त्याचा उपयोग होत असे. हे मंदिर गंगा राजघराण्यातील राजा नृसिंहदेव यांनी बाराव्या शतकात बांधले. 1081 एक या विस्तृत क्षेत्रावर हे मंदिर 1200 कारागिरांच्या अथवा परिश्रमाने उभारले गेले. या मंदिराची उभारणी एका विस्तृत मंचार केलेली असून त्यास सात आ-या असलेली चाके लावलेली आहेत. प्रत्येक चाकाची उंची आठ फूट आहे. देवदेवता. प्राणी, पक्षी, यक्ष, अप्सरा याची शिल्पे सर्वत्र आहेत. 1978 मध्ये या मंदिराच्या छतातील पडझड सुरू झाली. त्याची दुरुस्ती, निगा, संरक्षण यासाठी विविध स्तरांतून मदत गोळा केली गेली. युनोच्या सांस्कृतिक विभागानेदेखील यासाठी आर्थिक व मदत व तज्ज्ञ पुरविले. या मंदिरांच्या दुरुस्तीचे बरेचसे काम संपत आले आहे.

संदर्भ सुची :-

1. R.Robinson - The Geography of Tourism
2. A.K.Bhatia - International Tourism
3. Dr.Jagmohan Negi - Tourism Development and Resources conversation.
4. किलोस्कर पर्यटन विशेषांक मार्च 1997
5. दास्ताने-हर्डीकर विनय संपादित-महाराष्ट्र 1996
6. दास्ताने-हर्डीकर विनय संपादित-महाराष्ट्र 2001

PERCEPTIONS & PROBLEMS OF CHILD LABOUR

Dr. RAMARAO DHARMANA
Head, Dept. of Sociology
Andhra University, Visakhapatnam

ABSTRACT

Child labour is a pervasive problem throughout the world, especially in developing countries. Africa and Asia together account for over 90 percent of total child employment. Child labor is especially prevalent in rural areas where the capacity to enforce minimum age requirements for schooling and work is lacking. Children work for a variety of reasons, the most important being poverty and the induced pressure upon them to escape from this plight. Though children are not well paid, they still serve as major contributors to family income in developing countries. Schooling problems also contribute to child labor, whether it be the inaccessibility of schools or the lack of quality education which spurs parents to enter their children in more profitable pursuits. Traditional factors such as rigid cultural and social roles in certain countries further limit educational attainment and increase child labor. Working children are the objects of extreme exploitation in terms of toiling for long hours for minimal pay. Their work conditions are especially severe, often not providing the stimulation for proper physical and mental development. Many of these children endure lives of pure deprivation. However, there are problems with the intuitive solution of immediately abolishing child labor to prevent such abuse. The problem of child labour has lingered on in many countries because of the complex combination of social, cultural and economic factors involved. Parents play a critical role in child labour as it provides much needed extra income for the family. This paper was an attempt to carried out school-aged children in an urban, low-income community to determine the factors associated with child labour and attitudes to child labour in the community.

Introduction

Globally child labour has reduced from 215 million to 168 million over 13 years ¹. However, it is still a big concern for a developing country like India where poverty is a big challenge for ensuring child rights. Different studies, has revealed that many poor parents cannot continue with their children's education, dropping out from schooling to support the households economy² The Maplecroft advisory group listed India is one of the 64 child-risk countries. The country has, however, made inspiring progress in reducing children in the workforce. The proportion of child workers has reduced from 10.1% in 2001 to 6% in the year 2013.³ The country's constitutional obligation is to develop an economic and social plan, giving privileges to disadvantaged people with the aim of freeing them from all kinds of exploitation . This supreme political commitment has also been reflected in the different policy documents such as the 'Perspective' plan that prioritized education and human resource development as key means of accelerating the country's economic growth ⁴

Children's are the best blessing to the humankind and they are the representation of the wonderful formation of God". They are the most delicate, tender and delicate one and should be taken care of and secured with colossal care and delicacy. The welfare of the whole group, its development and improvement relies on upon the wellbeing, quality and prosperity of its kids. The success and improvement of any nation would surely rely on 'human advancement' or the prosperity of its kin as a rule and youngsters specifically, than the improvement of their military or monetary quality or the wonder of their capital urban communities and open structures. With a specific end goal to ensure and secure human Rights of the kids, Universal Declaration of Human Rights, embraced path in 1948, had broadcasted that adolescence was qualified for uncommon care and assurance.

The UN Convention on the Rights of the kid, received in 1989, broadcasts in Article 6, that each youngster has the natural ideal to life and that the state parties should guarantee to the greatest degree conceivable the survival and advancement of the tyke. Since hundreds of years youngster work is winning over the World and it is a Universal issue, its practice in any general public is infringement of human rights as it is uncouth, unreasonable, cruel and corrupting the ethos of the kids. In this manner the youngster work is a social detestable as well as it is a shame on the youth and abuse of the child

Child Labour

Child labour is a reality for one in every three Indian children, with each child labourer a tangible living symbol of a vulnerable and marginalized family: a reminder of an inadequate education system, a government's inability to act, and above all, a society's acceptance of a social wrong. Child labour destroys children's potential, robbing them of opportunities and perpetuating a cycle of poverty and marginalization. It degrades not only its victims but also those that sanctions or ignores its existence.

Technically the term 'child labour' is used for children occupied in profitable activities, whether industrial or non-industrial. It is especially applicable for activities which are detrimental to their physical, psychological, emotional, social and moral developmental needs. It has been researched and proved that the brain of a child develops till the age of ten, muscles till the age of seventeen and his lungs till the age of fourteen. To be more specific, any activity which acts as a hazard for the natural growth and enhancement of these vital organs, can be considered harmful for natural human growth and developments and termed - 'child labour'.⁵

According to Committee on Child Labour, "Child labour" broadly defined as that segment of child population in work either paid or unpaid.⁶ The term child labour is defined as the work which deprives children of their childhood, their potential and their dignity, and that which is harmful to their physical and mental development.⁷ According to ILO's comprehensive definition of child labour, "Child Labour includes children prematurely leading adult lives, working long hours for low wages under conditions damaging to their health and to their physical and mental development, sometimes separated from their families, frequently deprived of meaningful education and training opportunities that could open up for them a better future".⁹

The Concept (Problem) of Child Labour The concept of child labour is complex in its nature. The word 'child labour' is a combination of two components, i.e. 'child' in terms of his chronological age, and 'labour' in terms of its nature, quantum and income generating capacity.¹⁰ The word 'labour' is a controversial concept to define, especially in the context of child labour, child work and child labour often used synonymously. However all work is not bad for children because some light work, properly structured and regulated, is not child labour. This implies that work which does not detract from other essential activities for children such as leisure, play and education are not child labour. With regard to the conceptual and definitional problems concerning child labour there are two schools of thought. According to the first school known as abolitionist school, education should be made a fundamental human right of every child in 5-14 age group, and any child who is out of school should be treated as a potential working child. They feel that elimination of child labour and attainment of compulsory primary education are two sides of the same coin and one cannot be achieved without achieving the other. According to them, the distinction between hazardous and non-hazardous work is immaterial.¹¹

According to the second school known as reformist school, child labour is a 'harsh reality', which means, given the socio-economic conditions of India (like poverty, unemployment and illiteracy) it is impossible to root out the problem of child labour altogether. They feel that elimination of child labour should be viewed as a longterm goal to be achieved progressively. Hence, they advocate a dual approach of prohibition of child labour in hazardous work and regulation of it in non-hazardous work. Forms of Child Labour Children work in three sectors of the economy¹²

The Agrarian sector :

The agrarian Sector in India is portrayed by destitution, lack of education, unemployment, exceedingly skewed conveyance of land-possession, conventional methods of generation, pervasiveness of old traditions and customs, arrangement of usury, and so forth. A few types of kid work, for example, undetectable, transient, fortified and so on rise up out of this area, which envelops such tedious exercises for young men as taking care of creatures, social occasion wood and grub, sowing and harvesting, shielding fields from nuisances, weeding, and so forth. For young ladies, the exercises are draining creatures, cooking, and taking care of more youthful kids. The country youngster is working children and work is a major a portion of his or her reality, regardless of whether it is non-money related. It additionally, in this manner, implies that instruction is a loss for such a child.

Industrial sector:

Industrial sector is a developing level of urbanization as a consequence of relocation from rustic to urban regions and from littler towns to greater urban areas, where enterprises are being set up. Another component is the dispersal of enterprises into family based units. This again causes the development of different types of kid work, for example, imperceptible, wage-based tyke work working under states of intense abuse in the businesses, offspring of minimized families filling in as independently employed kids or under-wage work in the services sector.

Service sector:

The services sector part really has a specific cover with the modern division. Majority of the children in this division are independently employed on the grounds that its extremely nature gives alleviation from direct supervision. It likewise gives self-sufficiency and opportunity of control over assets. Such kids are observed to work both in the urban and also provincial zones. In this part, tyke work can take such structures as imperceptible, independently employed or under wage-based business, with kids changing occupations at standard interims. This is especially valid in urban zones. The UNICEF has arranged child work into three different classifications.¹³

- Within family in which children are engaged without pay in domestic/household tasks, agricultural/pastoral work, handicrafts/cottage industries etc.
- With the family, but outside the home in which children do agricultural/pastoral work which consists of (seasonal/full time) migrant labour, local agricultural work, domestic service, construction work and informal occupations - e.g., laundry/ recycling of waste - employed by others and self-employed.
- Outside the family in which children are employed by others in bonded work, apprenticeship, skilled trades (carpet, embroidery, brass/copper work),

industrial/unskilled occupations/mines, domestic work, commercial work in shops and restaurants, begging, prostitution and pornography. Each Form of child labour has its own peculiar features, which are in the forms of domestic labour, agriculture labour, migrant labour, bonded labour, wage based labour, self employed labour and invisible labour.

Rudiments of child labour

Child labour involves one or more of the following elements (1) Work by very young children, (2) Long hours of work on a regular full-time basis, (3) Hazardous working conditions (Physically and mentally), (4) No or insufficient access, attendance or progress in school, (5) Abusive treatment by the employer, (6) Work in slave like arrangements (bonded labour)

Issues relating to child labour

The Indian issue of child labour is not an aftereffect of any single separated component. It is a multi dimensional issue that includes different reasons adding to it in an assortment of ways. A portion of the elements contributing and in charge of predominance and propagation of youngster work are: proceeded with destitution, lack of education and numbness of poor guardians, populace blast expansive family estimate, low family salary, the custom of making child take in the family ability, absence of political will and frail/late requirement of laws, un-business/under-business, movement, nonappearance of arrangement for all inclusive necessary essential training etc.¹⁴

Subsequently, the issue of Child labour is intense and multi-dimensional. The Government of India has surrendered the presence of tyke work as "brutal reality".¹⁵ The open deliberation about whether youngster work ought to be banned or directed is not new. It surfaced in 1985, when the Government of India guaranteed that 'kid work was a cruel reality' and thought that it was more reasonable to direct instead of boycott it; the Child Labor (Prohibition and Regulation) Act, 1986 - an Act without teeth and countless provisos - was passed. Child work has been in presence since time immemorial in one shape or the other. In pre-modern period youngsters used to help their folks in family work, cultivate operations or family occupations. The financial and social elements which constrain kids into work and these components can be comprehensively grouped into supply side variables, allude to the conditions under which families are drawing in kids in work. i.e. families drive them to send their youngsters for work. Request side variables allude to the inclination of businesses for employing children

Paucity

Neediness is the womb of all disease. What's more, neediness is a twofold edged weapon in that the poor casualty of disease loses his day by day winning limit too making him/her poorer toward the end of the day.¹⁶ Poverty as an outrageous human condition has constantly evoked gigantic social interest. Poverty is a solitary real reason for kid work; this is a noteworthy contributing variable and has many measurements. The Institution of Public supposition directed a study in 2010, which demonstrated that 41.2 percent of Indian populace was under neediness line. Half of these had a place with the Scheduled Caste and Tribes. In town a larger part of agribusiness work has a place with these communities.¹⁷

Poverty is frequently supplemented by other financial components to open the tyke to manual occupations. A large number of individuals in this nation live in a condition of contemptible neediness, without sustenance, protect, work, social insurance and training. As indicated by the Human Development Report 2012, consistently 1400 youngsters bite the dust, one Crore children

each year don't live to see their fifth birthday.¹⁸ Another imperative variable for the propagation of tyke work is the rising rate of dropouts from school of offspring of the poor families. The high rate of dropouts is perpetually an outcome of neediness. In many spots, schools are arranged in extremely remote territories and are not available to a sizable populace. There was absence of framework offices like building, supplies, furnitures, instructors, staff, drinking water, toilets and so forth. Lamentable conditions in school training framework hold little fascination for child.

In this manner child labour is not just a monetary impulse of poor families, it is additionally the results of extraordinary social and financial exploitation. Poverty of the family units might be because of a few elements: (an) Inadequate pay of the family; (b) Unemployed grown-ups; (c) Absence of plan for family stipends; and (d) Large family and so forth. Destitution and absence of training are the two essential purposes behind the regularly developing social malevolence of child work. Guardians in the destitution zone bring forth cash making machines, and not youngsters. They procure more in the city from asking. At that point as they develop they make hobos and in the long run send them to bosses. Consequently child living in destitution are denied of a large portion of their rights: survival, wellbeing and sustenance, instruction interest and assurance from mischief, misuse and separation. Subsequently neediness denies offspring of their rights.³⁷ Those who are at the base of destitution line are assumed be in degraded destitution and the financial specialists and organizers frequently argue for a decided assault to lessen their wretchedness. Regularly in their energy to make Five Year Arrangements alluring, the organizers neglect to recognize plans reasonable radicalism and political opportunism.¹⁹

Absence of education and obliviousness is the bane for the general public. Indeed, even following 66 years of Independence, Indian individuals are kept on driving a dim life. To the extent proficiency is concerned, India is most minimal positioned on the planet. According to 2001 Census proficiency rate is 52% and according to 2011 Census it is 64.8% - Male Population is 336,533,716 - 75.3%, Female Population is 224,154,081 - 53.7% and Rural education is 58.7% and Urban education it is 79.9%. Kerala State records most astounding proficiency rate of 90.9% and Bihar records least education - 47%. The higher rate of lack of education demonstrates the obliviousness of guardians, so they push their youngsters to work compel which is a supply figure and contributory reason for kid work.

Guardians don't think better eventual fate of their wards. Particularly rustic/relocated guardians, tribal and individuals remaining in ghetto territories don't comprehend their duties and consequently child are denied of their entitlement to training and advancement. There is a nearby nexus between youngster work and ignorance and they go as one and every one backings the other. Same studies have uncovered that the greater part of the tyke works are either add up to ignorant or incomplete uneducated and their folks are unskilled. No study has ever found a tyke work originating from an informed family. Lack of education and obliviousness of the guardians and their demeanors towards teaching the kid is a critical component adding to tyke work. Because of obliviousness, guardians of working kids frequently have little confidence in the nature of instruction accessible to them and may see little use in tutoring where prospects of better paid work following a few year of training remains uncertain.²⁰

As indicated by 1971 Census, populace of India was 548 million and in 2001 it was 1028.70 million. By the turn of 2016 the populace is relied upon to achieve 1264 million. Such a gigantic increment in numbers will influence monetary improvement and require huge contributions for

social administrations, community courtesies and framework advancement. Kid populace records 398,306,000 and elucidation of 2011 Census figures of the National Labor Institute show that, out of 203 million youngsters between the ages of 5 and 14, 116 million are in schools, 12.6 million are in fulltime business and the status of 74 million is obscure. Most, if not all, of the 87 million, not in school, do house chip away at family ranches, work nearby their folks as paid farming workers, fill in as local hirelings, or are generally employed.²¹

The custom of making kids learn family aptitudes Most customary families trust that a kid is destined to them to procure more for the family. The child is simply one more wellspring of salary and conventional business families in certainty put the tyke into business as opposed to send them to class. Under the appearance of preparing them, they make them work for quite a long time, at times falling back on physical torment in the event that youngster commits errors. There is a myth that kid work is important to protect conventional expressions and specialties. Youngsters clung to families or who are enlisted work are never instructed the genuine specialty. Learning of a specific workmanship or specialty by children inside their families, as a major aspect of their socialization, ought to be incorporated with their training. children ought not be yielded at the sacred place of protecting customary art.²²

Child labour is as much the cause as outcome of grown-up unemployment and under business. It supplements and braces the family wage. child labour is an endowment to ventures as well as an immediate affectation for installment of low wages to grown-up laborers. The passage of the youngsters into the work advertise decreases the chances of work for the grown-up and brings down the dealing force of grown-up laborers. Child labour work includes the utilization of work as its purpose of most reduced profitability. Consequently it is a deficient usage of work constrain.

There is no proof that the child was working in the premises and courts let off the businesses. Infringement of this enactment is not a cognizable offense and weight of evidence lays on the indictment, consequently it is hard to demonstrate. There is a solid explanation behind disappointment of indictment because of absence of confirmation identifying with the age of the youngster. The child's age must be demonstrated in the courts. For the most part, in country puts the kids don't have a birth certificates and a few schools/foundations will issue a fake/false testaments indicating upper age of the youngster keeping in mind the end goal to escape from indictment. In this manner there is no dependable proof to demonstrate the age of the kid. In such cases Inspectors are required to get the tyke medicinally analyzed at the cost of the business. Because of strict consistence of this system, there is a deferral in documenting of cases. In not very many cases, courts convict the business just by forcing a fine, yet in extremely uncommon case convict the business by detainment. In this manner, courts tend to pass lighter sentences in kid work matters. This is likewise because of the harshness of the Judiciary. .

A definitive point should be the abrogation of kid work and every legislative program must work towards satisfying this target, youngster work ought not be under the purview of the Ministry of Labor. As the recovery program goes under Education Department, Health Department and Rural Development and so on. Co-appointment among these Departments is frequently a noteworthy obstacle. Hence a tyke work ought to be under the Ministry of Welfare since it ought to be more qualified to manage the issue in its different measurements. Arrive changes projects ought to be entirely executed. Land to the landless must be given, as the greater part of the groups of child

labour are landless. Legislature of India kept on including couple of more occupations and procedures in the rundown of existing restricted ones and expanding the quantity of youngster work extends under the National Child Labor Project is only a joke. It is a marker of increment and irritating the issue of youngster work simply like increment in foundation of police headquarters, which demonstrates the expansion in the commission of violations and increment of doctor's facilities means increment of ailments separately. It appears, at present Government has no aim to boycott the act of youngster work atleast sooner rather than later.

Squat edifying Attainment

Child labour is the foe of child training". The Ministry of Labor and Employment, Government of India, on the counsel of the Technical Advisory Committee issued a notice, denying the work of kids underneath 14 years in administration segment including residential work with effect from 2006.²³ Jomtein denoted the rise of an International agreement that, instruction is the absolute most imperative component in battling neediness, engaging, shielding kids from unsafe and exploitative work and sexual abuse, advancement of Article 21A of The Indian Constitution, " "The State shall provide free and compulsory education to all children of the age 6 to 14 years in such a way as the State may, by law, determine". human rights and democracy, protecting the environment and influencing population growth²⁴

Conclusion

Child Labour and its Determinants . In the analysis of the Body of Knowledge on child labour in India, it is evident that the elimination of child labour lies in the resolution of wider societal determinants, rather than in a focus on the most egregious and discrete symptoms. . Child labour primarily results from household vulnerability. Households that supply child labour are those with low and insecure incomes; and limited access to land, education and social protection. They tend to be marginalized by geography, ethnicity and caste. The education system is inaccessible, exclusionary, poor quality, impractical and inflexible, or perceived as such and can neither prevent child labour, nor engage with current child labourers. . There would appear to be wide societal acceptance of child labour from the perspectives of (1) poor children, families and communities, (2) those who employ children and benefit from their exploitation, and (3) the wider Indian public. Gender discrimination plays a role in the creation of child labourers as girls are more likely than boys to not complete their primary education and to become both involved in child labour, and involved at a significantly younger age.

The phenomenon of child labour is multi-dimensional complex problem and deep rooted in the socio-economic fabric of the society. So it may not be wise to rely on one single approach to deal with it. There are many factors responsible to this complex problem, so a comprehensive integrated approach is required to tackle and combat child labour. This can be done only by bringing attitudinal change, and social awareness and rigorous campaign against the problem of child labour. Thus, it requires honest effort and strong commitment and support from all concerned.

Reference:

1. The Guardian, (2013 <https://www.theguardian.com/technology/2013/jan/25/apple-child-labour-supply>)

2. World Bank, (2013), International Bank for Reconstruction and Development, Washington DC, USA
3. Children Equity Atlas, (2013). Bangladesh Institute of Development Studies, Dhaka, 2013
4. GED (2011). Institute of Statistics, UNESCO, Canada. 2011
5. Archana Mehendale, (1997) “ Elimination of Child Labour- A Study of the Role of Law and NonGovernmental Organizations from a Perspective of the Rights of the Child”, Bangalore: National Law School of India University.
6. Patrinos H.A. and G. Psacharopoulos. 1995. "Educational Performance and Child Labor in Paraguay." International Journal of Educational Development 15,1: 47-60.
7. Briggs, Philip (2012) Northern Tanzania – The Bradt Safari Guide with Kilimanjaro and Zanzibar Connecticut: The Globe Pequot Press Inc.
8. Nayak S, Shenoi SD, Pai BS, Prabhu S. Henoch-Schonlein purpura: Yet another disease manifesting the Koebner phenomenon. Indian Journal of Dermatology, Venereology, and Leprology 2013;79(1):135
9. Francis Blanchard, (1983) “Child Labour” ILO, pp 3-4. 134
10. Singh, R. and G.E. Schuh. 1986. "The Economic Contribution of Farm Children and the Household Fertility Decisions: Evidence from a Developing Country, Brazil." Indian Journal of Agricultural Economy 41,1: 29-40.
11. Barker, G. and F. Knaul. (1991). "Exploited Entrepreneurs: Street and Working Children in Developing Countries." Working Paper Number 1, Childhope-USA, Inc. New York
12. Patrinos H.A. and G. Psacharopoulos. 1995. "Educational Performance and Child Labor in Paraguay." International Journal of Educational Development 15,1: 47-60.
13. Bequele, A. and J. Boyden. (1988). "Working Children: Current Trends and Policy Responses." International Labor Review 127,2: 153-171.
14. Kanbargi (1988), ‘Child Labour in India: The Carpet Industry of Varanasi’, in Bequele and Boyden (eds.), Combating child Labour
15. Chen O, Zhu X, Ren P, Wang Y, Sun R, Wei D. Henoch Schonlein Purpura in children: clinical analysis of 120 cases. African health sciences 2013;13(1):94-9
16. Prof. B.N.Hegde (2007), “Hungry Mouth’s Day”, Vol.55, No.12,Mumbai: Bhavan’s Journal Bharatiya Vidya Bhavan, p.37. 142
17. Institute of Public Opinion, Monthly Commentary on Indian Economic Conditions, December 1973.
18. Dr. Justice A.S.Anand, (2006) Article on “Neglect of Economic and Social and Cultural Rights- A Threat to Human Rights”, Vol.5, New Delhi: Journal of the National Human Rights Commission, p.144.
19. Seetharamu, A.S. and U. Devi. 1985. Education in Rural Areas: Constraints and Prospects. New Delhi: Ashish Publishing House.
20. The State of the World’s Children, 2010-Childhood under Threat UNICEF, p.17.
21. Dr. Binda M. Nambiar (2007), “Children and Human Rights”, Vol.149 Journal of Indian Legal Thought, M.G. University Kottayam, p.157. 145
22. Draft Declaration and Agenda for Action of the National Consultation and Child Labour, Delhi, 4-5 August, 1997.

-
23. Asha Bajapai, (2003) Child Rights in India - Law, Policy and Practice, New Delhi: Oxford University Press, 2009, p.173. 151
24. Sheeba Pillai, (2008) “Right To Education And The Fishing Community In Kerala”, Vol.1, Mysore University Law Journal, p.95.

Begins With Health and Environments Problem in India: How Can Control?

Dr. Jiwan Devi*

Assistant Professor,
Department of Political
Science, Hans Raj Mahila
Maha Vidyalaya, Mahatma
Hans Raj Maraj, Jalandhar,
Punjab (144008)

Many years ago our environment was less polluted. But slowly human activities moved towards social, economic, political needs and human actions are changed many of the world's natural environmental system, including climate system. There are many environmental issues in India as air pollution; water pollution, garbage and pollution of the natural environment. There are all challenges for India that's why one of the primary causes of disease, health issues and long term livelihood is pollution. Other major environment issues are forest and agriculture degradation of land and lack of organized garbage and waste removal service. In India lack of flood control and monsoon water drainage system or cremation practices near major rivers are cause pollution. The trash of garbage is a common sight is urban and rural areas of India. The other source of pollution is greenhouse gas in atmosphere that absorbs and emits radiation within the thermal infrared range. This process is fundamental cause of green house effect. Ecological issues are an integral and important part of environment issues of changing India. Poor air quality, water pollution and garbage pollution-all affect the food and environment quality necessary for ecosystem. In 21st century around the world higher sustainable development programmed should be implemented to control health and environment or to save the nations. The main aim of this study is to concentrate on:

- (1) What is the parameter of low cast sanitation and how Indian government dealing with it.*
- (2) Is Indian society able to understand the upcoming health and environment hazards? What is the level of preparedness on the part of Indian citizen?*

These questions find relevance when health and environment problem is looking forward to convert the plan and policy to make a secure the life for better future?

Everything which surrounds us may collectively be termed as environment. The air which we breath, the soil on which we stand, water, living and non-living things around, all is environment. Environment has influenced and shaped our lives since time immemorial. It is from the environment that we get food to eat, water to drink, air to breath. Before Industrial Revolution environment was less polluted. Slowly human activities moved towards social, economic, political needs and human actions changed many of the world's natural environmental systems, including climate system. Resultantly, our environment and health is in danger today. One of the most serious threats is in the massive amount of waste we put into air, water and ground every year. Ground reality is shocking where children are bearing the brunt of environmental degradation. Their tender bodies make them most vulnerable to a host of diseases.

Today viruses are constantly changing character and becoming virulent. Ecological degradation ensures their survival. New diseases are the result of environmental degradation. Green house effect is a natural feature of the earth's environment, keeping our

planet's surface at a warm temperature. The natural process of CO₂ and the other greenhouse gases, forming a blanket of gases that do not allow all the radiation to escape back into space is known as 'Greenhouse Effect'. The greenhouse effect is essential to maintain the earth's temperature at a habitable level. The problem is that human activity is making the blanket of gases 'thicker' or enhancing the greenhouse effect. In 21st century around the world higher sustainable development programmed was promoted with the intention that it should be implemented to control health and environment to save the nations.

Thus, in the light of above discussions, main aim of this study is to concentrate on:

(1) The parameter of low cost sanitation problem and how Indian Government is dealing with it.

(2) Is Indian society able to understand the upcoming health and environmental hazards? What is the level of preparedness on the part of Indian citizens?

Presently India is approaching towards industrialization rapidly and it has threatened the Indian ecological balance seriously. As a result, the greenhouse and other related problems are posing threat in India. The current trends in population growth, consumerism, socio-ecological disorder raises serious concern about the long term sustainability of the ecosystem. The concept of sustainable development has got two major dimensions-ecological and social. Sustainable development is an eco-friendly process of development in contrast to the eco-destructive process of the present dominant model of development. It refers to a process of development which lays emphasis on conservation, renewal and enrichment of the physical environment and its resources. It is therefore the responsibility of the mankind to think and act accordingly for the sustainable development of the environment. 'The sustainable development requires the consideration of the interaction of a planned system with nature and society under both present and long-term future conditions'. For this purpose we need own promising pathway to urban and rural area development. The very base of our political system i.e., Indian Constitution mentions that: 'It shall be the duty of every citizen of India to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wildlife and to have compassion for living creatures' (Article 51A of Directive Principal).

In India environmental sanitation envisages promotion of health of the community by providing clean environment and breaking the cycle of disease. It depends on various factors that include hygiene status of the people, types of resources available, innovative and appropriate technologies according to the requirement of the community, socio-economic development of the country, cultural factors related to environmental sanitation, political commitment, social factors including behavioral pattern of the community, legislative measure adopted and other. India is still lagging far behind many countries in the field of environmental sanitation. For this, we require newer strategies to protect issues of water constraints, environmental-related health problems, rapid population growth, distribution of water resources, administrative problem, industrialization, urbanization and rapid economic growth. For the purpose of health protection we need strong emphasis on Information, Education and Communication (IEC) capacity building and hygiene education for effective behavior change with involvement of women, Panchayati Raj Institution (PRIs), Non-governmental Organizations (NGOs),

Individual Household Latrines (IHHL), School Sanitation Hygiene Education (SSHE), Community Sanitary Complex (CSC), Rural Sanitary Marts (RAMs) with new launch of Swachh Bharat Abhiyan and Make in India.

Gandhiji's and His Role on Sanitation:

Mahatma Gandhiji's was a great champion of cleanliness. He was very much concerned about the dirty roads, streets, temples and specially Harijan bastis of the country. Gandhiji when returned from South Africa he noticed very bad state affairs in India regarding sanitation and cleanliness. He took upon himself to motivate and personally commit towards making the country filth free. Gandhiji always emphasised the need to educate villagers on good hygiene and sanitation. Gandhi ji regularly wrote about the importance of hygiene in his newspaper Harijan. He inspired and motivated people to maintain personal as well as public hygiene. Therefore, it is a great gesture and an apt tribute to the Mahatma Gandhi that the BJP Government has launched the 'Swachh Bharat Campaign' on his 145th birthday i.e., on 2nd October, 2014 at Rajghat, New Delhi, where Prime Minister Narendra Modi himself cleaned the road. It is India biggest ever cleanliness drive and 3 million government employees, school and college students of India participated in this event. Narander Modi nominated nine famous personalities to campaign the Swachh Bharat Abhiyan. This mission aimed to 'Clean India' by 2nd October 2019 which is 150th birth anniversary of the great Mahatma Gandhi. It has been expected that the investment to cost would be over 62000 crore rupee. It has been declared by the government that this campaign is taken as 'beyond politics' and 'inspired by patriotism'.

The hygiene education focuses on all three aspects of knowledge, skills and an attitude to strengthen healthy actions. The sanitation phase of the mid-nineteenth century was an important phase of 'Public Health Movement' in Industrialized countries. The main issues such as housing, working conditions, supply of clean water, hygiene and the safe disposal of waste need attention. In India most of people who live in urban slums and rural areas, reside along railway tracks, roads and have no access to toilets or a running of supply water. The situation is likely to get worse due to climate change and the health impact is likely to be serious for poor people living in India. It will lead to an increase in water borne disease, heat stroke, asthma, cardiovascular disease and threaten food security by causing more flood and droughts. To protect the environment is every citizen's responsibility. To keep the environment clean now and for further generations, it is necessary to enlist support from the public. It is a collective responsibility of every citizen to safeguard fresh water sources, observe good sanitary practices and personal hygiene and discourage all actions that harm the environment. The media (print and electronic) and community based organization have an important role to play in creating public awareness in both urban and rural area.

Environmental and Health Hazards:

The environment plays a significant role in human development and health. Climate change, together with other natural and human made health stressors, influences human health and disease in numerous ways. Some existing health threats will intensify and new health threats will emerge. Poor environment quality has its greatest impact on people whose health status is already at risk. Poor air quality is linked to premature death,

Asthma, cancer and long term damage to respiratory and cardiovascular system. In order of decreasing severity, the following threats from environmental hazards can be recognized:

- Hazards to people- death, injury, disease, mental, stress.
- Hazards to goods- property damage, economic loss.
- Hazards to environment- loss of flora and fauna, pollution of amenity.

The Environment Protection Act 1986

United Nation's Conference on the Human Environment at Stockholm in June 1972 was an expression of the growing concern over the degenerating state of environment in the second half of the earlier century. The proclamation adopted by the conference reflects the desire of the people worldwide to protect and improve the quality of human environment while rapidly deteriorating conditions added a sense of urgency to the whole issue. Environment (Protection) Act 1986, is an outcome of the worldwide desire to provide a legal instrument for the protection and improvement of Environment and the prevention of hazards to human beings, other living organism and natural resources. The concern act received the assent of the President of India on May 23, 1986 and came into force on November, 1986, then after which it became an Act of Parliament under the short title '*The Environment Protection Act 1986*' with its jurisdiction extending all over India. The act has build specific and major concerns with respect of which the central government may institute necessary action. The main aim objective of the Act is to improve quality of air, water, soil, forest, wild life, quality and quantity to improve environment.

Conclusion

It is the environment only, which has shaped all life on this planet as we find it today. The environment influences the biosphere in numerous of ways. The environment around us significantly affects our mental health. Everyone has the right to live in a pollution free environment. Those who pollute or destroy the nature environment are committing a crime against human being in the ultimate analysis. Pollution is modern man's wolf at the door. Waste reduction and energy conservation should be part of our lifestyle, which has direct impact on pollution. The campaign of clean India movement (Swachh Bharat Abhiyan) is the biggest step taken ever as cleanliness drive on 2nd October 2014 to protect the health of all Indians. Swachh Bharat Abhiyan's main aim is construction of individual latrines for households below the poverty line with 80% subsidy. The other main important factor is balance of sustainability of development is depending upon the social environment which includes health, education, sanitation, social security, social justice, political awakening etc. besides agriculture, forest, industry and natural resources. An adequate attention to both the environment and health, namely natural and social environment, needs to be paid within the environmentalist debate which has highlighted the problems of sustainable development. In 21st century around the India, higher sustainable development program should be implemented to control health and environment to save it for the coming generations.

Suggestions:

- 1 Health education (Complete Physical, Mental and Social well- being) and Environmental awareness should be compulsory.
- 2 Awareness of sanitary environment and health is essential for individual and community existence.

- 3 Everybody should be protecting environment at individual level. Initiative should lead to more Plantation.
- 4 Plastic bags should be compulsory ban in each state Like Himachal Pradesh.
- 5 Population stabilization management should be prepared.
- 6 Control water and air pollution should be there and recycling of wastes material should be compulsory done.
- 7 Stress on development of non-polluting renewable energy system.
- 8 Updating environmental laws and adding new dimension to social security.
- 9 Panchayati Raj Institutions should be included to protect health and environment.
- 10 Through workshops, orientation programme, new formulation of plan and amendment in present policy to fit in new system should be done.

Bibliography

- Ansari, Md. Taufiq., ' *Sanitation and Swachh Bharat Abhiyan* ' Omega Publications, New Delhi, 2015.
- Asthana, D.k., and Asthana Meera, ' *Environment: Problems and Solutions* ' Published S. Chand & Company Ltd., New Delhi, Second Edition, 2001.
- Ghei, Amar Nath., ' *Text Book of Public Health and Social Medicine* ' Published Lakshmi Book Store, New Delhi, 1963.
- Gupta, N. Das, ' *Environmental Accounting* ' Wheeler Publishing Co., New Delhi, 1997.
- Joshi, Y.G. and Verma, D.K., ' *Social Environment For Sustainable Development* ' Rawat Publication, New Delhi, 1998
- Murthy, D.B.N. ' *Environmental Awareness and Protection A Basic Book Of Environmental Studies* ' Deep & Deep Publication Pvt. Ltd., New Delhi, 2004.
- Petley, David N., and Smith Keith, ' *Environmental Hazards Assessing Risk and Reducing Disaster* ' Published Routledge Taylor & Francis Group, London and New York, Fifth Edition, 2009.
- Pramanik, Alok Kumar, ' *Environmental Accounting and Reporting* ' Deep & Deep Publications Pvt. Ltd., New Delhi, 2002
- Rajagopalan, R., ' *Environmental Studies From Crisis To Cure* ' Published Oxford University Press, 2007.
- Syed, Iqbal Hussein, ' *Himalayan Glaciers, Hydrology and Hydrochemistry* ' Allied Published Ltd., New Delhi, 1999.
- www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/pmc3299104.

गृहअर्थशास्त्रातील स्वयंरोजगाराच्या संधी

डॉ. यु. एम. खंडाळे

गृहअर्थशास्त्र विभागप्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

ushakhandale192@gmail.com

गोष्टवारा

गृहअर्थशास्त्र हा जिवनाशी सांगड घालणारा जीवनात पदोपदी उपयोगात येणारा विषय उपयोगनशील (Applied Science) असल्यामुळे मानवाच्या गरजांची पूर्ती करण्याची क्षमता या विषयात आहे. गृहअर्थशास्त्र विषय स्वयंरोजगाराच्या दृष्टीकोनातून जीवनव्यापी आहे. म्हणूनच गृहअर्थशास्त्र विषय शिकलेल्या पदवी आणि स्नातकोत्तर शिक्षण घेतलेल्या भावी गृहीणी / गृहीणी स्वयंरोजगार करू शकतात तसेच इतरांना रोजगार संधी उपलब्ध करून देऊ शकतात तसेच गृहोद्योग, कुटीरोद्योग आणि काही सेवा सुध्दा पुरवून सक्षम बनू शकतात इतकेच नव्हे तर चांगले नागरीक घडविण्याची क्षमता या विषयामुळे येते.

बिजशब्द:— स्वयंरोजगार, गृहोद्योग, कुटीरोद्योग उद्योजकता

प्रस्तावना

वाढत्या महागाईमुळे, बेरोजगारीचे प्रत्येक क्षेत्रातील वाढलेले प्रमाण, सतत वाढणा—या गरजा, जिवनस्तर उंचावण्याची इच्छा शिक्षणाच्या भरमसाठ प्रवेश फी या सर्व बाबींचा मेळ घालणे कुटुंबात एकट्या व्यक्तीची तारेवरची कसरत आहे तेव्हा कुटुंबाचा स्तर सुधारण्याकरीता स्वयंरोजगाराची जोड असणे आवश्यक झाले आहे. स्वयंरोजगाराचे अर्थाजनासाठी महत्त्व आहे. स्वतःजवळ असलेल्या ज्ञानाचा, वेळेचा सदुपयोग करणे तसेच आत्मनिर्भर जगण्यासाठी स्वयंरोजगार काळाची गरज आहे.

गृहअर्थशास्त्र हा विषय दैनंदिन जिवनाशी संबंधित असल्यामुळे या विषयाचा कल व्यवसायाभिमुख होण्याकडे आहे. सुखी व समृद्ध जिवन जगण्यासाठी या विषयाची गरज आहे या विषयाअंतर्गत शिकविले जाणारे विषय परिक्षेपुरतेच मर्यादीत नाही तर जिवनाच्या सर्वच क्षेत्रात उपयोगात आणले जातात. अर्थाजनाची संधी या विषयामुळे प्राप्त होते. गृहीणीच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावतात गृहीणी नवीन उद्योग सुरू करतील असा हा विषय आहे या विषयामुळे स्वयंरोजगाराला संधी व प्रेरणा मिळत आहे. लोकांच्या गरजा लक्षात घेऊन वस्तुंची निर्मिती 'होऊ लागली त्यातूनच गृहीणीचे गट निर्माण होत आहेत त्यातून अनेक उद्योजक तयार होत आहेत आणि स्वयंरोजगारचे नवनविन दालनही निर्माण होत आहे.

अध्ययनाची उद्दीष्टे

१. गृहीणींनी नोकरीच्या मागे न लागता स्वतःचा व्यवसाय करावा यासाठी त्यांना स्वयंरोजगाराचे महत्त्व सांगणे.
२. स्वयंरोजगाराबद्दल जागरूकता निर्माण करणे.
३. सृजनशिलतेचा विकास करणे.
४. स्वयंरोजगाराबाबत मानसिकता आणि आत्मविश्वास निर्माण करणे.

गृहितके :—

१. गृहीणींना स्वयंरोजगाराचे महत्त्व माहीत नाही
२. स्वयंरोजगाराबद्दल जागरूक नाही.
३. आत्मविश्वासाची कमी

स्वयंरोजगार म्हणजे काय ?

“एखादी व्यक्ती आपले श्रम कौशल्ये, वेळ, शक्ती तसेच आर्थिक व मानसिक/भावनीक गुंतवणुक विशिष्ट उद्दीष्ट्य गाठण्यासाठी करणे ज्याचा उद्देश केवळ “ टाईमपास जांब” नसून खर्ची घातलेल्या संसाधनाचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात प्राप्त करणे होय. याला स्वयंरोजगार म्हणतात.

स्वयंरोजगार निर्माण होण्याची कारणे :-

- ✓ वाढती महागाई
- ✓ कुटूंबाच्या वाढत्या गरजा
- ✓ आर्थिक बाजू मजबूत करणे
- ✓ जिवनमानाचा दर्जा सुधारणे
- ✓ मुलांचे संगोपण व शिक्षण
- ✓ भविष्यकालीन तरतूद.

स्वयंरोजगारासाठी आवश्यक गुण :-

- ध्येयनिश्चीती
- नविन उपक्रम सुरु करण्याची इच्छा/वृत्ती
- साहसी वृत्ती
- आत्मविश्वास
- निर्णय क्षमता
- संघर्षशिलता
- जबाबदारी घेणे
- आत्मपरिक्षण
- संघटन कौशल्य
- प्रामाणिकता.

गृहअर्थशास्त्रातील स्वयंरोजगाराच्या विविध संधी खालील प्रमाणे आहेत.

१. अन्न उद्योग (Food Industry)

आहाराला आरोग्य चांगले राहण्याच्या दृष्टीने फार महत्व आहे. योग्य आहार घेतल्यास आरोग्य चांगले राहण्यास मदत होते. आहार व पोषण या विषयाच्या अभ्यासानुसार हा विषय स्वयंरोजगार मिळवून देऊ शकतो.

अ. खाद्य पदार्थ करून स्वयंरोजगार

आजकाल धावपळीच्या दिवसांत गृहिणींना नोकरी व घरकाम हे दोन्हीही कसरतीचे होत आहे. ही ओढाताण कमी व्हावी म्हणून गृहिणी सतत विचार करत असते. यातूनच रेडिमेड पदार्थ घरी आणून उत्सव साजरा करण्याची कल्पना आली. गृहिणीला विशिष्ट पदार्थांमध्ये कौशल्य असेल तर ती तो पदार्थ तयार करून ग्राहकांपर्यंत पोहोचवू शकेल मोठ्या शहरातून ग्राहकांचा चांगला प्रतिसाद मिळतो. खाद्यपदार्थ हा चांगल्या दर्जाचा व खात्रीलायक असेल तर अशा पदार्थांना चांगली मागणी आहे. यासाठी काही पदार्थ गृहिणी तयार करून विकू शकतात. उदा. चिवडा, लाडू, चकली, बर्फी, गुलाबजाम, शंकरपाळे, याशिवाय वेगवेगळ्या प्रकारच्या चटण्या इ. व मागणीनुसार पदार्थ करून देऊ शकतात व आर्थार्जन करू शकतात.

ब. दीर्घकाळ टिकल्या जाणा-या पदार्थातून स्वयंरोजगार

काही पदार्थ दीर्घकाळ टिकणारे असतात. ब-याच गृहिणींना ते पदार्थ जमत नाहीत किंवा करण्यास वेळ नसतो. अशा वेळेस ज्या गृहिणींना असे पदार्थ चांगल्या प्रकारे करता येतात त्यांनी घरगुती स्वरूपात

असा व्यवसाय सुरू करू शकतात. उदा. पापड, लोणची, जेली, सॉस, सरबते, केचप, चटण्या इ. शेवया, कुरडया.

अन्नसंरक्षणचे ज्ञान गृहविज्ञानाच्या विद्यार्थिनींना असल्यामुळे योग्यप्रकारे पदार्थ कसे टिकवायचे या ज्ञानाचा उपयोग करून घेता येतो. त्यामुळे वेगवेगळी रेडिमेड पीठ तयार करता येते. उदा. डोशाचे पीठ, ढोकळ्याचे पीठ, भाजणी, मसाले धने पावडर, सुपारी मसाला इ. यानुसार मागणीप्रमाणे व्यवसाय वाढवता येतो.

क. डबाबंद पदार्थ तयार करण्यातून स्वयंरोजगार

यामध्ये फळांचे रस, केचप, लोणची इ. डबाबंद पदार्थ तयार करून विकता येतात परंतु याकरिता ग्राहकाला तुमच्या पदार्थाबाबत विश्वास वाटल पाहिजे तरच त्याची खरेदी होऊ शकते. अशा वेळेस पदार्थ तयार कधी केला, कधीपर्यंत वापरावा असे लेबल लावल्यास ग्राहकांचा विश्वास वाढतो व व्यवसाय स्थिर होण्यास मदत होते.

ड. आहारतज्ञ म्हणून स्वयंरोजगार

आपले आरोग्य सुधारेल असा आहार महत्वाचे आहे. आधुनिक काळात लोकांना याचे महत्व पटले आहे. खाजगी, सरकारी दवाखान्यात, आरोग्य केंद्र येथे आहारतज्ञ म्हणून गृहविज्ञानाच्या विद्यार्थिनी काम करू शकतात. आहारतज्ञाला रोगास प्रतिबंध करणारा आहार आणि गरजेनुसार आहाराचे आयोजन यासाठी आहारतज्ञांचीच गरज असते. आहारतज्ञ म्हणून नोकरी मिळू शकते.

२. वस्त्रोद्योगातून स्वयंरोजगार

वस्त्रोद्योगात स्वयंरोजगाराच्या संधी भरपूर उपलब्ध आहेत. कारण आजकाल या गोष्टींना फार महत्व आहे कपड्यांवरून संस्कृती व सामाजिक प्रतिष्ठा यांचे अनुमान काढता येते नावीन्यपूर्ण कपड्यांमुळे व्यक्तिमत्वात भर पडते. या बदललेल्या दृष्टिकोनामुळे वस्त्रशास्त्रात स्वयंरोजगारांच्या संधी उपलब्ध आहेत.

अ. रेडिमेड कपड्यांच्या पुरवठ्यातून स्वयंरोजगार

आजकाल रेडिमेड कपड्यांचा वापर करण्याचे प्रमाण वाढले आहे, गृहविज्ञान हा विषय शिकलेल्या विद्यार्थिनी वेगवेगळ्या प्रकारचे कपडे शिवू शकतात. कौशल्यानुसार रेडिमेड कपडे तयार करता येतात व त्याची विक्री करता येते.

ब. भरतकाम करून स्वयंरोजगार

गृहविज्ञानाचे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थिनी प्रांता—प्रांतात असलेले भरतकलेचे टाके शिकलेल्या असतात याचा वापर करून विविध सुंदर भरतकाम करता येते याचा व्यवसाय म्हणून उपयोग करून घेता येतो. उदा. साडीवरचे भरतकाम, चादरी भरून देणे, लहान मुलांच्या कपड्यांवर, शो—पीस तयार करणे इ. व्यवसाय म्हणून उपयोग करता येतो व आर्थिक साहय्य होते.

क. फॅशन डिझायनर म्हणून स्वयंरोजगार

आजकाल नावीन्यतेला फार महत्व दर काही दिवसांनी फॅशन बदलत असते. व्यवसाय म्हणून फॅशनकडे बघितल्यास हा एक उत्तम मार्ग आहे. कारण आपले कौशल्य दाखवण्याचा येथे भरपूर वाव आहे आणि काहीतरी नवीन केल्याचा आनंद आहे. गृहविज्ञानाच्या विद्यार्थिनी फॅशन डिझायनर म्हणून काम करू शकतात. कारण त्यांना तसा दृष्टिकोन आहे. व्यवसाय म्हणून संधी मिळू शकते.

ड. विशिष्ट कार्यक्रमासाठी कपडे तयार करून स्वयंरोजगार

आपल्याकडे समारंभासाठी खास कपडे घातले जातात. त्यात नावीन्य व कलाकुसर असते. उदा. लग्न, मुंज, बारसे किंवा इतर समारंभ. म्हणून हा व्यवसाय एक उत्तम संधी आहे. त्या वेळेस ज्या

प्रकारचे कपडे लागतात ते मागणीनुसार पुरवणे हा व्यवसाय म्हणून पत्करू शकतो. आजकाल तयार करून घेण्याकडे भर असल्याने व्यवसाय उत्तम चालेल.

इ. वस्त्र छपाईतून स्वयंरोजगार

गृहविज्ञानाच्या विद्यार्थिनी कापडावर छपाई कशी करावी हे शिकलेल्या असल्यामुळे त्यांना स्प्रे प्रिंटिंग, बांधणी, साचाव्दारे छपाई हे कौशल्य अवगत असते. त्यामुळे याचा उपयोग व्यवसाय म्हणून करू शकतात.

३. बालविकास व कौटुंबिक संबंध यातून स्वयंरोजगार

स्त्रिया नोकरी करत असल्याने मुलांना सांभाळण्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. मुलांच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष देणारे केंद्र असल्यास पालकांना ते सुरक्षित वाटते हा व्यवसाय म्हणून सुरू करता येतो. विवाह आणि कौटुंबिक सल्ला केंद्र चालवणे हेही करता येते.

अ. पाळणाघर एक स्वयंरोजगार

बालविकास गृहविज्ञानाच्या विद्यार्थिनी लहान मुलांचे संगोपन, त्यांचा विकास याबद्दलचा अभ्यास केलेला असतो. मुलांच्या सवयी, समस्या, खेळ याबद्दलदेखील माहिती असते याचा आधार घेऊन मुलांकरिता पाळणाघर सुरू करता येते. मुलांच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष देता येते. पाळणाघर हे स्वयंरोजगारासाठी योग्य ठरू शकते.

ब. बालवाडी सुरू करणे— एक स्वयंरोजगार

बालकाच्या सर्वांगीण विकासाचे शिक्षण गृहविज्ञानात दिले जाते. आरोग्य, सवयी, खेळ यांचा अभ्यास विषयात झालेला असतो. मुलांचा सामाजिक विकासात खेळ, मित्रांबरोबर खेळणे, त्यांच्या भावना ज्ञान असल्याने बालवाडी सुरू करणे. हे स्वयंरोजगाराचे साधन होऊ शकते. ज्यात मुलांचा विकास चांगल्याप्रकारे होऊ शकतो.

क. बालकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी सल्ला केंद्र स्थापन करणे

बालकांच्या वाढीबरोबरच काही समस्या निर्माण झाल्या तर त्याबाबत पालकांना सल्ला देणे किंवा त्यातून मार्ग कसा काढायचा याबद्दल मार्गदर्शन करणे हे गृहविज्ञानाच्या विद्यार्थिनी करू शकतात आणि असा सल्ला देणारे केंद्र स्थापन करून स्वयंरोजगारासाठीही दिशा मिळते.

इ. विवाह आणि कौटुंबिक संबंध सल्ला केंद्र स्थापणे

या विषयात शिक्षण गृहविज्ञानात दिले जाते. कुटुंबात निर्माण होणारा कलह, समस्या यांसंबंधी अभ्यास झालेला असतो. या अभ्यासाचा उपयोग समस्या का निर्माण झाली, यावर योग्य उपाय कोणता याबाबत सल्ला केंद्र स्थापन करू शकतो. तो एक स्वयंरोजगार ठरू शकतो.

४. गृहव्यवस्थापन आणि गृहकला या क्षेत्रात स्वयंरोजगार

अ. गृहअंतर्गत रचना आणि गृहसजावट यातून स्वयंरोजगार

या विषयात गृहसजावटीचे शास्त्रीय ज्ञान दिले जाते. त्यामुळे गृहअंतर्गत रचना, गृहसजावट हा स्वयंरोजगार सुरू करू शकतो. यात फर्निचर मांडणी, विविध वस्तूंची मांडणी यांविषयी सल्ला देऊ शकतो.

ब. पुष्पसजावट करणे हे आजकाल समारंभाच्या ठिकाणी तसेच ऑफिसमध्ये तसेच काही जण घरात वेगवेगळ्या पुष्परचना करून घेतात. त्यामुळे व्यवसाय म्हणून पुष्पसजावटीकडे बघता येईल आणि हे चांगले उत्पन्न देऊ शकेल.

क. ग्राहक सल्ला केंद्र — स्वयंरोजगार

गृहविज्ञानात ग्राहक कल्याण, ग्राहकोपयोगी सेवा, ग्राहक संरक्षण कायदे या विषयाचे ज्ञान याचा उपयोग ग्राहकांना जागृत करण्याकरीता होऊ शकतो. आजकाल ग्राहक ब—याच खरेदीच्या वेळेस फसला जाऊ शकतो. त्यामुळे वेळीच सल्ला मिळाला तर फसगत होत नाही

व खर्चाचा मोबदला पुरेपूर मिळतो. ग्राहकांसाठी सल्ला केंद्र काढणे हा एक स्वयंरोजगार होऊ शकतो.

५. गृहविज्ञान विस्तार आणि स्वयंरोजगार

विस्तार शिक्षणाच्या माध्यमातून हे ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहोचवणे हे देखील महत्वाचे काम आहे. याकरिता शिबिरे, कार्यशाळा, प्रदर्शन यामार्फत लोकांमध्ये जाणीव जागृती करणे, खेड्यातील समस्या सोडवण्यासाठी किंवा प्रगतीसाठी काम करणे.

गृहविज्ञान हा विषय जीवनाशी निगडित असलेल्या विषयाशी संबंधी असल्यामुळे या ज्ञानाचा उपयोग स्वयंरोजगाराची संधी करून घेण्याकरिता होऊ शकतो कुटुंबाला आर्थिक हातभार गृहिणी लावू शकतात.

निष्कर्ष :-

२१ व्या शतकात स्त्रियांनी विकासाच्या दृष्टीने बराच मोठा पल्ला गाठला आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने तिली देखील विकासाच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. परंतू वाढती बेरोजगारी, तिली नोकरी मिळणे कठीण झाले आहे अशा परिस्थितीत आपल्या कुटुंबाला आर्थिक मदत करता येईल या दृष्टीने स्वयंरोजगाराकडे वळत आहेत. पाश्चीमात्य संस्कृतीच्या अनुकरणामुळे व महिलांनी उभारलेल्या आंदोलनामुळे परिस्थितीत वेगाने बदल होत आहे. लहान गावामध्ये व शहरात देखील बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात जाणीव जागृती निर्माण होत आहे. स्वयंरोजगारासाठी आवश्यक असलेले गुण महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आहेत. चिकाटी, दुरदृष्टी, आशावाद, संभाषण चातुर्य इ. मुळे स्वयंरोजगारात त्या आपले पाय रोवत आहेत. परंतू यामध्ये गृहअर्थशास्त्राच्या शिक्षणाचा फार मोलाचा वाटा आहे. कारण या विषयात दैनंदिन जीवनाशी संबंधित असलेल्या सर्व विषयांचा अभ्यास करून अर्थाजनासाठी स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून गृहिणीला नवे दालन निर्माण करणे शक्य झाले आहे.

त्याचबरोबर आदर्श नागरीक बनण्याचे मोलाचे कार्य या विषयाच्या विद्यार्थ्यांनी करतात.

म्हणूनच राष्ट्रविकासात या विषयाचे मोलाचे योगदान आहे.

संदर्भ सूची :

१. सामुदायीक विकास, विस्तार शिक्षण व माहिता सबलीकरण लेखिका — डॉ.उज्वला वैरागडे / प्रा.विद्युलता मुळे, विद्याबुक्स पब्लीशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद
२. गृहव्यवस्थापन आणि आंतरीय सजावट — त्रिवेणी फरकाडे / सुलभा गोंगे, पिपळापुरे अँड कंपनी पब्लीशर्स नागपूर
- 3- लोकमत सखी

Human Rights in Tibet: The Role of United Nations

Dr. Harsha Chaturvedi

Assistant Professor, Political Science
Sri Sathya Sai College for Women
Bhopal

Abstract:

Before 1950, people thought of Tibet as an isolated country somewhere in the Himalayan Mountains. In reality, this "remote" country was not unknown to the world and in fact had relations with Great Britain, India, China, Outer Mongolia and all other neighboring countries.

When China invaded Tibet in 1950, the Dalai Lama appealed to the newly formed United Nations to protect Tibet's safety. Unfortunately, because Tibet was not a member-state of the UN, nothing was done. Since that time, we Tibetans have been denied many of our human rights: we have no freedom of religion, association, movement or education; we are subject to arbitrary arrest and torture; Tibetan women are subjected to forced abortions and sterilization; our natural resources have been exploited; and, due to the population transfer of ethnic Han Chinese into Tibet, we have become a minority in our own land.

Annually, on March 10th (Tibetan National Uprising Day) and December 10th (International Human Rights Day), Tibetans around the world gather to demonstrate before the UN and demand justice. Inside Tibet, where it is illegal to gather, people still raise their bare hands and demonstrate for freedom in the face of teargas and torture. They give their lives up for their country and entrust their hopes to the world community.

Nonviolence, which is the fundamental instrument that the Tibetan people are using to gain their freedom, requires the support of the world community in order for it to be effective in combating injustice. This path is not only beneficial toward regaining freedom for the Tibetan people and ensuring our cultural survival, but also for sustaining the civility of humanity. The fundamental challenge that Tibet is putting to the United Nations is one of preservation -- not only of human rights, or of Tibet's political future but also of the viability of nonviolence as a form of conflict resolution in the next century.

Keywords: United Nations, Protect Tibet's Safety, Tibetan National Uprising Day, Human Rights

Introduction:

We strive to bring **human rights** issues in Tibet to international attention. We do this by engaging the UN and other international institutions and treaty bodies, as well as other key stakeholders, with reports, oral advocacy, and publications based on legal and field research that document the grave human rights situation in Tibet. Our research findings challenge the Chinese government's detrimental policies and actions as they affect the land and people of Tibet, and bring pressure to bear for change in the Tibetan people's access to civil, political, cultural, social, economic, and environmental rights under international laws and treaties.

Tibet and the UN: Timeline

- ❖ 1948 -- Signing of Universal Declaration of Human Rights
- ❖ 1949 -- China's People's Liberation Army (PLA) invades Tibet
- ❖ 1950 -- Dalai Lama appeals to the UN for help
- ❖ 1959 -- first UN resolution passed on Tibet, formally voicing the United Nations' "grave concern at the continued violation of the fundamental rights and freedoms of Tibetans" and calling for "respect of the fundamental human rights of the Tibetan people and for their distinctive cultural and religious life."
- ❖ 1961 -- Second UN resolution passed on Tibet.
- ❖ 1965 -- Third UN resolution passed on Tibet.
- ❖ 1972 -- The People's Republic of China (PRC), which had been diplomatically isolated for decades because of the cold war, is formally welcomed into the UN and soon after becomes a Security Council member, giving them the power to veto any resolution on Tibet before it comes to a vote.
- ❖ 1992 -- The Secretary-General of the United Nations releases a report on the human rights situation in Tibet.

- ❖ 1995 -- Six Tibetans conduct a 13-day hunger strike in front of the UN headquarters in New York.
- ❖ 1998 -- Six Tibetans undertake a hunger strike until death in New Delhi, India, hoping that the UN will respond to their three demands:
  - 1) The UN must reopen discussions as to the status of Tibet, as per the UN resolutions of 1959, 1961 and 1965.
  - 2) The UN must send an independent human rights monitor into Tibet to report on the true situation there.
  - 3) The UN must conduct a plebiscite of Tibetans in order to ascertain their wishes for the future of Tibet and guarantee self-determination.

When China invaded Tibet in 1949, Tibetans lost every freedom and right they had as an independent country. The Tibetan people lost their freedom of speech and religion, their right to be free and independent people, along with their right to self determination. Tibet was once a peaceful country with a rich culture and a unique religion. Today they have lost all this and they remain an oppressed and violated nation. Their religion, culture, and identity is slowly decaying because the people of Tibet are being smothered by the Chinese, and they have no way of expressing themselves.

The History of Tibet

Tibet is a country in the Himalayas which is cut off from the rest of the world. The two main groups of people that live in Tibet are the Mahayanas and Vajrayanas which live off Buddha's teachings. Their religion, language, literature, art, ideas concerning the environment, and a way to life which unify Tibet, and make it a unique country.

Since the invasion by China there has been over one million Tibetans killed by the Chinese, making them a minority in their own country. China has also made Chinese the official language of Tibet. More than 6,000 monasteries and shrines have been destroyed and only one out of twenty monks are still allowed to practice under the careful eye of the government. Famine has become a problem, natural resources have been lost, and wildlife is close to extinction. In 1950 when communist China invaded Tibet, they took over the government of Tibet and threw out the government that was headed by the Dalai Lama, creating chaos and turmoil for the people. The Dalai Lama is regarded in Tibet as the highest spiritual leader. He is a person who is said to be an incarnation of Buddha. When the Dalai Lama dies, his spirit is thought to enter the body of a baby boy. Monks search the country for a baby who is born at the same time the Dalai Lama dies. Since China invaded Tibet they have exiled the Dalai Lama from his country, and he now lives in India with many of his religious followers where he works to help the forlorn people of Tibet. Peaceful demonstrations, protests, speeches, and writings by Tibetan people have resulted in deaths, and thousands of arrests, which lead to the torture of these political prisoners and gives them almost no chance of ever being released. These are only a few of the awful things that are happening in Tibet right now. These violations must be stopped immediately. We cannot turn our backs on the helpless people of Tibet who plead for our aid. If the power the Chinese have over Tibet is not taken away, millions more people could be annihilated in Tibet.

UN General Assembly Resolutions

As the prospect of China's 1949-50 invasion grew, the Dalai Lama, head of the Tibetan Government, made the first in a series of appeals to the United Nations and its members, requesting intervention on his country's behalf.

Tibet at the UN General Assembly

➤ 1950

A month after the People's Liberation Army pierced the Eastern frontier of Central Tibet in October 1950, El Salvador responded to Tibet's plea, submitting a draft resolution to the UN

entitled “Invasion of Tibet by Foreign Forces.” Its consideration, however, was suspended on the erroneous belief that Communist China would halt its advance and seek a peaceful accord with the Tibetans. That was not to happen.

➤ **1959**

By the time of the Tibetan National Uprising in March 1959, it was clear that China had no intention of abating its aggression. The Uprising and the Dalai Lama’s dramatic escape to India once again focused the world’s attention on Tibet. Later that July, the International Commission of Jurists (ICJ) published *The Question of Tibet and the Rule of Law*, the first of several reports. It found that “evidence points to a prima facie case of systematic intention...to destroy in whole or in part the Tibetans as a separate nation and the Buddhist religion in Tibet.” Concern by the international community finally moved the General Assembly to act, and the first resolution on Tibet was passed in October of that year.

➤ **1961**

In 1961, Malaya, and Ireland, sponsors of the 1959 resolution, were joined by El Salvador and Thailand, in their request to include “The Question of Tibet” once again for consideration by the United Nations. Speaking before the General Assembly, Ireland’s representative asked “how many benches would be empty here in this hall if it had always been agreed that when a small nation or a small people fell into the grip of a major Power, no one could ever raise their case here; that once they were a subject nation, they must always remain a subject nation.”

Tibet’s case was bolstered by the ICJ’s second report *Tibet and the Chinese People’s Republic*. Upon examining Tibet’s legal status, and violations of human rights there, the report concluded that “acts of genocide had been committed”, and that “Tibet was at the very least a de facto independent State” before its annexation by the Chinese government in 1951. With the support of 56 member states, Resolution 1723 (XVI) was passed in the General Assembly on December 20.

➤ **1965**

By 1965 conditions in Tibet remained bleak. A third ICJ report, *Continued Violations of Human Rights in Tibet*, was published the previous December. Based on accounts from Tibetan refugees fleeing to India, the report disclosed “a continuance of ill-treatment of many monks, lamas, and other religious figures, resulting in death through excessive torture, beatings, starvation and forced labor...” Following the report and the Dalai Lama’s appeal, the issue was reintroduced at the UN yet again by the 1961 sponsors, joined this time by Nicaragua and the Philippines.

India, speaking out for the first time, reminded the General Assembly that “ever since Tibet came under the strangle-hold of China, the Tibetans have been subjected to a continuous and increasing ruthlessness which has few parallels in the annals of the world.” The Philippines pointed out that 15 years after the “mock liberation of Tibet”, the People’s Republic of China had still “not identified the ‘aggressive imperialist forces in Tibet’”, and Thailand noted that the majority of states refuted “the contention that Tibet is part of China.” Following these and other remarks, Resolution 2079 (XX) on the Question of Tibet was passed on December 18, 1965.

➤ **In short...**

During the various General Assembly debates, several members spoke passionately, denouncing the Communist government’s aggression against Tibet as a violation of its independence. However, while two of the resolutions referred to the principle of self-determination, all three skirted the issue of Tibet’s status under international law, focusing instead on human rights violations.

To this day, the United Nations’ unfinished consideration of the question of Tibet remains one of the global body’s most notable and longstanding acts of omission.

For an account of Tibet and the UN see Michael Van Walt’s “The Status of Tibet”, 1987; Warren Smith Jr.’s “Tibetan Nation, 1996; Tsering Shakya’s “The Dragon in the Land of Snows”, 1999; His Holiness the Dalai Lama’s “My Land and My People”, 1977; and The

Bureau of H.H. the Dalai Lama's "Tibet in the United Nations, 1950-1961". See also the International Commission of Jurists' reports, "The Question of Tibet and the Rule of Law", 1959; "Tibet and the Chinese People's Republic", 1960; "Tibet: Human Rights and the Rule of Law", 1997.

References:

1. Amnesty International, Amnesty International: "China - Amnesty International's concerns in Tibet", Secretary-General's Report: Situation in Tibet, E/CN.4/1992/37
2. Amnesty International Documents". Hrweb.org. Retrieved 2012-12-09.
3. Goldstein, Melvyn; Cynthia, Beall (March 1991). "China's Birth Control Policy in the Tibet Autonomous Region". Asian Survey. 31 (3): 285–303. doi:10.1525/as.1991.31.3.00p0043x. JSTOR 2645246.
4. there is a great deal of evidence and detailed testimony, which indicates that this [forced abortions, sterilisation] has been Chinese policy in Tibet for many years
http://www.crin.org/docs/resources/treaties/crc.12/China_CFT2_NGO_Report.pdf
5. Asia Watch Committee, "Human Rights in Tibet", February 1988
6. CECC 2009 report, p. 270
7. Asia Watch report, p. 1
8. McCarthy, Roger E. Tears of the Lotus: Accounts of Tibetan Resistance to the Chinese Invasion, 1950–1962. Jefferson, NC: McFarland &, 1997. Print.
9. Dorothy Stein, *People Who Count. Population and Politics, Women and Children*, Earthscan Publications, London, 1995, XI + 239 p.
10. Yan Hao (Institute of Economic Research, State Department of Planning Commission, Beijing), Tibetan Population in China: Myths and Facts Re-examined, pp. 19-20.
11. "The New York Times". nytimes.com. Retrieved 2014-06-01.
12. Patrick French, *Tibet, Tibet: A Personal History Of A Lost Land* (HarperCollins, 2003), p. 292.
13. People's Republic of China: Background paper on the situation of the Tibetan population, A Writenet Report by Professor Colin P. Mackerras.
14. Kuzmin, S.L. Hidden Tibet: History of Independence and Occupation. Dharamsala, LTWA, 2011, pp. 334-345.

A STUDY OF EDUCATIONAL ANXIETY OF HIGH AND LOW CLASS SOCIETY
STUDENTS IN AMRAVATI DISTRICT

DR.NILIMA.AMBADKAR

Assistant professor
S.P.B.Ed.College.
Amravati.444701

MRS.MANISHA PATIL

Research student
Amravati

Abstract:

The present research paper deals with a study Educational Anxiety of high and low class society students in Amravati district. For the present Research work Test Educational Anxiety Scale developed by researcher Ambadkar(2014) has been used. Sample of Amravati district was selected for the study. The selected 120 students as a sample of high class and low class society. Survey research method has been used The data, was analyzed using Mean, S.D., t-test. The finding of the study revealed that Educational Anxiety differ significantly between boys and girls of high class and low class society students.

Key words: Educational Anxiety, High class and low class society students.

INTRODUCTION

Educational Anxiety is one important factor for achieving more scores. Generally students have high intelligent .but they cannot score marks in the examination .They afraid of examination .In such situation it is the duty of the parents to give proper guidance to the students.about the examination .There is also another side some students do not study but they never afried of examination . They do not score more marks in the examination .Why so happened? .There may be some reasons also. In high society students have more educational anxiety rather then the low society students. Is it real? This is the main question about the educational anxiety . hence the researchers decided to compare the educational anxiety of high and low class society students in Amravati District.

STUDIES ON EDUCATIONAL ANXIETY: Researches on under educational anxiety conducted in India and abroad have confined to certain limited areas. Some of the studies are reviewed **Chowhan Sarita (1992)** study found out the anxiety of the students of the colleges of Engineering, medical and teaching The analysis is related that a significant difference existed in the anxiety of engineering and medical college students in comparision to students of teacher training colleges. **(Huberty, 2012).** Anxiety is a normal reaction to certain situations. A small level of anxiety is normal, but severe anxiety can be a serious problem. Academic anxiety can become more detrimental over time. As a student's academic performance suffers, the anxiety level related to certain academic tasks increases. **(Merriam-Webster, 2012).** Students experiencing academic anxiety feel apprehensive over academic tasks. Students can feel anxiety related to every academic task. Some may only feel anxiety related to test taking or other specific tasks. Anxiety is not always negative. Some students can be motivated by anxiety.

STATEMENT OF THE PROBLEM
A STUDY OF EDUCATIONAL ANXIETY OF HIGH AND LOW CLASS SOCIETY
STUDENTS IN AMRAVATI DISTRICT

HYPOTHESIS OF THE STUDY

- There is no significant difference between the Educational Anxiety of students of high and low class society
- There is no significant difference between the Educational Anxiety of boys and girls of high class society
- There is no significant difference between the Educational Anxiety of boys and girl of low class society

METHODOLOGY

The present research paper deals with a comparative study of Educational Anxiety of boys and girls of high and low class society students in Amravati District. For the present research work Educational Anxiety Scale developed by researcher .Ambadkar(2014) has been used has been used. Sample of Amravati District was selected for the study The selected 120 students as a total sample of boys and girls of high and low class society. The selected 60 students as a sample of high class and 60 students of low class society. Survey research method has been used. The data was analyzed using Mean, S.D., t-test . .

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

Hypothesis : 1 There is no significant difference between the Educational Anxiety of students of high and low class society

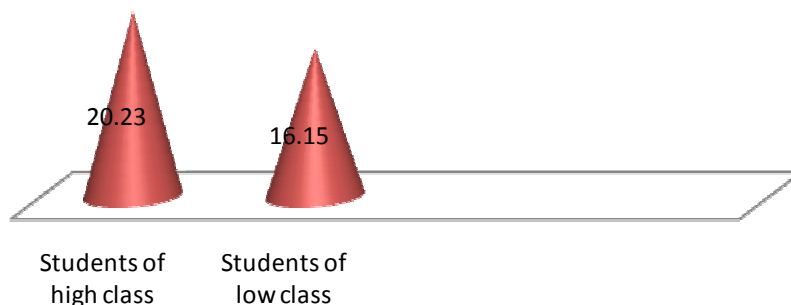
Table-1:
Educational Anxiety of students of high and low class society

Variables	Number of Students	Mean	Standard Deviation	't' value	Level of significance
Students of high class society	60	20.23.	3.8570	3.95	0.05
Students of low class society	60	16.15	5.6211		0.01

Table 1 shows that the calculated 't' value is 3.95 which is greater than table value at 0.05 and 0.01 level of significance. Hence the hypothesis is rejected. That means there is a significant difference between the Educational Anxiety of students of high and low class society. It is clear that Educational Anxiety of high class society students is greater than the students of low class society. The reason may be that high class society students are more worried about their future than the low class society students. And they always are worried their career than the students of low class society students. It is clear from the diagram also

GRAPH-1

Educational Enxiety of Students of High and Low Class

Hypothesis -2 There is no significant difference between the Educational Anxiety . of boys and girls of high class society.

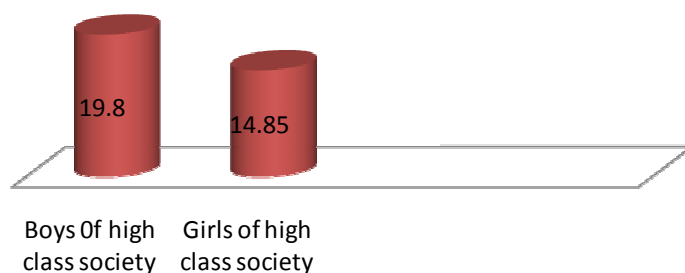
Table 2
Educational Anxiety of boys and girls of high class socity

Variables	Number of Students	Mean	Standard Deviation	't' value	Level of significance
Boys of high class society	60	19.8	3.7741	6.78	0.05
Girls high class society	60	14.85	4.4732		0.01

Table 1 shows that the calculated 't' value is 6.78 which is greater than table value at 0.05 and 0.01 level of significance. Hence the hypothesis is rejected. That means there is a significant difference between the Educational Anxiety of boys and girls of high class society. It is clear that Educational Anxiety of high class society of boys is greater than the high class society of girls .The reason may be that high class society boys are more worried about their future than the boys of high class society . Generally the girls studied regularly .Hence the girls have less anxiety than the boys. It is clear from diagram also.

GRAPH-2

Educational Anxiety of Boys Girls of High Class society

Hypothesis -3

There is no significant difference between the Educational Anxiety of boys and girls of low class society.

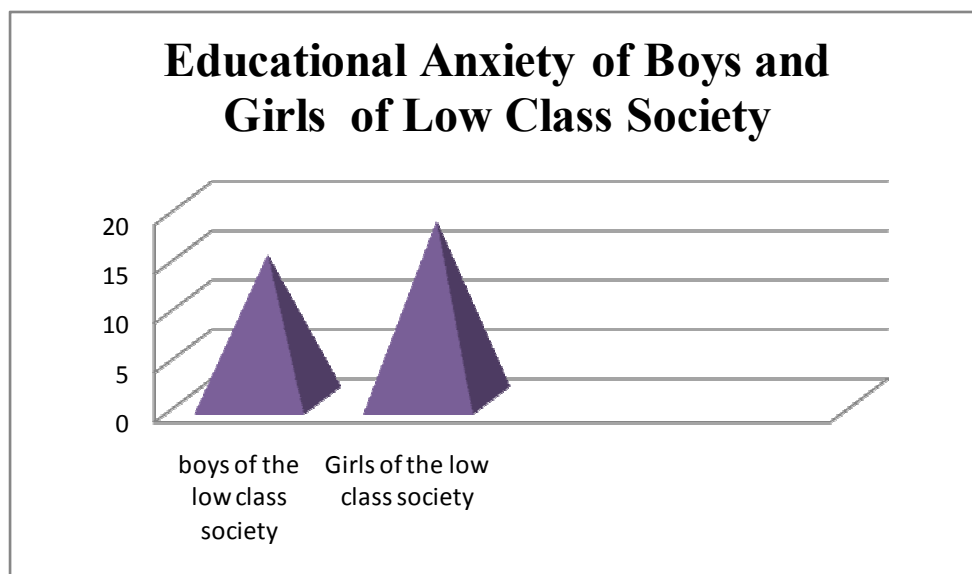
Table-3

Educational Anxiety of boys and girls of low class society

Variables	Number of Students	Mean	Standard Deviation	't' value	Level of significance
Boys of low class society	60	14.75	4.6020	4.42	0.05
Girls of low class society	60	18.16	3.8892		0.01

Table 2 shows that the calculated 't' value is 4.42 which is greater than table value at 0.05 level of significance. Hence the hypothesis is rejected. That means there is a significant difference between the Educational Anxiety of boys and girls of low class society. It is clear that Educational Anxiety of girls of low class society is greater than the boys of low class society. The reason may be that low class society girls are more conscious about their future than the boys of low class society. They always try to get more marks but the parents of low class society have not given more facilities to girls. Hence they have more Educational Anxiety than the boys of low class society.

GRAPH-3

CONCLUSIONS

- There is a significant difference between the Educational Anxiety of students of high and low class society. Educational Anxiety of high class society students is greater than the low class society students.
- There is a significant difference between the Educational Anxiety of boys and girls of high class society. Educational Anxiety of high class society of boys is greater than the high class society of girls.

- There is a significant difference between the Educational Anxiety of boys and girls of low class society. Educational Anxiety of girls of low class society is greater than the low class society.

REFERENCES

- **Best John W. and Kahn, James V. (2002)** Research in Education 7th Edition, New Delhi, Prentice Hall of India Pvt. Ltd.
- **Chauhan, S.S. (1989).** Advanced Educational Psychology. New Delhi: Vikas Publishing House.
- **Chowhan Sarita, (1992).** Value, self-concept creativity and anxiety among professional college students. In Fifty Survey Research in Education, Vol.-I, Ed. Buch, M.B. (1988-1992)
- **Huberty, T. J. (2009).** Test and performance anxiety. *Principal Leadership*, 10, 12–16. Retrieved from <http://www.nasponline.org/>
- **Marszał-Wiśniewska, M., Goryńska, E., & Strelau, J. (2011).** Mood change in a stressful exam situation: The modifying role of temperament and motivational tendencies. *Personality and Individual Differences*, 52, 839–844. doi:10.1016/j.paid.2012.01.009

माडिया (आदिम) जमातीचे सामाजिक जीवन

प्रा. प्रमोद सखाराम घोनमोडे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

राजे विश्वेश्वरराव कला-वाणिज्य

महाविद्यालय भामरागड, जि.

गडचिरोली.

प्रस्तावना—

जगातील सर्व देशात आदिवासी जमाती अस्तित्वात आहेत. विशेषतः आशिया, आफ्रिका आणि अमेरीका या खंडामधील देशात आजही आदिवासी जमाती फार मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. युरोपमध्ये मात्र आधुनिकीकरण फार झपाट्याने झाल्यामुळे आदिवासी जमात ओळखणे फार कठीण झाले आहे. भारतात आदिवासी जमात मोठ्या संख्येत असून त्या भारतात पसरलेल्या आहेत. या जमातींची संख्या भारतात सुमारे 414 इतकी आहे.

भारतीय लोकसंख्येत 8.6 टक्के लोकसंख्या असणारा आदिवासी समाज अनेक जमातींमध्ये विभाजीत झाला आहे. त्यांचे निवासस्थान, बोलीभाषा, प्रथा, परंपरा, संस्कृती एकूणच जीवन जगण्याची पद्धती वेगवेगळी आहे. आदिवासी समुदाय कधी अर्धनग्न राहून कधी लंगोटी नेसून शिकार करण्यासाठी रानोमान वनवन भटकून राहिला. त्यांना विविध नावाने संबोधले जाऊ लागले.

इंग्रजीमध्ये 'Aborigines' किंवा 'Aboriginals', तर मराठीमध्ये यांना 'वनवासी', 'गिरीजन' व हिंदीमध्ये 'जनजाती' हा शब्द वापरतात. असे विविध शब्द असले तरी मराठीत 'आदिवासी' हा शब्द जास्त प्रचलित असल्याचे दिसून येते.

मानव हा समाजशील व विचारशील प्राणी आहे. मानवाच्या अनेक गरजा आहेत. त्या भागविण्यासाठी तो आपल्या बुद्धीच्या बळावर आवश्यक ती साधने निर्माण करतो. परंपरेनुसार समाजाने मान्य केलेल्या परंपरागत साधने, सभ्यता, संस्कृती, प्रथा व संकेत यांच्या दिर्घ अनुभवानंतर ह्या साधनांचा व कार्यपद्धतीचा विकास करतो. व पुढे ती समाजात रुढ होते. म्हणजेच व्यक्तीच्या अथवा समाजाच्या गरजा भागविण्यासाठी निर्माण झालेली पद्धती किंवा वर्तन प्रकाराला "सामाजिक व्यवस्था" असे म्हणतात.

महाराष्ट्रात अनेक आदिवासी जमाती आहेत. या आदिवासी जमातीमध्ये प्रमुख तिन आदिम जमाती आहेत. या तिन्ही आदिम जमातीचे सामाजिक जिवन यांच्यात सारखेपणा आढळून येत नाही. त्यांची वैशिष्ट्ये ही वेगवेगळी दिसून येतात. माडिया हा भोळा भाबळा, नविन व्यक्ती सोबत बोलण्याचे टाळणारा, दैववादी, अज्ञानी, दरिद्री, निसर्गाच्या सान्निध्यात राहणारा, परंपरागत जीवन पद्धतीचा आहे. तो जंगल, पहाडावर राहणारा असला तरी त्यांची राहणी साधी आणि स्वच्छ आहे. माडिया जमातीतील लोकात उच्च-निचता आणि जातीभेद दिसून येत नाही. स्पृश्य-अस्पृश्यता अजिबात पाळत नाही. सामाजिक दृष्टीने ही जमात समान आहे जंगल, पहाडावर वास्तव्यास असणारी ही जमात जंगलातील शिकार, कंदमुळे खाऊन जगते. जादुटोणा, अंधविश्वास, भुतचेटकीनवर विश्वास ठेवणारी, जादुमंत्राने उपचार करणारी, जंगलावर आधारित मोहफुले गोळा करणे, डिंक, मध, कंदमुळे गोळा करणे या परंपरागत कामासोबतच तेंदुपत्ता कटाई, मोल मजूरी करून उपजिवीका करणारी हि माडिया जमात.

माडिया शब्दाचा अर्थ

माडिया ही गोंडामधील अतिशय मागासलेली जमात आहे. 'माडिया' या शब्दाची निर्मिती माडाच्या प्रदेशात राहणारे लोक या अर्थाने झालेली आहे. 'माड' हा वृक्ष या लोकांचा आवडता वृक्ष आहे. या प्रदेशात माडांची संख्याही भरपूर आहे. त्यामुळेच त्यांना माड वृक्षाच्या परिसरात राहणारा तो 'माडिया' असेना व प्रचलीत झाले. भामरागड प्रदेशाला लागूनच बस्तर (छत्तीसगड) चा काही भाग लागतो. बस्तरच्या मैदानी प्रदेशात "मुर वृक्ष" सर्वत्र आढळतात. या मुर वृक्षाच्या सान्निध्यात राहणारे जे गोंड आहे त्यांना 'मुरिया गोंड'

या नावाने ओळखले जाते. माडिया गोंडाच्या बोली भाषेत ही 'म-हा' म्हणजे झाड आणि म्हणून 'मारिया', 'माडिया' म्हणजे जंगलात राहणारे माणसे असा अर्थ होतो. या जिल्ह्यात माडिया जमातीत वस्तीच्या ठिकाणावरून त्यांच्यात प्रमुख दोन गट दिसतात. त्यापैकी जे सखल प्रदेशात किंवा पहाडाच्या पायथ्याला राहतात. त्यांना 'छोटा माडिया' असे म्हणतात. आणि 'बडामाडिया' भामरागडच्या पूर्वेला कुवाकूडीच्या डोंगराळभागात प्रामुख्याने आढळतात. त्या माडिया गोंडाना 'हिलमाडिया' किंवा 'डोंगरी माडिया' असेही म्हणतात.

माडिया जमातीचे गोदुल

आदिवासी माडिया समुदायाच्या प्राचिन संस्कृतीचे दर्शन हे गोदूलातून होत असते. माडिया जमातीतील प्रत्येक गावामध्ये 'गोदूल घर' असते. तरुण तरुणीचे ते एक आवडते ठिकाण समजले जाते. त्यांची ती एक प्रकारची शाळाच असते. नाच गाण्याच्या शिक्षणा बरोबरच भावी जीवनाचे सर्व धडे ते याच ठिकाणी समजून घेतात. साधारणतः 13 ते 16 वर्षीय मुले, मुली या गोदूलात प्रवेश घेतात. गोदूल घराची ईमारत मोठी असते. भिंती बांबूपासून व छत गवताचे किंवा साध्या कौलाचे असते. या गोदूल घराचा उपयोग (Community Hall) म्हणून केला जातो. बाहेच्या व्यक्तीला गोदूल घरात प्रवेश मिळत नाही. फक्त गावातील तरुण-तरुणीच तेथे मुक्तपणे संचार करू शकतात. लग्न झाल्यानंतर मुला-मुलींना गोदूलात जाण्या येण्यावर प्रतिबंध असतो. परंतु एखाद्या मुलीचा नवरा अगर मुलाची बायको हयात नसेल व ते दुसरा घरोबा करू इच्छित असतील तर त्यांना अशा परिस्थितीत गोदूल घरात प्रवेश मिळतो. परंतु त्यांचे त्या ठिकाणी जाणे हे जोडीदार मिळे पर्यंतच असते. गोदूल घरात तरुण-तरुणीने एकमेकांची निवड करावयाची असते. एकमेकांच्या आवडी-निवडी समजून घ्यावयाच्या असतात. गोदूल घराचा एक प्रमुख असतो. त्याला सरदार म्हणतात. गोदूल घराचा तो सर्व कारभार सांभाळतो. गोदूल घरात अनेक समारंभ, सभा पार पाडले जातात. त्याचा एक व्यवस्थापक असतो. त्याला 'कोतवाल' म्हणतात. गोदूल घरात तरुण-तरुणींमध्ये एकमेकांना आकर्षित करून घेण्यासाठी स्पर्धा चालत असते. हळूहळू त्यांच्या संस्कृतीत बदल होत आहेत.

अनेक गावातील गोदूल घर जिर्णवस्थेत झाल आहे. ठक्कर बाप्पा आदिवासी सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रमा अंतर्गत 7 ते 10 लाखापर्यंत निधी उपलब्ध करून समाज मंदिर बांधकाम करून दिल्याजात आहे. माडिया लोकत्याचा उपयोग गोदूल घर या नावाने करतात.

विवाहाची पद्धत-

माडिया जमातीमध्ये सगोत्रीय विवाह केला जात नाही. त्यांच्यामध्ये चारदेव, पाचदेव, सहादेव आणि सातदेव असे चार प्रमुख गोत्र गट आहेत. ज्यांचे पूर्वज एकच आहेत. त्यांचा एका गटात समावेश केलेला असतो. एका गोत्रातील लोक असे ते समजतात. म्हणून एकाच गोत्रातील तरुण-तरुणींचे विवाह संबंध निशिध्द मानले आहेत. प्रत्येक देवकातील लोक स्वतः श्रेष्ठ समजतात. सामान्यपणे एकाच आडनावाचे लोक एकाच गोत्रातील असतात. असे समजले जाते म्हणून समान आडनावाच्या तरुण-तरुणींमध्ये विवाह होत नाहीत. तरुण-तरुणी वयात आल्यानंतर त्यांचे विवाह होतात. सामान्यपणे 16 ते 22 वर्षांची तरुणी व 20 ते 25 वर्षांचा तरुण या वयोगटातील तरुण-तरुणी विवाह करीत असतात.

माडिया जमातीत विवाहाचे प्रकार

माडिया जमातीत विवाहाचे प्रमुख चार प्रकार आहेत.

- 1 तरुण-तरुणीने एकमेकांना पसंत करून पडून जाऊन केलेला प्रेम विवाह.
- 2 वडिलधा-यांनी ठरवून केलेला विविह.
- 3 मुलाला मुलगी पसंत पडली म्हणून सक्तीने मुलीला पळवून नेऊन केलेला विवाह.
- 4 विधवा विवाह.

माडियांचे प्रमुख सण

माडिया जमातीमध्ये दिवाळी, होळी, पोळा या सणा व्यतीरिक्त त्यांचे प्रमुख सण ते पुढीलप्रमाणे-

- 1 पिन्डी पंडुम (पिठ दळण्याचा सण)

हा सण माडियांमध्ये पिठदळण्याचा असतो. या मध्ये पिठाची पुजा केली जाते. पिठाची पुजा करून खाल्लेतर त्यापासून मनुष्याचे शरीर धष्टपुष्ट होते. असा त्यांचा समज आहे.

2 विज्जा पंडूम (धानाला कोंब येतात त्याचा सण)

हा सण धानाचे चुरने संपले की, साजरा करतात. गावातील पेरम्याला विचारून एक दिवस पक्का करतात. त्यात रात्रीला दारू पिणे, जेवण करणे व जेवण झाल्यानंतर सामुहिक नृत्य केल्या जाते.

3 इरपा पंडुम (मोहाच्या दारूचा सण)

माडिया जमातीतील लोकं दारू पिण्यापूर्वी भिमसेन किंवा भिमालपेन याला विधीपूर्वक दारू अर्पण करतात. आणि त्या नंतरच ख-या अर्थाने दारू पिण्याला सुरुवात करतात.

निष्कर्ष

- 1 माडिया जमातीही अजूनही जंगल, पहाडावर जीवन जगत आहे
- 2 त्यांच्यातील रुढी, परंपरा, चालीरिती अजूनही आढळून येतात.
- 3 ही जमात शहरी संपर्कात येत आहे. त्यामुळे त्यांच्यात बदल होतांना दिसतो.

संदर्भ सूची

- 1 नाडगोंडे गुरुनाथ 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयनगर, पुणे 411030.
- 2 डॉ. देवगांवकर सौ. शैलजा 'वैदर्भीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती', श्री. मंगेश प्रकाशन नवी रामदासपेठ, नागपूर-440010.
- 3 डॉ. गारेगाविंद 'महाराष्ट्रातील अनुसूचिन क्षेत्र आणि अनुसूचित जमाती', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयनगर, पुणे 411030.
- 4 बडवे म. रा. 'इंद्रावतीच्या परिसरातील माडिया जमात', प्रकाशक म. रा. बडवे, चंद्रपूर.

LUMINESCENCE IN SILICATES: REVIEW

GURJEET TALWAR

Hislop College, civil line,
Nagpur, India

INTRODUCTION

Luminescence is defined as the emission of light by bodies, which is in excess of that attributable to black body radiation and persists considerably longer than the periods of electromagnetic radiations in the visible range after the excitation stops. Luminescence is different from incandescent light. Luminescence involves emission, which is not thermal in origin while incandescent light is emitted from material when heated above 6000 C. There are different type of luminescence. Photoluminescence, thermo luminescence, electroluminescence, bioluminescence, optically stimulated luminescence, chemiluminescence, triboluminescence, sonoluminescence and lyoluminescence. Photoluminescence is divided in fluorescence and phosphorescence.

The difference between fluorescence and phosphorescence is to some extent arbitrary. Historically the temperature independent decay is known as fluorescence while the temperature dependent decay as phosphorescence. According to modern conventions fluorescence refers to the emission, which persists for 10^{-3} sec to 10^{-8} sec while the phosphorescence persists for considerably longer duration from 10^{-3} s to several seconds

The luminescent system generally consists of a host lattice and a luminescent centre, often called as 'activator'. In general, the host needs to be transparent to the radiation source used for excitation process. The activator absorbs the exciting radiation and is raised to an excited state. The activator returns to the ground state by emission of radiation or by non-radiative decay. It is necessary to suppress this non-radiative process. In some materials the excitation radiation is not absorbed by the activator but the other ion may absorb the exciting radiation and subsequently transfer it to the activator. In this case, the absorbing ion is called as a 'sensitizer'. Luminescent materials are also called as phosphor.

IMPORTANCE OF SILICATES

Silicates are stable in oxygen atmosphere. Many silicates are largely inert to common reagents, they have high degree of structural and compositional flexibility, their frameworks can be much more heat tolerant than organic frameworks. Alkaline earth silicates are useful luminescent hosts with high physical and chemical stability.

Silicates are most abundant in nature. Depending upon Si: O ratio, they are classified as ortho- (1:4), meta (1:3) and pyro (2:7) silicates [1]. A more detailed classification is made on the basis of criteria like coordination number of Si, number of (Si, O)-polyhedra, multiplicity, etc. They find applications in many diverse areas [2]. Silicates are widely used as adsorbents of polysaccharides[3], numerous ions such as lead or calcium[4], as potentiometric sensors of hydrogen ions[5], in production of ceramics[6] or for sorption of atmospheric CO₂[7], to recover cerium from radioactive waste materials and to adsorb Nd³⁺ ions[8], as bioactive material [9,10], as microwave dielectric[11] etc. As a kind of biodegradable ceramic with good bioactivity, beta-CaSiO₃ has been widely used for preparation of beta-CaSiO₃/biopolymer composite scaffolds and has been proved to be an effective additive to create bioactive

composites [12, 13, 14]. Stratified natural silicates are also used as carriers of plant protection agents [15].

Microporous structures that are almost UV transparent and inexpensive. The lithium ceramics are promising breeder materials for fusion reactors, among which lithium orthosilicate (Li_4SiO_4) is strongly considered because of its good tritium solubility [16]. Mg_2SiO_4 : Tb is used in the commercial systems for the thermo luminescence dosimetry of ionising radiations [17]. Eu^{2+} activated Barium Magnesium silicate, also known as Sylvania type 217 phosphor, was first developed by Barry [18]. BaSi_2O_5 : Pb is an efficient black light phosphor which finds use in photocopying and sun-tanning lamps [19].

Lanthanide ion doped alkaline earth silicates yield much better characteristics, such as longer duration time of phosphorescence brighter luminosity and improved chemical stability than conventional sulfide materials. Lanthanide based silicate also finds applications in the field of fiber optics. Y_2SiO_5 : Tb³⁺ thin film is used in field emission display. CaSiO_3 : Eu³⁺ particles having size less than 3 μm act as lamp phosphor, for coating purpose. Zn_2SiO_4 : Mn, is used for beam index tube, PDP and Strontium silicate yellow phosphor for white light emitting diode. Phosphor Mg_2SiO_4 : Tb is also an efficient phosphor.

Zn_2SiO_4 : Mn is one of the earliest known phosphors [20]. Zn_2SiO_4 : Mn was also used as the green component in the first tri-color lamp [21], as well as the first color television. It is also a well-established, green emitting phosphor for use in plasma display panels [22]. Several silicates find place in the list of cathodoluminescent materials approved by JEDEC. Phosphors P1 and P39 are the commercial lamp and CRT phosphors based on Zn_2SiO_4 : Mn. Y_2SiO_5 : Ce (P47) was investigated as an alternative to the standard P22 (ZnS: Ag) blue phosphor [23], currently used in television sets, for low-voltage field emission displays (FEDs). Saturation measurements indicated that the high saturation resistance of the Ce-doped silicate can yield better performance than ZnS: Ag, when operated at low voltages (1-3 kV). Y_2SiO_5 : Ce (P-47), and CaSiO_3 : Pb, Mn (P25) are also cathodoluminescent materials of commercial importance. Cerium activated oxyorthosilicates Lu_2SiO_5 : Ce (LSO: Ce, Y_2SiO_5 : Ce (YSO: Ce). and Gd_2SiO_5 : Ce, (GSO: Ce) have proved to be excellent scintillation phosphors because of their relatively high density, good light output, and fast decay time [24]. $\text{Bi}_{12}\text{SiO}_{20}$ (BSO) single crystals have attracted increasing attention in optoelectronics as an efficient photorefractive material [25, 26] and also in applications such as spatial-time light modulators, holographic information storage, two-and four-wave mixing, and several other applications in the field of nonlinear optics [27]. Using shallow traps application, optical fixing, through two-step gated recording in a crystal of $\text{La}_3\text{Ga}_5\text{SiO}_{14}$ doped with praseodymium, has been demonstrated [28]. Recently, Shen and Kacharu [29] introduced a new process for parallel data storage using coherent time domain optical memory and proposed Y_2SiO_5 : Eu for practical developments. Photostimulated luminescence in silicates can be used for developing X-ray storage phosphors. Utility of $\text{Ba}_5\text{SiO}_4\text{Br}_6$: Eu²⁺ [30] and Y_2SiO_5 : Ce, Sm [31] for such purpose has been demonstrated. The high conversion efficiency and short response time make it a good alternative to BaFBr: Eu as a storage phosphor in computation tomography. The long lasting phosphorescence is observed in Ce³⁺ doped $\text{Ca}_2\text{Al}_2\text{SiO}_7$ at room temperature. Under UV irradiation at 365 nm, it produces broadband emission with peak at 417 nm, though the intensity is weak [32].

Rare-earth-containing silicate glasses have attracted great attention as potential materials for optical and magneto-optical devices such as an upconversion laser, a hole burning memory, and an optical switch [33], because they show a high temperature persistent spectral hole burning (PSHB) and have a large potential for a high-density frequency-domain optical data memory [34]. Visible mechanoluminescence in $\text{Ca}_2\text{Al}_2\text{SiO}_7$: Ce, with its use in the fracture detection system [35], and formation of luminescence centre in synthetic single crystal of forsterite (Mg_2SiO_4) [36] by high shock pressures ranging from 10 to 82 GPa is reported.

CdSiO_3 : Mn^{2+} (RE = Y, La, Gd, Lu) [37], Eu and Dy activated $\text{R}_3\text{MgSi}_2\text{O}_8$ (R=Ca, Sr, Ba) [38] are long lasting phosphors. Phosphor $\text{CaMgSi}_2\text{O}_6$: Eu^{2+} is used in Plasma display panels. In recent years, there is revived interest in $\text{Sr}_3\text{MgSi}_2\text{O}_8$: Eu, $\text{Ba}_3\text{MgSi}_2\text{O}_8$: Eu, $\text{Sr}_2\text{MgSi}_2\text{O}_7$: Eu and $\text{Ca}_2\text{MgSi}_2\text{O}_7$: Eu types of phosphors. Lin et al [39] studied $\text{AE}_3\text{MgSi}_2\text{O}_8$:Eu, Dy Slaystems as long afterglow phosphors. Jung and Seo [40] carried out VUV excitation studies on (Ba, Sr) $3\text{MgSi}_2\text{O}_8$: Eu^{2+} phosphor in context of plasma display panel (PDP). Kim et al [41] reported $\text{AE}_3\text{MgSi}_2\text{O}_8$: Eu, Mn phosphors for solid state lighting applications. High color rendition index (CRI) is claimed for the LED lamps that can be made with these phosphors. Yamasaki et al [42] and Okamoto et al [43], have also studied the characteristics of these phosphors. Importance of $\text{AE}_3\text{MgSi}_2\text{O}_8$ hosts is thus well established. Combustion synthesis of more complex chlorosilicates such as $\text{Sr}_2\text{SiO}_3\text{Cl}_2$: Eu, $\text{Ca}_3\text{SiO}_4\text{Cl}_2$: Eu, $\text{Ba}_2\text{SiO}_3\text{Cl}_2$: Eu, $\text{Sr}_4\text{Si}_3\text{O}_8\text{Cl}_4$: Eu, $\text{Ca}_8\text{Mg}(\text{SiO}_4)_4\text{Cl}_2$: Eu & $\text{Ba}_5\text{SiO}_4\text{Cl}_6$: Eu are also studied. Most of these phosphors give emission in green region. These phosphors can be used in many types of display devices. In recent years, researchers are taking keen interest in chlorosilicate phosphors.

METHOD OF PREPARATION OF SILICATE PHOSPHORS

a) Solid-state diffusion

Solid-state diffusion is one of the most widely used methods for the synthesis of phosphors. Solid-solid reactions are simple to perform, starting materials are often readily available at low cost and reactions are “clean” i.e. do not involve other chemical elements. The constituents are made to react through diffusion process. The temperature is just enough to have adequate diffusion to complete the reaction in laboratory time without melting the constituents. Reaction time and the temperature bear a sort of reciprocal relation. It may not always be possible to lower the latter sufficiently.

For the synthesis of silicates the silicic acid, fumed silica, and powdered quartz have been used as the silica source. The nitrates/carbonates/oxides of Zinc, Barium, Strontium, Calcium and Magnesium are used as cationic salts. The activators are introduced in the form of the appropriate salts in the stoichiometric proportions.

Disadvantages of this method include the need for high temperatures, the possibility of non-homogeneity, contamination from containers etc.

b) Combustion synthesis

This technique produces highly crystalline powders in the as synthesized state. It involves the exothermic reaction between metal nitrates and fuel. Strongly exothermic reactions have been observed to sustain themselves and propagate in the form of a combustion wave until the reactants have been completely consumed.

This approach involves the use of novel combustible precursors (redox compounds) and redox mixtures. It uses low temperature (<500 C) initiated gas-producing exothermic reactions,

which are self-propagating and yield voluminous fine particle oxides in few minutes. Combustible redox mixture of oxidiser and fuel or solid propellant is used which when ignited undergoes self-propagating combustion.

The solution combustion process is an exothermic, redox reaction that is self-propagating and gas-producing once initiated. The process uses aqueous solutions containing stoichiometric amounts of metal nitrates (oxidiser) and a fuel (urea, hydrazide, glycine etc.). This aqueous solution of redox mixture when rapidly heated boils, froths, undergoes dehydration, ignites and burns to yield voluminous foamy homogeneous product. The term combustion covers smouldering (heterogeneous), flaming (homogeneous gas phase) as well as explosive reactions. By varying the type of precursor and the fuel one can control the nature of combustion (flaming or smouldering). The various fuels that are used are: Urea (UR), Glycine (GY), Carbohydrazide (CH), Oxalyl dihydrazide (ODH), Tetraformaltriazine (TFTA), Diformyl hydrazine (DFH), 3-Methyl Pyrazole 5-one (3MP5O), etc.

c) Precipitation method [Wet chemical synthesis]

Wet chemical synthesis is the simplest one. The molecular motions and hence the chemical reaction may proceed very swiftly in the liquid state. However, the solvent molecules may remain as contaminants and this can adversely affect the performance of the phosphor.

In this work Metasilicates were precipitated from aqueous solutions of metal nitrates by slowly adding $\text{Na}_2\text{SiO}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ solution. The precipitate formed was filtered, dried and then annealed in air at 700 C for 1 hour. For preparing various activated phosphors, appropriate metal nitrate was added in the desired quantity to the starting solution and similar procedure was followed.

CONCLUSIONS

Silicate materials doped with rare earth materials are receiving wide spread attentions due to their impact on display devices. Silicate phosphors find applications in solid state lighting phototherapy, Plasma display panel, Liquid crystal display light emitting diode etc.. As a new generation of long afterglow phosphors, lanthanide ion doped alkaline earth silicates yield much better characteristics, such as longer duration time of the phosphorescence, brighter luminosity and improved chemical stability, than the conventional sulphide materials used earlier. Chlorosilicates are assumed to be prominent host for long lasting phosphors.

REFERENCES

1. K.Byrappa Prog.Cryst.Growth 24 (1992) 269
2. F. Ciesielczyk, A. Krysztalkiewicz and T. Jesionowski J. Mater. Sci. 42 (2007) 3831
3. P. Jenkins, J. Ralston Colloids Surf A 139 (1998) 27.
4. P. Huang, DW Fuerstenau Colloids Surf A 177:147(2001).
5. M. Teixeira, C. Cavaleiro, L Ramos, E.A. Neves Appl Clay Sci 23 (2003) 323
6. C Shu, X. Mingxia, Z. Cailou, T. Jiaqi, Mater Res Bull 37 (2002) 1333
7. E. Kalinkina, A. Kalinkin, W. Forsling, V. Makarov Int J Miner Proc 61(2001) 289
8. A. Gladysz-Płaska, M. Majdan, Kowalska-Ternes M Przem Chem 82 (2003)1435
9. K. Okada, M. Tanuma, Y. Kameshima, A. Nakajima, S. Asai, M. Sumita Mat.Res.Bull. 44 (2009) 298
10. N. Zhang, J.A.Molenda, J.H.Fournelle, W.L. Murphy and N. Sahai Biomaterials 31 (2010) 7653

11. N-H. Nguyen, J-B. Lim, S. Nahm, J.-H. Paik, J.-H. Kim J. Am.ceram.soc.90 (2007) 3127
12. D. Zhang, J. Chang Materials Chemistry and Physics 118 (2009) 379
13. H.Y. Li, J. Chang, Biomaterials 25 (2004) 5473
14. H.Y. Li, J. Chang, J. Mater. Sci. Mater. Med. 15 (2004) 1
15. B.V Zhmud., W.A House., E.B. Sevastyanova. Colloids Surf A 127(1997):187
16. G.Piazza, F. Scaffidi-Argentina, and H. Werle, J. Nucl. Mat. 283 (2000) 1396.
17. T. Hashizume, Y. Kato, T. Nakajima, T. Tovya, H. Sakamoto, N. Kotera, and S. Iguchi, Proc. Symp. Adv. Rad. Dete., Vienna, IAEA, p.91 (1971)
18. T. L. Barry, J. Electrochem. Soc., 115 (1968) 1181.
19. R. C. Ropp, in: 'Luminescence and the Solid State', Elsevier, Amsterdam, (1991).
20. G. R. Fonda, J. Phys. Chem., 43, (1939) 561.
21. H. H. Haft, and W. A. Thornton, JIES, Oct. (1972).
22. K. S. Sohn, B. Cho, H. Chang, H. D. Park, Y. G. Choi, and K. H. Kim, J. Europ. Ceramic. Soc., 20 (2000) 1043.
23. C. Stoffers, R. Y. Lee, J. Penczek, B. K. Wagner, and C. Summers, J. Appl. Phys. Lett.76 (2000) 949.
24. D. W.Cooke, B. L. Bennett, R. E. Muenchausen, K. J. McClellan, J. M. Roper, and M. T. Whittaker, J. Appl. Phys. 86 (1999) 5308.
25. P. Gunter, and J. P. Huignard (Eds.), in: 'Materials and their Applications Springer Topics in Applied Physics', Vol. 61, Springer, Berlin, (1988).
26. A. J. Hernandez, E. Camarillo, H. Loro, S. Murrieta, J. Alloys Comp. 323 (2001) 714.
27. V. Arinova, M. Veleva, and D. Petrova, I. M. Kourmoulis, D. G. Papazoglou, A. G. Apostolidis, E. D Vanidhis, and N. C. Deliolanis., J. Appl. Phys., 89 (2001) 2686.
28. T. Nikolajsen, and P. M. Johansen, J. Opt. A: Pure Appl. Opt. 2 (2000) 255.
29. X. A. Shen, and R. Kachru, J. Alloy. Comp., 250 (1997) 435.
30. A .Meijerink, G. Blasse, and L. Struye, Maters. Chem. Phys., 21 (1989) 261.
31. A .Meijerink, W. J. Schipper, and G. Blasse, J. Phys. D. Appl. Phys., 24 (1991) 997.
32. N. Kodama, T. Takahashi, M. Yamaga, Y. Tanii, J. Qiu, and K. Hirao, Appl. Phys. Lett.75, (1999) 1715.
33. K. Fujita, K. Hirao, K. Tanaka, N.Soga, and H. Sasaki, J. Appl. Phys., 82 (1997)5114.
34. Y. Mao, P. Gavrilovic, P. Singh, S. A. Bruce and W. H. Grodkiewicz, Appl. Phys.Lett. 68 (1996) 3677.
35. M. Akiyama, C. N. Xu, H. Matsui, K. Nonaka, and T. Watanabe; Appl. Phys. Lett. 75(1999) 2548.
36. I.Shinno, T. Nakamura, T. Sekine; J. Lumin., 87-89, (2000)1292.
37. J. Kuang, Y. Liu, B. Lei J Lumin 118 (2006) 33.
38. Y. Lin, Z. Tang, Z. Zhang, C. W. Nan J.Alloys and Compounds 348 (2003) 76.
39. Y. Lin, Z. Zhang, Z. Tang, X. Wang, J. Zhang and Z. Zheng J.Eur.Cer.Soc.21 (2001) 683
40. H-K. Jung and K. S. Seo Opt.Mat. 28 (2006) 602
41. J. S. Kim, P. E. Jeon, Y. H. Park, J. C. Choi, and H. L. Park J.Electrochem.Soc 152 (2005) H029
42. Y. Yamasaki, T. Takei, N. Kumada, N. Kinomura J.Solid State Chem.182 (2009) 547
43. S. Okamoto, Y. Nanba, T. Honma and H. Yamamoto Electrochem. Solid-State Letts.11 (2008) J47

विविधांगी वाचन संस्कृती

डॉ. वर्षा ठाकरे

सहयोगी प्राध्यापक

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. निता शर्मा

ग्रंथपाल

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

सारांश: वाचनाचे महत्त्व आद्य काळापासून संत, थोर व्यक्ती सांगतात आहे. समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात—

‘दिसामाजी काही तरी ते लिहावे।

प्रसंगी अखंडित वाचित जावे।

या केवळ दोन ओळींमध्ये समर्थ रामदास स्वामींनी वाचनाचे महत्त्व समर्पक शब्दांमध्ये मांडले आहे. सुखी, संपन्न, सुशिक्षित, सभ्य, सुसंस्कृत समाजासाठी वाचन संस्कृतीची जोपासना होणे आवश्यक ठरते. कोणत्याही क्षेत्रामध्ये यशस्वी व्हायचे असेल, अत्युच्चशिखर गाठायचे असेल तर त्या-त्या क्षेत्रातील नवे-नवे ज्ञान, माहिती व अद्ययावत कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी वाचनाशिवाय दुसरा पर्याय नाही. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमधील, उद्याच्या जबाबदार नागरिकांमधील वाचन संस्कृतीचा विविधांगी वेध घेण्यासाठी प्रस्तुत लघुशोध निबंधाची रचना करण्यात आली आहे. जाणीवपूर्वक नमुना निवड पद्धतीवर (Purposive Sampling Method) व पूर्व संरचित प्रश्नावली आधारे लघुशोध निबंधाचे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. ‘वाचनाद्वारे ज्ञानवृद्धी’ हा वाचनाचा सर्वात मोठा फायदा आहे. तसेच क्रमिक पुस्तकांसोबत संदर्भ पुस्तकांचे वाचन करण्याकडे विद्यार्थ्यांचा कल नाही हे काही महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष या लघुशोध निबंधाद्वारे प्राप्त झाले आहेत. वाचन संस्कृतीची रुजवात प्राथमिक शिक्षणापासून व्हावी अशी अपेक्षा विद्यार्थ्यांनी व्यक्त केली. स्पर्धेच्या युगामध्ये ‘माहिती’ हे प्रभावी अस्त्र असले तरी भावनाशील व संवेदनशील भावी पिढी निर्माण करण्यासाठी आणि वैचारिक प्रगल्भतेसाठी वाचन हा एकमेव पर्याय आहे. विकासाचा एकमेव पर्याय म्हणून भौतिक समृद्धीकडील युवापिढीचा कल वैचारिक श्रीमतीकडे जेव्हा वळेल तेव्हा वाचन संस्कृतीची जोपासना होत आहे, वाचन संस्कृती वृद्धीगत होते आहे असे म्हणता येईल.

बीजशब्द: वाचन, महाविद्यालयीन विद्यार्थी, ज्ञानप्राप्ती.

प्रस्तावना:: वाचनाचे महत्त्व शब्दांमध्ये सांगणे फार कठीण आहे. वाचनाचा संबंध नैतिक मूल्यांशी आहे, संस्कृतीशी आहे. नितीवान, समर्थ आणि राष्ट्र उभारणीमध्ये योगदान देणारा जबाबदार नागरिक घडवायचा असल्यास वाचक केवळ माहिती संपन्न असून चालणार नाही तर त्याला ज्ञान संपत्ती व्हावे लागेल आणि ज्ञान संपादनासाठी ज्ञानप्राप्ती हा वाचनाचा मुख्य उद्देश असावा लागेल. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्रांतीमुळे संपर्क साधनांची सुलभ उपलब्धता, वाचनासाठी माहितीचे भांडार उपलब्ध असताना वाचन संस्कृतीचा न्हास होत चालला आहे. अशी प्रतिक्रिया, जनसामान्य सहजपणे देतात असे आपणास निदर्शनास येते. ‘वाचाल तर वाचाल’ हा तर वाचन संस्कृतीची जोपासना करण्यासाठी आणि नवीन पिढी प्रगल्भ होण्यासाठी दिलेला नाराच आहे. वाचनाचे महत्त्व आद्य काळापासून संत, थोर व्यक्ती सांगतातच आहे. समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात—

दिसामाजी काही तरी ते लिहावे।

प्रसंगी अखंडित वाचित जावे।

या केवळ दोन ओळींमध्ये समर्थ रामदासांनी वाचनाचे महत्त्व समर्पक शब्दांमध्ये मांडले आहे वाचन हे केवळ मनोरंजनासाठी किंवा करमणुकीसाठी न करता, पुस्तकी ज्ञानाने ‘पढत पंडीत’ न होता सुखी, संपन्न सुशिक्षित सभ्य, सुसंस्कृत समाजासाठी वाचन संस्कृतीची जोपासना होणे आवश्यक ठरते. कोणत्याही क्षेत्रामध्ये यशस्वी व्हायचे असेल, अत्युच्च शिखर गाठायचे असेल तर त्या-त्या क्षेत्रातील नवनवे ज्ञान, माहिती व अद्ययावत कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी वाचनाशिवाय दुसरा पर्याय नाही. “ग्रंथ हेच गुरु” या उक्तीप्रमाणे मार्गक्रमण करणारे ज्ञानप्राप्तीच्या उद्देशा जवळ निश्चितपणे पोहचू शकतात. मार्गरेट फूलर म्हणतात, (Today a Reader, Tomorrow a Leader) अर्थातच सामान्य माणसाच्या मनावर राज्य करायचे असेल तर प्रत्येकानेच आपआपल्या क्षेत्रामध्ये स्मंकमत बनण्यासाठी स्मंक करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये, ज्ञान माहिती. वाचनामधून प्राप्त

होऊ शकते या विश्वासानेच वरील शब्द वचन मार्गरेट फूलर यांच्याद्वारे सांगितले गेले. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमधील उद्याच्या जबाबदार नागरिकांमधील वाचन संस्कृतीचा विविधांगी वेध घेण्यासाठी प्रस्तुत लघुशोध निबंधाची रचना करण्यात आली.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत लघुशोध निबंधामध्ये (Purposive Sampling Method) च्या आधारे प्राथमिक स्रोताद्वारे माहिती प्राप्त करून तालिकेद्वारे विश्लेषण केले आहे. स्नातकपूर्व विद्यार्थ्यांकडून पूर्व संरचित प्रश्नावलीद्वारे (Pre Structured Questionnaire) माहिती गोळा करण्यात आली आहे. यासाठी 120 विद्यार्थ्यांची निवड जाणीवपूर्वक करण्यात आली. लघुशोध निबंधाची मांडणी करण्यासाठी (चतुर्वेपअम^१ उचसपदह डमजीवक) चा वापर केल्याने या नमुना निवड पद्धतीच्या मर्यादा प्रस्तुत लघुशोध निबंधातही लागू पडल्या आहेत.

उद्दिष्टे :

1. वाचनाचे फायदे अभ्यासणे.
2. डिजिटलायझेशनचा वाचनावरील प्रभाव अभ्यासणे.

गृहीतक: वाचनाने ज्ञानार्जन व ज्ञानवृद्धी होते.

नमुना निवड करण्यात आलेल्या विद्यार्थ्यांनी व्यक्त केलेली त्यांनी वैयक्तिक मते खालील तालिकेमध्ये दर्शविले आहे.

तालिका क्रमांक 1

अ.क्र.	वैयक्तिक मते	विद्यार्थ्यांची संख्या	प्रतिशत प्रमाण
1.	वाचनाचा छंद	69	57.5
2	अभ्यासा व्यतिरिक्त इतर पुस्तके वाचण्याची आवड	66	55.0
3	अभ्यासासाठी क्रमिक पुस्तके वाचणारे	51	42.5
4	अभ्यासासाठी संदर्भ पुस्तके वाचणारे	03	2.5

तालिका क्रमांक 1 च्या अवलोकना वरून असे निदर्शनास येते की, वाचनाचा छंद केवळ 57.5% विद्यार्थ्यांना आहे. म्हणजेच वाचना व्यतिरिक्त इतर छंद असणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या 42.5% आहे. तसेच अभ्यासा व्यतिरिक्त इतर पुस्तकांच्या वाचनाची आवड असणारे विद्यार्थी केवळ 55% आहेत. म्हणजेच 45: विद्यार्थ्यांना अभ्यासा व्यतिरिक्त पुस्तकांचे वाचन करावयास आवडत नाही.

याचाच अर्थ असा की, वाचनाची आवड व छंद असणाऱ्या विद्यार्थ्यांने प्रतिशत प्रमाण 50: – 60: प्रतिशताच्या जवळ पास आहे.

तालिका क्रमांक 2

वाचक व वाचन सवयी दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	वाचक व वाचन	विद्यार्थ्यांची संख्या
1.	ज्ञानार्जनासाठी	81
2	चालू घडामोडींच्या माहितीसाठी	33
3	सर्वच माहिती प्राप्त होण्यासाठी	54
4	आवश्यक मजकुराची नोंद ठेवणारे	51
5	स्पर्धा परीक्षाबाबत मजकूर नोंदवून ठेवणारे	72

तालिका क्रमांक 2 च्या अवलोकना वरून असे आढळून येते की, ज्ञानार्जनासाठी वाचन करण्याच्या विद्यार्थ्यांची संख्या सर्वात जास्त आहे तर वाचनाद्वारे माहिती प्राप्त होते असे मत 54 विद्यार्थ्यांनी व्यक्त केले तर चालू घडामोडींची माहिती प्राप्त करण्यासाठी वाचन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या 33 आहे.

आवश्यक मजकुराची व स्पर्धा परीक्षांबाबत मजकूर नोंदवून ठेवणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे 51 व 72 आहे. ज्ञानार्जनासाठी वाचन करणे विद्यार्थ्यांना आवडते व वाचनामुळे स्पर्धा परीक्षाबाबत मजकूर प्राप्त होतो असे मत व्यक्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त आहे.

तसेच वाचन केलेल्या पुस्तकांवर समन्वयस्कांशी मित्रांशी चर्चा करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रतिशत प्रमाण 70: आहे. ग्रंथ प्रदर्शनाला भेट देण्याचे कारण विचारले असता 40.83: विद्यार्थ्यांनी विविध विषयांचा पुस्तकसंग्रह एकाचवेळी बघावयास मिळतो. असे मत व्यक्त केले त्याचवेळी खरेदी करावयाच्या पुस्तकांची निवड करणे सोपे होते असे मत व्यक्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रतिशत प्रमाण 25: आणि दुर्मिळ पुस्तकांची खरेदी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रतिशत प्रमाण 25: आहे.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा दृष्टिकोनातून वाचनाचे फायदे अभ्यासण्यासाठी खालील तालिका साह्याभूत ठरते –

तालिका क्रमांक 3

अ.क्र.	वैयक्तिक मते	विद्यार्थ्यांची संख्या	प्रतिशत प्रमाण
1.	व्यक्तिमत्व विकासासाठी	12	10% :
2	ज्ञानामध्ये वृद्धी	42	35.0%
3	विचार करण्याच्या शक्तीमध्ये वृद्धी	31	26.0%
4	उत्तम संभाषण कलेसाठी उपयुक्त	14	12.0%
5	माहिती समृद्धीसाठी सहाय्यक	21	17.0%

वरील तालिका असे दर्शविते की, इतर पर्यायापेक्षा वाचनामुळे ज्ञानामध्ये वृद्धी होते असे मत व्यक्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या व प्रतिशत प्रमाण सर्वात जास्त (42, 35.0% :) आहे. तर वाचनामुळे व्यक्तिमत्व विकास होऊ शकतो असे मत व्यक्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या व प्रतिशत प्रमाण सर्वात कमी आहे.

या व्यतिरिक्त डिजिटलायझेशन वाचन संस्कृतीसाठी पोषक असे एकाच वेळी अनेक लोकांना पुस्तके वाचण्याची सुविधा कोणत्याही स्थळी, कोणत्याही वेळी आणि वाचनासाठी भरपूर प्रमाणात मोफत पुस्तकांची उपलब्धता हे सर्वात महत्वाचे फायदे आहेत असे विद्यार्थ्यांनी निदर्शनास आणून दिले. त्याचबरोबर इंटरनेटच्या वापरामुळे पुस्तके वाचनाच्या सवयीमुळे घट झाली आहे असे मत 67.5.0% विद्यार्थ्यांनी दिले.

त्याचबरोबर प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणापासूनच विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय व आवड शिक्षक व पालकांनी निर्माण करावी असेही 76: विद्यार्थ्यांना वाटते.

तालिका क्र. 2 आणि तालिका क्र. 3 च्या आधारे वाचनाने ज्ञानार्जन व ज्ञानवृद्धी होते हे प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचे गृहीतक मान्य झालेले निदर्शनास येते. वाचनाचे इतर फायदे विद्यार्थ्यांच्या मते दुय्यम ठरतात.

प्रस्तुत लघुशोध निबंधाद्वारे प्राप्त निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे –

- अभ्यासासाठी क्रमिक पुस्तकासोबत संदर्भ पुस्तकांचे वाचन करण्याकडे विद्यार्थ्यांचा कल नाही.
- ज्ञानार्जनासाठी वाचन महत्त्वपूर्ण ठरते.
- पुस्तक वाचनासोबत स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीसाठी मजकुराची नोंद करणे विद्यार्थ्यांना आवश्यक वाटते.
- वाचन केलेल्या पुस्तकाबाबत समन्वयस्क व मित्रांशी चर्चा करणे, विद्यार्थ्यांना आवडते.
- वाचनाद्वारे ज्ञानवृद्धी हा वाचनाचा सर्वात मोठा फायदा आहे.
- डिजिटलायझेशनमुळे पुस्तके वाचण्याच्या सवयीमध्ये घट झाली आहे.

उपाय :

- वाचन संस्कृतीची रुजवात प्राथमिक शिक्षणापासून व्हावी.
- पालक व शिक्षक यांच्या सामूहिक प्रयत्नाने वाचन संस्कृतीची जोपासना करण्यासाठी प्रयत्न व्हावे.

- कुटुंबातील वडिलधाऱ्यांनी वाचनाची सवय पुढच्या पिढीमध्ये सक्रमित होण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करावे.
- लहान मुलांचा 'अनुकरणशील' या गुणाचा उपयोग वाचन संस्कृती रुजविण्यासाठी पालक व लहान मुलांच्या संपर्कातील इतर व्यक्तींनी करावा.
- वाचनामध्ये निर्माण व्हावी यासाठी कथा कांदबऱ्यांचे वाचन, सादरीकरणाचे कार्यक्रम आयोजित करावे.
- कथाकथनासारख्या कार्यक्रमांचा वाचन संस्कृतीची जोपासना करण्यावर अनुकूल प्रभाव निर्माण होईल.

स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी 'माहिती' हे प्रभावी असे असले तरी भावनाशील व संवेदनशील भावी पिढी निर्माण करण्यासाठी आणि वैचारिक प्रगल्भतेसाठी वाचन हा एकमेव पर्याय आहे.

Wear the old coat and buy New book या ऑस्विन फेपस् यांच्यावचनाप्रमाणे इतर बाबींच्या खरेदीवर जास्त खर्च न करता नविन ग्रंथ खरेदी करून स्वतःचा ग्रंथसंग्रह वाढवावा. ग्रंथसंग्रह विकासाचा एकमेव पर्याय म्हणून भौतिक समृद्धीकडील युवापिढीचा कल वैचारिक श्रीमंतीकडे जेव्हा वळेल तेव्हा वाचन संस्कृतीची जोपासना होत आहे, वाचन संस्कृती वृद्धिंगत होत आहे असे म्हणता येईल.

संदर्भसूची

- <http://www.misalpav.com>
- <http://wol.jworg/nr/wol/d/r>
- लोकराज्य जुन, जुलै 2011 पृष्ठ क्र. 6, 7, आणि 24

The Pedagogy of the Oppressed: Challenging Issues and Changing Trajectories

Dr Meera Dahal,
Assistant Professor,
Loyola College of Education,
Namchi, Sikkim

Abstract

Education forms an important component in the overall development of individuals, enabling them to greater awareness, better comprehension of their social, political and cultural environment; facilitating in the improvement of the socio-economic conditions of people. These hold true in the case of the Scheduled Tribes in India. The Constitution of India has granted lots of facilities and relaxations to schedule tribes in various fields of life. Yet a large number of tribals are either ill equipped or not in a position to propel themselves out of their traditionally unsatisfactory socio-economic conditions. The discrepancy in the ideology and practice of the development policies and facilities of tribes in India constitutes its continued social and economic backwardness. Targeted schemes tend to have only limited impact as the basic thrust of development is not reaching the needy. There is no doubt about the fact that upliftment of the under-privileged has always been the central focus of planning since Independence. Thus, the paper endeavors to investigate the challenging issues and the changing trajectories of Tribal Education from myth to reality, albeit with contextual references of the indigenous tribes in India.

KeyWords: Tribal Education, Challenging Issues, Changing Trajectories.

Introduction

A large variety of indigenous people resides in India. Traditionally referred to as adivasis, vanbasis, tribes, or tribals, Schedule Tribes (STs) constitute about 8% of the Indian population. There are about 570 Scheduled Tribes living in different parts of the country, having their own languages, culture religion, history and philosophy which are different from the one tribe to another. There are more than 270 languages spoken by the different tribes all across in India (**Census of India, 2011**). The Scheduled Tribe population represents one of the most economically impoverished and marginalized groups in India. The Indian Constitution has assigned special status to the Scheduled Tribes in all fields to uplift them and bring at par with the other people. A lot of relaxation and facilities has been given in education for tribal children as education is one of the primary agents of transformation towards development.

Tribal Education System

Literacy and educational attainment are powerful indicators of social and economic development among the backward groups in India. Education is an input for the economic development and for inner strength of the tribal communities which helps them in meeting the new challenges of life. It is an activity and a process which improves the immediate living conditions and increases the potential for future living. Education is the single most important means by which individual tribe and their society can improve personal endowments, build

capacity levels, overcome barriers, and expand opportunities for a sustained improvement in their well-being. So, education is an important avenue for upgrading the economic and social conditions of the Scheduled Tribes. Education is in fact, an input not only for economic development of tribes but also for inner strength of the tribal communities which helps them in meeting the new challenges of life.

It is well known that the educational background of tribes is very discouraging as compared to the rest of the population. Currently, the tribes lag behind not only the general population but also the Scheduled Caste population in literacy and education. This disparity is even more marked among Scheduled Tribe women, who have the lowest literacy rates in the country (**Maharatna, 2005**). The male-female gap in literacy and educational attainment among the scheduled tribes is significant. Education, especially in its elementary form, is considered of utmost importance to the tribes because it's crucial for total development of tribal communities and is particularly helpful to build confidence among the tribes to deal with outsiders on equal terms.

Despite the sincere and concerted efforts by the government for the overall development of the scheduled tribes, they are still far behind in almost all the standard parameters of development. They are not able to participate in the process of development, as they are not aware of most of the programmes and policies made for their upliftment. This is mainly due to the high incidence of illiteracy and very low level of education among the tribal people. Hence, the educational status of the scheduled tribes and the role of governance in this direction are highly essential. So, education is an important avenue for upgrading the economic and social conditions of the Scheduled Tribes.

Government planners see education as indispensable for helping tribal peoples cope with national integration. The Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes asserts that unless exploitation among the tribes is combated and eliminated through education, no improvement in tribal welfare will occur. Education will also determine their prosperity, success and security in life. The tribes which remain either deprived of or negligent toward education will suffer the consequence. The Union and the state governments have spent considerable sums of money for tribal youths' education, but the results are meager. Within tribal areas, education can be the basis for integrated development. There is no scarcity of schools, other facilities or scholarships for the implementation of tribal education schemes today. But the tribal communities find these incentives unattractive.

Government Policies and Programmes for Tribal Education

Starting from the First Five Year Plan Period (1951-1956) the government is steadily allocating financial resources for the purpose of tribal development. Towards the end of the plan (1954), 43 Special Multipurpose Tribal Development Projects (MTDPs) was created. During the Third Five Year Plan Period (1961-1966), the government of India adopted the strategy of converting areas with more than 66 per cent tribal concentration into Tribal Development Blocks (TBDs). By the end of Fourth Five Year Plan (1969-1974), the number of TBDs in the country rose to 504. Additionally, in 1972 the Tribal Sub-Plan Strategy (TSP) was implemented by the Ministry of Education and Social Welfare. TSP was based on twin objectives of socio-economic

development and protection against exploitation. It was generally implemented in the areas where the Scheduled Tribe population was more than 50 per cent of the total population.

1. **The NPE, 1986 and the Programme of Action (POA), 1992**, recognized the heterogeneity and diversity of the tribal areas while underlining the importance of instruction through the mother tongue and the need for preparing teaching/learning materials in the tribal languages. An important development in the policy towards education of tribes is the National Policy on Education (NPE), 1986, which specified, among other things, the following:
  - Priority will be accorded to opening primary schools in tribal areas;
  - There is need to develop curricula and devise instructional material in tribal languages at the initial stages with arrangements for switchover to regional languages;
  - ST youths will be encouraged to take up teaching in tribal areas;
  - Ashram schools / residential schools will be established on a large scale in tribal areas;
  - Incentive schemes will be formulated for the STs, keeping in view their special needs and lifestyle.
2. **The PESA (The Panchayats Extension to Scheduled Areas) Act, 1996** in fact, has made it mandatory for the States having scheduled areas to make specific provisions for giving wide-ranging powers to the tribes on the matters relating to decision-making and development of their community. A centrally-sponsored government scheme of ashram schools exclusively for ST children from elementary to higher secondary levels was initiated in the 1970s. But the poor quality of education in ashram schools, however, has undermined confidence in education as a vehicle for social mobility.
3. **The Janshala Programme** is a collaborative effort of the Government of India (GOI) and five UN Agencies – UNDP, UNICEF, UNESCO, ILO and UNFPA – a community based primary education programme, aims to make primary education more accessible and effective, especially for girls and children in deprived communities, marginalised groups, Scheduled Caste/Scheduled Tribes/minorities, children with specific needs.
4. A working group on Elementary and Adult Education for the Xth Five Year Plan (2002-07) emphasized the need to improve the quality of education of tribal children and to ensure equity as well as further improving access.

Problems of Tribal Education

There are many critical issues and problems in the field of tribal education. They are as follows:

1. **The Medium of Instruction:** Language is one of the important constraints of tribal children which prevents them access to education. Some tribes still speak their language. While adult males are often bilingual, the women and children speak tribal dialects almost exclusively. Yet, a tribal child, on entering school, is suddenly expected to understand the state language. Children cannot understand the teacher, let alone answer questions. Many teachers assume that tribal students are slow; even if the teachers are sympathetic, overcoming this language barrier requires a great deal of effort. It would help considerably if tribal pupils were taught, during their first years in school, in their tribal language. They could then be gradually encouraged to learn the regional language.
2. **Universalizing access:** One of the challenges in providing education to tribal children relates to setting up school facilities in small, scattered and remote tribal habitations. The

majority of the Scheduled Tribes live in sparsely populated habitations in the interior and in inaccessible hilly and forest areas of the country. Nearly 22 per cent of the tribal habitations have populations of less than 100 while more than 40% have population of 100 to 300. The rest have population of 300 to 500 (Sujatha, 2000). The physical barriers create a hindrance for the children of a tribal village to attend the school in a neighboring village.

3. **Economic Condition** - The economic condition of tribal people is so poor that they do not desire to spare their children or their labour power and allow them to attend schools.
4. **Attitude of the parents** - As education does not yield any immediate economic return, the tribal parents prefer to engage their children in remunerative employment which supplements the family income.
5. **Teacher Related Problems** - In the remote tribal areas the teacher absenteeism is a regular phenomenon and this affects largely the quality of education.
6. **Lack of Proper monitoring** - Proper monitoring is hindered by poor coordination between the Tribal Welfare Department and School Education Department.

Changing Trajectories

The cognitive qualities of tribal children have to be viewed and evaluated taking into consideration their ecological and cultural contexts that place in a very different demands on day-to-day life. Because of differences in the demands of tribal ecology, the patterning of their cognitive abilities shows considerable variation from those of other groups. A related and more important lesson is that tribal children are neither culturally inferior nor cognitively less competent than the children of other groups. Instead many of their skills and abilities are highly developed and extremely sophisticated. The educational system of the dominant non-tribal population is of very limited value in the tribal cultural milieu because it does not match with the lifestyle of individuals and the needs of the tribal community. Linking school education with life in general and the needs of the tribal communities in particular is a most important step that requires serious attention.

Studies indicate that, in comparison to other groups, hunters and gatherers possess a high level of visual and tactual differentiation; they demonstrate capacity for fine judgment of shape and size of stimuli as well as spatial relations and they produce fine categorization of an array of objects (Mishra et al., 1996). These abilities are required for success in science, art, music, dance, athletic activities, and vocations like carpentry, tailoring, wood and stone crafts. These skills need to be utilized not only for education of tribal children in schools, but also in the broader economic spheres of tribal life. Such attempts will be helpful in generating and promoting the sense of competence, self-efficacy, self-respect and positive self-image among tribal children in general. Such attempts are also highly likely to provide tribal children with a culturally meaningful, ecologically valid and economically viable alternative to life by reinforcing the dignity of their culture and identity. Ever increasing contact of tribals with the outside world over the years has introduced several changes in their culture and life. These changes are reflected in their psychological characteristics also. Studies (Mishra et al., 1996) indicate that their ways of perceiving the world, categorizing objects, interpreting pictures, and strategies of learning and memory become more similar to those with whom they interact and negotiate their life in these changed circumstances. This suggests that tribal children can acquire

all those skills that the members of other groups of the society possess. What is important on our part is to develop a positive frame of mind about tribal children.

This is possible only through sensitivity to tribal culture and life, recognition of the cognitive strengths of tribal children, and appreciation of their personality qualities. Efforts in these directions will be very helpful in organizing the programme of tribal education as well as promoting economic and other aspects of tribal development. Similarly a clear policy for language use in schools has to be developed. Research evidence suggests that significantly fewer students drop out of schools in which the language of tribal groups is used for instruction at the primary level. Development of primers in the tribal dialect involving content from the local context will go a long way in ensuring children's active participation in the learning process in school. While there is a general need for improvement in physical facilities in all schools in remote tribal regions, change in perceptions and outlooks of teachers about tribal children are equally important. Teachers must be sensitized to the cultural and behavioral strengths of tribal children and motivated to do their best for them in schools. Incentives should be initiated to attract effective teachers to work in tribal schools and to retain them there. Only such motivated teachers are likely to generate interest among tribal children towards schools education by attempting to link the contents of the curriculum with the existing realities of tribal communities through the use of innovative technologies.

The Constitution of India, under Article 350A, affirms that every state must provide adequate facilities for instruction of pupils in their mother tongues. Decades have passed and state governments have ignored this prescription for tribal people. Since initial instruction to the tribals is given in a foreign language, they understand and assimilate very little. Consequently, their response to education is poor. Had the instruction at the primary stage been in their own tongue, the progress of tribal students would have been better, and today there would be awareness of the importance of literacy among the tribal populations. Some attempts are being made to educate Gonds, Bhils, Santals, and other groups in their own tongues. According to recent reports, tribal children are responding well to such programs.

Suggestions

Some suggestions for improvement of tribal education are as follows:

1. **Content and Method of Tribal Education:** The content and the method of tribal education must be objectively evaluated. All study materials should be supplied in local languages of tribes. Tribal youth have unique historical and social backgrounds but need special attention and orientation in their attempts to bridge two cultures. Many school and college curricula which tribal youths encounter are either irrelevant to them and/or offer only negative views of tribal societies. While national and state governments, in theory, offer many benefits, concessions and facilities to tribal students, few of them reach the intended recipients.
2. **The use of the mother tongue** or home language as medium of instruction in early stages of education is strongly advocated. Though there are the positive consequences of bilingual or multilingual schooling on cognitive development and social interaction processes, tribal children would require special programs to be able to cope. This assumes greater significance in the context of education of tribal children because their mother tongue is often quite distinct from the prominent languages in the state or regional languages. ST

children face problems wherever teachers do not speak their dialect at all. From the perspective of language, it is desirable to have a local teacher from the same tribal community (Jha & Jhingran, 2002).

3. **Literacy campaign** - Proper awareness campaign should be organized to create the awareness about the importance of education. Extensive literacy campaign in the tribal dominated districts may be undertaken on a priority basis to literate the tribal.
4. **Attitude of the tribal parents** - The attitude of the tribal parents toward education should be improved through proper counseling and guidance.
5. **Appointment of Local teachers and female teachers** - It is suggested to appoint more tribal teachers and female teachers in the tribal areas. The ecological, cultural, psychological characteristics of tribal children should be considered carefully by the teachers in tribal areas. The acceptance of teachers by the community as one of them is critical for increasing schooling participation in tribal areas. An understanding of and respect for tribal cultures and practices and some amount of familiarity with the local language are important for teachers to gain this acceptance. The presence of tribal teachers, especially from the same community, has shown and improved school participation of ST children. Coming from the same community, it is believed that the teachers would understand and respect the culture and the ethos with much greater sensitivity. Studies suggest that teacher motivation contributes more to teaching – learning process than teacher competence (Vaidyanathan and Nair, 2001).
6. **Integration of Tribal Youth in Their Own Culture:** Tribal youth, even while they study at the secondary and college levels, should, be encouraged not to jettison their own cultures and to remain integrated in their own societies. Once they become culturally and socially alienated, it is impossible for them to protect and lead their own societies and maintain traditions that may be essential to the viability of tribal cultures. Development in tribal societies should focus on educational programs that encourage keeping tribal youth genuinely integrated in their own culture. Tribal students, even while they are receiving their education, must be trained to be dedicated to the service of their own people. They must help to develop their people's inner resolve to resist exploitation and to safeguard their own rights.
7. **Stipends and various scholarships** - Since higher education among the tribes is less, special ST scholarships should be provided to the tribal students pursuing higher education, particularly in medical, engineering, and other vocational streams.
8. **Residential schools** - More residential schools should be established in each states and districts and extended up to PG level in tribal areas.
9. **Social security-** Social security of students, especially of adolescent girls is of great concern in residential schools.
10. **Proper Monitoring** - Higher level officials should check the functioning of schools frequently relating to the teaching methods, working hours, and attendance registers.

Conclusion

Education forms an important component in the overall development of individuals, enabling them to greater awareness, better comprehension of their social, political and cultural environment and also facilitating in the improvement of their socio-economic conditions.

Education is the key to tribal development. Tribal children have very low levels of participation. Though the development of the tribes is taking place in India, but the pace of development has been rather slow. If govt. will not take some drastic steps for the development of tribal education, the status of education among tribes will be a story of distress, despair and death. Hence time has come to think it seriously about tribal education and inclusive growth. So, there is an urgent need for various govt. interventions, planners and policy makers to address this problem and allocate more funds in the central and state budgets for tribal education. Easy access and more opportunities should be provided to the tribal children in order to bring them to the mainstream of economic development.

References

1. Abdul Raheem, A. (2011) Education for the Economically and Socially Disadvantaged Groups in India: An Assessment Economic Affairs, Vol. 56 No. 2 June, 2011 (Page 233-242).
2. Dua Pranav (2014) Essay on Tribal Problems in India: www.farhorizontoursindia.files.wordpress.com: retrieved: 10.11.2016.
3. Gautam Vinoba (2003) Education of tribal children in India and the issue of Medium of Instruction: A Janshala experience, UN/Government Janshala Programme, Delhi.
4. Mahipal Bhuriya (1985) Tribal Education in India: www.culturalsurvival.org: retrieved: 10.11.2016.
5. Sahu Kumari Kabita (2014) Challenging Issues of Tribal Education in India Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF), Volume 3, Issue 2. Ver. II (Mar-Apr. 2014), PP 48-52: www.iosrjournals.org: retrieved: 10.11.2016.
6. Sedwal, M. & Sangeeta, K. (2008) Education and Social Equity with special focus on Scheduled Castes and Scheduled Tribes in Elementary Education, NUEPA, New Delhi.
7. Status of Education among Schedule Tribes, Statistical Profile of Schedule Tribes in India, 2013: www.google.com: retrieved: 10.11.2016.
8. Sujatha, K. (2002) Education among Scheduled Tribes. In Govinda, R. (ed.), India Education Report: A Profile of Basic Education, Oxford University Press, New Delhi.

भारतातील आदिवासी समाजाच्या समस्या व उपाययोजना

प्रा. विश्वनाथ आत्माराम दरेकार

भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय, एटापल्ली,
जि. गडचिरोली ४४२७०४

भारतात राहणाऱ्या मूळ निवासी यांना समाजामध्ये आदिवासी म्हणून मान्यता आहे. आदिवासी हे नाम संबोधन हिंदी, मराठी, संस्कृत भाषेतून आलेले असून हे नाम संबोधन हिंदू धर्माच्या गाभाऱ्यातून उगम पावते. (The Hindu term Adiwasi which commonly used in India to describe tribal people. The word originates from Hindu religious texts. Page 48 IWFIA documents 80.) आदिवासी ही संज्ञा अस्पृश्यांना नाम संबोधन करण्यात येणाऱ्या हरिजन संबोधनासारखी आहे. आदिवासी म्हणजे 'Aided Communities' मदतीची नेहमीच गरज पडते अशा जमाती होय. आदिवासींना 'Adivasi the original Setters' या शब्दाद्वारे १९४८ मध्ये प्रथम नाम संबोधित करण्यात आले.

आदिवासी म्हणजे 'आदि' पासून राहत असलेला म्हणजे (Just-before) थोड्या आधीपासून आता आले त्यांच्यापेक्षा पूर्वीचे असा अर्थबोध होतो. एकदम मूळचा म्हणजे मानववंश व संस्कृतीच्या उदयापासून असा अर्थ भारतीय मूळ रहिवासीयांच्या संदर्भात अपेक्षित आहे. हा अर्थबोध आदिवासी या नाम संबोधनातून होत नाही. तो 'मूळनिवासी' या नाम संबोधनातूनच होतो.

अॅबओरिजिनीस 'Ab-origionise' - आदिवासी हा इंग्रजीतील अॅबओरिजिनीस या शब्दाचा रूढ मराठी पर्यायी शब्द आहे. प्रिमिटिव्ह (Primitive) म्हणजे आदिम किंवा अप्रगत लोक होत. तर सेव्हेज (Savage) या शब्दापासून मूळ निवासीयांचा मागासलेपणा, अज्ञान किंवा त्यांचे भोळेपणही सूचित होते. अशाप्रकारे मूळ माणसाला निःसंदिग्ध अर्थ प्राप्त करून देणे मानववंशशास्त्रातील आजही न सुटलेले कोडे आहे.

अॅबओरिजिनीस (Ab-origionise) आणि (Indigegous) हे शब्द भारतामध्ये विस्तृत प्रमाणात प्रचलित नाही. अमेरिकेत या शब्दांना विशेष महत्त्व देतात. कॅप्टन फोरस्टे यांनी भारतातील कोयतूरांना अॅबओरिजिनीस (Ab-origionise) असे नाम संबोधन केले तर ईस्ट इंडिया कंपनीच्या गॅझेटिअरमध्ये रेस (Race) असा मुंडा, कोल इत्यादी गणांसाठी संबोधन केले आहे. थ्रुस्टोन (Thruston) रसेल आणि हिरालाल (Russel and Hiralal) आदि विचारवंतांनी मूळनिवासी यांना जमाती (Tribes) असे म्हटले. जनगणना अहवालामध्ये 'अॅबओरिजिनीस' किंवा 'इंडिजिअस' हे शब्दप्रयोग टाळण्यासाठी 'जमाती' असे नामसंबोधन केले गेले आहे. भारतीय संविधानात मूळच्या रहिवाश्यांकरिता अनुसूचित जमाती हा शब्दप्रयोग करण्यात आलेला असला तरी सार्वजनिक जीवनात आदिवासी असेच नामसंबोधन करण्यात येत असल्याने 'आदिवासी' ही संज्ञा ठरल्या गेली. ही संज्ञा समुदायवाचक आहे. सकृतदर्शनी आढळून येणाऱ्या जमातीतील अथवा टोळीतील लोक म्हणजे 'आदिवासी' होय. आदि = मूळ, उगम, आरंभ, उत्पत्तीस्थान, वासी, रहिवासी, वास्तव्याने असलेला, रहिवास करणारा.

आदिवासी शब्दाची उकल केल्यास आदिवासी म्हणजे 'आदि' पासून राहात असलेला म्हणजे (Just-before) थोड्या आधीपासून आता आले त्यांच्यापेक्षा पूर्वीचे असा अर्थबोध होतो. जगातील पाचही खंडांच्या तुलनेत आफ्रिका खंडात प्राथमिक अवस्थेत राहणाऱ्या रहिवाश्यांचे प्रमाण जास्त आढळते. येथील आदिवासी समुदायात बर्बर, नायलो, हॅवे, माओ, नॉयलाटिक, बरोमन इत्यादी जमाती आहेत. अमेरिकन आदिवासींना 'इंडियन' या नावाने नाम संबोधन करतात तर ऑस्ट्रेलिया खंडात प्रामुख्याने जाडमारा, यनिकून, आरांडा, बनावाल, गराडजारी, मार्टिरा, कुनीई इत्यादी आदिवासी जमाती आहेत. वास्तविकरित्या गणपद्धती असलेल्या मूळनिवासींची गणना भारतीय राज्यघटनेने जमातीच्या अनुसूचिमध्ये बंदिस्त केले आहे. घटनेमध्ये मूळनिवासी यांना स्वतंत्र ओळख बहाल करून प्रस्थापितांना समान अधिकार देण्यासंबंधी विशेष तरतुदी करण्याऐवजी त्यांना पाचव्या व सहाव्या अनुसूचिमध्ये क्षेत्रबद्ध करण्यात आले आहे. राज्यघटनेने (Tribe) हा शब्द वापरलेला आहे. भारताचे राष्ट्रपती घटनेच्या ३८२(१) कलमान्वये नोटिफिकेशन काढून एखाद्या आदिम जमातीला अनुसूचित जमात (Scheduled Tribe) म्हणून घटनेच्या ५व्या अनुसूचित (5th Schedule) मध्ये टाकू

शकतात. नंतर तिला अनुसूचित जमात असा दर्जा प्राप्त होतो. म्हणजेच राज्यघटनेतील तरतुदी या 'अनुसूचित जमाती' या घटनात्मक संकल्पनेशीच संलग्न आहेत. त्यांच्यासाठी घटनेने अनेक तरतुदी केल्या आहेत.

डॉ. गुरूनाथ नाडगोंडे - "मानवाची भ्रमंती संपुष्टात आल्यानंतर कुठे ना कुठे तो स्थिर होऊ लागला. उदरनिर्वाहाची साधने प्राप्त झाल्यानंतर त्याच्या स्थिरतेस महत्त्व प्राप्त झाले. आद्य पाषाण युगापासून तर धातू युगापर्यंत त्यांचा प्रवास हेच दर्शविते. काहीनी निसर्गाचे वरदान लाभलेल्या लघुखेड्यात वस्तीत सुरुवात केली तर काहीनी नागरीकरण झालेल्या शहरात डोंगर कपाऱ्यात कडेकपारीत नद्यानाल्यात आपला तळ ठोकला. धरतीची लेकरे असा सर्वार्थाने उल्लेख करता येईल अशा आदिवासी समुदायाची दुनिया वेगळी आहे."

इ.स. १९६२ मधील शिलांगमधील आदिवासी समितीच्या परिषदेत केलेली आदिवासींची व्याख्या: "एकाच समान भाषेचा वापर करणारा, एकाच पूर्वजापासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट भू-प्रदेशात वास्तव्य करणारा, तंत्रशास्त्रीय ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला, अक्षर ओळख नसलेला व रक्त संबंधावर आधारित सामाजिक, राजकीय, रितीरिवाजांचे प्रामाणिकपणे पालन करणारा एकजिनसी गट म्हणजे आदिवासी समाज होय."

डॉ. धुर्वे सारख्या जागतिक किर्तीच्या संशोधकाने त्यांना (So called Aborigines) तथाकथित मूळनिवासी म्हटले आहे व (Backward Hindus) मागासलेले हिंदू म्हणून संबोधले आहे. आदिवासींचे कैवारी पूज्य ठक्करबाप्पा व महात्मा गांधीनी त्यांना मूळनिवासी म्हटले आहे. अलिकडे डॉ. भाऊ मांडवकर आणि डॉ. गोविंद गारे यांनी व वन्य जमातीसाठी 'आदिम' हा शब्द वापरला आहे. सुप्रसिद्ध समाजसेविका व आदिवासींच्या हितचिंतक सौ. कुसूम नारगोलकर आणि शाम नारगोलकर यांनी त्यांना 'जंगलचे' राजे म्हणून संबोधले आहे.

भारतीय संस्कृती कोश - 'आर्य' व 'द्रविड' हे भारतातील दोन मोठे मानवसमाज सोडून त्यांच्याही पूर्वी राहणाऱ्या किंवा बाहेरच्या देशातून येऊन वने व पर्वत यांच्या आश्रयाने स्थायिक झालेल्या जमातींना आदिवासी असे म्हणतात.

इंपिरिअस गॅझेटमध्ये - "समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या, एकाच भूभागात राहणाऱ्या, सुरुवातीला अंतर्विवाही असण्याची शक्यता असलेल्या पण सर्वसामान्यपणे अंतर्विवाही नसलेल्या व समान नाव धारण करणाऱ्या कुटुंबाच्या समुहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात."

भारतामध्ये जवळजवळ २५० आदिवासी जमाती आहेत. आदिवासी जमाती आणि उपजमातीचा विचार केल्यास ही संख्या ४५०च्या जवळपास आहे. १९५१च्या जनगणनेनुसार भारतात २ कोटीच्या जवळपास आदिवासी लोकसंख्या होती. १९८१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी लोकांची संख्या ३ कोटी, ८० लाख, १५ हजार १६२ होती. १९९१ मध्ये ५ कोटी १५ लाख २९ हजार होती. तर २००१ च्या जनगणनेनुसार देशात आदिवासींची एकूण लोकसंख्या ८.६% आहे तर महाराष्ट्रात २००१च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची संख्या ८५ लाख ७७ हजार २७६ होती. सर्वात जास्त आदिवासी लोक झारखंड आणि छत्तीसगड या राज्यात आहेत. केंद्रशासित लक्षद्वीप प्रदेशात एकूण लोकसंख्येच्या ९३.८२% लोकसंख्या आदिवासींची आहे. तर मिझोरम राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ९३.५५%, नागालँड राज्यात ९३.९९% तर मेघालय राज्यात ८०.८५% आदिवासी लोकसंख्या आहे.

भारतीय संविधानानुसार मात्र ज्या जमातींचा उल्लेख अनुसूचित जमातींच्या यादीत करण्यात आला आहे त्यांनाच आदिवासी समजल्या जाते. एखादी जमात आदिवासी आहे अथवा नाही हे ठरविण्यासाठी आठ निकष लावण्यात आले. १९५० मध्ये यादी जारी करण्यात आली. मात्र यामध्ये त्रुटी राहिल्याने प्रथम दुरुस्ती १९५६ मध्ये व क्षेत्रीय बंधन उठविल्यामुळे १९७६ मध्ये दुसऱ्यांदा सुधारित यादी प्रस्तुत करण्यात आली. मात्र यामध्येही त्रुटी राहिल्याचे दिसून येते. एक म्हणजे ज्या जमाती सर्वसाधारण समाजात मिसळून गेल्या आहेत त्यांना आदिवासींचा दर्जा प्राप्त झाला. मात्र काही जमाती खरोखरच आदिम आहेत, त्यांचा या यादीत समावेश झाला नाही. दुसरी महत्त्वाची त्रुटी म्हणजे एखाद्या राज्यात एखादी जमात आदिवासी मानल्या जात असेल तर दुसऱ्या राज्यात ती खुल्या, मागासवर्गीय अथवा अनुसूचित जातीमध्ये समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत.

भारतात आदिवासी महिलांची स्थिती दयनीय आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६५ वर्षे झाली तरी आदिवासी महिलांचे स्थान समाजात सर्वात खालच्या स्तरावर आहे. लैंगिकतेचा बाजार करणाऱ्यांनी आदिवासी समाजात अतिक्रमण केले आहे. निरक्षरता, निवाऱ्याची अमानवी स्थिती, जास्त मुलांचा जन्म, कुपोषणाची परमोच्चता, बेरोजगारी व गरिबी या समस्या त्यांना भेडसावित आहेत. १९५० मध्ये आदिवासींना घटनात्मक हमी प्रदान करण्यात आली. भारतातील आदिवासी सर्वाधिक जास्त मागासलेले आहेत. भारतीय घटनेने त्यांना सुरक्षितता प्रदान करतांना त्यांचे आरोग्य, शिक्षण व आर्थिक उत्पन्न यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. भारतातील आदिवासी इतर देशातील आदिवासींच्या तुलनेत खूपच मागासलेले आहेत. विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या स्वतःची वेगळी बोलीभाषा, संस्कृती, धर्म, परंपरा, खाण्यापिण्याचे रिवाज यांचे जतन करणारा समुदाय आदिवासी म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्रामध्ये प्रामुख्याने भिल्ल, गोंड, पारधी, कोलाम, मावची, ठाकर, कातकरी, वारली, कोरकू, परधान, आंध, वसावा, धानका, गावीत अशा विविध आदिवासी जमाती आढळतात. त्यांच्या प्रत्येकाच्या प्रथा, परंपरा भिन्न आहेत. साहजिकच आदिवासी या कोटीक्रमांतर्गत येणाऱ्या सर्वच स्त्रियांची स्थिती एकसारखी असते असेही म्हणता येत नाही.

आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा व स्थिती:-

आदिवासी महिलांना त्यांच्या समाजात हिंदू महिलांपेक्षा चांगले स्थान आहे. त्या कुटुंबात अर्थार्जन करण्यासाठी महत्वाची भूमिका पार पाडतात. त्यांना फिरण्याचे व स्वतःचा जोडीदार निवडण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. घटस्फोट ही त्यांच्यासाठी एक साधी बाब आहे. त्या सहजतेने दुसरे लग्न करू शकतात. ही पद्धत सर्वच आदिवासींमध्ये दिसून येते. काही जमाती अशाही आहेत ज्यांच्यात बालविवाह व विवाह जबरजस्तीने होतात. अनेक आदिवासी समुहात हिंदूंच्या हुंडा पद्धतीप्रमाणे वधूची किंमत वराला द्यावी लागते, तिला विकत घेतले जाते. मुलींचा जन्म मातापित्यासाठी ओझं समजले जाते. ज्याचा परिणाम कधी कधी तिच्या मृत्यूत होतो. गावाच्या राजकारणात त्या कमीच भाग घेतात. समुहांच्या सभांमध्ये पती पत्नीचे मत विचारात घेतले जाते. परंतु या त्यांच्या गावाच्या सभेच्या सदस्य किंवा मुखिया नसतात. आदिवासींच्या रीतिरिवाजामध्ये त्या विशेष महत्वाची भूमिका पार पाडीत नाहीत. प्रजोत्पादनासाठी त्यांना मूल्यवान समजल्या जाते. काही जमाती सोडून जसे गारो आणि खासी (मेघालय) महिलांना जमिनीच्या मालकीचा अधिकार नाही. जमीन पूर्णतः पुरुष सांभाळतात. मालकी त्यांचे पिता-पती व भावाची असते. पुरुषांचे कृषिक्षेत्र आणि उत्पादनावर पूर्ण नियंत्रण असते. भारतात मुख्य भूप्रदेशात महिलांना जंगलातून फुले, फळे, लाकूड, डिक, वनौषधी इत्यादी गोळा करून आणावे लागते. त्यांना फार शारीरिक कष्ट होतात. जंगलातून आणलेली ही सामुग्री त्यांना गावात अथवा शहरातील बाजारात नेऊन विक्री लागते. त्यावरच त्या आपली गुजराण करतात. भारतात अनेक आदिवासी टोळ्यात खूपच गरीबी आहे. अनेक आदिवासी महिला व मुले भुकेने व कुपोषणाने मरतात. अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट तालुक्यात व ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार तालुक्यातील गावांमध्ये कुपोषणाने अनेक बालके दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात मृत्यु पावतात.

भारतातील आदिवासी समाजासमोर असलेल्या समस्या साध्या आणि सरळ नाहीत. या समस्या आदिवासींच्या आचारविचार, राहणीमान, प्रथा-परंपरा, सभ्यता, धर्म, ललित कला इत्यादींशी संबंधित आहेत. बाह्य लोकांच्या सांस्कृतिक प्रभावामुळे ते आपल्या संस्कृतीपासून दूर जात आहेत. आर्थिक बाबतीत त्यांचे सर्व प्रकारचे शोषण होत आहे. कर्जबाजारीपणामुळे ते सावकाराच्या जाळ्यात सापडले आहेत. पुरेसे आणि पौष्टिक अन्नाच्या अभावामुळे त्यांच्यात अनेक आरोग्यविषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यांच्यात मद्यपान, वेश्यावृत्ती इत्यादी समस्या दिसून येतात. थोडक्यात आदिवासी समाजात आर्थिक, सामाजिक, आरोग्यविषयक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि राजकीय अशा प्रमुख समस्या दिसून येतात.

आदिवासी समाजासमोर असलेल्या विविध समस्या कोणत्या पद्धतीने सोडविता येतील, याबाबत समाजशास्त्रज्ञ आणि मानवशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळी मते मांडली आहेत. तसेच देशातील सामाजिक आणि राजकीय नेत्यांनीसुद्धा या संदर्भात आपले विचार मांडले आहेत. डॉ. व्हेरियर इल्विन या मानवशास्त्रज्ञाने सुरुवातीस आदिवासी समाजाला पृथक ठेवूनच त्यांचा विकास होऊ शकेल असे विचार मांडले होते. परंतु नंतर मात्र त्यांनीही हा विचार सोडून देऊन एकतेच्या मार्गानेच आदिवासींचा विकास होऊ शकेल असे प्रतिपादन केले.

आदिवासींना प्रगत समाजापासून पृथक न ठेवता त्यांचे भारतीय समाजाशी जाणीवपूर्वक विलीनीकरण घडवून आणावे. आदिवासी समाज हा भारतीय समाजात मिसळून जाईल. त्यामुळे आदिवासी म्हणून त्यांच्या असलेल्या वेगळ्या

समस्या राहणार नाहीत. या सात्मीकरणाच्या विचारांचा पुरस्कार डॉ. धुर्वे आणि ठक्करबाप्पा यांनी केला. आदिवासींना इतर समाजापासून पृथक् ठेवणे अथवा त्यांचे संपूर्ण सामीलीकरण किंवा सात्मीकरण करणे हे दोन्ही मार्ग परस्पर टोकाचे आहेत. हे दोन्ही मार्ग योग्य नाहीत हे लक्षात घेऊन डॉ. हट्टन यांनी एकतेचा मार्ग सुचविला आहे. हा मार्ग वरील दोन मार्गांचा सुवर्णमध्य आहे.

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी एकता मार्गाचा पुरस्कार केला होता. भारतात विविध भाषा, धर्म, पंथ, आचारविचारांचे लोक वास्तव्य करतात. हे लोक शेकडो वर्षांपासून एकमेकांच्या सान्निध्यात राहतात. परंतु त्यांच्यात सात्मीकरण झाले नाही. रशिया आणि अमेरिकेत वेगवेगळ्या वंश, संस्कृती आणि धर्माचे लोक राहतात. तरीदेखील या दोन्ही राष्ट्रात राष्ट्रीय एकता निर्माण होऊ शकते तर भारतात अशा प्रकारची एकता का निर्माण होऊ नये? अशी एकता निर्माण होण्याच्या दृष्टीने जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे असे पंडित नेहरूंचे मत होते.

अशाप्रकारे एकतावादी दृष्टिकोनातून उपाययोजना केल्यास आदिवासींचा विकास होईल. तसेच त्यांची संस्कृती, कला, परंपरा, यांचेदेखील जतन होऊन ते राष्ट्रीय प्रवाहात सामील होतील. त्याकरिता त्यांना संरक्षण देणे आवश्यक आहे. या संदर्भात डॉ. हट्टन यांचे विचार अतिशय मौलिक आहेत. डॉ. हट्टनच्या मते, “आदिवासींचा विकास संरक्षणाच्या छायेतच होणार आहे. संरक्षण दिले तरच ते आपल्या पायावर उभे राहतील. स्वयंशासन करू शकतील आणि भारतीय जीवन संपन्न करण्यासाठी आपल्या बुद्धी आणि शक्तीनुसार हातभार लावतील.” भारतीय संविधानाने याच मार्गाचा स्वीकार करून आदिवासींचे कल्याण करण्याची जबाबदारी शासनावर टाकली आहे.

आदिवासी क्षेत्रात विकास कार्याला गती मिळावी या उद्देशाने आदिवासी क्षेत्रात भारतीय संविधानात केलेल्या तरतुदीनुसार प्रशासकीय व्यवस्था करण्यात आली आहे. संविधानाच्या पाचव्या अनुसूचित आदिवासी क्षेत्र असलेल्या राज्यात प्रादेशिक सल्लागार परिषदेची (Tribal Advisory Council) ची स्थापना करण्याची तरतूद आहे. राष्ट्रपतीस आवश्यकता वाटल्यास त्या राज्यात अशा परिषदा स्थापन करता येऊ शकतात की, जिथे आदिवासी राहतात. आदिवासींचा विकास व्हावा म्हणून ऑक्टोबर १९९९ मध्ये केंद्र शासनाने आदिवासी मंत्रालयाची स्थापना केली. एप्रिल २००१ मध्ये भारत सरकारने राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती वित्तीय विकास आयोगाची स्थापना केली. तर २००२-२००३ पासून आदिवासी महिला सक्षमीकरणाची योजना केंद्र सरकारने सुरू केली. अशाप्रकारे आदिवासींच्या विकासासाठी शासनाने विविध उपाययोजना केल्या आहेत.

अशाप्रकारे अनुसूचित जमातीच्या विकासासाठी शासनाच्या विविध प्रकारच्या उपाययोजना दिसून येतात. परंतु या उपाययोजना कागदोपत्रीच असतात. कारण प्रत्यक्ष ज्यांना सरकारी योजनांचा लाभ मिळायला पाहिजे त्यांना मात्र त्याचा लाभ मिळत नाही. म्हणून अजूनही अनुसूचित जमातीच्या समस्या या तशाच आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची:

- १) मडावी लटारी कवडू ‘पताना’ श्री. भोपाल ऑफसेट घाटरोड, नागपूर. प्रथम आवृत्ती २५ मार्च १९१९
- २) Encyclopedia profile of Indian Tribe
- ३) अभिनव मराठी शब्दकोश संपादक द. ह. अग्निहोत्री
- ४) डॉ. देवगावकर शैलजा ‘आदिवासी विश्व’ आनंद प्रकाशन, नागपूर, २००१
डॉ. देवगावकर श. गो.
- ५) डॉ. नाडगोडे गुरुनाथ ‘भारतीय आदिवासी’ कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे. प्रथम आवृत्ती १९८४
- ६) डॉ. तुमराम विनायक आदिवासी साहित्य स्वरूप व समिक्षा’ व्हिजन प्रकाशन, सिताबर्डी, नागपूर

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासात सर्व शिक्षा अभियानाची भूमिका

श्री. प्रफुल शामराव सिडाम
जि.प.प्राथमिक शाळा, खेडी

सार:

राष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी शिक्षणाची गरज महत्वाची आहे. हा विचार महात्मा फुले यांनी मांडला शिक्षणाचा समाजाच्या विकासासाठी व्यक्ती या घटकावर प्रभाव पडतो. शिक्षणाने व्यक्तीचा आत्मविश्वास, कार्यक्षमता, सक्षमीकरण तसेच सर्वांगीण विकासात हातभार लागतो. शिक्षणाची मनुष्य आणि एक नवीन समाज निर्मितीत उपयोगी भूमिका आहे. समाज उन्नतीची पातळी त्यामुळे बदलत आहे.

“निरक्षरता आमच्यावरचा पाप आणि लज्जास्पद आहे.” हा गांधी विचार आजही खरा आहे. शिक्षणाचे महत्त्व जाणुन शिक्षणाचा अधिकार संविधानाने घोषित करण्यात आला आहे. शिक्षण हा माणसाचा मुलभूत हक्क आहे तो कायद्याने निश्चित केला आहे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियान महत्वाची भूमिका पार पाडत असुन समाजाच्या विकासात ह्याची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

सर्व शिक्षा अभियानामुळे आदिवासींचा शैक्षणिक विकास होण्यास महत्वाची भूमिका आहे. सर्व शिक्षा अभियानाचा आदिवासी भागातील शैक्षणिक स्तर विकसित होत असुन राष्ट्रीय विकासात या कार्यक्रमाचे फार मोठे योगदान आहे.

प्रस्तावना :

जगातील सर्व विकसीत देशात शिक्षणाला फार मोठे महत्व आहे व त्यामुळेच त्यांची प्रगती झाली असे दिसून येते. त्रिनिदादसारखा छोटासा देश आपल्या उत्पन्नाच्या १५.६ टक्के खर्च शिक्षणावर करतो तर क्युबासारख्या कायम संघर्षमय वातावरणात असलेल्या देशाचा शिक्षणावरील खर्च उत्पन्नाच्या १३.६ टक्के आहे. त्यामुळे तो देश अमेरिकेसारख्या साम्राज्यालाही टक्कर देण्याच्या आकांक्षा बाळगून आहे. युरोपीय खंडातील अनेक देश उत्पन्नाच्या ५ ते ६ टक्के खर्च शिक्षणावर करतात. शिक्षणावरील खर्चाची यादी पाहता भारताचा शिक्षणावरील खर्च ३.१ टक्के असून या यादीतील भारत १४३ व्या क्रमांकावर आहे. नायजेरिया, सोमालीया व म्यानमार या देशांचा शिक्षणावरील खर्च अनुक्रमे ०.८, ०.४ व ०.६ टक्के आहे. त्यामुळेच या देशात सर्वाधिक गुन्हे घडत असतात. ऑर्गनायझेशन ऑफ इकॉनॉमिक कॉर्पोरेशन अँड डेव्हलपमेंटच्या आकडेवारीनुसार संपूर्ण विश्व हे आपल्या उत्पन्नाच्या ६.१ टक्के खर्च शिक्षणावर करते व यातही प्राथमिक शिक्षणावर ३.८ टक्के व माध्यमिक शिक्षणावर १.६ टक्के खर्च होतो. याचा विचार केल्यास आपण शिक्षणक्षेत्रावर नगण्य खर्च करतो आहोत हेच स्पष्ट होईल.

शिक्षणाचा संबंध सुसंस्काराशी व त्यातूनच मानवी विकासाशी लावता येईल. प्रत्येक विद्यार्थ्याला शिक्षण उपलब्ध करून देणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा’ हा मूलमंत्र दिला होता. भारतातील लोकमान्य टिळक, स्वाती विवेकानंद, महात्मा गांधी यांनी वैश्विक स्तरावर शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादले असून सर्वाना शिक्षण मिळावे, कुणीही वंचित राहू नये या हेतुने भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी संपूर्ण देशात सर्व शिक्षा अभियान सुरू केले. भारतातील गुरुकुल शिक्षण पद्धती सर्व विश्वात नावाजली गेली आहे. कालांतराने ही पद्धती कालबाह्य होऊन गरज असेल ती व्यक्ती शिक्षणाकडे येऊ लागली. यामुळे शिक्षण ही केवळ मर्यादित वर्गाची मक्तेदारी झाली. याचा परिणाम सर्वत्र दिसून आला. शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केलेला वर्ग हा केवळ आर्थिकच नव्हे तर मानसिक व शारीरिक दृष्ट्याही खचला, तर शिक्षणाचा आधार घेऊन काही टक्के लोकांनी नोकरीपेशा स्विकारून आपली सक्षमता वाढविली व यातूनच समाजव्यवस्थेत एक अदृश्य दरी (धनदांडगे-गरीब) निर्माण झाली. सुशिक्षित वर्गाने आपली विविध प्रकारे भरभराट करून घेतली. प्रसंगी गरिबांवर अन्याय करूनही श्रीमंती वाढविली

यांचे परिणाम सर्वत्र दिसू लागले. जोपर्यंत सर्वच व्यक्ती शिक्षणाची कास धरणार नाहीत तोपर्यंत समानता प्रस्थापित होणार नाही. हे सर्व जगाने जाणले व प्रत्येक देशाने आपापल्यापरिने शिक्षणाचे महत्त्व जोखले, यातून निर्माण झाली आपल्या देशातील सर्व शिक्षा अभियान चळवळ.

सर्व शिक्षा अभियान:

६ ते १४ वयोगटातील बालकांना मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार देणारा भारतीय राज्यघटनेच्या ८६ व्या तरतुदीनुसार प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय गाठण्यासाठी केंद्र सरकार सन २००० पासून सर्व शिक्षा अभियान प्रकल्प राबवित आहे. १.१ दशलक्ष वसाहतीमधील १९२ दशलक्ष मुलांच्या प्राथमिक गरजा भागविण्यासाठी राज्यशासनाच्या भागीदारीसह सर्व शिक्षा अभियान राबवीत आहे. ग्रामिण आदिवासी भागातील शाळा नसलेल्या ठिकाणी शाळा सुरू करणे, शाळा असतील त्या ठिकाणी वर्गखोल्या, प्रसाधनगृह पेयजल, देखभाल अनुदान आणि शाळेत भौतिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनुदान प्राप्त करून देणे इत्यादी शैक्षणिक विकासासाठीचे अनेक उपक्रम या कार्यक्रमांतर्गत राबविले जातात.

या कार्यक्रमांतर्गत पुढील उद्दीष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी एका निश्चित मुदतीची चौकट.
२. देशभरात दर्जेदार शिक्षणाच्या गरजेला प्रदिसाद मुलभूत शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देण्याची संधी
३. शालेय शिक्षण व्यवस्थापनात पंचायती राज संस्था, शालेय व्यवस्थापन समिती, ग्रामशिक्षण समिती, पालक-शिक्षक संघ, माता-शिक्षक संघ, जमातीच्या स्वायत्त परिषदा यांना प्रभावीरित्या सहभागी करून घेण्याचा एक प्रयत्न.
४. उच्च स्तरावर प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठीचे सक्रीय राजकीय पाऊल
५. केंद्र, राज्य आणि स्थानिक प्रशासनामध्ये चांगली भागीदारी
६. राज्यांना प्राथमिक शिक्षणासंदर्भात स्वतंत्र दृष्टी विकसीत करण्याची संधी.

समाजाच्या विकासात सर्व शिक्षा अभियानाने मोलाची भूमिका बजावली आहे. शिक्षणचे सार्वत्रिकीकरण मोठ्या प्रमाणात या कार्यक्रमांमुळे घडून आले आहे. व्यक्तीचा बौद्धिक, भावनिक, आर्थिक विकासावर याचा प्रभाव पडला आहे. सामाजिक दृष्ट्या देखील सर्व शिक्षा अभियानाने प्रगती साध्य झाली आहे. याचा प्रभाव शहरी, ग्रामिण तथा आदिवासी नक्षलग्रस्त क्षेत्रात दिसून येतो.

सर्व शिक्षा अभियानाने आदिवासी समाज घटकात होत असलेल्या सुधारणा खालीलप्रमाणे आहेत.:

❖ अनु.जमाती वर्गातील मुले:

आपल्या देशात आदिवासी जाती अथवा जमातीच्या नागरिकांचे प्रमाण एकुण लोकसंख्येच्या ९ टक्के इतके आहे. त्याचा सामाजिक इतिहास, भाषा, उत्पादने आणि नागरी समाजातील संबंध यातील वैविध्य लक्षात घेत सुमारे ८७ दशलक्ष नागरिक आदिवासी समाजाचे आहे. आणि ती अतिशय मागासलेली आहे, डोंगरदर्यात वसलेली आहे. अज्ञान, अंधश्रद्धा, नशाखोरी यांचे प्रमाण या समाजात मोठ्या प्रमाणात आहे. परंतु सर्व शिक्षा अभियानाने शिक्षणाची दारे खुली झाल्याने शैक्षणिक जागृती होऊन आदिवासी मुलांचा शैक्षणिक विकास झालेला दिसून येतो.

❖ विशेष गरजा असणारी बालके :

शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांना शिक्षण प्रक्रियेत सामावून घेणे आवश्यक आहे. नव्हे तर तो त्यांचा अधिकार आहे. सर्व शिक्षा अभियानाच्या माध्यमाने विशेष गरजा असणारी बालके ओळखणे, त्यांची वैयक्तिक तपासणी, पुर्नवसनासाठी सहाय्य करणाऱ्या सेवा तसेच शैक्षणिक सहाय्य देण्याची तरतुद करण्यात आली. तसेच या बालकांना समाजात सहजतेने मिसळता यावे यासाठी त्यांना दर्जेदार शिक्षणाच्या माध्यमातून समावेशक व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.

❖ **आदिवासी मुलींचे शिक्षण:**

अभावग्रस्त दुर्बल आणि आदिवासी गटातील मुलींना शाळा समवयस्क आणि स्वतंत्र यंत्रणेद्वारे शिक्षणाची दारे खुली करण्यात आली आहेत. मुलींच्या गळतीचे प्रमाण रोखण्यासाठी शिष्यवृत्ती, गणवेश, शालेय पोषण आहार, मुलींना स्वतंत्र शाळा व वसतिगृहे यासारख्या योजनांचा प्रभावी अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

❖ **शाळाबाह्य मुले:**

वय ६ ते १४ वयोगटातील मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जात आहेत. शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणप्रवाहात सामावून घेण्यासाठी वयानुसार प्रवेश, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय इत्यादी योजना राबविण्यात येत आहेत.

❖ **शिक्षकांचा दर्जा:**

शालेय शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी शिक्षकांची गुणवत्ता वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सर्व शिक्षा अभियानात विशेष प्रयत्न केले गेले आहेत. शिक्षकांना स्मार्ट पी.टी., पुनर्रचित अभ्यासक्रम, इंग्रजी भाषा प्रशिक्षणासारख्या वेगवेगळ्या प्रशिक्षणाद्वारे शिक्षकांना आपली गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन या कार्यक्रमावारे दिल्या जात आहे.

❖ **संगणकाधारित शिक्षण:**

शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे, गळतीचे प्रमाण घटविणे आणि धारकता वाढविणे, शिक्षण आकर्षक आणि प्रभावी करणे, विद्यार्थ्यांना तंत्रज्ञानाच्या जवळ नेणे यासाठी सन २०१२ या वर्षात राज्यातील ५२५१ शाळांमध्ये संगणकाधारित शिक्षण राबविण्यात आले. आणि त्यासाठी १४००० पेक्षा जास्त शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यात आले आहे. साडे सात लाख पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांना या संगणकाधारित शिक्षणाचा लाभ मिळाला आहे.

❖ **शालेय भौतिक सुविधा:**

या कार्यक्रमाद्वारे शाळेला अत्यावश्यक सुविधा पुरविण्याची जबाबदारी शासनावर टाकलेली आहे. शाळेत इमारत, पाण्याची सुविधा संरक्षक भिंत, वीज, क्रिडांगण, खेळ साहित्य, संगणक सहित्य इत्यादी भौतिक सुविधा दिल्या जात असून त्यामुळे विद्यार्थी विकासात त्याचा हातभार लागत आहे.

आजच्या विज्ञान युगात शिक्षाला खुप महत्व आहे. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही त्यामुळेच त्याची अमलबजावणी करण्याची जबाबदारी सर्व शिक्षा अभियानावर सोपवलेली आहे.

आदिवासी शिक्षणासाठी सरकारद्वारे केले जाणारे प्रयत्न:

१. गोंड, मानवी, भील, पावारा अशा आदिवासी भाषांतील शब्दकोषांची निर्मिती
२. जुन्या अभ्यासक्रमानुसार विद्भाषी पुस्तके तयार
३. पाठ्यपुस्तकांमध्ये आदिवासी संस्कृती आणि चालीरितींचा अंतर्भाव असणाऱ्या धड्यांचा समावेश
४. प्रत्येक शाळेसाठी शालेय व्यवस्थापन समितीची स्थापना
५. लोकचेतना समाज प्रशिक्षणांतर्गत शालेय व्यवस्थापन समिती सदस्यांचे प्रशिक्षण

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी प्रस्तावित व्यवधाने:

१. सर्व मुख्य आदिवासी भाषांचे शब्दकोष तयार करणे.
२. किमान इयत्ता पहिली ते चौथीसाठी विद्भाषी पाठ्यपुस्तके तयार करणे.
३. आदिवासी नसणाऱ्या शिक्षकांसाठी भाषा प्रशिक्षण अभ्यासक्रम विकसित करणे.
४. लोककथा, गाणी, म्हणी, कोडी अशा स्थानिक संस्कृतीमधील भाषा संबंधीतील बाबींचा वापर करून अध्ययन-अध्यापन साधने तयार करणे.
५. संदर्भित अध्ययन साहित्याची निर्मिती.

६. आदिवासी शब्दसंपदा आणि वर्णाक्षरे यांचा देवनागरी लिपीशी ताळमेळ साधणे.
७. आदिवासींच्या सामाजिक सांस्कृतिक पार्श्वभूमीबाबत माहिती देणारे साहित्य शिक्षकांसाठी तयार करणे. शिक्षकांना स्थानिक भाषेची माहिती नाही, हे लक्षात घेत साधी, लहान वाक्ये आणि सोप्या भाषेचा वापर.
८. आदिवासी विकास विभागाच्या साहाय्याने आदिवासी भागातील शिक्षकांसाठी विशेष वर्गाचे आयोजन.
९. आदिवासी भागातील शालेय व्यवस्थापन समितीसाठी विशेष प्रशिक्षण, मुलींच्या शिक्षणासंदर्भात लघु चित्रपटांची निर्मिती आणि त्यांचे नियोजनपूर्वक पद्धतशीर प्रसारण.
१०. 'दीपशाखा'च्या धर्तीवर मुलींसाठी दैनंदिन आवश्यक बाबींसंदर्भातील प्रशिक्षण, किशोरी विकास योजना तथा ICDS नुसार तसेच आदिवासी भागातील शाळांतील मुलींसाठी जीवन शिक्षण प्रशिक्षण अभ्यासक्रम राबवणे.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण बाबी:

१. सुरवातीच्या वर्षांमध्ये सूचना देण्याचे माध्यम म्हणून आदिवासी भाषेचा वापर, आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी सोयीचे होईल.
२. शहरात राहणाऱ्या शिक्षकांच्या तुलनेत आदिवासी भागातील शिक्षकांच्या अनुपस्थितीचे प्रमाण खुपच जास्त आहे.
३. परिचयाच्या आणि स्थानिक माध्यमाचा वापर केल्यास बालकांना नव्या संकल्पना सुलभरित्या आणि चटकन आत्मसात होतात, हे बाल विकास आणि अध्यापनशास्त्रातील संशोधनातून सिद्ध झाले आहे.
४. शहरी भागातील विद्यार्थ्यांसाठी तयार करण्यात आलेला अभ्यासक्रम आदिवासी भागातील विद्यार्थ्यांच्या परिचित विश्वाशी साधर्म्य दाखवणारा नसतो. परिणामी त्यांच्या गोंधळात भर पडते.
५. त्याचप्रमाणे शिक्षक शाळेत उपस्थित असतांना या विद्यार्थ्यांसाठी विशेष अध्यापन पद्धती अवलंबण्याच्या दृष्टीने अनभिज्ञ असता. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य आणि अध्यापनात लवचिकतेचा अभाव राहतो.
६. आदिवासी पालक आपल्या मुलांच्या भवितव्याबाबत सजग आहे आणि त्यांनी मुलांच्या शिक्षणाला पूर्ण पाठिंबा दर्शवला. मात्र त्यांना सुशिक्षित करण्याच्या प्रयत्नात समाजाचा अधिक व्यापक सहभाग अपेक्षित आहे.
७. आदिवासी समाजामध्ये आदिवासी मुली हा सर्वात दुर्लक्षित घटक असून , त्यांना शिक्षण दिले जाण्याचे प्रमाणही कमी आहे. ७ ते १४ वयोगटातील २६ टक्के मुलींच्या तुलनेत खालच्या जाती आणि आदिवासी समाजातल्या ३७ टक्के मुली शाळेत जात नाहीत. (ल्युईस आणि लौकहीड २००७)
८. आर्थिक आणि समाजिक मर्यादांमुळे अनेक आदिवासी जमातींमधील पालक मुलींच्या शिक्षणाला फारसे महत्त्व देत नाहीत. त्यांना केवळ प्रारंभिक शिक्षण दिले जाते आणि बाहेरच्या जगापासून सुरक्षित ठेवले जाते. बहुतेकदा या मुली शेतीची कामे करतात, वनातल्या वस्तु जमा करतात आणि भावंडांची काळजी घेतात.

संदर्भ साहित्य सूची :

१. सर्व शिक्षा अभियान, म.रा.शै.प.पुणे
२. Agrawals &Thakur, A Guide book-Concept and Terms of Education Planning, Notional Institute of Education & Planning Administration, New Delhi.
३. Basu M, Anthropology Tribal education.
४. Dr. Vinayak Irpate & Dr.Robin Tribhuvan, Traditional Panchayats in Tribal Societies: Status, continuity & change, Shubhay Prakashan-2013
- 5- O.E.C.D. Educationa Statistics: World Senario.

नारायण सुर्वेच्या कवितेतील स्त्री रूपे

डॉ. अरूणा अर्जुन मोरे
इतिहास विभाग प्रमुख,
दौंड तालुका कला वाणिज्य
महाविद्यालय दौंड, जि. पुणे

स्त्री केवळ एक मादक आणि उत्तेजक पदार्थ हाच आजच्या कुलिनांच्या नजरेतील बघण्याचा अर्थ

ती फुलवाल्या कडील एक पुडी,
एक कुडी, एक गुडियाँ आहे...!
हे देशा, मी शरमेने दबून चाललोय!

स्त्रीची कुलिनांमधील ही प्रतिमा आपल्या कवितेतून मांडणारे व त्या प्रतिमेने ज्यांना अतीव दुःख होत आहे असे संवेदनाक्षम मनाचे कवि म्हणजे नारायण सुर्वे!

स्त्री म्हणजे शो ची बाहुली तिने फक्त नटायचं मुरडायचं ते केवळ पुरुषासाठी तिचे स्वतंत्र अस्तित्वच ह्या समाजाने नाकारले होते. स्त्रीवादी चळवळ भारतात १९७५ नंतर ख-या अर्थाने सुरू झाली. त्यापूर्वीच्या दशकातील सुर्व्यांची ती कविता साठोत्तरी कालखंडातील आहे. म्हणूनच स्त्रीच्या वेदनेचा दुःखाचा हुंकार आपल्याला त्यांच्या कवितेत दिसतो. परंपरेने पौरुषत्व हे स्त्रीत्वापेक्षा अधिक श्रेष्ठ मानलेले आहे. त्यामुळेच या देशात मानव जातीच्या इतिहासाइतकाच स्त्री जाती वरील अन्यायाचा इतिहास सनातन आहे.

वर्षानुवर्षे ह्या देशात स्त्रिया शोषित, वंचित उपेक्षित आहेत. त्यातच जर ती स्त्री दलित असेल तर तिच्या वर अधिकच अन्याय व अत्याचार होतांना दिसतो. सुर्व्यांच्या कवितेतून जी स्त्री रूपे आपल्या समोर येतात ती अश्या शोषित, वंचित, कष्टकारी, कामगार स्त्रियांची चाळीतील, झोपडपट्टीतील, पोट भरण्यासाठी नाईलाजाने देहविक्रीचा व्यवसाय करणा-या रोजच्या जगण्याची लढाई लढणा-या अश्या अनेक स्त्रिया आपल्याला सुर्व्यांच्या कवितेत दिसतात.

स्त्री-पुरुष समानता मानणारी सुर्व्यांची विचार सरणी असल्याने परंपरेने स्त्रियांवर घातलेली अनेक बंधने आपल्या कवितेतून सुर्वे झुगारून देतात. म्हणूनच “तेव्हा एक कर” या कवितेत नव-याच्या मृत्यू नंतर असहाय होणा-या स्त्रीला दुसरे लग्न करण्याचा संदेश ते देतात. पत्नीच्या मृत्यूनंतर जर पती दुसरे लग्न करू शकतो. तर तेच स्वातंत्र्य स्त्रीला का नसावे? असाच विचार या कवितेतून ते सूचित करतात. म्हणून ते लिहीतात-

जेव्हा मी या अस्तित्वाच्या पोकळीत नसेन

तेव्हा एक कर

तू निःशंक मनाने डोळे पूस

उगाच चिरवेदनेच्या नादी लागू नको

खुशाल, खुशाल तुला आवडेल असे एक नवे

घर कर

हे सांगण्यासाठी मोठ्या मनाचा समजूतदार स्त्रीवादी पुरुष लागतो. स्त्री मुक्तीला जन्म देणा-या महात्मा फुल्यांचा वारसा सुर्वे त्यांच्या कवितेतून जपताना दिसतात. स्त्रियांनी वर्षानुवर्षे रूढी परंपरेने चालत आलेल्या सामाजिक धार्मिक बंधने, अनिष्ट प्रथा झुगारून द्याव्यात मोकळा श्वास घ्यावा असे त्यांची कविता सूचित करते. स्त्रियांनी स्वतःचा मुक्तीचा मार्ग स्वतःच तयार केला पाहिजे. नव्या युगाला धीटपणे सामोरे गेले पाहिजे असे त्यांची कविता सूचित करते.

चाळीतील नवीन लग्न होवून आलेल्या कष्टकरी स्त्री जीवनाची घुसमट सत्य या कवितेतून ते व्यक्त करतात. चाळीतील नवविवाहीत जोडप्याचा भावंडे, आई यांच्या अस्तित्वामुळे घुसमटत जाणारा शृंगार आणि पुढे चार मुलांना मोठं करण्यासाठी जगण्याच्या लढाईसाठी कष्ट करण्यास सिध्द झालेली स्त्री त्यांच्या कवितेत दिसते. म्हणूनच ते लिहीतात—

तेव्हाही अशीच एक रात्र आली नकार

घेवून

पंखाखाली बसलीस चार पिले ठेवून

कोनाडा हळहळला, कळवळला

नारायणा, गदगदला

शिंक्यावरची भाकर घे, पुटपुटला

उद्यापासून तिलाही काम बघ बाबा!

कष्टकरी स्त्रीच्या वेदना, दुःख, स्त्री—पुरुष विषमता कवितेतून रेखाटणारा हा कवि डाव्या विचारांचा पुरस्कर्ता आहे. डाव्या विचार प्रणालीशी त्यांची बांधिलकी आहे. आहे रे आणि नाही रे यातील संघर्ष चित्त एक दिवस कामगारांचे राज्य येणार असल्याची आशा आणि ते प्रगट करतात. म्हणूनच तोवर तुला मला ह्या कवितेत आपल्या पत्नीला उद्देशून ते म्हणतात—

याच वस्तीतून आपले सुख येईल

तोवर तुला मला जगलेच पाहिजे

दारावर येतील सोनेरी मनोरथ

तोवर प्रिये वाट पाहिलीच पाहिजे!

नव्या क्रांतीचा नारा लगावताना स्त्री शक्तीचे सहकार्य कविला अपेक्षित आहे. कर्तव्य करताना येणारे भान क्रांती सन्मुख विचार सरणीचे आहे.

सुर्वे ज्या गिरणी कामगार वर्गातून आले आहेत, त्या वर्गातील स्त्रियांचे वास्तव जीवन त्यांनी रेखाटले आहे. म्हणूनच ‘येतेस दमून’ ह्या कवितेत ते लिहीतात,

“खुराड्यातील जग माझे

उठते गं कळकळून

तू येतेस जेव्हा दमून!

संकुचित जगात स्त्रीत्व सोडवून पुढे जाण्याचे आवाहन करताना वरील पद्यपंक्ती त्यांना स्फुरते. गरीबीमुळे संसाराचा गाडा ओढण्यासाठी तिलाही त्याच्या बरोबरीने कष्ट करावे लागतात. नोकरी व घराची जबाबदारी अश्या दोन्ही आघाड्या समर्थपणे पेलणा—या स्त्रियांबद्दल सुर्वेना आदर वाटतो. त्याच बरोबर तिला पडणा—या श्रमाणे ते व्यथित होतात. पण व्यवस्थेपुढे त्यांची मात्रा चालत नाही.

पत्नीचे अनिवार प्रेम पती—पत्नीचे जिह्वाळ्याचे संबंध तिच्या प्रेमाने सहवासाने त्यांना मिळणारी उर्जा पहा या कवितेतूनच ते रेखाटतात. स्त्री ही सहसा खोटं बोलत नाही. तिच्या नैतिक आचरणाने संस्कारामुळे पुरुष वाममार्गाला लागत नाही. म्हणूनच सुर्वे लिहीतात—

“तुझ्या पापण्यांचा पहारा माझ्या

शब्दावर असतो,

म्हणूनच माझ्या पद्यपंक्तीत व्यभिचाराचा

अंश नसतो!

सहज सुंदर प्रेमाची अभिव्यक्ती, शारिरीक प्रेमा पलिकडची अनुभूती अशारिकरीक प्रेमाचा अनुभव यातून ते व्यक्त करतात.

सुर्व्याच्या कवितेतील स्त्री रूपात शेतकरी स्त्रियांची दुःखेही सुर्वे रेखाटतात. शशेतावर घाम गाळून मोती पिकवणारी शेतकरी स्त्री वर्षभर शेतात राहूनही तिच्या हातात काहीच उरत नाही. सावकारी पाशात पिचत चाललेला तिचा फाटका संसार, तिची दैन्यावस्था सुर्वे आपल्या कवितेतून मांडतात. संघटित होवून हा जूलूम, अत्याचार मोडून माढण्याचा निर्धार ती करते. म्हणूनच डोंगरी शशेत मध्ये ही स्त्री म्हणते—

“अक्षय न्हाया कूंकू कपाळा,
संसार वेलीच्या फूलवाया फूला
रूप नव आणू माय धरतील
तोडू जुलमाचे काच, हे रावणी फास
एकीचे निशाण हाती”!
डोंगरी शेत माझं गं मी वेणू किती?

या त्यांच्या गीताने शेतकरी स्त्रियांमध्ये इतकी लोकप्रियता मिळवली की चांदवडच्या १९८६ च्या शशेतकरी संघटनेच्या मेळाव्यात एक लाख महिलांनी पाठीवर बांधलेल्या आपल्या लेकरासह हे गीत एक सुरात म्हटले. कारण ती त्यांची कहाणी होती. तेव्हाच इथल्या कवितेने कूस बदलली असे म्हणणे योग्य ठरेल. सुर्वेची ही कविता एकूणच श्रमशक्ती मध्ये स्त्रीला मानाचे स्थान मिळवून देते.

प्रत्येक कविला जन्मदात्रीवरती एक तरी कविता लिहाविशी वाटते. सुर्वेही त्याला अपवाद नाहीत. गिरणी कामगार असणा—या अनाथ सुर्व्याचे पालन करणा—या हया आईवर सुर्व्याचे नितांत प्रेम होते. दलित साहित्यात म्हटले आहे की “माय हे निर्माणांच पहिल नांव” जीवनाचे पहिले रूप माय असते. माय असते एक अश्रुपीठ। मुलांसाठी सुंदर असे ज्ञानपीठ मग ती माय झोपडीतली असो वा महालातली रक्ताच्या नात्याला जिथं मायेची खुण असते तिथ आई हे संस्कारपीठ होते.

सुर्व्याची माझी आई ही समस्त जगताची आई असलेली प्रतिनिधीक कविता आईच्या अचानक अपघाती मृत्युने विव्हाळ, पोरक्या झालेल्या मुलांची व्यथा ते या कवितेत मांडतात. ते म्हणतात,
त्याच रात्री आम्ही पाचांनी एकमेकांस बिलगूनि
आईची मायाच समजून घेतली चादर ओढुन
आधीचे नव्हतेच काही आता आई देखील नाही
अश्रुंनी घालीत अडसर
जागत होतो रात्रभर
झालो पुरता कलंदर

स्वताःला फुटपाथवर फेकून देणाऱ्या आपल्या खऱ्या मायंची त्यांनी कधीच निंदा नालस्ती केली नाही. पण पोटचा गोळा फेकून देण्याची वेळ एखादया स्त्री आणणाऱ्या व्यवस्थेची मात्र त्यांनी चिरफाड केली.

सुर्व्यांनी त्यांच्या कवितेतील स्त्रियांना माणूसपण बहाल केले आहे. कारण माणसासारखा पवित्र शब्द दुनियेच्या शब्दकोशात दुसरा कोणताच नाही देवापेक्षा माणसावर त्यांचा विश्वास अधिक होता. (मार्क्सवाद) म्हणूनच पोरंग शाळेत घालायला आलेली वारांगना मास्तरांना आपल्या पोरगाच्या नावा पुढे बाप म्हणून मास्तरांचे नाव लिहायला सांगते. ती म्हणते.

कनच्याबी देवाच नाव नगा लिवु मानसाच लिवा
देवानं काय केलयं हो ?वटी त्यानचं भरली नाही
म्हणुनच मास्तर लिवा तुमचच नाव लिवा
पड पोरा, पड पाया पड हयेंच्या पाया
पर एवढं तुमचच नाव लिवा.

त्यांच्या कवितेतील स्त्री जातीधर्माच्या पलिकडची आहे. ती प्रथम माणुस आहे. म्हणूनच चंद्रा नायकिण नेहरू गेल्यावर आपला धंदा बंद ठेवते. स्त्रीला निर्णय स्वातंत्र्य असले पाहिजे. तिला ग्रहीत धरता कामा नये. हा ग्र स्त्रीवादाचा आविष्कार त्यांच्या हिंदीतून अनुवादीत केलेल्या काय ते पत्रात लिवा. हया कवितेतून त्यांनी उपरोधिकपणे मांडलेला दिसतो. त्यांच्या कवितेतील ही स्त्री परगावी असलेल्या नव-याला प्रत्येक गोष्टीची अपरोधिकपणे परवानगी मागते. ते लिहीतात.

संघटनेच्या मिटींगला जावु का नंग काय ते पत्रात लिवा
तुमच्या बहिणीचा दादला तिला दारू पिचुन मारतो
तिला सोडवायला जावू का नंग काय ते पत्रात लिवा!

अशी वारंवार विचारणा करते. मनीऑर्डर ह्या कवितेतही खेड्यातून, गरीबाला कंटाळून शहरात आलेल्या पण पुढे परिस्थितीचा बळी ठरून नायकिण बनलेल्या स्त्रीची व्यथा गावाकडे तिने पाठवलेल्या मनीऑर्डर मधून ती मांडते. शिक्षणामुळे परिवर्तन होईल परिस्थितीत बदल होईल म्हणून ती म्हणते—

वाक्या पाटिवल्यात इष्णूकडं
अन धा कमी पन्नास रूपयं बी
त्येच गंगीला चरडी
रोजचं धा, पैसं द्या
म्हंजी पोरगं पळलं साळंला
दोघास्नी मूका बी लिवा.

स्वतः जगाच्या खस्ता खातं पोराना शिकवणारी ही माऊली आगळीच म्हणावी लागेल. सुर्व्याच्या कवितेतील ह्या स्त्रिया बकाल अंधारात जीवन जगणाऱ्या पण प्रकाशाकडे झेपावण्याची जिद्द बाळगणा—या, प्रस्थापित नितीमत्तेचे जोखड झुगारून देणाऱ्या आहेत. शाश्वत नितीधर्म मानणारी सांस्कृतिक सरहद्दीवरची माणसं त्यांच्या कवितेत दिसतात. स्त्रिया त्यापैकीच एक.

सुर्व्याची आपल्य पत्नीला नेहमीच बरोबरीने वागविले. त्यांच्या सुखदुःखाची समरस होवून जगलेल्या कृष्णाबाईंनी मास्तरांची सावली हे आत्मचरित्र लिहीले पण त्या सावली नव्हत्याच तर त्यांचे एक स्वतंत्र अस्तित्व होते. हे ते आत्मचरित्र वाचताना जाणवते.

नारायण सुर्व्याच्या कवितेतील स्त्री उपेक्षितांच्या अंतरंगाचा ठाव घेणारी आहे. नव्या समतावादी युगाचे भान जागृत करणारी, रचनात्मक, विधायक कार्याला वाहून घेणारी, स्त्री शक्तीची जाणीव असणारी, आशावादी, परिवर्तनावर विश्वास असणारी आहे. ती असहाय्य नाही, तर लढावू आहे. सामाजिक क्रांतीच्या संकल्पनेशी बांधिलकी मानणारी आहे. अर्धपोटी उपेक्षित स्त्रियांच्या या जगतात स्वप्नांचा खजिना होवून उद्याचा सोनेरी रथ लवकरच उभा राहील असा विश्वास सुर्व्याच्या कवितेतील स्त्रियांना वाटतो. म्हणूनच सुर्व्याच्या कवितेतील स्त्री कधीच विशिष्ट काळाची प्रदेशाची झाली नाही. अनेक उपेक्षित, गरीब, शोषित स्त्रियांना त्यात आपलं जीवन दिसतं. आधुनिक भाषेत सांगायच तर ती ग्लोबल आहे म्हणूनच ती स्वागतशील आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१. समग्र नारायण सुर्वे
२. नारायण सुर्वे माझे विद्यापीठ
३. लिंबाळे शरणकुमार शतकातील दलित विचार
४. फडके भालचंद्र दलित साहित्य वेदना व विद्रोह
५. कांबळे उत्तम (सं. दै. सकाळ)— दैनिक सकाळ सुर्वे यांच्या मृत्यूनंतरचा अग्रलेख
- ६- सुर्वे कृष्णाबाई —मास्तरांची सावली आत्मचरित्र

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री-विषयक दृष्टिकोन

प्रा. संजय केशवराव लाटेलवार

श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
राजुरा जिल्हा चंद्रपूर

प्रस्तावना:—

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्री म्हणजे उपभोग्य वस्तू मानण्याची परंपरा अस्तित्वात होती. रामायण—महाभारत काळाचा विचार केला तर त्यातील स्त्रीया स्वातंत्र्यहीन आणि पुरुषी परंपरेच्या बळी ठरलेल्या असल्याचे दिसते. सिता असो अथवा द्रौपदी या दोनही स्त्रियांना जशी वागणूक त्यांचे पती देतात, त्यातून त्यांचे महत्त्व त्यांच्या पतीच्या दृष्टिने उपभोग्य वस्तूच्या रूपात वापरले जात असल्याचे निदर्शनात येते. सिता पतीला सर्वस्व माणून रामासोबत वनवास भोगते, तरीही पती राम तिची अग्निपरीक्षा घेतो. त्यातून सही सलामत सुटल्यानंतरही तिचा त्याग केला जातो. महाभारतात तर स्त्रियांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनाचा कळसच केला आहे. द्रौपदीचे भर दरबारात वस्त्रहरण करण्यात येते. तिला वस्तू माणून द्यूतात लावण्यात येते. या सर्व घटनांचा विचार केला तर भारतीय समाजाचा स्त्रियांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनाचा परिचय येतो. हे सर्व ज्ञात असूनही भारतीय स्त्रीयांना सिता आणि द्रौपदीला आदर्श मानण्याची शिकवण भारतीय समाज देत होता, हे वास्तव आहे.

अशा या भयान परिस्थितीत अडकलेल्या भारतीय स्त्रीची मुक्तता करण्याचे कार्य सर्वप्रथम महात्मा ज्योतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीयांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आणि 'चूल आणि मूल' या अवस्थेतून भारतीय स्त्रीला बाहेर काढण्याचे महान कार्य या दाम्पत्याने केले. भारतीय स्त्री शिकू लागली, घराबाहेर पडू लागली, पण तिला समाजात ज्या प्रकारचे स्वरक्षण हवे होते. तिला आपले विचार, आपले अस्तित्व, आपली अस्मिता निर्माण करण्याची संधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कायद्याच्या रूपाने निर्माण करून दिली. भारतीय स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. हिंदू परंपरेत अडकून आपले अस्तित्व विसलेल्या स्त्रीला तिच्या अस्तित्वाचे भान निर्माण केले. पुरुषांच्या बरोबरीने उभे राहण्याची हिम्मत दिली. 'हिंदू कोड बिल'च्या रूपाने भारतीय स्त्रीयांना त्यांच्या अधिकाराचे ताट त्यांच्या समोर मांडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु 'हिंदू कोड बिल' पास न झाल्याने नाराज झालेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या मंत्रीपदाचा त्याग करतात. स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार मिळावेत यासाठी आपले सर्वस्व त्यागण्यास ते तयार होतात. हाच डॉ. आंबेडकरांचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन पुढे भारतीय स्त्रीला अस्तित्व निर्माण करून गेला.

विद्रूप मानसिकता दूर केली :—

पुरातनकाळ, प्राचीन काळ, मध्ययुगीन काळ व स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रीयांची स्थिती अतिशय दयनीय व दुःखी स्वरूपाची होती. स्त्रीचे अवमूल्यन करून स्त्री—पुरुष विषमता निर्माण करणारी होती. पुरुषांच्या आश्रयाने स्त्रीला आपले जीवन व्यतीत करावे लागत होते. पारंपारिक जीवनपद्धती व धर्माचरणानुसार स्त्रिया आचरण करित होत्या. पुरुषाची सेवा करणे आणि त्यांनी लादलेली बंधने मुकाट्याने जनावरासारखे स्वीकारणे हे स्त्री युगानयुगे सहन करित आली. समाजातील रूढी, परंपरा, व्रतवैकल्ये यांचे कटाक्षाने पालन करणे म्हणजेच स्त्री. अशी विद्रूप मानसिकता कार्यरत होती. यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य ऐतिहासिक स्वरूपाचे आहे. प्रा. दीपक मगरदे म्हणतात, “स्वतंत्र भारतातील संसदेत हिंदू महिलांना त्याग, सहनशीलता व श्रेष्ठतेचा गौरव करणारेही

महिलांना त्यांच्या अधिकारापासून वंचित ठेवण्याचे कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित आणि महिलांचा उद्धार करणे हे त्यांचे मुख्य लक्ष होते. ते त्यांच्यात तेजस्वीता, स्वावलंबन आणि आत्मसन्मान जागृत करण्यासाठी प्रयत्न करीत होते. शुद्र, बहुजन व सवर्ण स्त्रिया अन्याय अत्याचार सहन करीत होत्या. म. जोतीराव फुले नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या प्रसंगावर चिंतन मनन केले.”^१

सभा परिषदांतून अस्तित्वाचे भान :-

स्त्रियांचा स्वाभिमान जागृतकरण्याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी विविध सभा, परिषदा व चळवळीच्या द्वारे वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. ज्या समाजात स्त्रीया या व्यवस्थेचा बळी पडत आहेत, त्या व्यवस्थेतून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी कायद्याची आवश्यकता बाबासाहेबांनी प्रतिपादली. स्त्रियांचे सबलीकरण करण्यासाठी कायद्याची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय त्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. अशी त्यांची भूमिका होती. डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्री उत्थानाला एकूण प्रक्रियेत भारतीय स्त्रियांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. महाडचा सत्याग्रह आणि नागपूरच्या दलित स्त्री परिषदेत दलित स्त्रियांनी महत्त्वपूर्ण सहभाग दर्शविला. अस्पृश्योन्नती व स्त्रियांची जबाबदारी याविषयी मार्गदर्शन करताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले, “अस्पृश्यता निवारण्याचा प्रश्न पुरुषाचा नसून तुम्हा स्त्रियांचाच आहे. तुम्ही आम्हा पुरुषांना जन्म दिलेला आहे. आम्हाला इतर लोक कसे जनावरापेक्षाही कमी लेखतात हे तुम्हाला ठाऊक आहे. काही ठिकाणी आमची सावलीसुद्धा घेत नाहीत. इतर लोकास कोर्टकचेऱ्यामध्ये मानसन्मानाच्या जागा मिळतात. परंतु तुमच्या पोटी जन्मलेल्या आम्हा मुलांना पोलीस खात्यातील शिपुड्यांचीही नोकरी मिळत नाही. इतका आमचा हीन दर्जा आहे. हे सर्व ठाऊक असताना तुम्ही आम्हास जन्मास का घालता?”^२ असे मार्गदर्शन करून स्त्रियांना चांगले कपडे घालण्याचा, व्यवस्थित राहण्याचा सल्ला बाबासाहेबांनी दिला तेव्हा उपस्थित महिला भावनात्मक झाल्या.

वर्तन सुधारण्याची शिकवण :-

मुला मुलींना शिक्षण द्या. त्यांना तुम्ही जे काम करता त्यात गुंतवू नका. २० जुलै १९४२ रोजी नागपूर येथे ‘ऑल इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस वुमेन्स कॉन्फरन्स’ मध्ये मार्गदर्शन करताना स्त्रियांच्या प्रगतीवरच समाजाची प्रगती अवलंबून असते. असे मार्गदर्शन करताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, “स्वच्छ राहण्यास शिका व सर्व दुर्गुणांपासून मुक्त राहा. तुमच्या मुलांना शिक्षण द्या. हळू-हळू त्यांच्या मनात महत्त्वाकांक्षा जागृत करा. ते थोर पुरुष होणार आहेत ते त्यांच्या मनावर बिंबवा. त्यांच्यातील हीनगंड नाहिसा करा. लग्न करण्याची घाई करू नका. लग्न म्हणजे जबाबदारी. लग्नामुळे निर्माण होणारी आर्थिक जबाबदारीपार पाडण्याइतपत आर्थिकदृष्ट्या समर्थ झाल्याशिवाय त्यांच्यावर लग्न लादू नका. जे लग्न करतील त्यांनी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की अती जास्त मुले होणे हे दुष्ट कृत्य आहे. चांगली परिस्थिती आपल्या प्रत्येक मुलाला देणे हे आईवडिलांचे कर्तव्य आहे. सर्वात अधिक महत्त्वाचे म्हणजे लग्न झालेल्या प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रीण म्हणून त्याच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य द्यावे. मात्र गुलामासारखे वागण्यास खंबीरपणे तिने नकार द्यावा व समतेसाठी आग्रह धरावा. या उपदेशाचे तुम्ही पालन केले तर तुम्हा सर्वांना मानसन्मान व कीर्ती प्राप्त होईल एवढेच नव्हे तर दलित वर्गातही सन्मान व कीर्ती मिळेल अशी खात्री आहे.”^३

कायद्याचे स्वरक्षण देण्याचा प्रयत्न :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदेत सादर केलेले ‘हिंदू कोड बिल’ हे स्त्रियांच्या प्रगतीचा आणि उन्नतीचा जाहीरनामा आहे, पण हे बिल संसदेत नाकारण्यात आले. हिंदू कोड बिलात पुढीलप्रमाणे स्त्रियांकरिता प्रावधान करण्यात आले.

१. स्त्रीला घटस्फोटाचा अधिकार आहे.

२. नवऱ्याने घटस्फोट दिल्यास पोटगी मिळावी.
३. व्यक्तीचा ँक विवाह कायदेशीर असल्याने दुसरा विवाह योग्य कारण नसल्यास अवैध ठरवून स्त्रीला स्थैर्य दिले.
४. स्त्रीला दत्तक घेण्याचा व दत्तक जाण्याचा अधिकार आहे.
५. स्वऱ्या मिळकतीवर स्त्रीचा अधिकार.
६. वडीलाच्या मिळकतीत मुलांच्या बरोबरीने मुलींना सन्मान.
७. मुलींना वारस होण्याचा अधिकार.
८. आंतरजातीय विवाहास मान्यता.
९. स्त्रीला स्वतःचा वारस निश्चित करण्याचा अधिकार.

इत्यादी तरतुदीचे बील बाबासाहेबांनी सादर केले आणि त्यास प्रखर विरोध झाला. ते बील पास झाले नाही, म्हणून आंबेडकरांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. ‘हिंदू कोड बिलात माझा छळ झाला असे म्हटले तरी अतिशयोक्ती होणार नाही.’ अशी डॉ. आंबेडकरांनी खंत व्यक्त केली. स्त्रीला जागृत करून, तिला अधिक संरक्षण देऊन पुरुषांच्या जाचातून मुक्त करण्यासाठी तिला समानता, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक स्वातंत्र्य विशेष कायद्याने द्यावे अशी आग्रही भूमिका डॉ. आंबेडकरांची होती. आपली खंत व्यक्त करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, “स्त्रियांच्या सर्वस्वी हिताचे हे बील मंजूर करण्यासाठी स्त्रियांनी काहीच हालचाल केली नाही ही खेदपूर्वक बाब आहे. मी पुरुष असून देखील स्त्रियांच्या हितासाठी भांडलो. पण स्त्रियांनी का उत्सुकता दाखविली नाही हे समजत नाही. या बिलाला पाठिंबा देण्याची गोष्ट तर बाजूला राहो. पण काही स्त्रियांनी माझ्याकडे येऊन ते बील चांगले नाही हे सांगण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रियांच्या मनावर परंपरेचा पगडा जास्त असतो. त्यामुळे त्यांच्यात हे मनोदोर्बल्य आहे त्यांनी काढून टाकेले पाहिजे.”^४

भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रिला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पूर्णपणे न्याय दिलेला आहे. समानतेचा दर्जा प्राप्त करून दिलेला आहे. स्त्री—पुरुष समानता हा त्यांचा स्त्रिविषयक दृष्टिकोन आहे. आज स्त्रिया घटनेमुळेच पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात दिसतात. हे डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्रिविषयक भूमिकांचे फलित म्हणायला हरकत नाही.

संदर्भ :—

- १) हाडके प्रदिप, ‘डॉ. आंबेडकर व्हीझन अँड ट्वेन्टी फस्ट सेंचुरी’ (स्मरणिका) उ. नि. पृ. ४४६
- २) आंबेडकर भीमराव, ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग — १ १९२० ते १९३६’, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधवे प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, प्र. आ. २००२, पृ. १४३
- ३) आंबेडकर भीमराव, ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे, भाग — २ १९३७ ते १९४५’, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, प्र. आ. २००२, पृ. ४२६—४२७
- ४) आंबेडकर भीमराव, ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने’, प्रकाशन समिती उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, प्र. आ. २००२, पृ. ३४२

QUALITY & CHALLENGES IN INCLUSIVE EDUCATION POLICY

Dr. Devendra R. Bhagat

Principal

S.K.K. B.Ed. College,

Armori, Dist. Gadchiroli

Email Id: principaldrbhagat@gmail.com

Abstract: In accordance to the constitutional provision that offers very citizen the ‘Right to Education’, all government schools have been adopting a ‘Inclusive’ approach to elementary education ever since India attained its Independence. Yet, we find that there exists some misunderstandings about the scope and likely benefits it could usher in nation development, which is why we have decided to address some of the FAQs that would demystify certain myths.

Keywords: Inclusive Education, Quality Education, Education Policy, Elementary Education, Right to Education.

Introduction:

Parents today want that their children be able to receive education in a normal school setting. If education is a fundamental right, then children with special needs also deserve an equal chance a pursuing their academic aspirations. In order to achieve true inclusive education, we need to think about incorporating children with special needs into regular schools especially because these kids face some sort of barriers to learning and participation in the classroom.

Globally, children with disabilities count for one-third of all children out of school. The numbers are even more staggering with 90% of all children with disabilities out of school. There are three basic types of special education:-1) segregated Education: Occurs when students with disabilities learn separately from their peers. 2) Integrated Education: Where the students are not perceived as equals and the curriculum is not taught for the understanding of all students. We see such children around us but how are these children to be educated. Do these children have a right to study? The Answer lies in inclusive education. 3) Inclusive Education: Where students are placed in a mainstream classroom but with some adaptations and resources.

Inclusive Education helps learner with different diversities. It brings education together in one classroom and community, regardless of the strengths and weakness of students in any area and seeks to maximize the potential of all students.

Inclusion is an effort to make sure the diverse learners, those with disabilities, different language and culture, different homes and family lives, different interests and ways of learning are exposed to teaching strategies that reach them as individual learners.

Inclusion in India: The plan by the Kothari Commission (1996) included people with disabilities, but unfortunately, the Government of India never implemented it. The Ministry of Welfare created the Integrated Education of Disabled Children Scheme (IDEC) (1974). It provides facilities like expenses related to books, stationery and uniforms, allowance for transport for transport, reader and escort for students with disabilities. It also supports appointments of special teachers, provision of resource rooms and removal of architectural barriers (MHRD 2009). The goal of the National Policy of Education (1986) was to provide basic education for all and has been a major landmark in India's Educational Policy.

The adoption of Inclusive Education policy - Exclusion has many faces. Poverty and marginalization are major causes of exclusion. Households in rural or remote communities and children in urban slums have less access to education. Disabled children suffer from blatant educational exclusion as they account for a very large chunk of all out-of-school children. Working children, nomadic children and those affected by HIV/AIDS are among the vulnerable groups. In every case children from weaker economic sections are at enormous risk of missing out on an education.

Inclusive Education promotes successful learning - Efforts to expand enrolment must be accompanied by policies to enhance educational quality at all levels, in formal and in non-formal settings. We have to work on an 'access to success' continuum by promoting policies to ensure that excluded children get into school coupled with programs and practices that ensure they succeed there. It is a process that involves addressing and responding to the diverse needs of learners. This has implications for teaching, the curriculum, ways of interacting and relations between the school and the community.

The Principles of inclusion - Inclusion is rooted in the right to education. A number of international treaties have reaffirmed this right. The one that deserves specific mention is UNESCO's 1960 Convention against Discrimination in Education stipulates that States have the obligation to expand educational opportunities for all who remain deprived of primary education. In addition to the various policy initiatives at the national level, India has actively participated in the global declarations on Protection of Child Right, Protection of Rights of Persons with Disability, UN conventions on the Rights of the Child, Salamanca Declaration and other international policy. At present, the massive Sarva Shiksha Abhiyan programme aims to achieve Universal Elementary Education for all.

Physically and mentally challenged children to study in regular schools - The constitution of India and the educational policies envisaged in post-independent India reflect a perseverance and

commitment to the fulfillment of Universal Elementary Education. The Constitution states that 'free and compulsory education should be provided for all children until they complete the age of 14 years'. The first Education Commission in India (Kothari Commission, 1964-66) stressed upon a common school system open to all children irrespective of caste, creed, community, relation, economic condition and social status. In 1968, the National Education Policy followed the commission's recommendations and suggested the expansion of educational facilities for physically and mentally handicapped children, and the development of an 'integrated program' enabling challenged children to study in regular schools.

The notion of inclusion is still have special needs - Too often programs targeting various marginalized and excluded groups have functioned outside the mainstream - special programmes, specialized institution and specialist educators. Too often the result has been exclusion - second-rate educational opportunities that do not guarantee the possibility to continue studying. But there is increasing recognition that it is better for children with special needs to attend regular schools, albeit with various forms of special support.

Education change to accommodate everyone - The overall goal is to ensure that school is a place where all children participate and are treated equally. This involves a change in how we think about education. Inclusive education is an approach that looks into how to transform education system in order to respond to the diversity of learners. It means enhancing the quality of education by improving the effectiveness of teachers, promoting learning-centred methodologies, developing appropriate textbooks and learning materials and ensuring that schools are safe and healthy for all children. Strengthening link within the community is also vital: relationship between teachers, students, parents and society at large are crucial for developing Inclusive Learning environments.

The curricula to improve learning and encourage - An inclusive curriculum addresses the child's cognitive, emotional and creative development. It is based on the four pillars of education for the 21st century - learning to know, to do, to be and to live together. This starts in the classroom. The curriculum has an instrumental role to play in fostering tolerance and promoting human rights, and is a powerful tool for transcending cultural, religious and other differences. An inclusive curriculum takes gender, cultural identity and language background into consideration. It involves breaking gender stereotypes not only in textbooks but in teachers' attitudes and expectations.

Inclusive Quality Education - It is inefficient to have school systems where children are not learning because of poor quality. Several cost-effective measures to promote inclusive quality

education have been developed in countries with scarce resources. These include training-of-trainer models for professional development, linking students in pre-service teacher training with schools and converting special needs schools into resource centers that provide expertise and support to clusters of regular schools.

Roll of Teacher to improve their lot - The way teachers teach is of critical importance in any reform designed to improve quality. A child-centred curriculum is characterized by a move away from rote learning and towards greater emphasis on hands-on, experience-based, active and cooperative learning. Introducing inclusion as a guiding principle has implications for teachers' practices and attitudes - be it towards girls, slow learners, children with special needs or those from different backgrounds.

Adequate pre-service and in-service teacher training is essential to improve learning. Moreover, policies must address their status, welfare and professional development. But there exist not only a severe teacher shortage, but a lack of adequately trained teachers. This shortage has unfortunate consequences for the quality of learning. Therefore teachers need to understand the value of good assessment practices and learn skills to develop their own tests.

Inclusive Quality Education in Society - Comprehensive early childhood care and education programs improve children's well being, prepare them for primary school and give them a better chance of succeeding once they are in school. All evidence shows that the most disadvantaged and vulnerable children benefit most from such programs. Ensuring that adults, particularly mothers, are literate has an impact on whether their children, and especially their daughters, attend school. An inclusive system benefits all learners without any discrimination towards any individual or group.

Conclusion: Inclusion is to be made a reality, the responsibility lies on each one of us to put to inclusive education to their practices various challenges occurring by present society and government policies.

References:

1. Kumar, Anil (2006), Enhancing Quality of Education: Need for an Integrated Approach, Quality concerns in Teacher Education, CASE,MSU, Vadodara.
2. Boyle C., Topping, K. & Jindal. Snape, D (2013): Teacher's Attitude towards inclusion in High School.
3. Article Inclusive Education Times of India 11 May 2012.
4. <http://intldept.uoregon.edu>
5. <http://lse.ac.uk>

-
6. <http://unipune.ac.in>
  7. <http://inclusiveeducationandrighttoeducation.com>
  8. <http://righttoeducationgovpolicy.com>

CHETAN BHAGAT - AN EMERGING EDUCATIONALIST

Pranjali R. Wasulkar- Research Scholar
Dr. A V Dhote- Research Guide

Abstract:

The present research paper depicts the thoughts of ChetanBhagat on education and the urgent need of the education system to be changed. It also presents Bhagat as a fervent admirer of innovative ideas and creativity among the students.

KeyWords :

Education, System, Change, Youth, Corruption, Innovation.

Introduction:

The main hope of nation lies in the proper education of its youth.

— Erasmus

ChetanBhagat seems to believe ardently in the above exclaimed thought which also gets deeply reflected in his very first novel 'Five Point Someone' and other books.

The novel hints at the faulty education system in our country which hinders the satisfactory growth of a student taking education from the reputed institute like IIT. According to Bhagat the age old traditional system of imparting education is not acceptable in the present era where a youth is in the limelight. The student oriented system where 'learning by doing' should be encouraged where the student rests in the center of the system.

Ryan, Hari and Alok are the three friends studying at IIT, Delhi. Among the three friends Ryan is quite smart and sporty teenager youth who always questions the existing system at IIT and wants to change the way the things are executed here. This attitude of Ryan to put questions and challenges is not at all welcomed by the professors. They appreciate and motivate students like Venkat who is the representative of those students who mug day and night for scoring well in the examination. They are least bothered about the creative ideas a student should possess which sharpens his individuality.

Bhagat has stressed on the point that scope of innovation to the youth and enhances their brilliance. Educational institutions like IIT should pave the way of attaining knowledge by encouraging the original talent concealed in each student. Bhagat opposes the fact that Ryan and his friends are judged by the professors only on the basis of their GPA (Grade Point Average). Ryan is desperate about the lube project which is rejected by Prof. Cherian. His passion to do something new is suppressed and crushed only because of the low grade displayed on the title

page of the proposal. Bhagat has expressed his dissatisfaction with the system in Ryan's satirical comment, "Yes Sir, let is mug and cram. Otherwise how will we become great engineers of this great country?"(18 Five Point Someone)

Not only the system is hinted at but Bhagat is also concerned about the students who take admission in country's superior institutions like IITs. This is understood by the message displayed on the back cover page of the novel which reads:

Welcome to five Point Someone

This is not a book to teach you how to get into IIT or even survive it.

In fact, it describes how bad things can get if you don't think straight.

He has expressed his disappointment in his book 'What Young India Wants'. He says that in the 'quest for knowledge' which is the ultimate goal of education, our course materials fall short. The education system emphasizes on sticking to the course and testing endlessly how well the student has revised his lessons. The Indian education system according to Bhagat is a problem that can be fixed. It affects the country's future and impacts almost every family. But Indian culture is not prone to change. It tends to avoid change because change means sticking out our neck which is something not taught to do. At the same time he warns the society not to be corrupt in the field of education. Talking to India Real Time (IRT) he says, "I believe that while it's okay if education becomes a profitable business, it's not okay if it becomes corrupt. You can make money, but the moment you enter into a corrupt mindset, it has dangerous consequences--- especially in education. If you have corruption in education, you end up with a whole generation that is not trained properly". This tendency of corruption is also mentioned by Bhagat in Revolution 2020. AICTE Inspectors inspect the infrastructure and the system whether it is able to provide education to the students or not. They really focus on the shortcomings of the system not for the improvement or uplifting of education system but to increase the amount of the bribe and the management tries to attract their attention towards papers, breakfast or lunch and distracts their focus from the drawbacks. Talent needs to be cultivated through education and culture as well.

'Guru' attains a higher position of respect in our society. Bhagat has shown concern towards the role of teachers for making an intact system providing quality teachings and ample amount of space to be given to students inventing new things. The character of Prof. Veera portrayed by Bhagat in the novel 'Five Point Someone' is the example of an ideal teacher who is like a friend to his students and assists them to come out with flying colours.

Conclusion:

ChetanBhagat opines that Indians care about education. We can have one of the best education systems in the world. He emphasizes the point that it is a matter of collective will and a few good leaders to make this happen. This can be done and needs to be done for an admirable society as a gift to our future generation.

The days are not far when ChetanBhagat's name will be taken not only for his reader bound novels, influential speeches and effective columns but also for his long lasting educational perspective.

References:

1. BhagatChetan-- "Five Point Someone" New Delhi Rupa and Company 2004
2. BhagatChetan-- "Revolution 2020" New Delhi Rupa and Company 2011
3. BhagatChetan-- "What Young India Wants?" New Delhi Rupa and Company 2012

स्थलांतरीत लाडज समस्यांच्या विळख्यात : एक सामाजिक प्रश्न

प्रा. मिथुन बाबुराव राऊत

नेट, सेट, एम. फील.

आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

देसाईगंज, जि. गडचिरोली

प्रस्तावना :—

मानवी स्थलांतर हे मानवी जीवनाइतकेच पुरातन आहे हे इतिहास सांगतो. उदरनिर्वाहासाठी मानव सतत धडपडत असतो. शिकारी व अन्नसंकलन अवस्थेत सतत भटकत असणारा मानव समाज कृषीच्या शोधामुळे व कृषी करण्याच्या पद्धतीमुळे स्थिर झाला व वस्ती करून एका ठिकाणी राहू लागला. परंतू आजही संपूर्ण मानव समाजाचा विचार केल्यास तो पूर्णतः स्थिर नाही. जीवनावश्यक सोयींची अपर्याप्तता, नैसर्गिक वातावरणातील प्रतिकूलता, मानसिक अस्वस्थता, नवीन गोष्टी शोधून काढण्याची उत्सुकता, सुरक्षितता, शत्रुच्या आक्रमणातील भयानकता, राज्य व शासनकर्त्यांची क्रूरता इत्यादी अनेक कारणांमुळे काही मानव समाजांना स्थलांतरण करावे लागते. परंतू मानव समाज म्हणजे निर्जिव वस्तू नाही की जी एका ठिकाणावरून उचलली व दुसऱ्या ठिकाणी ठेवली. स्मिथ च्या मते, "स्थलांतरण प्रत्यक्ष रूपाने जनसंख्येच्या केवळ शारीरिक रचना व स्वास्थ्यालाच प्रभावित करित नाही तर समाजाची रचना, प्रक्रिया आणि व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर सुद्धा प्रभाव टाकते."

चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली या चारही जिल्ह्यांच्या सीमेवर असलेल्या गांधीनगर नजीकच्या लाडज या गावात समस्यांचा डोंगर उभा झाला आहे. या गावाचे पुर्णपणे पुनर्वसन करण्याची मागणी नागरिकांनी केली आहे. आधुनिकतेच्या उबरठ्यावर प्रत्येक गावाचा विकास होत आहे. पण या गावात रस्ते नाहीत, विहिरीशिवाय पाण्याची दुसरी साधने नाहीत. प्रवासासाठी बैलगाडी व पावसाळ्यात डोंग्याशिवाय पर्याय नाही. धुळीने माखलेल्या पाऊलवाटा हेच येथील दळणवळणाचे मुख्य रस्ते आहेत. अशा विविध समस्यांनी ग्रासलेल्या गावाकडे लोकप्रतिनिधी व प्रशासनाचे दुर्लक्ष होत आहे. 1942 च्या महापुरापासून हे गाव पुराचे तडाखे सतत सहन करित आहे. वैनगंगेला पूर आला की या गावाच्या सभोवताल पाणीच पाणी असते. लोक झाडावर चढून किंवा झाडाला झोपाळे बांधून पुरापासून स्वतःचा बचाव करतात. 1987 साली या गावाचे गांधीनगर येथे पुनर्वसन करण्यात आले. परंतू पुनर्वसनातील त्रुटींमुळे अर्धे गावकरी आजही जुन्याच गावात वास्तव्य करित आहेत. गावात आरोग्य सुविधा सुद्धा नाहीत. त्यामुळे गावकऱ्यांना आरोग्य सेवेचा लाभ घेण्यासाठी अन्यत्र जावे लागते. गावच्या प्राथमिक शाळेत इयत्ता 7 वी पर्यंत वर्ग आहेत. पुढील शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांना जवळील गावात जावे लागते. येथे उन्हाळा आणि हिवाळा बरा परंतु पावसाळ्यात डोंग्याशिवाय कुठेही जाताच येत नाही. नेहमीच्या पुरामुळे विहिरींना येणारे गढुळ पाणीच येथील लोक पिण्यासाठी वापरतात. पुरामुळे सुपीक झालेली जमीन गावाच्या तिन्ही बाजूस पसरली आहे. अशा निसर्गनिर्मित बेटावरच्या गाळमिश्रित शेतीत भाजीपाल्याचे पीक घेऊन आपला उदरनिर्वाह करतात. परंतू वाहतुकीच्या अभावी येथील शेतकरी नजीकच्या ब्रम्हपुरी, देसाईगंज या बाजारपेठेत वेळेवर आपले पीक नेऊ शकत नाहीत. अशा विविध समस्यांनी ग्रस्त गावकऱ्यांनी पुर्णपणे पुनर्वसन करावे अशी मागणी शासनाकडे केली.

सुमार दर्जाची शेतजमीन, रहायला घर नाही, मुलभूत सुविधांचा अभाव, पुनर्वसित असूनही शासन दरबारी स्वतंत्र ओळख नाही अशा नवीन लाडज गावाची शासन दरबारी नोंद महसुल व पुनर्वसन विभागाने घ्यावी. 12 जुलै 2016 रोजी वैनगंगा नदीच्या पात्रात नाव अपघाताच्या पार्श्वभूमीतून पुनर्वसित गावांचा प्रश्न एकदा ऐरणीवर आला आहे. माणसाने अजूनही निर्सर्गावर पुर्णतः विजय मिळविलेला नाही. त्याला अनेक नैसर्गिक संकटांना समोरे जावे लागते. उदाहरणार्थ चंद्रपूर जिल्ह्यातील ब्रम्हपूरी तालुक्यातील वैनगंगा नदीच्या काठावरील पुरग्रस्त लाडज गावातील कुटूंबांना नदीच्या पुरामुळे होणाऱ्या प्राणहानी तसेच वित्तहानीला नेहमी

समोरे जावे लागते. त्यामुळे तेथील लोकजीवन प्रभावित झाले आहे. लाडज हे गाव वैनगंगा नदीच्या अगदी काठाजवळ असल्यामुळे पुरग्रस्त व पुरबळी या प्रभावित करणाऱ्या घटकांपासून मुक्ती मिळविण्यासाठी, तेथील लोकजीवन सुरक्षित करण्यासाठी, त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक जीवनाचे उच्चीकरण करण्यासाठी, त्यांच्या पीकांच्या, दळणवळणाच्या, जनावरांच्या व व्यवसायाच्या अशा अनेक समस्या सोडविण्यासाठी शासन प्रतिबंध दिसून आला असून त्याचे पुनर्वसन गडचिरोली जिल्ह्यातील देसाईगंज तालुक्याच्या सांवगी गावाजवळील 1 कि.मी. अंतरावरील टेकडीच्या पायथ्याशी शासकीय घरांची निर्मिती केलेल्या व गांधीनगर हे नाव देण्यात आलेल्या वसाहतीमध्ये स्थलांतरित करण्यात आले आहे. मात्र जुनी लाडज येथील अनेक गावकऱ्यांनी आपले गाव न सोडल्याने त्यानंतरही दरवर्षी पावसाळ्यात प्रशासनाला तारेवरची कसरत करावी लागत आहे.

चंद्रपूर जिल्हा असताना पावसाळ्यात बेटाचे स्वरूप येणाऱ्या ब्रम्हपूरी तालुक्यातील जुनी लाडज गावाचे 1960 - 61 मध्ये तेव्हाच्या आरमोरी तालुक्यात पुनर्वसन करण्यात आले. यावेळी जुनी लाडज येथील 395 कुटुंबांना 999 हेक्टर जागेवर सांवगी गावाजवळ गांधीनगर येथे पुनर्वसित करण्यात आले. सर्व कुटुंबानी शासनाने दिलेल्या सर्व सोई घेतल्या. मात्र पुनर्वसनात मिळालेली जागा खडकाळ व सुमार दर्जाची असल्यामुळे वडिलोपार्जित जागा त्यांनी सोडली नाही.

अद्यापही या जागेवर गांधीनगर येथील रहिवाशांचीच मालकी आहे. नदीच्या पुरातून आलेली माती यामुळे जुनी लाडज येथील जमिनी अतिशय सुपीक झाल्या आहेत. यामुळे पूर्वरिस्थितीतही येथील कुटुंब जुनी लाडज येथून स्थानांतरित होण्यास नकार देत आहेत. मात्र यामुळे प्रशासनाला दरवर्षी या गावासाठी व्यवस्थापनाच्या तयारीनिशी रहावे लागत आहे.

शासनाच्या नियमानुसार गावांचे पुनर्वसन झाल्यावर जुन्या स्थळाला कोणत्याही सुखसोई उपलब्ध करून देण्यात येऊ नयेत, असे शासनादेश आहेत. मात्र हे शासनादेश जुनी लाडज या गावाच्या बाबतीत अपवाद ठरत आहेत. जुने गाव व पुनर्वसित गाव वेगवेगळ्या जिल्ह्यात असल्यामुळे जुन्या लाडजला चंद्रपूर जिल्ह्यातून ग्रामपंचायत अस्तित्वात आहे. तर पुनर्वसित गांधीनगर गावाला सांवगी ग्रामपंचायत आहे.

पुरपिडीत लाडज :-

सर्वेक्षण विभाग ब्रम्हपूरी यांच्या माहितीनुसार लाडज हे तालुका ब्रम्हपूरी जिल्हा चंद्रपूर मध्ये येत असून नागपूर विभागात येते. लाडज हे गाव चंद्रपूर च्या उत्तरेस 117 कि.मी. व ब्रम्हपूरी वरून 9 कि.मी. अंतरावर आहे. लाडज गावाजवळ सोंदरी 4 कि.मी, सावलगांव 8 कि.मी, ब्रम्हपुरी 9 कि.मी, सोनेगांव 10 कि. मी, उदापुर 10 कि.मी अंतरावर आहेत. हे गांव वैनगंगा नदीच्या किनाऱ्यावर वसलेले असून, ही वैनगंगा नदी मध्य प्रदेशातील सातपुडा पर्वतामधून उगम पावून प्राणहिता नदीला मिळाली आहे. लाडज या गावाला या नदीने सभोवताल वेढा घातला असून लाडज हे गाव समुद्रातील एखाद्या बेटाप्रमाणे डोलत आहे असे वाटते.

लाडज या गावाचे भौगोलिक क्षेत्र 957.00 हेक्टर एवढे असून गावाचे क्षेत्र 635.06 एकर एवढे आहे. लाडज या गावाचे पत्रव्यवहारचे पोस्टल क. 441206 असून मुख्य डाकघर ब्रम्हपुरी आहे. चिचोली बुजुर्ग व वडसा हे दोन्ही रेल्वे स्टेशन लाडज गावाजवळ आहेत. लोकांची सर्व व्यवहार मुख्य: मराठी याच भाषेतून होत असते. या गावाची पुनर्वसना-पूर्वीची लोकसंख्या 1936 होती व कुटुंबांची संख्या 394 एवढी होती. लाडज या गावाला वैनगंगा नदीने वेढा घातला असल्यामुळे या गावाला जाणे किंवा येण्याकरीता कोणत्याही प्रकारचे चांगले मार्ग नाहीत. वैनगंगा नदीमुळे दरवर्षी लाडजमध्ये पुर येवून गावातील वित आणि प्राण हानी तसेच 100 टक्के शेतीचे नुकसान होते. त्यामुळे हे गांव पुरपिडीत आहे. सन 2005-06 मध्ये आलेल्या पुरामुळे लाडज गावाची लोकसंख्या 1237 एवढी होती.

प्रागतिक गर्ल स्कूल, देसाईगंज 5.3 कि.मी. आदर्श हॉय स्कूल, ज्युनिअर, सिनिअर कॉलेज, देसाईगंज 6 कि.मी., रफी अहमद किदवाई हॉय स्कूल, देसाईगंज 6.1 कि.मी., लोकमान्य टिळक स्कूल 8 कि. मी., झेड. पी. प्रायमरी स्कूल बोंडेगाव 8.2 कि.मी. हया शाळा लाडज गावाजवळ आहेत.

समस्याग्रस्त गाव लाडज :-

उपरोक्त गावाला पावसाळ्यामध्ये किंवा हिवाळ्यामध्ये अतिवृष्टी होवून, वारंवार महापूर येवून शेतीची हानी आणि घरांचे शभंर टक्के नुकसान होते अशावेळी या गावातील शेतकरी व मजुर लोक हतबल होतात व प्रसंगी उपासमार सहन करावी लागले.

एकीकडे मानवाने चंद्रावर पाऊल टाकून बरेच वर्षे झाली. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या नव-नव्या कल्पना विकसित झाल्या. संगणकाचे युग आपण अनुभवत आहोत. सर्व जग संगणक व इंटरनेट च्या माध्यमातून एक कुटुंब झाले. दळणवळणाच्या साधनांनी लाखो किलोमीटरचे अंतर काही मीनिटांमध्ये पार झाले. वैद्यकीय क्षेत्रात सुध्दा अग्रदुत फार मोठी क्रांती झाली. एवढे असूनही लाडज गाव अंधारातच का? असा प्रश्न वारंवार पडत आहे.

एकीकडे विकासाच्या नव-नव्या कल्पना मांडतांना अनेकदा असे दिसून येत आहे की लाडज गाव अंधारात सापडलेले आहे. आरोग्य विषयक किंवा वैद्यकीय सुविधा नसल्यामुळे एखाद्या वेळेस पुरप्रसंगी गर्भवती स्त्रीला प्रसूती करण्याकरीता डोंग्यावरून नेतांना डोंग्यामध्ये प्रसूती होण्याची शक्यता असते. संशोधनाचे कार्य करातांना संशोधकाला विकासाची कल्पना लाडज गावाच्या आवाक्याबाहेरची आहे असे दिसून आले.

स्वातंत्र्य मिळून 67 वर्षे झाली. विकासाच्या कल्पना विकास पावल्या परंतु या गावासाठी एक साधा रस्ता व पुल सुध्दा नाही. आज जर या गावाला दळणवळणासाठी पुल बांधून दिला गेला असता तर लाडज एक श्रीमंत गाव म्हणून पुढे आले असते. कारण या गावात नैसर्गिक संपत्तीची साठवण असलेली सुपीक जमीन आहे. या जमीनीमध्ये सर्व प्रकारचे अन्न, धान्य, फळ, पालेभाज्या यांचे भरघोश उत्पादन होत आहे. परंतु पुल नसल्यामुळे शेतकऱ्यांना आपला शेतमाल बाजारात नेण्यास अडचण होते. त्या कारणामुळे शेतकरी आपली पिके गावातच कमी भावात विकत आहे.

धवलक्रांती आपल्या देशात घडून आली. परंतु लाडज गावामध्ये कुणाच्याही घरी किंवा दुकानामध्ये दुधाची चाय सुध्दा मिळत नाही. कारण या गावात गायी, म्हशी नाहीत कारण चराईसाठी (कुरण) जमीन नाही.

या गावात फक्त प्राथमिक शिक्षणाची सोय आहे. पालकांना मुलांना शिकविण्याची इच्छा आहे. परंतु गावात शिक्षणाची सोय नसल्यामुळे व आर्थिक परिस्थितीमुळे ते मुलांना शिकवू शकत नाही. पाल्यांचे शिक्षण करावे, की कपडे घ्यावे, की आपल्या कुटुंबाचे उदरनिर्वाह करावे असे अनेक प्रश्न पालकांना पडत असतात.

पुर, महापुरामुळे लाडज गावात वित्तहानी तर होतच असते परंतु प्राणहानी सुध्दा झाल्याची घटना घडली आहे. दि. 20/08/2000 रोज रविवार च्या पुरामध्ये सौ. सुलभा गौळीदास चंहादे (वय 31) वाहून गेल्याची दुःखद घटना घडली. दि. 20/08/2000 रोज रविवार च्या पुरामध्ये सकाळी 10.30 च्या दरम्यान डोमकरी श्री. हरिदास चंडीकार यांच्या नावेमधुन गावातील 14 लोक भाजीपाला घेऊन डोंग्यावरून जात असतांना डोंगा फुटला. त्यामधुन 13 लोक आपापल्या ओझ्याच्या साह्याने पुरातून सुखरूप निघाले. परंतु सौ. सुलभा गौळीदास चंहादे (वय 35) पूरात बुडून मरण पावली. तीचे मृत शरीर सुध्दा मिळाले नाही. दि. 14/07/2016 रोज गुरुवार च्या पुरामध्ये नावाडी श्री. पांडुरंग मारबते यांच्या नावेमधुन गावातील 12 लोक भाजीपाला व मोटारसायलक घेऊन जात असतांना नदीपात्रात निर्माण झालेल्या लाटांमुळे नाव डगमगून उलटल्याने सर्वजण पाण्यात बुडाले. सुदैवाने दहाजण सुखरूप बचावले. मात्र दोन इसमांना आपला जिव गमावावा लागला.

आजही विकास ही संकल्पना लाडज गावाच्या संदर्भात पूर्णत्वास आलेली नाही. लाडज गावामध्ये पिण्याच्या पाण्याची सोय अजूनही उपलब्ध नाही. पूर्ण गावात फक्त 3 विहीरी आहेत. व त्या विहिरींना पाणी सुध्दा खूप कमी आहे. हिवाळ्यामध्ये सुध्दा पिण्याच्या पाण्याचा त्रास गावकाऱ्यांना होत आहे. उन्हाळ्यामध्ये तर विहिरींना पाणी अजिबातच राहत नाही. रात्रो 12 वाजेपर्यंत पाणी भरावे लागते. पिण्याच्या पाण्याची अत्यंत टंचाई गावकाऱ्यांना होत असते.

माननीय भिमराव बाजीराव बनकर (माजी सरपंच) यांनी लाडज गावाचे पुनर्वसन तात्पुरते झाले असे स्पष्ट मत माझ्या मुलाखती दरम्यान मांडले. त्यांच्या मते, "लाडज गावातील लोकांना डोहामधून आपणास फक्त काही काळासाठी काढण्यात आले आहे. तुम्हा सर्व लोकांना पूर्ण सुपीक जमीन देऊ, चांगले घर बांधून देऊ, रोजगार देऊ अश्याप्रकारचे विविध आश्वासने पुनर्वसन करतांना देण्यात आले होते. परंतु शासन या गोष्टी पूर्ण करण्यास अपयशी ठरला. त्यामुळे पुनर्वसन पूर्णपणे शक्य झाले नाही."

1942 च्या महापुरामध्ये गावाच्या चौकातील चिंचेच्या झाडावर पाखरांच्या घरट्यासारखे अनेक कुटुंबांनी जीव मुटीत घेऊन, झुले बांधून, 3 ते 4 दिवस उपाशी राहून वास्तव्य केले. विहीरीतील पाणी बादलीने काढतात त्याप्रमाणे 3 ते 4 दिवसाच्या पुरात चिंचेच्या झाडावर राहून खाटेवरून जीवनावश्यक साहित्य वर ओढून वास्तव्य केले.

1994 च्या महापुरामध्ये बरीच हानी झाली. शेतपीक, अन्नधान्य, गुरे, ढोरे वाहून गेली. लोकांची घरे पडली, डोंगे सुद्धा बुडाले होते. प्राणहानी होण्याची दाट शक्यता होती. परंतु नदीच्या काठावरील बाभळीच्या वृक्षाला पकडून गावतील लोक पुरात तरंगत राहिले. लगेच दुसरा डोंगा पाठवून कसेबसे जीवीतांचे प्राण वाचविण्यात आले. पुरादम्यान 2 ते 4 दिवस मांडव टाकून राहावे लागले. उपासमारीचा प्रसंग 3 दिवस भोगावा लागला. 3 दिवस स्वयंपाक करता आला नाही. परंतु शासनाकडून हेलीकॉप्टरने पुरामध्ये सापडलेल्या लोकांकरिता 1 दिवस मसाला भात व चीवळ्याचा पोता वरून टाकण्यात आला होता. परंतु टाकलेले अन्न फक्त काही लोकांनाच मिळाले.

लाडज गावाची ग्रामदेवता लाडजाई मातेला महाभयंकर पुर आल्यानंतर किंवा येण्याआधी भाव देण्याची अंधश्रद्धा गावकऱ्यांमध्ये होती. त्यासाठी बकरी/बोकडाला दिंडी भजनाने डोंग्यावर बसवून गंगेमध्ये लाडजाई मातेच्या समोर आणून पुरात सोडून दिले जात होते. बोकड सोडले तर पूर कमी होतो, त्यामुळे आमच्या गावाची ग्रामदेवता लाडजाई माता गावाचे रक्षण करत आहे, अशी अंधश्रद्धा होती. परंतु ही अंधश्रद्धा हळूहळू कमी झाली आहे.

पूर्ण लोकांना शेती न दिल्याने, काही लोकांनाच घरे बांधून दिल्याने, तसेच गावातील शेती उत्पादन योग्य असल्याने, लोक गाव सोडण्यास तयार नाहीत. संशोधक स्वतः लाडज या गावाजवळचा असल्यामुळे त्याचा जवळचा संबंध आहे. सर्व समस्यातून बाहेर निघण्यासाठी शासनाने या गावाचे गांधीनगर तालुका वडसा जिल्हा गडचिरोली येथे सन 1980 मध्ये पुनर्वसन केले आहे. मात्र पुनर्वसन पूर्ण झाले नाही.

पुनर्वसित लोकांचा स्वतःकडे बघण्याचा परीचयात्मक दृष्टीकोन :-

मौजा लाडज या गावाचे पुनर्वसन मौजा गांधीनगर, तालुका वडसा, जिल्हा गडचिरोली येथे सन 1980 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने केले आहे.

गांधीनगर हे गांव गडचिरोली जिल्ह्यातील देसाईगंज तालुक्यातील सांवगी गावावरून पुर्वेस 1 कि. मी. अंतरावर टेकडीच्या पायथ्याशी आहे. हे गाव टेकडीच्या पायथ्याशी व तळ्याच्या खालच्या बाजूला दक्षिणोत्तर वसलेले आहे. शासनानी या गावामध्ये 394 घरे बांधून दिले. काही मकान, पावसाळ्याची सुरवात होताच पडले तर काही मजबूत बांधले आहेत. या गावामध्ये शासनाने 100 हेक्टर सुपीक जमीन तयार करून दिली आणि बाकीची उरलेले जंगल शेतकऱ्यांना वाटप करून दिले. जे शेतकरी सुखी व समाधानी आहेत त्यांनी जंगल वाटप करून दिलेली जमीन सुपीक केले व कमी अधिक प्रमाणात उत्पन्न घेत आहेत. जे शेतकरी गरीब व अशिक्षित आहेत ते जंगल म्हणून मिळालेली जमीन सुपीक करू शकले नाही व आपल्या उदरनिर्वाह योग्य प्रकारे करू शकत नाही.

आपला उदरनिर्वाह करण्याकरिता अशा शेतकऱ्यांना व मजुर लोकांना गावोगाव कामे शोधित फिरावे लागते. त्यांच्यामध्ये पुर्नवसित लोक स्वतःकडे अयोग्य दृष्टीकोनातून बघतात. त्यांच्या अनेक सामाजिक आणि आर्थिक समस्या आहेत.

गांधीनगर या पुर्नवसित गावाकडे शासनाचे योग्य लक्ष नसल्यामुळे या गावातील लोकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. परीणामी काही लोक गुन्हेगारी प्रवृत्तीने जीवन जगतात. अशा अनेक प्रकारच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचे निर्मिती होण्याचे कारण म्हणजे 'शिक्षणामुळे मनुष्य सदगुणी बनतो, अंधाराच्या वाटा आपोआपोच मोकळ्या होतात यावर त्यांचा विश्वास नाही उलट, शिक्षणामुळे काय नौकरी मिळते, नौकरीसाठी पैसा कुठून आणायचा असे प्रश्न उपस्थित करतात.' शिक्षणाने आर्थिक व सामाजिक प्रगती साधता येते हे त्यांना अजूनही कळलेले नाही.

पुर्नवसित गांव गांधीनगर येथे स्वतंत्र ग्रामपंचायत नसल्यामुळे शासनाच्या विविध योजनांची माहिती योग्य प्रकारे त्यांना मिळत नाही व त्यामुळे त्या योजनांचा फायदा सावंगी येथे जास्त घेतला जातो व गांधीनगरकडे दुर्लक्ष करण्यांत येते.

गांधीनगर या गावामध्ये जास्त प्रमाणात विभक्त कुटुंब पध्दती आहे यांचे कारण म्हणजे या गावातील लोक कामे शोधित बाहेर पडतात व उपजिवीका करतात. त्याचप्रमाणे या गावामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान, पुरुष वर्गाचे वर्चस्व, व्यवसायाची कमतरता, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, अज्ञान, गुन्हेगारी प्रवृत्ती, दुसऱ्यांच्या मालकीच्या जागेवर अतिक्रमण ह्या गोष्टी या गावामध्ये 90 टक्के आहे. इत्यादी अनेक समस्या या गावाच्या प्रगतील अडथळा ठरल्या आहेत. या समस्या उद्भवण्याला कारणे म्हणजे अज्ञान किंवा अशिक्षितपणा, आर्थिक उत्पन्न कमी व शासनाची अयोग्य अंमलबजावणी होय.

प्रस्तुत गावामध्ये सुशिक्षित बेटावर मोजण्याइतके व अशिक्षित-अज्ञानी 95 टक्के असल्यामुळे जुन्या रुढी, प्रथा, अंधश्रद्धा याचा पगडा जास्त आहे. शिक्षणाच्या अभाव असल्यामुळे शासनाच्या आर्थिक व समाज विकासाच्या योजनांचे महत्त्व त्यांना कळत नाही त्यामुळे या गावचे लोक स्वतःचे व समाजाचे कल्याण करू शकत नाही. ते स्वतः अज्ञानी असल्यामुळे कुटुंबीयांना व दुसऱ्यांना प्रवृत्त करू शकत नाही. ह्या सर्व कारणांमुळे स्वःताचा आणि समाजाचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास साधू शकत नाही.

या गावातील लोक रुढीप्रथा आणि अंधश्रद्धेच्या विळख्यात जीवन जगतात. व यामुळे स्वतः समस्या ग्रस्त बनून समाजाला समस्याग्रस्त बनवितात. शिक्षण घेवून काय नौकरी मिळते? नौकरीसाठी कुठला पैसा आणायचा? असे अयोग्य प्रश्न विचारतात. यावरून हे सिध्द होते की शिक्षणाचा त्यांच्यामध्ये अभाव आहे. प्रस्तुत गावामध्ये अज्ञान, अशिक्षितपणा व अयोग्य कौटूंबिक परिस्थिती या कारणांमुळे या गावामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक समस्या आहेत.

पुर्नवसित लोकांचा स्वतःकडे बघण्याचा नकारात्मक दृष्टीकोन :-

लाडज गावाचे, गांधीनगर येथे पुर्नवसन होवून आज जवळ जवळ 35 वर्ष झाले. परंतू शासन आमच्या समस्यांच्या बाबतीत विचाराधिन आहे, आम्ही शासनाकडे समस्या निर्धारण करण्याच्या मागण्या करून सुध्दा शासन आमच्याकडे लक्ष देत नाही असा त्या गावातील लोकांचा नकारात्मक दृष्टीकोन आहे.

शासनाने 100 हेक्टर शेती सुपीक करून दिली. बाकीची शेती शेतकऱ्यांना जंगलासहित वाटप करून दिली. त्यामुळे सुपीक शेती ज्या लोकांना मिळाली ते उत्पन्न घेत आहेत. व ज्यांना जंगल आले ते सुपीक करू शकले नाही. त्यामुळे महसुल विभागात खातेदारांची संख्या कमी आहे व त्या कारणास्तव ग्रामपंचायत होण्यास अडथळा आहे.

सूचना व शिफारशी :-

1) लाडज गावकऱ्यांना शासनाच्या खास योजनांद्वारे व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध करून देवून त्यांना आपल्या स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास मदत करावी आणि त्यांच्या शेतीच्या व्यवसायात फायदा करून द्यावा व त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडवावा.

- 2) पुरग्रस्त लोकांची आर्थिक परिस्थिती मजबूत करण्यासाठी त्यांच्या शेतीला लागणारी साधने तसेच सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करुण द्याव्यात.
- 3) पुरग्रस्त लोकांचे अशा ठिकाणी पुनर्वसन करावे की जेणेकरुन त्यांना आरोग्याच्या व दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध होतील.
- 4) लाडज गावकऱ्यांनी विविध मार्गातून कर्ज घेतले असेल ते कर्ज माफ करुन त्यांना स्वयंरोजगारासाठी बँकेद्वारे कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करुन द्यावे व रोजगाराच्या विशेष सवलती द्याव्यात.
- 5) लाडज गावात शाळा, महाविद्यालयांची सोय करुन मुलांना शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करुन द्याव्यात.
- 6) शिकलेल्या युवकांना शासकीय नोकरी मिळणे अशक्य असल्यामुळे सुशिक्षित बेरोजगारांसाठी औद्योगिककरणाच्या सोयी उपलब्ध करुन द्याव्यात म्हणजे या भागातील युवकांना रोजगार मिळेल.
- 7) लाडज ते गांधीनगर येथील दळणवळण वाढविण्यासाठी शासनाने नदीवर पुल बांधून द्यावे त्यामुळे शेतकऱ्यांना मोठ्या बाजारपेठेत आपला शेतमाल आणणे सोईचे होईल.

सारांश :-

समस्यांच्या विळख्यात सापडलेल्या लाडज गावातील समस्यांचे निराकरण करुन घेण्यासाठी शासकीय व अशासकीय पातळीवर व्यापक स्वरूपाचे प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. या गावाचे नियोजनपूर्वक पूर्णपणे पुनर्वसन केले तर कदाचित गावकऱ्यांना विविध समस्यांना समोरे जावे लागणार नाही. परंतू पुनर्वसनासाठी प्रचंड पैसा लागतो. एवढा पैसा खर्च करण्याची कधी कधी शासनाचीही तयारी नसते. त्यांच्यासाठी काही सोयी – सवलती पुरविण्याचे आश्वासन दिले जाते, परंतू त्यांची पुर्तता काटेकोरपणे होत नाही. म्हणूनच आजही लाडज गाव समस्यांच्या विळख्यात सापडलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

- 1) डॉ. आगलावे प्रदिप, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. 206
- 2) डॉ. कऱ्हाडे बी. एम., भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपाळापुरे प्रकाशन, महाल, नागपूर, 2009, पृष्ठ क्र. 286
- 3) डॉ. आगलावे प्रदिप, ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2002, पृष्ठ क्र. 234
- 4) डॉ. तोष्णीवाल, भारतीय समाज समस्या आणि प्रश्न, विश्व प्रकाशन, महाल, नागपूर, 2009 पृष्ठ क्र. 223
- 5) कऱ्हाडे डॉ. बी. एम., सामाजिक संशोधन पद्धती, पिंपाळापुरे प्रकाशन, महाल, नागपूर, प्रथमावृत्ती, जुन 2009.
- 6) प्रा. मेश्राम सुरेश, प्रात्यक्षिक सामाजीक संशोधन, पृ. 39
- 7) बोधनकर डॉ. सुधिर, अलोनी प्रा. विवेक, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, चतुर्थ आवृत्ती, पृ. क्र. 272.
- 8) दैनिक वृत्तपत्र – देशोन्नती, 5/06/2007, पृष्ठ क्र. 2
- 9) दैनिक वृत्तपत्र – देशोन्नती, 14/07/2016, पृष्ठ क्र. 1

ग्रंथशक्तीचे उपासक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि ग्रंथालयाची उपयोगीता

डॉ. दिलीप बारसागडे

सहाय्यक अधिव्याख्याता (वरिष्ठ श्रेणी)

फुले आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

प्रस्तावना

सर्व प्रकारची विषमता दूर करण्यासाठी आणि सामाजिक लोकशाही प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षण हा राजमार्ग असून ग्रंथालय हा राजमार्ग प्रशस्त करण्याचे महत्वाचे साधन आहे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत. जगातील महत्वांच्या सर्व लढती जर किंडांगणावर झाल्या असतील तर जगातील सर्व चळवळीचा जन्म हा ग्रंथालयात झाला असल्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे म्हणणे होते. ज्या राष्ट्राची संपत्ती ग्रंथालये असतात त्या राष्ट्रांचा कधिच बौद्धिक पराजय होत नाही असेही ते आवर्जून सांगत. आज जागतीक महासत्तेचे सुस्वप्न पाहणाऱ्या भारतात ग्रंथालयांना आलेली अवकळा पाहिली तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अपेक्षित ग्रंथालये या देशात कधी पहायला मिळतील की नाही, हा प्रश्न पडतो. या पार्श्वभूमीवर ग्रंथशक्तीचे उपासक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगितलेली ग्रंथालयाची उपयोगीता व्यावहारिकदृष्ट्या पुनश्च नव्याने मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे करण्यात आला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोणातून ग्रंथालय

बेकन यांनी ग्रंथालयांना महान मानवी मेंदुच्या करामतीचे संग्रहालय असे संबोधले आहे. इथे मानसांच्या मनांसाठी बौद्धिक व्यायामाची उत्कृष्ट सोय असते. ते एक प्रकारचे मानवी मनासाठी हेल्थ क्लिनिकच असते. सी. सी. कोट्टेन ग्रंथ का वाचायचे हे सांगतांना म्हणतात “Some read to think, these are rare, some are to write these are common and some totalk and these from the prest majority.” डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते ग्रंथ नव्या ग्रंथाना जन्म देतात आणि ग्रंथाची जुनी सत्ता उलथवुन देखिल टाकतात. ग्रंथानी माणसे मारता येत असतील तर ग्रंथानी ती उभीही करता येतात हे लहानग्या भिमरावांना किशोर वयातच उमजले होते. ज्या राष्ट्राची संपत्ती ग्रंथालये असतात ते राष्ट्र कधिच बौद्धिकदृष्ट्या कुणाचे

गुलाम राहात नाही असे सांगणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नावाचे चालते-बोलते ग्रंथालय सर्वांसाठी मुक्तद्वार असल्याने त्याचा अनुभव सर्वांनी घ्यायलाच हवा.

अखिल विश्वात पुस्तकासाठी स्वतंत्र घर बांधणारा एकमेव ग्रंथप्रेमी व्यक्ती होवुन गेला ते म्हणजे प्रज्ञासुर्य, विद्याभूषण, बुद्धीसम्राट, युगपुरुष आणि अशा अनेक बिरुदावल्यांचे खरेखुरे मानकरी. डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर. त्यांच्या 'राजगृह' या पुस्तकासाठी बांधलेल्या घरातील वैयक्तीक ग्रंथालयात सुमारे पन्नास हजारापेक्षा जास्त पुस्तके होती. हे जगातील सर्वात मोठे वैयक्तीक ग्रंथालय एका भारतीयांचे आहे ही आम्हा भारतवासीयांसाठी अभिमानाची बाब आहे. पुस्तकांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना एवढे वेड लावले, हे समजुन घ्यायचे असेल तर लहानपणी भिमरावाला अनेक ग्रंथाच्या पठणापासुन ठेवण्यात आलेली वंचितता लक्षात घ्यावी लागेल. ग्रंथशक्तीचा शोध त्यावेळीच त्यांना लागला. ग्रंथांनी जसा समाज बदलता येतो तसा ग्रंथांनी इतिहासाची दिशा बदलता येते हे डॉ. भिमरावांनी महात्मा फुल्यांच्या लेखनावरुन जाणले होते ज्या प्रमाणात ही शक्ती आपल्याजवळ असेल त्या प्रमाणात आपण इतिहासाचे निर्माते ठरतो. हे बाबासाहेबांना समजले होते. आणि म्हणुनच लहानपणापासुनच भिमराव ग्रंथालयांच्या हव्यांसाने पछाडले होते. 5 वी 6 वी त असतांना मुंबईच्या चर्नी रोड गार्डनमध्ये भिमराव अधाश्याप्रमाणे पुस्तक वाचीत असत. मिळेल तो ग्रंथ वाचुन त्यांची चिकित्सा करण्याचे वेड त्यांना लागले होते. याच वेडापाई बाबासाहेब एक दिवस स्वतःच युगप्रवर्तक ग्रंथालय झाले.

ग्रंथालय हे इतिहास निर्मीतीचे केंद्रस्थान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनप्रवाहात ग्रंथमुल्य, ग्रंथप्रेम, ग्रंथसंगती किंवा ग्रंथसहवास यांची फारकत कधीच झालीच नाही. 'ग्रंथ म्हणजे बाबासाहेब' किंवा 'बाबासाहेब म्हणजे ग्रंथ' हे समीकरण आज जगात सर्वमान्य आहे. स्वतः बाबासाहेब म्हणजे चालते बोलते ग्रंथालय होते. प्रा. सागर जाधव म्हणतात 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या नावाने पांरपारीक इतिहासाला उध्दवस्त करुन सम्यक इतिहासाला जन्म दिला'. ग्रंथ वाचनाचे महत्व विशद करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत 'ग्रंथवाचन हे ज्ञानसंपादनाचे नि स्वतःचे व्यक्तीमत्व वाढविण्याचे मोठे साधन आहे तसेच हे आंतर संपादनाचे उत्कृष्ट साधन आहे.'

सन 1915 मध्ये जेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अमेरिकेत प्रबंध लेखन कार्यात मग्न होते तेव्हा सर फिरोजशहा मेहता यांचे निधन झाल्याचे व त्यांच्या स्मृती निमीत्याने मोठा पुतळा बसविण्याचे कार्य काही लोकांनी हाती घेतल्याचे त्यांना समजले तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अमेरिकेतून फिरोजशहा मेहता यांच्या कुटुंबियांना पत्र पाठविले. त्यांत लिहीले होते “I have been at pains to understand why his memorial cannot in which will not only be true memorial at him. But will be it use to posterity. As combining this to purpose I would suggest that in my humble opinion in memorial of sir P M. Mehata should be in the form of a public library in Bombay to be called sir Fhirojshaha Mehata Library.” एखादया पुरुषाचे खरे स्मारक त्यांचे पुतळे उभारण्यापेक्षा ज्ञानदानाचे प्रतिक असलेल्या ग्रंथालयाची निर्मिती करणे हे आहे.

उच्च शिक्षणासाठी ग्रंथालये ही उर्जा निर्माण केंद्र

आपण स्वतः निर्मिलेला ग्रंथ संग्रह सहकार्यानी केलेल्या आग्रहामुळे बिलाने देवु केलेल्या रक्कमेच्या निम्म्या रक्कमेत सिध्दार्थ कॉलेजला दिला. तेव्हा मार्गदर्शन करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले “जीवनातील स्नेह सोबती मी तुम्हाला देत आहे, समाजाने बहिष्कृत केलेल्या माझ्या सारख्यांना या थोर ग्रंथांनी जवळ केले. मला जगात त्यांच्या इतका परम स्नेही दुसरा कोणीही नाही. माझे ग्रंथालय खरेदी करणे म्हणजे माझा प्राण मागण्यासारखे आहे. पुस्तकांच्या सहवासात शांत आयुष्य वेचण्यासारखा दुसरा आनंद नाही. पुस्तके मला शिकवितात मला नवी वाट दाखवितात म्हणुन मला पुस्तके प्राणापेक्षाही प्रिय आहे. सन 1924 च्या दरम्यान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी व त्यांच्या जागृतीकरणासाठी ‘बहिष्कृत हितकारणी सभा’ नावाची संस्था निर्माण केली. या संस्थेचा उद्देशच मुळात वाचनालय व वस्तीगृह चालविणे असा होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ग्रंथालयांना राष्ट्रीय संपत्ती मानत असत. या संपत्तीचा सार्वजनिक उपभोग घेता आला पाहीजे अशी व्यवस्था निर्माण होण्यासाठी ते सदैव आग्रही असत. ग्रंथालयाविषयी आपले मत मांडतांना बाबासाहेब म्हणत “प्रथम दर्जाचे ग्रंथालय असल्याशिवाय विद्यार्थ्याला कार्यच करता येणार नाही. ग्रंथालय व प्रयोगशाळा हे विद्यापिठाचे दोन नेत्रे आहे. पण अजुनही भारतातील विद्यापिठाची ग्रंथालये अगदी दारिद्री अवस्थेत आहेत.”

बॉम्बे कानीकलच्या अंकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पष्ट केले होते की, “We have not as yet reached the value of the library as an institution in the growth and advance mint of society.” डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ग्रंथ वेड एवढे होते की पाठविलेली पुस्तके घेवून येणारी बोट बुडाली. पुस्तकांना जलसमाधी मिळाली तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शोकमग्न झाले. ढसाढसा आसवे काढली. त्यांच्यासाठी पुस्तके म्हणजे जीव कि प्राण होता. अत्यंत काटकसर करून ते पुस्तके घेत. भारताचे सविधान सिध्द करण्यासाठी त्यांनी 750 ग्रंथाचे अनेकवार वाचन केले होते. सविधान सभेतही ते ग्रंथाच्या शक्तीने ग्रंथाच्या शक्तीविरुद्ध लढले.

सारांश

‘पेन आणि ब्रेन’ हे दोनच हत्यारे आपल्याजवळ आहेत. आणि गुलामगिरीचे पहाड गोरगरीबावर रचणारे या देशातील तथाकथित आदरणिय ग्रंथ पराभुत करण्यासाठी ती पुरेशी आहेत. यांचा प्रत्यय ते घेत होते या भावनेतुनच दादर मध्ये हिंदु कालनीत केवळ पुस्तकांसाठी बांधलेले राजगृह असे अभुतपुर्व वैयक्तीक ग्रंथालय होते की ज्यात जगातील विविध शाखांची प्रखर चिकित्सा करणारे विविध भाषेतील अनेक ग्रंथ होते. ‘ग्रंथालय’ हे ज्या बाबासाहेब आंबेडकराचे घर होते आणि ‘ग्रंथ’ हा ज्यांचा प्राण होता, ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या देशातील ग्रंथालयांनी तसेच शासन व्यवस्थेने अद्यापही समजून घेतले नसल्याचे या देशातील ग्रंथालयांची आजची अवस्था पाहिली तर जाणवल्यावाचुन राहात नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1. घटनेचे शिल्पकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : किशोर गायकवाड
2. ग्रंथवेडे आंबेडकर : यु.पी.इंगोले
3. ग्रंथालय : बाबासाहेब आणि आपण : डॉ. यशवंत मनोहर
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर काही आठवणी : डॉ. आर. डी. गायकवाड
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : धनंजय कौर

PROBLEMS FACING INDIAN ECONOMY

Prof. Dr. H. M. Kamdi,
Adarsh Arts & Commerce College, Desaijanj(Wadsa)
E-mail-h.kamdi@yahoo.com

Abstract

The most decisive national election result since 1984 marks a new phase in India's dramatic journey into the world's top 10 economies. Following years of slow growth and insularity, in the early 1990s India undertook structural reforms that attracted foreign investment, unlocked entrepreneurial flair and lifted millions into a burgeoning middle class. Yet while the economy has been transformed, many social problems linger on. The new government of Prime Minister Narendra Modi has a clear mandate for change. Its unprecedented popular support is driven by one common objective economic growth for the benefit of all Indians. India may already be the world's third largest economy on purchasing power parity, but it ranks only 60th out of 148 countries in the World Economic Forum's Global Competitiveness Index, indicating that there is greater potential waiting to be unlocked. With inflation high, growth slowing and a need to bolster investor confidence. Since 1991, the Indian economy has pursued free market liberalisation, greater openness in trade and increase investment in infrastructure. This helped the Indian economy to achieve a rapid rate of economic growth and economic development. However, the economy still faces various problems and challenges.

Keywords: Inflation, Debts, Budget, Deficit, Population, Labour Laws

Introduction

As India prepares herself for becoming an economic super power it must expedite socio-economic reforms and take steps for overcoming institutional and infrastructure bottlenecks inherent in the system. Availability of both physical and social infrastructure is central to sustainable economic growth. Since independence Indian economy has thrived hard for improving its pace of development. Notably in the past few years the cities in India have undergone tremendous infrastructure up gradation but the situation is not similar in most part of rural India. Similarly, in the realm of health and education and other human development indicators India's performance has been far from satisfactory, showing a wide range of regional inequalities with urban areas getting most of the benefits. In order to attain the status that currently only a few countries in the world enjoy and provide a more egalitarian society to its mounting population, appropriate measures need to be taken.

Problems & Challenges

1. Inflation

Fuelled by rising wages, property prices and food prices inflation in India is an increasing problem. Inflation is currently between 8-10%. This inflation has been a problem despite periods of economic slowdown. For example in late 2013, Indian inflation reached 11%, despite growth

falling to 4.8%. This suggests that inflation is not just due to excess demand, but is also related to cost push inflationary factors. For example, supply constraints in agriculture have caused rising food prices. This causes inflation and is also a major factor reducing living standards of the poor who are sensitive to food prices. The Central Bank of India have made reducing inflation a top priority and have been willing to raise interest rates., but cost push inflation is more difficult to solve and it may cause a fall in growth as they try to reduce inflation.

2. Poor educational standards

Although India has benefited from a high % of English speakers. (important for call industry) there is still high levels of illiteracy amongst the population. It is worse in rural areas and amongst women. Over 50% of Indian women are illiterate. This limits economic development and a more skilled workforce.

3. Poor Infrastructure

Many Indians lack basic amenities lack access to running water. Indian public services are creaking under the strain of bureaucracy and inefficiency. Over 40% of Indian fruit rots before it reaches the market; this is one example of the supply constraints and inefficiency's facing the Indian economy.

4. Balance of Payments deterioration

Although India has built up large amounts of foreign currency reserves the high rates of economic growth have been at the cost of a persistent current account deficit. In late 2012, the current account reached a peak of 6% of GDP. Since then there has been an improvement in the current account. But, the Indian economy has been imports growth faster than exports. This means India needs to attract capital flows to finance the deficit. Also, the large deficit caused the depreciation in the Rupee between 2012 and 2014. Whilst the deficit remains, there is always the fear of a further devaluation in the Rupee. There is a need to rebalance the economy and improve competitiveness of exports.

5. High levels of private debt

Buoyed by a property boom the amount of lending in India has grown by 30% in the past year. However there are concerns about the risk of such loans. If they are dependent on rising property prices it could be problematic. Furthermore if inflation increases further it may force the RBI to increase interest rates. If interest rates rise substantially it will leave those indebted facing rising interest payments and potentially reducing consumer spending in the future.

6. Inequality has risen rather than decreased.

It is hoped that economic growth would help drag the Indian poor above the poverty line. However so far economic growth has been highly uneven benefiting the skilled and wealthy disproportionately. Many of India's rural poor are yet to receive any tangible benefit from the India's economic growth. More than 78 million homes do not have electricity. 33% (268million) of the population live on less than \$1 per day. Furthermore with the spread of television in Indian villages the poor are increasingly aware of the disparity between rich and poor. (3)

7. Large Budget Deficit

India has one of the largest budget deficits in the developing world. Excluding subsidies it amounts to nearly 8% of GDP. Although it is fallen a little in the past year. It still allows little scope for increasing investment in public services like health and education.

8. Rigid labour Laws

As an example Firms employing more than 100 people cannot fire workers without government permission. The effect of this is to discourage firms from expanding to over 100 people. It also discourages foreign investment. Trades Unions have an important political power base and governments often shy away from tackling potentially politically sensitive labour laws.

9. Inefficient agriculture

Agriculture produces 17.4% of economic output but, over 51% of the work force are employed in agriculture. This is the most inefficient sector of the economy and reform has proved slow.

10. Slowdown in growth

2013/14 has seen a slowdown in the rate of economic growth to 4-5%. Real GDP per capita growth is even lower. This is a cause for concern as India needs a high growth rate to see rising living standards, lower unemployment and encouraging investment. India has fallen behind China, which is a comparable developing economy.

11. Population Growth

India ranks second after China in total population. Its population is growing 20% per decade, leading to problems that include food deficits, sanitation deterioration and pollution. Although economic growth numbers look that include food deficits, sanitation deterioration and pollution. Although economic growth numbers look promising, the living standards of most citizens are not changing. Over 30% are living below the international poverty line, and there are not enough jobs to change that condition. The food and nutrition deficit has created a 20% death rate due to malnutrition. Clean drinking water is in short supply, and severe water shortages are common.

12. Graft and Corruption

The great Indian - born writer Salman Rushdie once commented in regard to India's graft and corruption that "Indian democracy is one man, one bride." The problem costs India's economy 6.3% of GDP per year. A recent survey found that 60% of respondents point to corruption, bad business practices and delays as the biggest problems that entrepreneurs face, inhibiting growth of their businesses. The reasons for this damaging practice include

Issues and Priorities for India :

Currently Indian economy is facing these challenges :

- i. Sustaining the growth momentum and achieving an annual average growth of 7-8 % in the next five years.
- ii. Simplifying procedures and relaxing entry barriers for business activities.
- iii. Checking the growth of population: India is the second highest populated country in the world after China. However, in terms of density India exceeds China as India's land area is almost half of China's total land. Due to a high population growth, per capita remains very poor. It was only \$2880 in 2003 (World Bank figures)
- iv. Boosting agricultural growth through diversification and development of agro processing.
- v. Expanding industry fast, by at least 10% per year to integrate not only the surplus labour in agriculture but also the unprecedented number of women and teenagers joining the labour force every year.
- vi. Developing world-class infrastructure for sustaining growth in all the sectors of the economy.
- vii. Allowing foreign investment in more areas.
- viii. Effecting fiscal consolidation and eliminating the revenue deficit through revenue enhancement and expenditure management.
- ix. Empowering the population through universal education and health care, India needs to improve its Human Development Index (HDI) rank, as at 134 it is way below many other developing countries' performance.

Material Method:

This is a descriptive research paper based on secondary data. Data have been collected through various websites and publications of recent research papers available in different websites, Newspapers, Research Articles.

Acknowledgement:

Competing government bureaucracies, a complex and opaque tax system and a lack of clear laws and procedures. Corruption is also strengthened by poverty and lack of opportunity in the job market.

Conclusion

Challenges of this complexity and magnitude cannot be solved by government ministries alone. They require a collaborative approach involving business and political leaders, members of civil society and academia, youth groups and social entrepreneurs. All of these issues will be on the agenda at the next India Economic Summit, which will be held from 4 to 6 November in New Delhi under the theme Redefining Public Private Cooperation for a New Beginning. It is only by bringing together all spheres of public life that the demand for the kind of growth that benefits all, so clearly expressed in the recent elections, can be realized.

References:

www.economicshelp.org
www.economist.com
www.wikipedia.org
www.redif.com
www.investopedia.com
www.economicstimes.indiatimes

**Observations and Studies on floral diversity in Lake Mendki, Tahsil
Bramhapuri of District Chandrapur, Maharashtra state (India)**

Chavhan R. N. & Lanjewar Smita

*P. G. Department Of Zoology,
Mahatma Gandhi Arts, Science And Late N. P. Commerce College, Armori, District Gadchiroli.(M.S.)
India, 441 206.

**Research scholar, Centre for higher learning and research - Nevjabai Hitkarini College Bramhapuri,
District Chandrapur (Maharashtra State)

Abstract: Floral diversity is an important criterion for determining the suitability of water for irrigation and drinking purpose. Lake Mendki has greatest importance for humankind. Plankton is the most sensitive floating community which is being the first target of water pollution. The diversity of phytoplankton and macrophytes in lake Mendki have been observed and studied throughout the study period (2014-15). On the basis of lake water floral diversity in general, lake Mendki is found to be mesoeutrophic. In the present observation and studies, total 58 species of phytoplankton were recorded during the study period. Also floating (*Azolla* sp., *Lemna* sp.), submerged (*Hydrilla* sp., *Ceratophyllum* sp.) and emergent (*Typha* sp.), vegetation were observed, in addition to algae (*Spirogyra* sp., *Chara* sp., and infrequent *Hydrodictyon* sp., etc.). Therefore, lake Mendki has rich number of species and biodiversity of aquatic flora.

Keywords: lake Mendki, phytoplankton and macrophytes diversity, mesotrophic.

Introduction: Plankton is the most sensitive floating community which is being the first target of water pollution, thus any undesirable change in aquatic ecosystem affects diversity as well as biomass of this community. The food chain in Lake Ecosystem is very simple comprising phytoplankton and aquatic vegetation as primary producers, zooplankton as primary consumers, small fishes as secondary consumers and large fishes as tertiary consumers. Some notable studies on phytoplankton diversity have been made by Ariyadej et al., 2004; Ravishankar et al., 2009; Shankar and Mrutunjaya, 2012; Ramesha and Sophiya., 2013; and Komala et al, 2013). The lentic ecosystems have long attracted attention of ecologists, both for their importance as a source of drinking water and the development of fisheries. To employ scientific method for aquaculture, understanding of environmental conditions prevailing in the water body is essential. Therefore, the present investigation has been attempted to study on diversity of phytoplankton and macrophytes in lake during the study period.

Biodiversity contribute both directly and indirectly to human such as food for good health, security, social relationship, life and freedom for choice etc. According to Harrison et al;

(1990), it is important to study of algal floras as they play an important role in the food chain in lake provides a source of food to fishes which in turn provide relatively cheaper and nutritional diet to human beings. In last decade people interfere with ecosystem and over exploitation of natural resources its result that biodiversity decreases. But the losses in biodiversity and change in ecosystem service have adversely affected the well-being.

Materials and Methods:

Study Area: Mendki Lake is an old mazimalgulari talav. Water from this lake is used for domestic purposes like cloth washing and bathing. Water is also used for animal washing, animal drinking and irrigation purpose. Locally, fishing is also observed during the study period. The rain water is the main source of water for the lake. Lake Mendki is situated in in slaternely small village Mendki, tahsil Bramhapuri of Chandrapur district, Maharashtra state (India).

Sampling and Analyses:

Phytoplankton Analysis: For Plankton study, samples were collected from surface water, littoral region and bottom mud. For *qualitative analysis*, the plankton samples were collected by towing Hensen's standard plankton net with uniform speed from all sites of lake in clean plastic jars. The net was made of no. 25 bolting silk. The plankton sample so collected was fixed immediately using in Lugol's iodine solution (1ml: 10ml). Identification of phytoplankton was done after (Cox, EJ 1996 & APHA (1995). Macrophytes were collected from sites of lake by hand picking methods, immediately photographed it and identified by using standard key made by APHA (1995).

Results and Discussions:

In the present observation, total fifty eight number of phytoplankton species were observed and identified in the water of lake Mendki (Table 1). Phytoplankton was represented by six groups namely Chlorophyceae (28,species)> Bacillariophyceae (11,species) > Myxophyceae (09, species) > Dinophyceae (04, species) > Desmidiaceae (03, species) > Xanthophyceae (03, species) (figure 1). The most prominent phytoplankton during the study was Spirogyra sp., Oedogonium sp., Volvox sp., Ulothrix sp. and Pediasium sp. from group Chlorophyceae. In the present study, Chlorophyceae dominated by Bacillariophyceae followed by Myxophyceae followed by Dianophyceae dominant by Xanthophyceae and Desmodiaceae (table 1).

Table 1.Observations of Phytoplankton diversity from the Mendki lake, Tahsil Bramhapuri, district Chandrapur of Maharashtra State (India) during 2014-15.					
A)	CHLOROPHYCEAE	24.	Actinastrum sp.	7.	Coccochlaris sp.

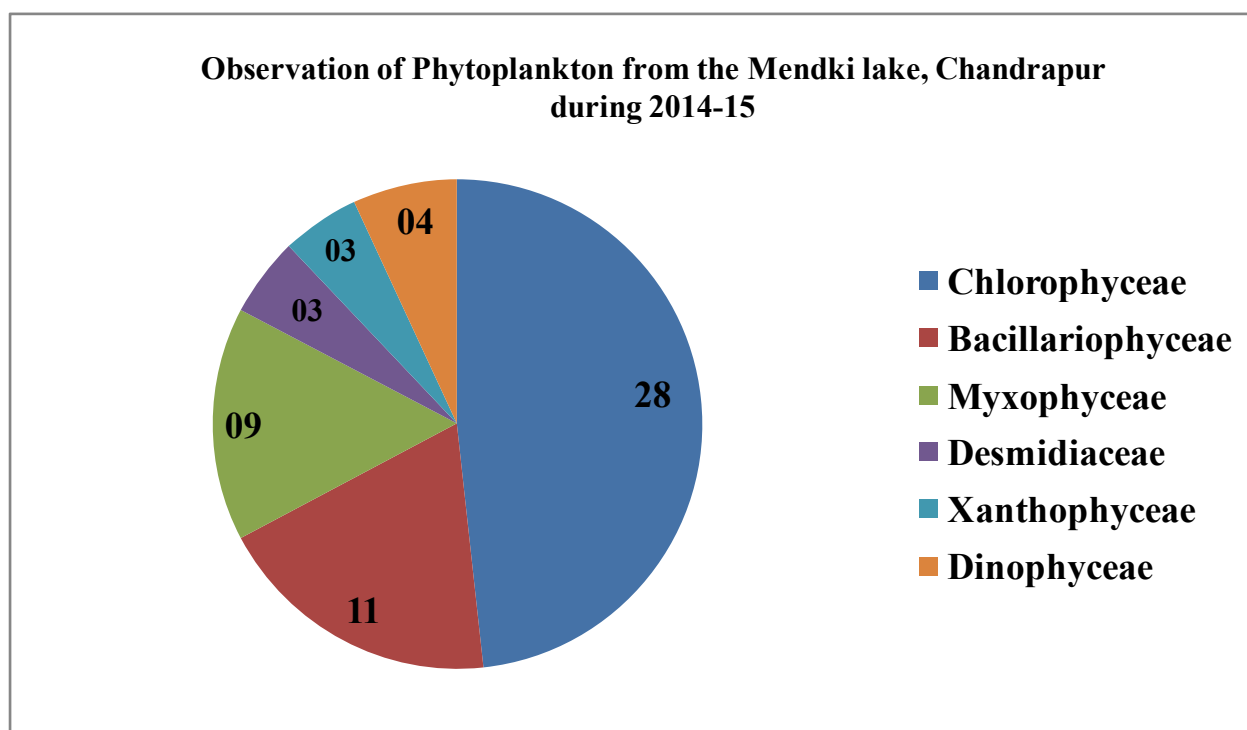

1.	<i>Volvox sp.</i>	25.	<i>Kirchneriella sp.</i>	8.	<i>Gomphosphaeria sp.</i>
2.	<i>Eudorina sp.</i>	26.	<i>Nephrocytium sp.</i>	9.	<i>Lyngbya sp.</i>
3.	<i>Pandorina sp.</i>	27.	<i>Zygnemopsis sp.</i>	D)	DESMIDIACEAE
4.	<i>Scenedesmus sp.</i>	28.	<i>Pleodorina sp.</i>	1.	<i>Cosmarium sp.</i>
5.	<i>Chlorella sp.</i>	B)	BACILLARIOPHYCEAE	2.	<i>Desmidium sp.</i>
6.	<i>Ankistrodesmus sp.</i>	1.	<i>Cyclotella sp.</i>	3.	<i>Sphaerososma sp.</i>
7.	<i>Coelastrum sp.</i>	2.	<i>Synedra sp.</i>	E)	XANTHOPHYCEAE
8.	<i>Spirogyra sp.</i>	3.	<i>Fragillaria sp.</i>	1.	<i>Chlorobotrys so.</i>
9.	<i>Oedogonium sp.</i>	4.	<i>Navicula sp.</i>	2.	<i>Botrydiopsis sp.</i>
10.	<i>Ulothrix sp.</i>	5.	<i>Pinnularia sp.</i>	3.	<i>Botryococcus sp.</i>
11.	<i>Cladophora sp.</i>	6.	<i>Nitzschia sp.</i>	F)	DINOPHYCEAE
12.	<i>Chlamydomonas sp.</i>	7.	<i>Asterionella sp.</i>	1.	<i>Glenidium sp.</i>
13.	<i>Mougeotia sp.</i>	8.	<i>Amphora sp.</i>	2.	<i>Peridinium sp.</i>
14.	<i>Pediastrum sp.</i>	9.	<i>Gomphonema sp.</i>	3.	<i>sphaerodinium sp.</i>
15.	<i>Oocystis sp.</i>	10.	<i>Cymbella sp.</i>	4.	<i>Ceratium sp.</i>
16.	<i>Zygnema sp.</i>	11.	<i>Bacillaria sp.</i>	PHYTOPLANKTON	
17.	<i>Hydrodictyon sp.</i>	C)	MYXOPHYCEAE	A)	Chlorophyceae 28
18.	<i>Microspora sp.</i>	1.	<i>Microcystis sp.</i>	B)	Bacillariophyceae 11
19.	<i>Spaerocystis sp.</i>	2.	<i>Agmenellum sp.</i>	C)	Myxophyceae 09
20.	<i>Asterococcus sp.</i>	3.	<i>Anabaena sp.</i>	D)	Desmidiaceae 03
21.	<i>Closteriopsis sp.</i>	4.	<i>Oscillatoria sp.</i>	E)	Xanthophyceae 03
22.	<i>Schizomeris sp.</i>	5.	<i>Nostoc sp.</i>	F)	Dinophyceae 04
23.	<i>Oedocladium sp.</i>	6.	<i>Spirulina sp.</i>	Total no. phytoplankton 58	

While *Microsystis sp.* and *Coccochlaris sp.* dominated by Myxophyceae. Presence of algal floras indicates the pollution level of lake. Similar observations were also reported by Adbin (1948), Baruah and Bardoli, (1993); Joshi and Singh, (2001). In the present observation, the algal floras productions were maximum during winter when the temperature was low. Presence of algal floras and its productions were maximum during winter in Ramsagar lake, Armori (Chavhan and Lonkar; 2010). Some macrophytes like floating (*Azolla sp.*, *Lemna sp.*), submerged (*Hydrilla sp.*, *Ceratophyllum sp.*) and emergent (*Typha sp.*), vegetation were observed, also in addition to algae (*Spirogyra sp.*, *Chara sp.*, and infrequent *Hydrodictyon sp.*,

etc.). The present study shows a maximum number of algal floras in winter, moderate in summer and a minimum in monsoon season. Variation in algal floras population in this study may be due to temperature variation (Bhatt, et al; 1999). The surrounding area is dominated by *Dalbergia* sp., an introduced deciduous plant spread all over the area. Additionally other species like *Gliricidia* sp., *Jatropha* sp., *Lantana camara* are also observed on the periphery. Chung (2000) reported similar seasonal fluctuation of plankton in river Ganga in Haridwar and stated that the algal floras productions were maximum during winter when the temperature was low. The results indicated that the macrophytes cover was probably the stirring factor in the selection of algal species along the transitional zone comprising a floodplain shallow lake.

Conclusion:

The present study is relevant to biodiversity of phytoplankton and macrophytes in lake Mendki. This study explains that lake Mendki are in rich biodiversity of phytoplankton and macrophytes and need to conservation of lake in future. The food chain in Lake Ecosystem is very simple comprising phytoplankton and aquatic vegetation as primary producers, zooplankton as primary consumers, small fishes as secondary consumers and large fishes as tertiary consumers. As per the author many species of wetland floral diversity show extreme sensitivity to deterioration in the quality of their environment and one of the most valuable functions of wetlands is the cleansing and detoxification of polluted waters.

Acknowledgement:

The author extremely thankful to Dr. N. S. Kokode, Principal of N. H. College, Bramhapuri, district Chandrapur (MS) for provided facilities for success to this type of research work and department of zoology for providing all facilities in laboratory.

References:

Abdin G. (1948): Seasonal distribution of phytoplankton and sessile algae in the river Nile, Cairo Ibid, 29: 369-382.

APHA (1995): Standard methods for the examination of water and wastewater, American Public Health Association, Washington, DC. 17thed.

Ariyadej, C., Tansakul, R., Tansakul, P., Angsupanich and Saowapa. (2004): Phytoplankton diversity and its relationships to the physico-chemical environment in the Banglang Reservoir, Yala Province. *Song Klanakarin J. Sci. Technol.*, 26(5): 595-607.

Baruah D. and Bardoli, R. P. M. (1993): Algae as bio monitor of pollution, Bulletin of Assam Pollution Control Board, 3 (4), pp :9-10.

Bhatt, L. R. Lacoul, P., Lekhak, H. D. and Jha P. K.; (1999): Physico-chemical characteristics and phytoplanktons of Taudahalake, Kathmandu. *Poll. Res.* 18 (14), pp: 353-358.

Chavhan R. N. and Lonkar A. N. (2010): Limnological studies with respect to some physico-chemical and biological characteristics of Ramsagar lake Armori, Dist. Gadchiroli, (M.S.) India, Ph. D. Thesis submitted to RTM Nagpur University, Nagpur, PP: 1-258.

Chavhan R. N. and Lonkar A. N. (2010): A limnological study of phytoplankton with respect to their distribution and periodicity in Gadhavi river basin of Armori, district- Gadchiroli (M.S.) India, National level seminar on water, energy, environment and society (wees), pp: 25.

Cox, E.J. (1996): *Identification of freshwater diatom live material*, Chapman and Hall, London.

Chung Tarun (2000): seasonal variation in the microbial ecology of the river Ganga at Haridwar, Ph. D. Thesis, Submitted to GurukulKangriVishwavidhyalaya, Haridwar.

Harrison P. I.; Thomson P. A. and Colderwood G. S., (1990): Effects of nutrients and light limitation on the biochemical composition of phytoplankton, *J. Appl. Physiol.* 2; pp: 45-50.

Joshi P. C. and Singh A.(2001): analysis of certain physic-chemical parameters and planktons of freshwater hillstream at Nanda Devi biosphere reserve, Uttarpradesh, J. Zool. 21 (2): 177-179.

Komala, H.P., Nanjundaswamy, L., and Devi Prasad, A.G.(2013): “An assessment of Plankton diversity and abundance of Arkavathi River with reference to pollution”, Advances in Applied Science Research, Vol. 4, pp. 320-324.

Ramesha, M.M., and Sophia, S.(2013): “Species Composition and Diversity of Plankton in the River Seeta at Seetanadi, the Western Ghats, India”, Advanced Bio Tech, Vol. 12, pp. 20-27.

Ravishankar, H.G., Murthy, G.P., Lokesh, S., and Hosmani, S.P.(2009): “Diversity of Fresh water algae in two Lakes of Tumkur, Karnataka State, India”, 13th Wuhan Conference, pp. 1-17.

Shankar, H., and Mruthunjaya, T.B. (2012): “Distribution of Phytoplankton in Lakes of Tirumalkudal Narasipura of Mysore District”, Journal of Reasearch in Science & Technology, Vol. 1, pp. 28-32.

IMPACT OF HRM PRACTICES IN CEMENT INDUSTRY

Dr. Niyaj S. Sheikh

Assistant Professor,
Department Of MBA,
IMSR College Of Management Studies,
Chandrapur

Mr. Rounak V. Lodhiya

M.Com, (MBA)
Department Of Commerce,
Gurukul Mahavidyalaya,
Chandrapur

ABSTRACT

In today's highly turbulent and competitive business environment every modern organizations are operating in dynamic changing scenario. Due to increasing competition and cut throat complexities running organizations effectively became challenge for employers. To gain competitive advantage organizations need to accept unique strategies. Managing human resources is very complicated as compared to managing capital or managing technology and for its effective management; organization requires effective Human Resources Management system. Human Resources Management system should be backed up by sound Human Resources Management practices. Organization performance is influenced by set of effective Human Resources Management practices. It gives fruitful results like enhancing employee commitment, retention and reduced employee turnover. This article emphasizes the role of HRM practices in increasing organizational effectiveness. The research is carried out to find out the employee perception towards existing Human Resources Management practices for better improvement.

KEY WORDS: Cut throat competition, Employee commitment, Human Resources Management Practices, Turbulent

INTRODUCTION

Human resources are the source of achieving competitive advantage because of its capability to convert the other resources (money, machine, methods and material) in to output (product/service). The competitor can imitate other resources like technology and capital but the human resource are unique. In the view of resource based theory of Barney (1991) stated that Human resources lead to competitive advantage when they are valuable, inimitable and well organized. Human Resources Management can help firms improve organizational behavior in such areas as staff commitment, competency and flexibility, which in turn leads to improved staff performance (Koch and McGrath, 1996). Managing human resources plays key role in organizational success.

The effective management of human resources requires sound Human Resource Management systems. In order to develop a sound Human Resources Management system, the organization should have effective Human Resource Management practices. Human Resources Management practices refer to organizational activities directed at managing the pool of human resources and ensuring that the resources are employed towards the fulfillment of organizational goals (Schuler & Jackson, 1987; Schuler & MacMillan, 1984; Wright & Snell, 1991). Human Resources Management practices may differ from one organization to another and from one country to another. Employee-employer relations can be made improved if the organization implements effective HRM practices.

HRM practices are related to turnover and profitability. Every Human Resources Management practice has both direct and indirect influence on operational and financial performance of the organization.

LITERATURE REVIEW

Human resource management (HRM) refers to the policies and practices involved in carrying out the „human resource(HR)“ aspects of a management position including human resource planning, job analysis, recruitment, selection, orientation, compensation, performance appraisal, training and development, and labour relations (Dessler, 2007). HRM is composed of the policies, practices, and systems that influence employees' behavior, attitude, and performance (Noe, Hollenbeck, Gerhart, and Wright, 2007).

Human Resource Management Practices have been changed dramatically during the last two decades owing to globalization, privatization/deregulation, competition and technological advancements. These highly turbulent environmental have forced organizations to adopt new workplace practices that enhance sustained level of high performance. Human Resource Management Practice underlines the importance of job satisfaction of employees. The relationship between appropriate human resource management practice and positive employee attitudes including employee satisfaction, loyalty and productivity has been widely analyzed. It is also suggested that treating employees as a valuable asset improves their commitment and loyalty which leads to higher performance and quality (Silvestro, 2002).

Academic research conducted at the organizational level supports that human resource practices affect organizational outcomes by shaping employee behaviors and attitudes (Arthur 1994; Huselid 1995). Ostroff and Bowen (2000) found that human resource practices shape work force attitudes by moulding employees' perceptions of what the organization is like and influencing their expectations of the nature and depth of their relationship with the organization. There is also a general notion that human resource practices interact with perceptions of organizational support to affect employee commitment.

Researchers have over the years proposed countless varied lists of practices however; there is no agreement on what or which practice qualifies as an aspect of HRM (Beer et al 1984; Storey 1995; Guest 1997; Boselie et al. 2005). It is interesting to note that there are still some practices that form the core of the various practices proposed. These include recruitment and selection, training and development, performance management and reward scheme, however, others such as job design and employee involvement are more sporadic and are yet to gain grounds in the HRM literature. Guest (1997) however puts forward seven practices namely, selection, training, appraisal, rewards, job design, involvement and status and security. However, the study focuses on six out of the seven practices in its analysis. Selection of the practices for study is based on its recurrence in the literature reviewed, its significance and measurability.

Recruitment & Selection

Recruitment is a process of attracting a pool of high quality applicants so as to select the best among them. Top performing companies allocate considerable sources of energy to creating high quality selection systems. Due to the complexity of work increases, organizations that now use more selection methods that capture the applicant's capability to do the work. Selection procedures should able to improve fit between applicant and other aspects of the work. Such as personality fit and organization fit. (Smith, 1994). Selection procedure should able match applicant's values with the organization culture.

Training & Development

Training and development deals with updating of skills and competencies of the employees through training and development programs. In today's competitive environment skilled employees with necessary skills and competencies are able to enhance productivity, organization competitiveness and performance. Training programs yield both tangible and intangible results. Tangible results like enhanced productivity and quality of goods and services. Intangible results are high self-esteem, enhanced morale and high job satisfaction. Blair & Sisakthi (2000) argued that investments on training and development produce enormous benefits.

Performance Appraisal

Performance appraisal process is an activity that ensures mutual understanding between subordinate and supervisor. Performance appraisal is positively related to organizational performance. Lee & Lee (2007) posited that successful performance appraisal systems enhance quality and productivity. Comprehensive, transparent performance appraisal systems enhance talent retention. Rahman (2006) established that a comprehensive performance appraisal system

increases subordinate commitment. Performance appraisal influences organizational performance.

Compensation

Effective compensation and reward process enhances productivity, employee retention, and overall organizational performance. (Delaney & Huselid 1996) Jyothi and Venkatesh (2006) established that competency based rewards and pay enhances the quality of goods/services, improves subordinate behavior thereby improving organizational performance. Compensation encompasses all forms of monetary, non-monetary returns. Berndardin and Rusell (1993) noted that reward planning and compensation are key dimensions of potent HRM practices.

Welfare & Safety Measures

Employee welfare is flexible and elastic and differs widely with time and region, industry, social value and customs, degree of industrialization the general social-economic development of the people and the political ideologies prevailing at a particular time. It is also molded according to the age groups, socio-cultural background, and educational level of workers in various industries. Industrial progress depends on satisfied labour force and in this connection the importance of labour welfare measures was accepted long back. Way back in 1931 the Royal Commission on Labour stressed the need of labour welfare primarily because of the harsh treatment meted out to the workers. This need was further emphasized in independent India by the Constitution, (1950) which lays down the following articles in this regard: “Article 42: The state shall make provision for securing just and humane conditions of work...”

NEED FOR THE STUDY

Organizations in present trend constantly wrestle with revolutionary changes like global competition, deregulation, technological and demographic change, they must strive to withstand in the turbulent business environment. Human Resource is the most important asset for any organization and it is the source of achieving competitive advantage and company performance is influenced by a set of effective HRM practices. Managing human resources is very challenging as compared to managing technology or capital and for its effective management, organization requires effective HRM system. HRM system should be backed up by sound HRM practices. HRM can help firms improve organizational behavior in such areas as staff commitment, competency and flexibility, which in turn leads to improved staff performance. HRM practices refer to organizational activities directed at managing the pool of human resources and ensuring that the resources are employed towards the fulfillment of organizational goals. It gives fruitful results like enhancing employee commitment, retention and reduced employee turnover. Hence research has been undertaken to study the employee's opinion towards HRM practices in the organization.

RESEARCH OBJECTIVES

The Objectives of the study are as follows

1. To study the overall impact of human resources systems on the industry.
2. To study the nature and extent of implementation of some important human resources systems.
3. To study the outcome of human resources systems after implementation.
4. To identify the human resources system, which has major impact on the performance of an individual in cement industry?
5. To identify the human resources system, which has major impact on the performance of cement industry?

SCOPE OF THE STUDY

The scope of the study is confined to the employees of Cement corporation private limited. The present study has identified various HRM practices like Recruitment & Selection, Performance appraisal, Training & Development, Compensation, Welfare and Safety measures.

RESEARCH METHODOLOGY

A research design is the arrangement of conditions for collection and analysis of data. Regarding this study, descriptive research design concerned with describing the perception of each individuals or narrating factors on HRM Practices. The major purpose of descriptive research is description of the state of affairs as it exists at present.

Sources of Data: - The data collected for this study was through Primary & Secondary sources.

Primary Data: - It consists of original information gathered for the study. The first-hand information has been collected through a well-structured questionnaire consisting of 30 items on 5 dimensions by direct contact method. The study is mainly based on primary data collected from employees of Cement corporation private limited. Employee opinion was rated on five point scale.

Secondary Data: - It consists of information that already exists that has been collected for the purpose of this study. The second hand information has been collected through the company websites, journals, magazines, & internet.

Sample Size: - A sample size of 100 executives working in various departments of the organization was taken for the survey.

Statistical Tools: - The statistical tool used for this study is Simple percentage method & weighted average method

DATA ANALYSIS AND RESULTS

Recruitment & Selection:

- ♣ Majority of the respondents opined that external source of recruitment is followed by the company.
- ♣ 40% of the respondents stated that Brand image attracted them to apply for the job, followed by 40% said management efficiency and work atmosphere. 20% stated that remuneration.
- ♣ Respondents expressed their moderate opinion towards trained managers and HR department's role in conducting recruitment and selection process with weighted mean scores of 3.87 & 3.65.

Training & Development:

- ♣ Respondents stated that both on-the-job and off-the-job training methods are followed by the organization.
- ♣ Organization is providing continuous training to improve weaker skills and acquire new skills for better job performance stated by the respondents with weighted means of 4.02 & 3.65.
- ♣ Respondents stated that inadequate opportunities for professional growth and development with weighted means of 2.92 & 3.55.

Performance Appraisal:

- ♣ 360 degree Performance appraisal is conducted annually in the organization.
- ♣ Effective performance appraisal consists of promotions linked with performance stated by the respondents with weighted mean score of 3.35.
- ♣ Majority of the respondents expressed moderate dissatisfaction towards the existence of post-performance appraisal feedback given by superiors in the organization with weighted mean score of 3.42.

Compensation:

- ♣ Fair and competitive equitable pay package is provided by the organization stated by the respondents with weighted mean of 3.47.
- ♣ Respondents expressed their moderate opinion towards adequate financial incentives and benefits by considering employee contributions with weighted means of 3.23 & 3.46.
- ♣ Respondents are having moderate satisfaction level towards current salary and benefits provided by the organization with weighted mean of 3.20.

Welfare & Safety Measures:

♣ Respondents stated that organization is creating awareness regarding safety rules to be followed at the work place provided with safety equipment with weighted mean of 4.02.

♣ Respondents expressed their moderate opinion towards medical facilities, fringe benefits and PF scheme existing in the organization with weighted means of 3.46 & 3.42.

SUGGESTIONS AND CONCLUSION:

Hence it is observed that the organization needs to improvise existing HRM practices that enhance employee engagement and commitment. Employee job satisfaction increases organizational effectiveness thus reduces employee turnover. Trained managers may be appointed by the management for the effective recruitment and selection process. Post-performance appraisal need to be carried out in the organization for betterment of employee performance in the job. Organization need to implement integrated approach to talent management offers adequate opportunities for professional growth and development, good motivating pay package, exciting rewards and Social security measures. In today's environment the human resources is also important as the financial assets, technologies, etc. So organizations have to consider the human resource because these are very important for betterment of the organization.

REFERENCES:

1. Arthur, J. (1994), „Effects of human resource systems on manufacturing performance and turnover.” In Academy of Management Journal, v37, pp. 670-8
2. Beer, M. Spector, B., Lawrence, P.R., Quinn Mills, D and Walton, R. (1984) Managing Human Assets, New York: Free Press.
3. Boselie, P., Dietz, G., and Boon, C. (2005), “Commonalities and Contradictions in Research on Human Resource Management and Performance” Human Resource Management Journal, 13:3 pp 67-94.
4. Dessler, G., Human resource management. New Delhi: Prentice Hall of India Private Limited, 2007.
5. Guest, D.E (1997), „Human Resource Management and Performance: A Review and Research Agenda”. International Journal of Human Resource Management. 8(3): 263- 276.
6. Jyothi, P., &Venkatesh, D.N. (2006). Human Resource Management. NewDelhi:Oxford University Press.
7. Koch, M.J. and McGrath, R.G. (1996) „Improving Labor Productivity: Human Resource Management Policies Do Matter”, Strategic Management Journal, Vol.17, 335–54.
8. Lee, F., & Lee, F. (2007). The relationships between HRM practices, leadership style, competitive strategy and business performance in Taiwanese steel industry. Proceedings of the 13th Asia Pacific Management Conference, Melbourne, Australia, 953-971.
9. Noe, R.A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B., Wright, P. M., Human resource Management: Gaining a competitive advantage. USA: McGraw-Hill, 2007.
10. Rahman, S. A. (2006). Attitudes of Malaysian teaches towards a performance appraisal system. Journal of Applied Social Psychology, 36(12), 3031-3042.
11. Schuler Randall S .and MacMillan Ian C. (1984), “Gaining Competitive Advantage through Human Resource Management Practices”, Human Resource Management, Fall 1984, Vol. 23, No. 3, pp. 241-25.
12. Schuler, R.S. and Jackson, S.E. (1987) “Linking competitive strategies with human resource management practices”, Academy of Management Executive, Vol.1, No.3, pp. 207-19.
13. Silvestro, R(2002), Dispelling the modern myth: Employees satisfaction and loyalty drive service profitability, International Journal of Service industry management, vol.22, no.1, pp330-39. JAI Press Inc.
14. Smith M. (1994). „A theory of the validity of predictors in selection.” In Journal of Occupational and Organisational Psychology, v67, pp. 13-31.

वासुदेव बळवंत फडके एक क्रांतिकारक

डॉ. साळे मीना चंद्रभान

न्यू आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज

अहमदनगर.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ज्यांनी क्रांतीचे प्रयत्न केले, त्यामध्ये वासुदेव बळवंत फडके यांचे क्रांतीकार्य मोलाचे आहे. इ.स. १८५७ च्या स्वातंत्र्य समरानंतर ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना जेरीस आणण्याचे आणि सामान्य जनसमुहाला स्वातंत्र्य लढयासाठी प्रेरणा देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. मराठ्यांचा पराभव करून ब्रिटीशांनी सर्व भारतावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. संस्थानिक सरंजामदार आणि जहागीरदार ब्रिटीश सत्तेचे पाईक बनले. भारतातील बुद्धिजीवी वर्ग ब्रिटीशांच्या शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक अभिनवरूप होऊन अक्षरक्षः भारावून गेला. ब्रिटीश राज्यकर्ते भारतीयांना हीन दर्जाचे समजू लागले. भारतीय सैनिकांत असंतोषाची भावना निर्माण झाली. त्यामुळे इ. स. १८५७ चा उठाव घडून आला. उठावाच्यावेळी ब्रिटीशांविरुद्ध भारतीयांनी चालविला सशस्त्र लढा पाहून काही तरुण पेटून उठले त्यापैकी एक क्रांतीकारक म्हणजे वासुदेव बळवंत फडके.

पनवेल ते पेठा या महामार्गावर शिरडोण हे गाव वसुदेव बळवंतांचे जन्मगाव होय. शिरडोण येथे शिक्षणाची सोय नव्हती. म्हणून १० वर्षांचे असतांनाच कल्याणच्या शाळेत त्याचे नाव घेतले. मुंबईस नाना शंकरशेठ यांच्या शाळेत त्यांनी इंग्रजीचा अभ्यास केला. त्यानंतर पुना हायस्कूलमध्ये शिक्षण घेतले. इंग्रजी, मराठी भाषेवर चांगले प्रभुत्व मिळविले. आत्मचरित्र, दत्त लहरी, दैनंदिनी, वृत्तपत्रांत सरकाराविरुद्ध उत्तम इंग्रजीतून निवेदन दिली. पुण्या मुंबईत सरकारी नोकऱ्या केल्या. राष्ट्रीय आंदोलनाची ज्योत पेटवणारे त्यांचे गुरु लहुजी वस्ताद मांग हे होते. त्यांच्याकडून व्यायाम, लाठीकाठी, शस्त्रास्त्रे चालविणे हे शिक्षण घेतले आपल्या शिक्षणावर त्यांनी मुंबईला रेल्वेत ऑडिट विभागात महिना २० रु पगाराची नोकरी केली. त्यानंतर गॅट मेडीकल कॉलेजमध्ये ३० रु पगारावर नोकरी मिळाली पण मुंबईच्या हवामानामुळे ते आजारी पडले. त्यामुळे ती नोकरी सोडली. इ.स. १८६५ मध्ये मिलीटरी फायनान्स ऑफिस पुणे येथे सेना सामग्री विभागात नोकरी मिळाली. पुण्यात सन १८६५ ते १८७९ या काळात १४ वर्षे सलग वास्तव्य केले.^१

इ.स. १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध चालू असतांना वासुदेव बळवंतांचे वय १२ वर्षांचे होते. तात्या टोपे, नानासाहेब झाशीची राणी यांच्या परराक्रमाच्या बातम्या ऐकून व वाचून वसुदेव यांच्या बालमनाला स्फूर्ती मिळत. इ.स. १८७५-७६ मध्ये महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला. कॉलरा, देवी, प्लेग या साथीच्या श्रोगांनी थैमान घातले. पण लॉर्ड लिटनने दुष्काळग्रस्तांसाठी मदत केली नाही. दुष्काळग्रस्तांना कामे, आर्थिक मदत न मिळाल्यामुळे त्यांनी दरोडेखोरी सुरू केली. गणेश वासुदेव जोशी यांनी पुण्यात सार्वजनिक सभेची स्थापना केली. पुण्यातील स्वदेशी चळवळीचा वासुदेवांच्या मनावर परिणाम झाला. याच काळात वासुदेवांची आई सरस्वतीबाई आजारी पडल्या. आईला भेटण्यासाठी त्यांनी रजा मागितली. पण ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी त्यांचा अर्ज नामंजूर केला. त्यामुळे त्यांनी वरीष्ठ अधिकाऱ्यांची कडक भाषेत सुनावणी केली. आईच्या वर्षश्राद्धासाठीही रजा मिळाली नव्हती. त्यामुळे ब्रिटीशांविरुद्ध व्देष निर्माण झाला.^२

महाराष्ट्राच्या अनेक भागात भाषणाव्दारे जनतेला लढयासाठी आव्हान करीत असे. अन्यायाविरुद्ध लढा कसा दिला पाहिजे हा त्यांच्या भाषणाचा आशय असे. कोळी, भिल्ल, गोंड लोकांना बरोबर घेऊन सशस्त्र

बंडाची तयारी केली. सरदार दौलतराव नाईक, लक्ष्मण धावडा, कुशाजी, बाळोजी बाबला, कोमा बाबला इ. त्यांच्याबरोबर होते. उठाव करण्यापूर्वी ते श्री अक्कलकोटकर स्वामी महाराज यांच्या भेटीसाठी गेले. त्यानंतर दि. १५ फेब्रुवारी १८७९ पासून बंडास सुरुवात केली. दि. २० फेब्रुवारीला पुण्याजवळ लोणी गावात आले. क्रांतीकारीकार्यासाठी आर्थिक पाठबळ मिळविण्यासाठी लोणी वाल्हे हरणै, मागदरी अशी गावे लुटली. काही सहकारी त्यांना सोडून जात काही नव्याने येउन मिळत. हत्यारे जमविणे, माणसे जमविणे ही कामे केल्यानंतर २३ फेब्रुवारीला धामरी गावावर पहिला हल्ला करून ४६ गावात भ्रमंती केली. लोकांसाठी बंडासाठी प्रवृत्त केले. वासुदेवांच्या दरोड्यांमुळे महाराष्ट्रात विशेषतः पुणे व कुलाबा जिल्ह्यातील लोक घाबरून गेले. याचवेळी पुण्यात बुधवार व विश्रामबाग वाड्यांना आगी लागल्या. त्यावेळी वासुदेव गानगापूर येथे होते. पण आग लावण्याचे काम वासुदेवांचे आहे असा गैरसमज ब्रिटीशांचा झाला. वासुदेव बळवंताच्या तीन तुकड्या होत्या. साताऱ्याच्या रामोश्यांची, पुण्याच्या रामोश्यांची आणि पुण्याच्या कोळ्यांची पहिल्या तुकडीचे प्रमुख हरी व तात्या मकाजी दुसरीचे वासुदेव बळवंत आणि तिसरीचे कृष्णा व मारुती साबळे होते. पहिल्या तुकडीने पुण्याला १३ दरोडे घातले. मार्च १८७९ मध्ये तुकडीचा पुढारी हरी यांस पकडले व जेजुरीला फाशी दिली. दुसरी तुकडी वासुदेवांची होती त्यांनी तीन महिन्यात १८ दरोडेघातले. दौलतराव नाईक हा बळवंताचा विश्वासु सरदार होता. दौलतरावांनी पाबळ व जवळची दोन खेडी लुटली. मे. डॅनिअलशी लढता लढता दौलतराव कामी आले.^३

वासुदेव बळवंतांना तातडीने पकडले पाहिजे म्हणून सरकारने वासुदेवांना पकडून देणाऱ्यास रु ३००० चे बक्षीस जाहीर केले. तशी पत्रके पुण्यात सैनिकी विभागात व शहरात सर्वत्र लावले. ही बातमी वासुदेवांना कळताच त्यांनी मुंबई इलाख्याच्या गव्हर्नरचे मुंडके आणून देणाऱ्यास रु १००० चे बक्षीस जाहीर केले. ब्रिटीशांपासून लपून ते गाणगापूर परीसरात अज्ञातवासात राहिले. दाढी, जटा वाढविल्या, भगवी वस्त्रे परिधान केली. काशिकर बुवा हे टोपण नाव लावले. वासुदेवांना पकडण्यासाठी मेजर वाईज, मेजर लूटच, मेजर वेस्टकॉम, कॅप्टन ब्रेन यांच्या नेतृत्वाखाली धावती पथके नेमली. मेजर डॅनिअल या अधिकाऱ्याची नियुक्ती वासुदेवांच्या अटकेसाठी केली. गाणगापूर या तीर्थक्षेत्रानजीक कर्नाटक राज्यातील देवर्नावडगी गावात एका प्राचीन बुध्द विहारात दि. २१ जुलै १८७९ च्या पहाटे तीनच्या सुमारास बळवंतांना अटक करण्यात आली. त्यावेळी ते आणि त्यांचा हुन्नूरला आणण्यात आले. सुभेदार केदारखान आणि त्यांचे १४ पोलिसांचे पथक मे. डॅनिअल इतर सशस्त्र पोलिसांचे स्वार इतका कडक बंदोबस्त होता. वासुदेवांना पुण्याच्या सिटी जेलमध्ये तर गोपाळ मोरेश्वरला सैनिकी विभागाच्या बंदिघरात कडक बंदोबस्तात ठेवण्यात आले. वासुदेवांचे लहान बंधू कृष्णाजी बळवंत यांनाही ५ ऑगस्ट १८७९ ला मुंबईत अटक झाली. वासुदेवांना त्यांनी शस्त्रे व बंदुका पुरविल्या हा आरोप त्यांच्यावर होता.^४

डॅनिअल, अब्दुल हक आणि इतर सरकारी अधिकाऱ्यांनी बळवंतांच्या उठावासंबंधी सविस्तर चौकशी केली. त्यांच्या उठावासंबंधीचा अभियोग दि. २२ ते २७ ऑक्टोबर या काळात मि. केसर यांच्यासमोर प्राथमिक चौकशी आणि ३ ते ७ नोव्हेंबर १८७९ या काळात सत्र न्यायालयात न्या. न्यूनहॅम यांच्यासमोर अशा दोन टप्प्यात चालविला गेला. त्यांना आजीव कारावासाची सजा ठोठावली. त्यांना मुंबईच्या एडनच्या तुरुंगात पाठविले. वासुदेवांकडून रोज २५ पौंड तेल गाळून घेण्यात येई. सुमारे दहा महिने त्यांनी हा छळ सहन केला. एडनच्या तुरुंगातून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला, पण तुरुंगातून निसटल्यावर बारा तासांनी परत पकडण्यात आले. तुरुंगातील अनन्वित छळाला पुढे दोन सव्वादोन वर्षे तोंड दिले. नंतर त्यांची तब्येत बिघडू लागली.

१८८१ मध्ये त्यांना क्षय रोग झाला. डोळे शुन्यपणे फिरू लागले ते कोमात गेले. दि. १७ फेब्रुवारी १८८३ रोजी सायंकाळी ४ वा. २० मिनीटांनी त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला. एडन तुरुंगाधिकार्याने त्यांच्यावर संस्कार करून अस्थी सागरात विसर्जित केल्या.^५

संदर्भ —

१. जोशी वि.श्री. आदय क्रांतीकारक : वासुदेव बळवंत फडके यांचे चरित्र
२. बावळे अर्जुन क्रांतीवीर वासुदेव बळवंत फडके आणि तत्कालीन कागदपत्रे मिलिंद ऑफसेट प्रथमावृत्ती ४ नोव्हेंबर २००४
३. समग्र सावरकर वाङ्मय खंड १ पृष्ठ क्र. ३१२
४. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स दि. २० जून १९९८
५. जावडेकर आचार्य आधुनिक भारत कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे प्रथमावृत्ती १९३

PROBLEMS OF HIGHER EDUCATION IN INDIA

Dr. Prashant M. Puranik

Gurukul Arts, Commerce & Science College, Nanda

Tal :Korpana, Dist. Chandrapur

ABSTRACT :

Higher education is always playing a very Important role In the development of Indian economy. The foreign developed countries viz: America, Japan, England, France etc. have been coming forward as there are lot of opportunities of taking higher education. Higher education is called as “unseen Investment” of the country. It is called as an Investment because by It’s help country can make his economic, social and ethical development. From few decades India is also trying to develop the various streams of higher education. But still there are lot of problems arising In front of higher education so, It is very necessary to solve out these problems without which our country can’t make rapid progress.

Keywords : Ranking, prestigious, autonomous, brain drain.

Introduction:

The basic need of the human is food, shelter and clothes. But today there is one need should be added i.e. need of education. The excellent education system enhances the total positive structure of the country.

India is the country having excellent historical background. From ancient times there were renowned universities having Gurushishyaparamparaviz; Takshashila, Nalanda, Vikramshila, Valabhi, Pushpagiri, Odantapuri, Somapura, Jagaddala etc. 1.^[PDF) Ancient University in India –aictel]. The only aim of these ancient universities is to make all over Physical, Mental, Cultural, Ethical, Economical development of the student. It proves that, the India has accepted the Importance of higher education system from a very long period.

India is the third largest country in the world who are having maximum streams of higher education. First one is U.S. and second is china. There are near about 20,000 colleges and more than 8 million students in a decade from 2000 to 2010.

2.^[Higher education in India- Wikipedia, the free encyclopedia].

The Institution i.e. IIT, IIM, NIT etc. are most renowned Institutes who are well Identified for their quality education.

One of the important characteristic regarding higher education of India is distance learning and higher education. Indira Gandhi Open University is playing a master role in the era of distance education.

India's first multi disciplinary university is university of Calcutta. This university ranked 39 out of world's top 50 university, in survey made by higher education in 2005. 3.^[Higher education in India – Wikipedia].

As per India ranking 2016, 1st College of management which comes under category 'A' is Indian Institute of management, Bangalore with weighted score of 93.04. 4.^[PDF] India making 2016 Ministry of Human Resource Development].

All the necessary amendments and controlling function are executed a number of different autonomous bodies such as U.G.C., A.I.C.T.C. etc.

This information resists the fact that, from few decades Indias higher education is continuously developing and making progress in quality education. But still there are emerged in the development of higher education some of the important problems are as follows.

Problems of Higher Education in India :

- 1) Most of the Institution not been able to sustain the standards of education.
- 2) India is not having national rankings and national data collection effort.
- 3) How to modify the examination structure is one of the major problem.
- 4) Lacking of proper technique of problem findings is not available.
- 5) India is still lacking Internationally prestigious universities such as Cambridge, Harvard and Oxford.
- 6) The engineering education colleges in India is rapidly increasing. The student who is having 35% to 59% marks can also take admission in any private engineering college.
- 7) There are number of engineering polytechnic colleges who are not having sufficient equipment due to which it is not possible to give practical knowledge to the students.
- 8) The major problem by the higher education is to maintain the importance regarding standard of education. There should not be clashes between the students from different universities and having the same degrees.
- 9) The number of autonomous universities and institutes are increasing.
- 10) The India GER (Gross Enrollment Rate) is 19% it means that's 81% who do not have the opportunity to study even if they wanted to do.
- 11) In India the number of universities related with higher education is very low.
- 12) The last major Initiative on the development of higher education was during 11th plan (2007-2012).
- 13) India have only 722 Universities as against the national knowledge commission recommendation of 1,500. 5.^(A Blue Print for higher education - ThoratSukhdeo).
- 14) There is no data or record of higher education policy in last 50 years (After Kothari Commission 1965)

---

15) Brain Drain problem is increasing.

Conclusion :

India is a developing Country, After Independence in real sense our government knew the fact that without taking help of higher education our country can't make progress. Because by the help of higher education only It's possible to make Indias economic development. To make Invention in education policy there were certain commissions were set up i.e. the university education commission 1948, the secondary education commission 1952, Kothari Commission (1964 to 1966) etc.

Today India has made the revolutionary changes in the field of higher education. But still there are lot of challenges and lacunas due to which India is yet not successful to make all over development in the area of higher education field.

Suggestions :

The Indian Higher education system can make progress by regular research, regular necessary amendments, continues feedback of implementation and actual result of the higher education policies. There should be a common syllabus for every university.

Moreover the quality education with practical knowledge should be provide to the students. For commerce and management faculty students there are lot of opportunities regarding employment.

There should be certain limit of percentage for the colleges who are giving admission to the average students. Finally government must control the brain drain problem by creating job opportunities. That's why a ranking system is needed to capture all the information of education, teaching, learning and facilities for overall development of student. If we do so, there should be a definite revolutionary changes in the field of higher education and India will prove himself as a superpower of 21st century.

REFERENCES

1. (AICTE)
2. (wikipedia)
3. (wikipedia)
4. (MHRD)
5. (THEHINDU.COM)

Role of Human Resource manager in an organization

Prof. Rajesh S. Dongare

Gurukul Arts, Commerce & Science College Nanda

Tah: Korpana Dist: Chandrapur, Maharashtra

Abstract:

Human Resource Department is established in most of the organization; under the charge of an executive known as Human Resources Manager. This department plays an important role in the efficient management of human resources. The human resources department gives assistance and provides services to all other department on personnel matter. Though human resource manager is a staff officer in relation to other department of the enterprise, he has a line authority to get orders executed within his department.

Key words: Organization, Human Resources, Management, Manager, Communication, Decision-making.

Introduction:

The human resources manager should concentrate on dealing with the human problems. Just as finance assesses costs, marketing emphasizes customers, personnel is people-centered. Success of human resources manager depends on his ability to solve management problems in dealing with human resources in the organization.

Qualities required of an effective human resources manager:

The human resources manager should possess all the qualities required of a manager for his effective functioning. However, the human resources manager should possess human relations skills in greater degrees, as he is to deal more with the human relations matters. To be specific, the qualities required of an effective human resources manager are listed below:

- The human resources manager should have human approach to human problems. His attitude towards the operative workforce should be sympathetic in dealing with their problems.
- He should be alert mentally and at no time, he should be caught unaware.
- He should be competent to take quick decisions.
- He should be honest in dealing with the employees so as to leave no scope of any doubt in the minds of the employees about his integrity.
- He should have patience and should not lose temper easily.
- He should not depend upon his formal authority too much.

- He should be good leader so as to guide the subordinates towards organization goals.
- He should have a sense of social responsibility so as to help his employees to discharge their social obligations to the various segments of society.
- He should be a good communication and should be courteous in dealing with workers, trade union leaders and members of the press.

Roles of Human Resource Manager:

Some of the important roles of human resource manager in an organization:

- **Advisory role:** The human resource manager can offer useful advice because he is familiar with personnel policies and practices, labour agreements, labour laws, etc. He can also advice on the preparation of bulletins, reports, and procedural guidelines for the interpretation and implementation of policies.
- **Representative role:** The human resource manager generally acts as a spokesman of the top management or representative of the company and communicates management policies and decisions that affect people in the organization.
- **Decision-making role:** The human resource manager also plays an effective role in decision, making on issues related to human resources. He formulates and designs objectives, policies and programmes of human resource management.
- **Mediator role:** The human resource manager often acts as mediator in the event of conflict between employees, or groups of employees, superior and subordinate, and even between management and employees.
- **Leadership role:** The human resource manager provides leadership and guidance to the workers and their groups.
- **Welfare role:** The human resource manager acts as a welfare officer in the organization. As welfare officer, he is concerned with provision of canteen, crèches, transport, hospital and other welfare services for the benefit of workers and their family members.

Conclusion:

The role of human resource manager in industry is underlined by the complex and dynamic nature of environment under which; the modern large-scale industries function. The impact of technology on organization structure, politicization of workers unions and the growing consciousness of industrial employees about their rights and privileges have made the role of human resources management increasingly more important in industrial undertaking. The task has also been facilitated by the greater recognition of the value of human resources in industry

---

and application of human resource development (HRD) techniques by the enlightened managers in modern organizations.

References:

1. Mamorial & Mamorial, personal management.
2. Saravanavel, P. Dynamic Personnel Administration.
3. Carol T. Kulik, Human Resource for the Non- HR Manager.
4. Ken. N. Kamoche, Understanding Human Resource Management
5. Pawan S. Budhavar, Yaw A. Debrah, Human Resource Management in developing countries.
6. Keith Sisson, Johan Storey, the Realities of Human Resource Management: Managing the Employment Relationship.

Socio-economic, Demographic Profile and Substance Abuse among Street Adolescents in Mumbai

Dattaram D Naik¹, Rajesh Dase², Augustine Kanjamala³

¹PhD Scholar, Institute of Indian Culture, Mumbai, India,

²Associate Prof. (Bio-stat), Dept. of Community Medicine, MGM's Medical College & Hospital, Aurangabad, Maharashtra, India, ³Prof & Research Guide, Institute of Indian Culture, Mumbai, India

ABSTRACT

Phenomenon of street adolescents results from rural-urban migration. It comprises manifestation of the social inequalities like poverty. Rapid urbanization, population growth migration, the external debt, unequal income distribution and entrenched poverty in India have led to an increase in the number of street adolescents, who live and work on the streets for income. Preventing drug abuse in street adolescents is a big challenge to the public health experts and policy makers. A cross sectional study was undertaken in central and south part of the Mumbai with an objective to investigate socio-economic, demographic characteristics and substance abuse among street adolescents. The sample of this study was purposive. Quantitative data was collected by conducting personal interview with street adolescents, through a pre-designed semi-structured interview schedule after obtaining informed consent. 315 boys and 332 girls were interviewed during the survey. The mean age of the participants was about 14 years. Overall substance abuse was reported by 45.5 percent of street adolescents with significantly ($p < 0.01$) more males (50.8%) abusing than females (40.4%). Compare to younger adolescents (14.1%) significantly ($p < 0.001$) more percentage of older adolescents (78.7%) were found using substance. Study emphasis need; to implement preventive interventions against substance use specially focusing on younger street adolescents and curative interventions focusing on addicted street adolescents.

Key words: Street adolescents, Demographic profile, Substance abuse

INTRODUCTION

The period of adolescence involves the development of self-consciousness, aspirations and networks of friends. An adolescent is also influenced by family members and friends, family background, place of resident, education, occupation and income status during the process of self-development. Numbers of researchers have studied various individual factors such as age, education, gender, residence, family background, living conditions, self-religiously, alcohol consumption, drug abuse, social networking and sexual permissiveness, extensively for the effect of attitude and risk behaviour pattern among adolescents (Savara & Sridhar, 1992; Savara & Sridhar 1994; Abraham & Kumar, 1999).

Street adolescents take great risk just to survive, this results in less important to health concern (Johnson TP et al, 1996). There is growing evidence to suggest that problem behaviours cluster together. They include alcohol and drug abuse, cigarette smoking and sexual precocity (Jha, 1994). Chatterjee in her book mentioned that older street children use their money for smoking chewing tobacco, alcohol and drugs (Chatterjee A, 1992). Smokeless tobacco in the form of Gutaka is commonly used by adolescents in certain states. Children take up to smoking generally hailing from low socio-economic strata with poor social support, broken families and victims of deprivation and discrimination. The risky behavior is often initiated during childhood and adolescence. Most of the adults report that they started smoking daily before attaining to 18 years of age (Lynch BS and Bonnie: 1994).

Above literatures on substance abuse among adolescents suggests that there are different levels of substance abuse among regions and countries, probably because there are differences of culture norms and socio-economic and demographic situations. Street adolescents being vulnerable population, there is need to collect baseline data on their socio-economic, demographic and cultural characteristics to make an effort to save these adolescents on streets from substance abuse by planning suitable interventions. A cross sectional study was undertaken with this background to investigate socio-economic, demographic and cultural characteristics and substance abuse among street adolescents in Mumbai.

Materials and Methods

Street adolescents in the age group of 10 to 18 years (completed) constitute the study population. Purposive sampling technique was used to select the sample. The data was collected from central and south part of Mumbai, where a majority of street adolescents seek work, shelter and food (D'Souza B, et al, 2002). The method used for data collection was personal (face to face) interview, through a pre-tested pre-designed semi-structured interview schedule after obtaining informed consent. The interview schedule was consisting of open ended as well as close-ended questions. The interview schedule was translated in Hindi language, as entire street adolescents were familiar and comfortable with Hindi language. The data was collected on socio-economic and demographic characteristics such as age, sex, religion, education, occupation, habits of parents, place of residing currently and substance use by street adolescents. The definition of street children suggested by Agrawal (Agrawal R, 1999) considered as criteria for selection of street adolescents. However, it is difficult to get the exact age of the street adolescents, to overcome this problem help of the caretaker was taken wherever it was possible. Street adolescents or their parents/guardian who did not wish to give consent were excluded from the study. The working definition of substance abuse was considered as use of any form of tobacco, alcohol or narcotic drugs. Chi-square test was used to study the factors associated with substance abuse. SPSS version-19 was used to analyse the data.

RESULTS

Socio-demographic characteristics of street adolescents

The data was collected during April 2011 to February 2012 from the 647 street adolescents, using purposive sampling technique from central and south part of Mumbai where street children are usually seen more in numbers. The socio-economic and demographic characteristics of street adolescents indicate that of the total 647 street adolescents who participated in the study; 315 (48.7%) were boys and 332 (51.3%) were girls. Age distribution of the boys was; 163 (51.7%) were between ages 10-14 years (younger adolescents) whereas 152 (48.3%) were between ages 15-18 years (older adolescents). The mean ($\pm$ SD) age of boys was 14.25 ($\pm$ 2.84). Similarly, age distribution of the girls was; 170 (51.2%) were between ages 10-14 years whereas 162 (48.8%) were between ages 15-18 years. The mean ($\pm$ SD) age of girls was 14.08 ($\pm$ 2.76). Majority (76.8%) of boys and girls (83.4%) were Hindu, followed by 19.4 percent of boys and 14.2 percent of girls were Muslim and 3.8 percent of boys and 2.9 percent of girls were belongs to Christian, Buddhist/Neo Buddhist and Sikh religion.

Little more than half (50.5%) of the boys and 65.1 percent of girls were staying on footpath, followed by 25.1 percent of boys and 16.9 percent of girls were staying in huts. About 58 percent

of boys and 92.8 percent of girls were staying with their parents, 11.4 percent of boys and 5.7 percent of girls were staying with their relatives (other than parents) and 11.1 percent of boys were staying alone, whereas no girl was staying alone. Majority (62.9%) of boys and girls (69.6%) had education up to primary level. About one fourth (25.4%) of boys and 23.5 percent of girls were illiterate.

About 86 percent of boys and 91.9 percent of girls were working for money. Other 14 percent of boys and 8.1 percent of girls were depending on their parents. Majority (79%) of boys and 78.9 percent of girls were working in central part of Mumbai. Of the total working boys (N=270) and working girls (N=305); majority (87.8%) of boys and 84.9 percent of girls were working for 1-5 years. Mean ($\pm$ SD) period of working for money for boys in years was 3.20 ($\pm$ 2.32) with median 3 years and mode 2 years. Whereas mean ($\pm$ SD) period of working for money for girls in years was 2.96 ($\pm$ 2.89) with median 2 years and mode 1 year. About 45.2 percent of boys and 64.9 percent of girls were earning Rs. 100-500 per week whereas 54.8 percent of boys and 35.1 percent of girls were earning money between Rs. 501-1000 per week. Mean ($\pm$ SD) income of boys was Rs. 600.67 ($\pm$ 139.09) and girls was Rs. 513.28 ($\pm$ 130.96) per week.

About 65 percent of boys and 40 percent of girls were on street for 1-10 years whereas 35.2 percent of boys and 60 percent of girls were on street for more than 10 years. Mean ($\pm$ SD) number of years on the street for boys in years was 9.28 ($\pm$ 4.67) with both median and mode 10 years. Whereas mean ($\pm$ SD) number of years on the street for girls in years was 11.60 ($\pm$ 4.01) with median 11 years and mode 10 years.

Demographic profile of street adolescents and substance abuse

A total of 647 subjects interviewed, 294 (45.5%) admitted to substance abuse with significantly ($p=0.005$) more males (50.8%) abusing than females (40.4%). Compare to younger adolescents (14.1%) significantly ($p<0.001$) more percentage of older adolescents (78.7%) were found using substance. With respect to religion about 44 percent from Hindu followed by 50 percent from Muslims and 55 percent from other religions reported using substance. There was no significant difference observed in substance use with respect to religion. Significantly more (71.7%) participants with secondary and above education reported substance use. Among illiterate it was 44.3 percent and primary educated 42.2 percent respectively (Table 1).

There was no substance use was observed among non-working street adolescents whereas significantly ($p<0.001$) high substance use was observed among street adolescents working as labours and on paid jobs (63.9%) followed by 51 percent among rag pickers and self-employed. As compared to other income groups, use of substance was observed significantly ($p<0.001$) high among street adolescents having income Rs.501-1000 (76.9%). Period of working is important to know in case of street children, as it gives us an idea about maturity of street adolescents in income generation activities as well as their exposure to other elder or younger population. Significantly ($p<0.001$) more street adolescents working for 1-5 years were found more prevalent (53.8%) to use of substance. Similarly, majority (52.8%) of street adolescents working in central zone were observed using substance (Table 2).

Place of stay is an important factor in substance abuse. Majority (59.7%) street adolescents staying on railway platform/ garden/ under bridge (i.e. open place) followed by 43.5 percent

staying on foot path or in hut and 43.3 percent were staying in pukka house/ holy place were using substance. Living conditions and links with the families are determinant factors in case of street children. Street children in India leave their families for the strategic reasons like poverty and family discord (Aptekar, 2004). There was significant ($p=0.027$) association observed in substance use with respect to place of stay. Significantly ($p<0.001$) less street adolescents staying with parents (37.1%) were using substance whereas street adolescents staying with friends/ employer (84.8%) were observed more prevalent to substance use. Street adolescents staying on street for longer period (i.e. 16-18 years) were observed significantly ($p<0.001$) more prevalent (80.6%) to substance use (Table 3).

Street adolescent comprises manifestation of the social inequalities like poverty. In many cases parents depend on their children for support, inverting the natural relationship in which children received stability and security from their parents (Bond, 1993). However, the phenomenon of street adolescents actually results from rural-urban migration of these adolescents' parents and immediate environment, as well as the parents' earlier lives. (Kabore MG, 2000). Use of substance was observed significantly ($p<0.001$) low (40.7%) among street adolescents whose both parents were alive and it was observed high (66.7%) among street adolescents whose parents were not alive. Though there was insignificant difference ($p=0.436$), use of substance was observed low (45.3%) among street adolescents who reported their fathers were using substance, whereas it was significantly ($p=0.011$) high (62%) among the street adolescents who reported their mothers were using substance respectively (Table 4).

DISCUSSION

The present study reveals the prevalence of substance abuse to be 45.5 percent which is lower than that of the study conducted by Pagare (2004) in Delhi (80.9%) and the study conducted by Abhay Gaidhane et al., (2008) among street boys in Mumbai (57.4%). Similar findings were observed in a study conducted by Poonam Naik et al., (2011) in their study she observed 44.2 percent street adolescents admit substance use with male abusing more than females. Similarly in current study we observed more male than female using substance. A study on street children in Mumbai, Calcutta, Delhi and Hyderabad also revealed high rates of substance use among runaway boys (Ministry of Social Welfare, 1996). Chatterjee in her book mentioned that older street children use their money for smoking chewing tobacco, alcohol and drugs (Chatterjee A, 1992). In our study we observed that older adolescents were significantly ($p<0.001$) more prevalent than younger adolescents in use of substance.

Social and economic changes promote youth autonomy a decline of parental control, and an increase in gender equality through the extension of education, all of which may have an influence on drug abuse. Current study indicates street adolescents working as labour or having paid job or having comparatively more income were more prevalent in substance use. Substance abuse was also observed more among street adolescents having education secondary and above.

Place of stay is an important factor in influencing the attitude of an individual towards substance abuse. A study conducted by Ministry of Women and Child Development, Government of India, (MWCD, GOI, 2007) on child abuse reported that majority (51.8%) were staying on footpath. Street adolescents staying in open place have opportunity to observe any act performed by elders

in their community. They adopt street culture very fast. Our study indicates that more than half of the street adolescents staying on railway platform/ garden / under the bridge were more prevalent to substance use. Similarly about 81 percent of street adolescents who were on the street for long time reported using substance. It has been theorized that autonomy of adolescents from parental control is positively related to attitudes and behaviour. Miller et al (1986) examined that influence of parental control on attitudes and behaviours among teenagers. Current study indicates about two-thirds of the street adolescents among those who had no parents alive reported using substance. Frequency of going out refers to how often the person spends the evening with friends outside his home. Going out implies the freedom of young people to socialize with their friends (Isarabhakadi, 2000). In the current study about 84 percent of street adolescents staying with friends/ employer reported using substance which is quite high, followed by 65.7 percent who were staying alone reported using substance.

Situation like marital discord, divorce, single parenting is associated with drug abuse among adolescents. Poor monitoring by parents are likely to take their children abusing drugs (Jiloha, 2009). In current study substance abuse was observed more among those who were staying alone, whereas it was less among those street adolescents having both parents alive. The family plays an important role in socialization and appropriate norms of children in early stage in life. Thereby the environment of the home and the values and behavior of parents influence children. According to Fox (Fox, 1981) and Furstenberg (Furstenberg, 1981) the family is a central institution in the formation of attitudes and behaviour, because it provides role models, a social and economic environment.

Children including adolescents have tremendous influence of their parents and children/adolescents of smokers are twice likely to become smokers (Conrad KM et al, 1992). Adolescents disapproved of smoking by their parents are less likely to initiate smoking (Eiser JR et al, 1989). Children exposed to their parent's smoking are less likely to oppose by their parents for their smoking (Elkind AK, 1985). Parental attitudes towards alcohol and adolescents abused with drugs can play an important role to attract the adolescents towards smoking and drinking alcohol. Pagare et al., (2004) observed substance use in the family do not increase the risk of substance use in children. This finding is different from the studies conducted by Merrill et al., (2001) and Tusang et al., (1998). Current study reveals insignificant association with low acceptance of substance use among street adolescents whose fathers were using substance, whereas significant association with high acceptance of substance use was observed among street adolescents using substance and their mothers using substance.

CONCLUSION

Study emphasis need of interventions for street adolescents at an early adolescence age focused on health benefits and preventing use of tobacco products and alcohol. Further study suggests that street adolescents having secondary and above education, working as labour or on paid jobs, having more income, staying on open place, staying alone or with friend/ employer, being on the street for longer period and no parents alive were more prevalent to use the substance. Therefore policy makers and programme planner should plan the interventions keeping these factors in mind to reduce substance use because today's children are tomorrow's future.

ACKNOWLEDGEMENT

The authors are grateful to Dr. Asha Rane, Hamara Foundation, Dr. Bernard D'Souza, Don Bosco, and Mr. Israil Nanda, World Vision for their guidance and support while conducting this study. We also thank to Mr. Pravin Damle, Mrs. Pratima Dev, Mr. Chandrakant Kamble, who guided and supported for building rapport with street adolescents and their parents/care givers. We acknowledge and thank to the Ms. Kavita Juneja, Mr. Anil Raut, Ms. Ratna Nagpure and Mr. Nitin Kamble, having Master's Degree in Social Work and vast experience of working in reproductive health and adolescents, for their co-operation in collecting data, counselling street adolescents; as and when needed.

REFERENCES

1. Abhay M Gaidhane, Quazi Syed Zahiruddin, Lalit Waghmare, Sunita Shanbhag, Sanjay Zodepy, (2008), Substance Abuse among Street children in Mumbai, *Journal Vulnerable Children and Youth Studies*, 3:42-51.
2. Abraham Leena and K. Anil Kumar, (1999), Sexual Experience and their Correlates among College Students in Mumbai City, *International Family Planning Perspectives*, 25(3), pp 139-146.
3. Agrawal R, (1999), *Street Children*, Shipra Publications, New Delhi, pp 20-21.
4. Aptekar L, (2004), *Street Children in the Developing World: A Review of their Condition*, *Cross-Cultural Research*, 28(3), pp. 195-224.
5. Bond LS, (1993), The Sad Reality of Street Children, *Boletin De La Oficina Sanitaria Panamericana*, 1993 Feb; 114 (2), pp. 97-104.
6. Conrad KM, Flay BR and Hilly D, (1992), Why Children Start Smoking Cigarettes: Predictors of Onset, *Br J Addiction*, 87, pp. 1711-24.
7. Chattejee A, (1992), *India: The Forgotten Children of the Cities*, UNICEF ICDC, Florence, ISBN No. 88-85401-08-2.
8. D'Souza B, Castelino L and Madangopal D, (2002), A Demographic Profile of Street Children in Mumbai, at <http://www.karmayog.org>, accessed on Jan 12, 2013.
9. Eiser JR, Morgan M, Gammage P Gray E, (1989), Adolescent Smoking: Attitude, Norms and Parental Influence, *Br J Soc Psychol*, 28, pp. 193-202.
10. Elkind AK, (1985), The Social Definition of Women's Smoking Behaviour, *Soc Sci Med*, 20, pp. 1269-78.
11. Fox GL, (1981), *The Family's Role in Adolescent Sexual Behavior*, In T. Ooms (eds), *Teenage Pregnancy in a Family Context: Implications for Policy*, Philadelphia: Temple University Press, pp. 73-130.
12. Fursternberg FF, (1981), Implication the Family: Teenage Parenthood and Kinship Involvement, In T. Ooms (eds), *Teenage Pregnancy in a Family Context: Implications for Policy*, Philadelphia: Temple University Press, pp 131-164.
13. Isarabhakadi Pimonpan, (2000), *Sexual Attitudes and Experience of Rural Thai Youth*, Institute for Population and Social Research, Mehidol University, ISBN No. 974-663-670-7 IPSR Pub. No. 24 oy 9.
14. Jha Saroj. (1994) Lifestyle Related Problems of Youth, *The Indian Journal of Social Work*, Vol. LV. No. 1, pp 25-39.

15. Jiloha RC, (2009), Social and Cultural Aspects of Drug Abuse in Adolescents, *Delhi Psychiatry Journal*, 12(2), pp. 167-175.
16. Johnson TP, Aschkenasy JR, Herbers MR, (1996), Self-reported Risk Factors for AIDS among Homeless Youth, *AIDS Education and Prevention*, 8(4), pp. 308-322.
17. Kabore MG, (2000), Street Children in Burkina Faso: Status and Prospects In: Integration des Groupes Vulnérables au Développement, (compiled by) Morocco, Institute Nationale de Statistique et D'économie Appliquée, Programme de Formation en Population et Développement Durable, Rabat, Morocco; *Serie de Recherches Monographiques*, 2000, pp.7, 48.
18. Lynch BS and Bonnie RJ, (1994), *Growing up Tobacco Free: Preventing Nicotine Addiction in Children and Youths*, Washington DC: National Academy Press, ISBN 978-0-309-05129-3.
19. Merrill J and Peters L, (2001), Substance Misuse, In: Grower S (eds) *Adolescent Psychiatry in Clinical practice*, Arnold Publishers, London, 2001, pp 150-176
20. Miller BC, McCoy JK, Olson TD and Mallace CM, (1986), Parental Discipline and Control Attempts in Relations to Adolescent Sexual Attitudes and Behaviour, *Journal of Marriage and the Family*, 1986; 48, pp. 503-512.
21. Ministry of Social Welfare, (1996), Reducing Risk Behaviours Related to HIV/AIDS and Drug Abuse among Street Children, National Report, UNDP, UNICEF, WHO, NACO, 1996.
22. MWCD (Ministry of Women and Child Development), Government of India, (2007), *Study on Child Abuse: India*, Printed by Kirti, New Delhi.
23. Pagare D, Meena GS, Singh MM, Saha R, (2004), Risk Factors of Substance Use among Street Children from Delhi, *Indian Pediatrics*, 41: 221-225.
24. Poonam R Naik, Seema S bansode, Rajendra R Shinde and Abhay S Nirgude, (2011), Street Children of Mumbai: Demographic Profile and Substance Abuse, *Biomedical Research*, 22(4): 495-498.
25. Savara Mira and Sridhar CR, (1992), Sexual Behaviour of Urban Educated Indian Women: Result of a Survey, *Journal of Family Welfare*, 38 (1), pp 30-43.
26. Savara Mira and Sridhar CR, (1994), Sexual Behaviour among Different Occupational Groups in Maharashtra, India and the Implications for AIDS Education, *Journal of Social Work*, Vol. LV, No.4, pp. 617-632.
27. Tsuang MT, Lyons M, Meyer M, Doyle T, Eisen S, Goldberg J, (1998), Co-occurrence of Abuse of Different Drugs in Men. The role of Drug Specific and Shared Vulnerabilities, *Arch Gen Psychiatry* 1998: 55:967-972.

Table 1: Selected Demographic Characteristics and Substance Abuse

Characteristics	N	Substance Abuse		χ^2 value	p-value
		No (N=353)	Yes (N=294)		
<i>Age in Years</i> 10-14	333	85.9	14.1	271.598	<0.001

15-18	314	21.3	78.7		
Sex					
Male	315	49.2	50.8	7.096	0.005
Female	332	59.6	40.4		
Religion					
Hindu	519	55.9	44.1	2.006	0.367
Muslim	108	50.0	50.0		
Others	20	45.0	55.0		
Education					
Illiterate	158	55.7	44.3	18.555	<0.001
Primary (1-7)	429	57.8	42.2		
Sec & above	60	28.3	71.7		

Table 2: Selected Demographic Characteristics and Substance Abuse

Characteristics	N	Substance Abuse		χ^2 value	p-value
		No (N=353)	Yes (N=294)		
Occupation					
Not Working	72	100.0	0.0	108.43	<0.001
Labour & Other Paid Jobs	216	36.1	63.9		
Rag Picking & Self employed	247	49.0	51.0		
Others	112	73.2	26.7		
Income per Week					
Nil	72	100.0	0.00	189.852	<0.001
Rs. 100-500	320	69.4	30.6		
Rs. 501-1000	255	23.1	76.9		
Period Working for Money					
Not working	72	100.0	0.0	78.092	<0.001
1-5 years	496	46.2	53.8		
6-15 Years	79	65.8	34.2		
Area of Working					
Not Working	72	100.0	0.00	72.872	<0.001
Central Zone	511	47.2	52.8		
Other Zones	64	62.5	37.5		

Table 3: Selected Demographic Characteristics and Substance Abuse

Characteristics	N	Substance Abuse		χ^2 value	p-value
		No (N=353)	Yes (N=294)		
<i>Place of residence</i>					
Footpath/Hut	510	56.5	43.5	7.210	0.027
Rly Platform/Garden/Bridge	77	40.3	59.7		
Pukka House/Holy place	60	56.7	43.3		
<i>Staying with</i>					
Living Alone	35	34.3	65.7	65.733	<0.001
Parents	491	62.9	37.1		
Relatives	55	40.0	60.0		
Friends /Employer	66	15.2	84.8		
<i>Period on the Street</i>					
1-5 years	125	48.0	52.0	72.687	<0.001
6-10 Years	211	64.0	36.0		
11-15 Years	208	66.3	33.7		
16-18 Years	103	19.4	80.6		

Table 4: Selected Demographic Characteristics and Substance Abuse

Characteristics	N	Substance Abuse		χ^2 value	p-value
		No (N=353)	Yes (N=294)		
<i>Parents</i>					
No parents alive	36	33.3	66.7	18.327	<0.001
Father/Mother alive	125	42.4	57.6		
Parents Alive	486	59.3	40.7		
<i>Father admits Substance abuse</i>					
Yes	629	54.7	45.3	0.155	0.436
No	18	50.0	50.0		
<i>Mother admits Substance abuse</i>					
Yes	597	55.9	44.1	5.994	0.011
No	50	38.0	62.0		

A study of use of Web 2.0 technology among University LIS Professionals

*Kishor N. Wasurke
Off. Principal / Librarian
Shri Saibaba College of Education,
Gadchiroli

** Dr Veena A. Prakash
Information Scientist
P.V. Narsimharao Campus Library
RTM, Nagpur University, Nagpur

Introduction

The social networking sites have enabled probably the greatest migration of people to the virtual world. People have a new opportunity to interact not only in real life, but also in cyberspace, where geographical and other physical barriers don't exist. Together with the implementation of feeds and streams which enable dynamic information, social networking could represent the biggest and most important component of Web 2.0, reshaping education, business, marketing, politics and just being plain amazing.

In addition to above, the Wikis and folksonomies are tools which harness the amazing effect of participation and collaboration of millions of people to create information and knowledge. Wikipedia is the biggest encyclopedia in the world, holding knowledge whole mankind can benefit from. Folksonomies, such as tools for collaborative tagging and social indexing enable structured knowledge, while recommendation engines help us get information from massive quantity of data available online.

Web services and mashups enable and use open flows of data from one online service to another, from one online platform to another. System integration used to be one of the most complex things in IT, but thanks to new standards, protocols and technology, data can freely travel from and to different sources. This provides a perfect ground for exchanging information and enables evolution from software services to software platforms. Perhaps it is important to mention cloud computing, which makes hardware requirements irrelevant – the processing power and memory is around in plenty – but computer grids with shared resources have already been around for decades. All the better to understand that Web 2.0 is more about concept than it is about technology.

Review of Literature

Ian Davis (2005)¹ explicitly proves the significance of Web 2.0 tools in the modern scholarly communication process by recommending that “the best way to follow development (of Web 2.0) is on the blog”. Moreover the fact that technology is ever-evolving has a direct bearing on library practices and subsequently on LIS Education. While the term is widely defined and interpreted, “Web 2.0” was reportedly first conceptualized and made popular by Tim O'Reilly and Dale Dougherty of O'Reilly Media in 2004 to describe the trends and business models that survived the technology sector market crash of the 1990s (O'Reilly, 2005)².

Gulati (2004)³ discussed the status of information and communication technologies usage in Indian libraries with special reference to special libraries and the efforts made by various institutions to propagate e-information products and services. This research article highlights the consortia efforts in India like JCCC Consortium, INDEST Consortium, CSIR E-journal Consortia, and UGC Infonet. It further discusses digitization efforts in India at NISCAIR, New Delhi, IIITM, Kerala, C-DAC Pune, and the Digital Library of India. In addition it incorporates details on major information systems in India (such as NISSAT) and major library networks in India (such as INFLIBNET, DELNET, CALIBNET etc.). The research paper concludes with

challenges for library and information science professionals and an overview of initiatives taken by Government of India.

Ali (2005)⁴ examined the use of electronic information services (EIS) among the users of the Indian Institute of Technology (IIT) Library in Delhi, India. The study found that Boolean logic and truncation are the most often used search facilities by IIT users. Lack of printing facilities, terminals and trained staff are the major reasons that would discourage users from accessing the EIS. The survey also reveals that some 60 per cent of users face difficulties while browsing e-information.

Sutradhar (2006)⁵ described how an institutional repository (IR) was set up, using open source software, at the Indian Institute of Technology (IIT) in Kharagpur. Members of the IIT can publish their research documents in the IR for online access as well as digital preservation. Material in this IR includes instructional materials, records, data sets, electronic theses, dissertations, annual reports, as well as published papers. This opens up the world of scholarly publishing in a way that causes re-examination of many of the current practices of scholarly communication and publishing.

Maness (2006)⁶ suggested a definition and theory for "Library 2.0". It suggests that recent thinking describing the changing Web as "Web 2.0" will have substantial implications for libraries, and recognizes that while these implications keep very close to the history and mission of libraries; they still necessitate a new paradigm for librarianship. The paper applies the theory and definition to the practice of librarianship, specifically addressing how Web 2.0 technologies such as synchronous messaging and streaming media, blogs, wikis, social networks, tagging, RSS feeds, and mashups might intimate changes in how libraries provide access to their collections and user support for that access.

Varalakshmi (2007)⁷ informed that the Library and information science education in India is nearing to celebrate centenary celebrations. However, several issues need to be resolved to meet the demands of the contemporary information society. The research paper reviews the growth of LIS education in India, foresees the future trends and suggest for national consensus on some of the basic issues.

Research methodology

Originally the study was carried out to plan the 44 Central, 130 Deemed and 269 State Universities recognized by UGC (University Grants Commission), which were in existence till date. Within these Universities, the Librarians, Documentation Officers and LIS Teachers were included to assess the exploitation of Web 2.0 technologies by them. The study did not include the Librarians of LIS teachers working on part time or ad-hoc or temporary bases. However, in this study, data from 24 Central, 72 Deemed and 100 State Universities were covered. Web 2.0 Technology included all those tools that are in existence at the time of collecting the data.

Hypothesis

The hypothesis for the present study are as under :

H1: LIS professionals are well aware of Web 2.0 tools and technology.

H2: It is useful for LIS professionals in performing their duties as well as in their professionals development.

H3: Social networks are the most popular Web 2.0 tools among LIS professionals in Central, Deemed and State Universities in India.

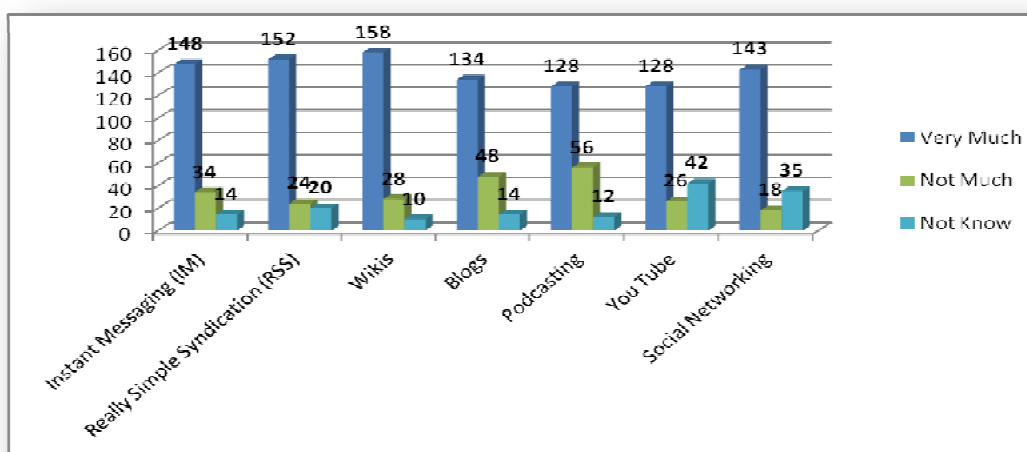
Data Analysis and Interpretation

Usefulness of the Web 2.0 tools to the Library Professional

Table 1: Information regarding the usefulness of the Web 2.0 tools to the Library Professional

	Very Much	Not Much	Not Know	Total
--	------------------	-----------------	-----------------	--------------

	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.
Instant Messaging (IM)	148	75.5	34	17.3	14	7.1	196	100
Really Simple Syndication (RSS)	152	77.6	24	12.2	20	10.2	196	100
Wikis	158	80.6	28	14.3	10	5.1	196	100
Blogs	134	68.4	48	24.5	14	7.1	196	100
Podcasting	128	65.3	56	28.6	12	6.1	196	100
You Tube	128	65.3	26	13.3	42	21.4	196	100
Social Networking	143	73.0	18	9.2	35	17.9	196	100

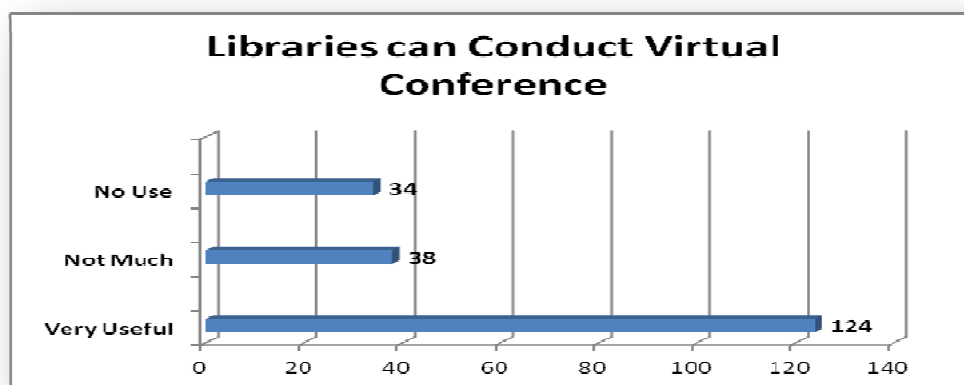

- Above table and figure Shows results regarding usefulness of the Instant Messaging (IM) tool to the Library Professionals in Central, Deemed and State Universities. It is observed from the collected data, that 75.5% library staff reported the Instant Messaging (IM) tool as very good service, while 17.3% library staff did not think of it as useful tool . Thus, it is observed that as per majority of the library staff from the Central, Deemed and State Universities the instant messaging (IM) tool is useful.
- Above table Shows results regarding usefulness of the Social Networking tool to the Library Professionals in Central, Deemed and State Universities. It is observed from the collected data, that 73.0% library staff reported the Social Networking tool as very good service, while 9.2% library staff did not think of it as useful tool. Thus, it is observed that as per majority of the library staff from the Central, Deemed and State Universities the Social Networking tool is useful.

Usefulness of Social Media for the Following purpose

Table 2: Information regarding usefulness of Social Media for the Following purpose

	Very Useful		Not Much		No Use		Total	
	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.
Libraries can Conduct Virtual Conference	124	63.3	38	19.4	34	17.3	196	100

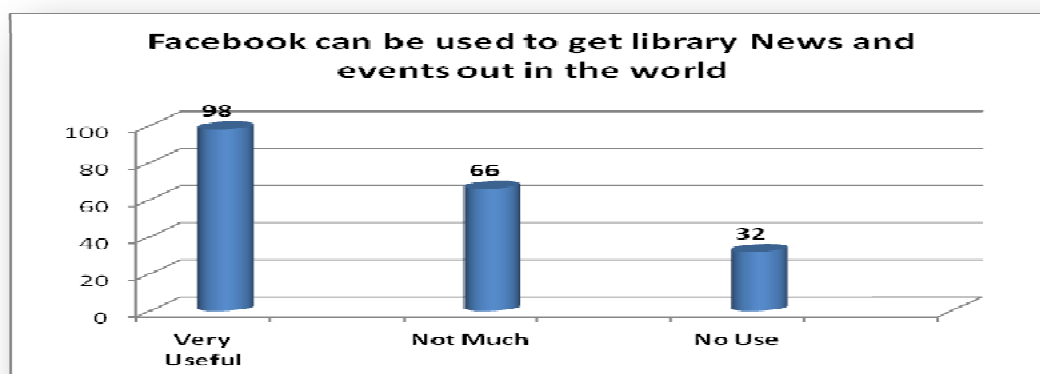

- Above table and graph presents results regarding usefulness of Social Media for libraries conducting the virtual conference in Central, Deemed and State Universities. It is observed from the collected data, that 63.3 % library professionals reported that social media is useful as libraries can conduct virtual conferences; while 19.4% respondents felt it is not of much use. 17.3 % respondents reported that it is of no use. Thus, it is observed that as per majority of the library staff from the Central, Deemed and State Universities the social Media is useful for libraries conducting the virtual conference.

Usefulness of Social Media for the Following purpose

Table 3: Information regarding usefulness of Social Media for the Following purpose

	Very Useful		Not Much		No Use		Total	
	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.
Facebook can be used to get library News and events out in the world	98	50.0	66	33.7	32	16.3	196	100.0

Above table Presents results regarding usefulness of Social Media for libraries as Facebook can be used for the promotion of library News and events in the world. It is observed from the collected data, that 50.0 % library professionals reported that social media is useful as Facebook

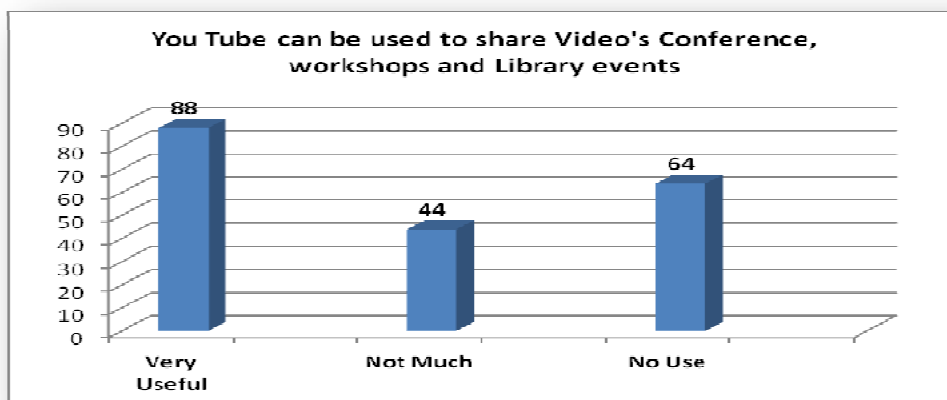

can be used for the promotion of library News and events in the world; while 33.7% respondents felt it is not of much use and 16.3 % respondents reported that it is of no use. Thus, it is observed that as per majority of the library staff from the Central, Deemed and State Universities the social Media is useful as Facebook can be used for the promotion of library News and events in the world.

Usefulness of Social Media for the Following purpose

Table 4: Information regarding usefulness of Social Media for the Following purpose

	Very Useful		Not Much		No Use		Total	
	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.
You Tube can be used to share Video's Conference, workshops and Library events	88	44.9	44	22.4	64	32.7	196	100.0

Above table and graph presents results regarding usefulness of Social Media for libraries as You Tube can be used to share Video's Conference, workshops and Library events. It is observed from the collected data, that 44.9 % library professionals reported that social media is useful as You Tube can be used to share Video's Conference, workshops and Library events; while 22.4% respondents felt it is not of much use and 32.7 % respondents reported that it is of no use. Thus, it is observed that as per majority of the library staff from the Central, Deemed and State Universities the social Media is useful as You Tube can be used to share Video's Conference, workshops and Library events.

Challenges in Using Social Media, for Professional purpose

Table 5: Information regarding the Challenges in Using Social Media, for Professional purpose

Reasons	Main Responsible Factor		Less Responsible Factor		Total	
	Nos.	Per.	Nos.	Per.	Nos.	Per.
Advanced digital Competence	168	85.7	28	14.3	196	100

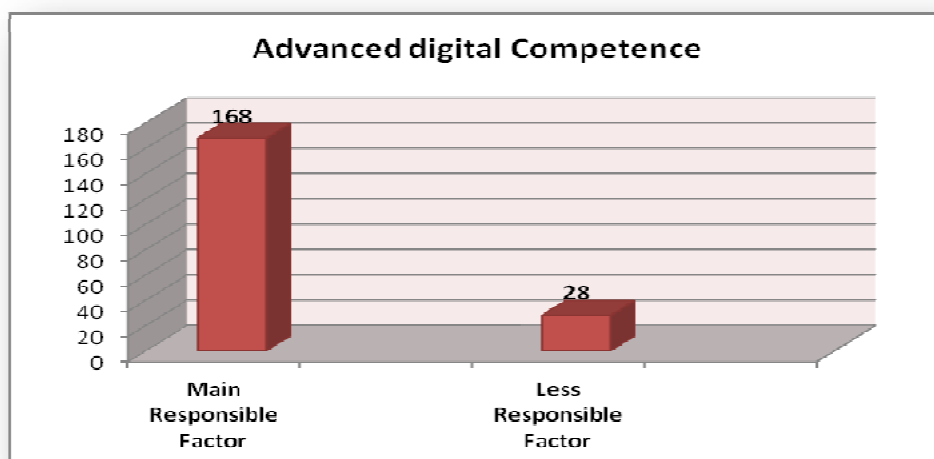

Table no 5 and graph shows results regarding the challenges in using social media, for professional purpose. It is observed from the collected data, that 85.7 % library professionals reported that advanced digital competence is an important factor.

Hypothesis Testing:

Table no. 6: Showing advanced digital competence * You Tube can be used to share Video's Conference, workshops and Library events Cross tabulation

advanced digital competence		You Tube can be used to share Video's Conference, workshops and Library events			Total
		Very Useful	Not Much	No Use	
Main Responsible Factor	Count	88	44	36	168
	Expected Count	75.4	37.7	54.9	168.0
	% within advanced digital competence	52.4%	26.2%	21.4%	100.0%
Less Responsible Factor	Count	0	0	28	28
	Expected Count	12.6	6.3	9.1	28.0
	% within advanced digital competence	0.0%	0.0%	100.0%	100.0%
Total	Count	88	44	64	196
	Expected Count	88.0	44.0	64.0	196.0
	% within advanced digital competence	44.9%	22.4%	32.7%	100.0%

As per above table it is found that 168 librarians opine that advanced digital competence is the main responsible factor for professional development while 28 librarians opine that it is less responsible factor. Out of 168 librarians 88 think that You tube is very usefull for sharing video conference, workshops and library event , 44 think that it is not much usefull while 36 say that it

is of no use. Out of 28 respondent librarians all opine that you tube is not useful in sharing video conference, workshops and library event.

Table no 7: Showing Chi-Square Tests result

	Value	Df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	67.375 ^a	2	.000
Likelihood Ratio	73.045	2	.000
Linear-by-Linear Association	53.840	1	.000
N of Valid Cases	196		

Above table shows the result of chi-square test to test the relationship between opinion of LIS professional about their views on advanced digital competence as responsible factor for professional development and their views on You Tube as a media for professional development. As per chi-square test results it is found that Pearson chi-square test value is 67.375 with 2 degrees of freedom (df). This value is significant at 5% level of significance ($p=0.000<0.05$).

Result: This shows that there is relation between advanced digital competence of LIS professional and the use of web 2.0 and technology and their professional development. Hence the hypothesis that **Web 2.0 and technology is useful for LIS professionals in performing their duties as well as in their professional development is accepted at 5% level of significance.**

Table no. 8: Showing Facebook can be used to get library News and events out in the world					
* Libraries can Conduct Virtual Conference Crosstabulation					
Facebook can be used to get library News and events out in the world		Libraries can Conduct Virtual Conference			Total
		Very Useful	Not Much	No Use	
Very Useful	Count	98	0	0	98
	Expected Count	62.0	19.0	17.0	98.0
	% within Facebook can be used to get library News and events out in the world	100.0%	0.0%	0.0%	100.0%
Not Much	Count	26	38	2	66
	Expected Count	41.8	12.8	11.4	66.0
	% within Facebook can be used to get library News and events out in the world	39.4%	57.6%	3.0%	100.0%
No Use	Count	0	0	32	32

	Expected Count	20.2	6.2	5.6	32.0
	% within Facebook can be used to get library News and events out in the world	0.0%	0.0%	100.0%	100.0%
Total	Count	124	38	34	196
	Expected Count	124.0	38.0	34.0	196.0
	% within Facebook can be used to get library News and events out in the world	63.3%	19.4%	17.3%	100.0%

As per above table, 98 LIS professionals opine that Facebook can be very useful to get library news and events out in the world and all of them think that through web 2.0 and technology libraries can conduct virtual conference. 66 opine that Facebook is not much useful to get library news and events out in the world. Out of 66 respondents, 26 think that it is very useful while 38 think that it is not useful and only 2 respondents think that it is of no use. Out of 32 respondents who opine that Facebook is of no use to get library news and events out in the world, all of them think that it is of no use to conduct virtual conference.

Table no. 9: Showing Chi-Square Tests result			
	Value	Df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	272.761 ^a	4	.000
Likelihood Ratio	252.958	4	.000
Linear-by-Linear Association	154.127	1	.000
N of Valid Cases	196		

Above table shows the result of chi-square test to test the relationship between usefulness of Facebook to get library news and events out in the world and their opinion on conducting virtual conference. This relationship is tested at 5% level of significance. It is found that the Pearson chi-square value is 272.761 with 4 degree of freedom (df). Thus value is found to be significant at 5% level of significance ($p=0.000<0.05$).

Result: This shows that there is relation between the usefulness of Facebook as a tool to get news and events in the world and the use of web 2.0 tools and technology to conduct virtual conference. Hence, the hypothesis that **LIS professionals are well aware of Web 2.0 tools and technology is accepted.**

Table no. 11: Showing social networking usefulness * Instant Messaging (IM) Cross tabulation

social networking usefulness	Instant Messaging (IM)	Total
------------------------------	------------------------	-------

		Very Useful	Not Much	No Use	
Very Useful	Count	143	0	0	143
	Expected Count	108.0	24.8	10.2	143.0
	% within social networking usefulness	100.0%	0.0%	0.0%	100.0%
Not Much	Count	5	13	0	18
	Expected Count	13.6	3.1	1.3	18.0
	% within social networking usefulness	27.8%	72.2%	0.0%	100.0%
No Use	Count	0	21	14	35
	Expected Count	26.4	6.1	2.5	35.0
	% within social networking usefulness	0.0%	60.0%	40.0%	100.0%
Total	Count	148	34	14	196
	Expected Count	148.0	34.0	14.0	196.0
	% within social networking usefulness	75.5%	17.3%	7.1%	100.0%

Above table shows the relationship between the opinion of LIS professionals about usefulness of social networking and usefulness of Instant Messaging (IM) among LIS professional. Out of 196 LIS professional 143 opine that Social networking and IM are the most useful. 18 opine that social networking is of not much use. Out of 18 LIS professionals 5 think that IM is very useful, 13 think that it is not much useful. 35 LIS professional opine that social networking is of no use. Out of 35, 21 LIS professional say that IM is not much useful while 14 say that IM is of no use. Thus, most, i.e. 143 LIS professional opine that social networking is most useful in their profession.

Table no. 13: Showing Chi-Square Tests result			
	Value	Df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	200.377 ^a	4	.000
Likelihood Ratio	207.779	4	.000
Linear-by-Linear Association	161.704	1	.000
N of Valid Cases	196		

Above table shows the relationship between usefulness of social networking and Instant Messaging (IM). Chi-square has been used to test the relationship. The Pearson chi-square test value is 200.377 at 4 degrees of freedom (df). This value is found to be significant at 5% level of

significance ($p=0.000<0.05$). this shows that there is relationship between usefulness of social networking and IM among LIS professionals.

Result: Hence, as per chi-square test results, it is found that there is relationship between usefulness of social networking and IM among LIS professionals. Thus, the hypothesis that **Social networks are the most popular Web 2.0 tools among LIS professionals in Central, Deemed and State Universities in India is accepted.**

Conclusion:

The influence the Internet is having on our everyday lives is reaching almost unimaginable levels. Web services and mashups enable and use open flows of data from one online service to another, from one online platform to another. Most of us understand the impact of the Internet on our working and non-working lives, especially given that more than 50% of Indian households now have some form of connection to it, mainly through mobile phones and broadband.

It is thus found from the study that Web 2.0 tools have been widely used by university professionals across State, Central and Deemed universities that consists of Facebook, Youtube, Twitter etc. As per table no. 7, it is found that Web 2.0 and technology is useful for LIS professionals in performing their duties as well as in their professional development is accepted at 5% level of significance. It is also found that LIS professionals are well aware of Web 2.0 tools and technology and Social networks are the most popular Web 2.0 tools among LIS professionals in Central, Deemed and State Universities in India.

References:

1. Davis, I. (2005). Library 2.0 – the next wave of the field. Accessed May 15, 2010 <http://internetalchemy.org/2005/07/talis-web-20-and-all-that>
2. O'REILLY, T. (2005). What is Web 2.0 : Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software Online : Available at <http://www.oreillynet.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/03/What-is-Web-2.0.html>. Retrieved : 26/12/2010
3. Anjali Gulati, Use of information and communication technology in libraries and information centres: an Indian scenario, The Electronic Library, 2004, 22(4), pp.335 – 350
4. Naushad Ali, The use of electronic resources at IIT Delhi Library: a study of search behaviours, The Electronic Library 2005, 23(6), pp.691 – 700
5. B. Sutradhar, Design and development of an institutional repository at the Indian Institute of Technology Kharagpur, Program, 2006, 40(3), pp.244 – 255
6. Maness J.M. (2006). Library 2.0 Theory: Web 2.0 and Its Implications for Libraries, Webology, 3(2)
7. R.S.R. Varalakshmi. Need for National Consensus on Library and Information Science Education in India (2007) 27(2)

The evolving perspectives on Branding-what holds for the future?

1st Author : J Murali Krishnan

Qualification : M.Com., MBA., M.Phil, JAIIB, ICWA (Inter)

Designation : Research Scholar (PhD – Part time), Madras University, (Guide: Mr.Tameem Sherif,
Assistant Professor, New College, Chennai)

Institute : Associate Vice President, Religare Finvest Limited.

Email : muralikrishnan.j@religare.com

ABSTRACT: India is a developing country. In today's scenario brands are the basis of consumer relationship. Global brand is a product that adds other dimensions that differentiate it in some way from other products designed to satisfy the same need. Global Marketing needs clear vision regarding the 4P's of marketing mix in the context of International market. Brand is the biggest asset of any company. A global brand should provide relevant meaning and experience to people across multiple societies. The perception of quality that is associated with the global brands is difficult to unlock but it's easier to create a blue ocean of opportunities for Indian brands. Branding strategy must be devised, after considering the brands own capabilities and competencies, strategies of competing brands, and the outlook of consumers, which are largely formed by experiences in their respective societies. The marketing policy has huge influence, when there is right translation of brand into the marketing mix. The main focus of this paper is on Global Branding and challenges in it. It also looks into six challenges (6E's) and strategies of branding in Global Market.

KEYWORDS: Global Brands, Strategies, Impact.

PREAMBLE: A number of well-known global brands have derived much of their sales and profits from nondomestic markets for years, for example, Coca-Cola, Shell, Bayer, Rolex, Pampers, and Mercedes-Benz to name a few. Brands such as Apple computers, L'Oreal cosmetics, and Nescafe instant coffee have become fixtures on the global landscape. The successes of these brands have provided encouragement to many firms to market their brands internationally. A number of other forces have also contributed to the growing interest in global marketing. These are perception of slow growth and increased competition in domestic markets, Belief in enhanced overseas growth and profit opportunities, Desire to reduce costs from economies of scale, Need to diversify risk and Recognition of global mobility of customers. Today companies going global, continuously plan their strategies for worldwide success. Global Marketing needs clear vision regarding the 4P's i.e., Product modification, Pricing issues, Promotion mix strategies to adhere to the cultural sentiments, language and lifestyle patterns of foreign consumers and right distribution channel to penetrate deeper. Other challenges include suitable Packaging and building Brand for acceptance in the foreign market. All these require Marketing Research followed by segmenting, targeting and positioning of the markets. The debate on Standardization Vs Customization exists. It is argued that premium brands and experiential brands opt for standardization, while FMCG brands and other need a customized approach in diverse markets.

THE POWER OF BRANDING: Branding has been around for centuries as a means to distinguish the goods of one producer from those of another. In fact, the word brand is derived from the Old Norse word bandr, which means —to burn, as brands were and still are the means by which owners of livestock mark their animals to identify them. Brands have become increasingly important components of culture and the economy, now being described as —cultural accessories and personal philosophies. Brand Building process is a value addition

technique which projects the image of the product, the company and the country at large. A Brand is a name or trademark connected with a product or producer. Brands have become increasingly important components of culture and the economy, now being described as —cultural accessories and personal philosophies. ‘Branding strategy’ is vital to direct global marketing efforts. Brand strategy aids businesses in achieving their targeted performance. It is known that Brand knowledge, Brand applications, Brand relationships, Brand preferences and Brand loyalty impacts on building up the brand equity. In trying to create strong brand equity, company should be interested in assessing the degree of customer brand dependence. A global brand is defined as the worldwide use of a name, term, sign, symbol (visual and/or auditory), design, or combination thereof intended to identify goods or services of one seller and to differentiate them from those of competitors. Much like the experience with global products, there is no single answer to the question of whether or not to establish global brands. A global brand should provide relevant meaning and experience to people across multiple societies. A global brand is the worldwide use of a name, term, sign, symbol (visual and/or auditory), design, or combination thereof intended to identify goods or services of one seller and to differentiate them from those of competitors. Even when a company has promoted its global brand name worldwide, it is difficult to standardize its brand associations in all countries. All leading global brands have one thing in common, i.e., they share a set of dimensions which others need to understand, master and manage. Physical and psychological attributes of the brand must be well defined.

- ✚ How well does the product perform?
- ✚ How efficient is the integrated marketing communication strategy in creating the right brand appeal to the foreign consumers?
- ✚ How competitive is its price may require some adaptation to local market conditions and culture?

There are four functions of the mind—thinking, sensation, feeling and intuition. The psychological attributes deals with these four aspects in a consumer. A clear communication of the Brand meaning and value forms the right Brand Image in the consumer’s mind. Harley Davidson is a brand with the Image of ruggedness, tough and masculine personality.

OBJECTIVE OF STUDY

- ❖ To identify the Brand and Marketing strategies for global branding in India.
- ❖ To identify six challenges (6 E’s) in global marketing in India.
- ❖ To find out advantages and disadvantages of global brand in India.

THE BRAND ENVIRONMENT: More factors influence a brand than the business strategy and the subsequent Efforts of the organization and its affiliates to bring about the brand. A brand operates in an environment consisting of, on the one hand, the elements of the strategic planning cycle, and on the other hand, organizational conventions, competitive forces, market structures, cultural factors, consumer motivation and media attention: the lenses and filters through which consumers perceive and experience the brand. Perception of consumers about a product’s quality/performance is more important than the actual. It matters little whether the brand really is the best in a product category, what matters most is whether the consumers perceive the brand to be the best or not. Intel, Nike and Tiffany are some global brands which enjoy the benefit of strong, favourable consumer perception. When entering a foreign market with our Brand, the

culture, language and mind-set of people in that country must be studied first and then appropriate Brand communication efforts must be taken.

EXPERIENCES OF GLOBAL BRANDS IN CHINA: Linguistic differences between Chinese and English are wide and deep, making translation of brand names difficult. Cultural context, pronunciation, written vs. oral language, and meaning of characters are just a few examples of such difficulties. International brands often need to be both globally consistent and locally relevant. A better understanding of the Chinese language and its membership in a linguistic group are relevant to international branding managers wishing to position their products in the local marketplace. The experience of one International brands is as follows-Toyota, the famous SUV brand of Japan was faced with severe Government censoring and public protests due to its advertising content representation and meaning of the name. Toyota Chinese branding of the SUV Prado, launched by Saatchi & Saatchi, Beijing, was translated to Ba Dao which roughly translates to the mighty rule, or rule by force. The masculine depiction of the japans SUV was also accompanied byadvertisises media that showed two stone lions saluting and bowing to the car. It was a cultural blunder in the Chinese market.

BRAND STRATEGIES FOR GLOBAL BRAND

BRAND DOMAIN: Brand domain specialists are experts in one or more of the brand domain aspects (products/services, media, distribution, solutions). A brand domain specialist tries to preempt or even dictate particular domain developments. This requires an intimate knowledge, not only of the technologies shaping the brand domain, but also of pertinent consumer behaviour and needs. The lifeblood of a brand domain specialist is innovation and creative use of its resources. A brand domain specialist is like a cheetah in the Serengeti preying on impala and gazelle. The cheetah is a specialist hunter with superior speed to chase, and the claws and teeth to kill these animals. The cheetah is also very familiar with the habits of itsprey. It finds ways of approaching, singling out and capturing its prey. The cheetah is one of the most accomplished of hunters within the wild cat species; it catches up to 70% of prey that it hunts.

BRAND REPUTATION: Brand reputation specialists use or develop specific traits of their brands to support their authenticity, credibility or reliability over and above competitors. A brand reputation specialist needs to have some kind of history, legacy or mythology. It also needs to be able to narrate these in a convincing manner, and be able to live up to the resulting reputation. A brand reputation specialist has to have a very good understanding of which stories will convince consumers that the brand is in some way superior. A brand reputation specialist is like a horse. It can be pure-bred, have a certain nobility and bearing, and exhibit qualities that can be traced back to these (e.g. grace, speed, temperament, looks). Like a horse, the brand reputation specialist can also thrive on association with celebrities.

BRAND AFFINITY: Brand affinity specialists bond with consumers based on one or more of a range of affinity aspects. A brand affinity specialist needs to outperform competition in terms of Building relationships with consumers. This means that a brand affinity specialist needs to have a distinct appeal to consumers, be able to communicate with them affectively, and provide an experience that reinforces the bonding process. A brand affinity specialist is like a pet dog. A dog is generally considered to be man's best friend, due to its affection, its obedience, its loyalty, the status and the protection it provides to its owners. Different kinds of dogs will command a different form of affection.

BRAND RECOGNITION: Brand recognition specialists distinguish themselves from competition by raising their profiles among consumers. The brand recognition specialist either convinces consumers that it is somehow different from competition, as is the case for niche brands, or rises above the melee by becoming well known among consumers than competition. The latter is particularly important in categories where brands have few distinguishing features in the minds of consumers. In some cases, a brand recognition specialist needs to be able to outspend competition to gain unbeatable levels of awareness. In other cases, a brand recognition specialist needs to convince a loyal following of consumers that it is unique.

IMPACT ON BRAND STRATEGY: Brand strategy is not a given and needs to be constantly reassessed. Brand managers must decide what is the best course of action for their brands in particular markets, based on an analysis of the relevant internal and external influences on the brands.

Domain Specialists: Domain specialists generally require economies of scale to be able to sustain their investments in constant innovation. Brand proposition standardization or harmonization is part of this drive towards economies of scale. Domain specialists tend to centralize brand management, which leaves little room for local adaptation.

Reputation Specialists: Reputation specialists are a diverse bunch, some of whom rely heavily upon their pedigrees while others leverage their connections to celebrities, and yet others build on a promise that they have demonstrably been able to keep. Reputation specialists are often good at tweaking their brands to ensure relevance to consumers in specific societies. This means that brand and marketing management need to be largely localized, with largely a guiding task for global management. It also means that competencies such as consumer understanding and narration need to be available locally.

Affinity Specialists: Affinity specialists are able to pluck the heartstrings of consumers. The way they do so differ markedly between brands, but the common result are unrivalled brand loyalty. Some affinity specialists are able to standardize their brands across societies by using themes that are common across various societies. For instance, Mercedes is a brand that many (successful) people around the world wish to be associated with. However, most affinity specialists need local brand management in order to be able to build a worthwhile rapport with consumers. Affinity specialists need to get close to consumers to be able to connect with them. This closeness requires affinity specialists to understand exactly which conventions can and cannot be challenged. This also means that the brand's organization must encourage local brand management initiatives.

Recognition Specialists: Recognition specialists succeed by using two aspects, namely consumer's inability to discriminate between a multitude of brands in a category and their inability to know more than a few brands in a category. In some categories it is difficult for consumers to understand the differences between brands. Subsequently consumers will opt for those brands that they know, the ones they hear of often. These will usually be the big players in a market. For instance, most people are not able to fathom the differences in the propositions offered by various banks. What they are aware of are the well-known banks. This awareness breeds confidence and leads most people to choose one of these. A more extreme case is the mass wine category, which is teeming with unfamiliar brands. By raising its profile, the Ernest & Julio Gallo brand provides a safe-haven for consumers. It is a brand that they can trust to provide a

---

consistent quality at an agreeable price.

Six Challenges in Global Branding

Strong brands requires a clear strategic approach to handle the six efforts (6Es) involved in creating strong brand.

Economic Assistance: The main challenge faced by the brand leaders is to focus on the short term returns. Brand is a long term asset, introduction of price; discount or freebie promotion for initial acceptance of the product may lead to brand dilution and failure in the long run.

Effect of Approving: There must be consistency in quality and performance, if not betterment so as to sustain the growing complexity of International market in terms of Consumer's changing tastes and multiplying competition. The company must continuously innovate and maintain good customer relations though their consumer touches points, so as to create brand loyalty among existing users.

Emotional Appeal: Emotional appeal is essential to communicate the Brand message. Consider the number of media options available to consumers - 200 or more television channels, Internet, Newspaper, magazines.

Effective Culture: Culture refers to how people in a society interact, what they believe. How they make decisions and what meanings they attach to certain representations. Cultures are not static, but develop through intergenerational and interpersonal learning and experience.

Economic, Legal and Political conditions: Condition implies the Economic, Legal and Political conditions prevailing in a foreign market. Law related to Advertising content, product specifications, distribution options, etc vary from one country to another. The Economic condition in UK made LG play down its tagline 'Life is Good' in Advertisements due to recent credit crunch.

Efficient distribution channel: Formation of distribution channel alliances in a foreign market. A distribution channel decision is vital and rigid, that it expensive to change, once decision is made.

What Makes A Strong Global Brand?

To create a strong a global brand and maximize brand equity, marketing manager must do the following-

- Understand brand meaning and market appropriate product in an appropriate manner
- Properly position the brand
- Provide superior delivery of desired benefit
- Employee a full range of complementary brand element and supporting marketing activities
- Embrace integrated marketing communications and communicate with a consistent voice
- Measure consumer perception of value and develop a pricing strategy accordingly
- Establish credibility and appropriate brand personality and imagery
- Maintain innovation and relevance for the brand
- Strategically design and implement a brand hierarchy and brand portfolio
- Implement a brand equity management system to ensure that marketing actions properly reflect the brand equity concept

CONCLUSION: As Indian companies seek to be major players in global markets, one of the key challenges they face is building global brands. Building brands is important — as wages rise with economic development, competing on cost alone may not be sustainable. While brands may

not necessarily translate into premium prices, they help companies gain higher market share in a crowded market place as they convey an assurance of quality and reliability. The brand strength depends on the perception of customers. Satisfied and loyal customers indicate positive perceptions of brand. In time when competition is getting powerful, it is imperative for the firm to seriously evaluate factors that are not only important in creating strong brand equity but also assist them in achieving customer satisfaction and loyalty. Branding is a major issue in product strategy. Branding is expensive and time-consuming, and can make or broke a product. The most valuable brands have a brand equity that is considered an important company asset. The best brand name suggest something about the product's benefits; suggest products qualities; are easy to pronounce, recognize, and remember; are distinctive; and do not carry negative meanings or connotations in other countries or languages. The marketing implementation may make or break a brand and is most vital as consumers actually experience the brand through advertising, promotions, purchase and after-sales service. Global marketers need to make a sustainable brand strategy which lists the character traits intended for the brand.

REFERENCES

- [1] Kyung Hoon Kim, Kang Sik Kim, Dong Yul Kim, Jong Ho Kim, Suk Hou Kang (2008): Brand Equity in Hospital Marketing, Journal of Business Research 61, 2008, 75-82.
- [2] Manoj Pandey & Dr. J.K. Raju (2009): Analyzing Relationship between Brand Perception and Customer Loyalty in Life Insurance Industry, The Journal–Contemporary Management Research, Vol.3, No 1, March 2009.
- [3] Simonin, Bernard L. & Julie A. Ruth (1998): Is a Company known by the Company it keeps? Assessing the Spillover Effects of Brand Alliances on Consumer Brand Attitudes, Journal of Marketing Research, 35, February 1998, 30-42.
- [4] Sweemey, Jillian C., Geoffrey N. Soutrar & Lester W. Johnson (1999), The role of Perceived Risk in the Quality-value Relationship International Journal of Research in Marketing 10, 1999, 23-45.
- [5] Tsiros, Micheal & vikas Mittal (2000), Regret: A Model of its Antecedents & Consequences in Consumer Decision making, Journal of Consumer Research 26, March 2000, 401-417.
- [6] Yoo, Boonghee, Naveen Donthy & Sungho Lee (2000), An Examination of Selected Marketing Mix Elements and Brand Equity, Journal of the academy of Marketing Science, 28(2), 2000, 195-211.

Generation gap

Prof Dr.S.K.Singh

Associate professor

Head of the dept of English

Adarsh Arts & commerce college

Desaiganj Dist- Gadchiroli

“Generation gap” is an expression adopted by the present and forthcoming generation to shield their irresponsible, negligent, dis-respectful and indifferent behaviour towards their elders. Generation gap has always been there since the dawn of civilization. This is nature far beyond human control. No two generation can ever come into existence at one and the same time. The word “generation” itself indicates a gap. There was a generation gap when you were born, when your father was born when your grandfather and then your great grandfather was born so what new about it?

The fact was fact is that we want to get rid of your responsibility towards our elders under the guise of Generation gap. Every day we hear of aged people out on the streets neglected in old age homes or committing suicide in despair. Parents shower all their attention, love and care on their children. But do the same children, when they grow up, return that affection? In the consumerish society of today where materialism is rampant, it is a thing of the past. Modern day pressures render people hard pressed for time. The breaking up of joint families and emergence of nuclear families add to the alienation felt by elders.

The problem of old age persons is not restricted to Indian society alone. It is a worldwide problem growing in magnitude every hour and every day on account of lowering of death rate, increased longevity of life and progress made in medical sciences. Generally elders are left to live for themselves because their children have no time to spare, Career, social, commitments and busy schedules come in the way.

Most people equate helping the old with financial support. But this is generally not what they need. Most of the elderly people have the financial ability to look after their material needs. What they really need is company love attention care and respect.

If we closely look into the cause of ever-widening gulf between the parents and their children we can easily conclude that it is not the generation gap but the growing influence of western culture which is based on materialism and is completely devoid of family feeling, where the institution of joint family does not exist. Lust for modernity in the form of western dress,

---

western music and pop dance etc. Lead our younger generation to adopt western cultures- Eastern and Western- that creates a difference between parents the their children not the sp called generations gap which has always been in existence.

The older generation seems to have contented itself with old values or with the lack thereof. These values are all but lost. Their meaning, their significance and their charm these seem to have been played out. A dreariness and a hollowness seem to characterize the old values. Matthew Arnold himself:

Wandering between two worlds, one dead,
The other powerless to be born.

T. S. Eliot's poem "The Hollow Men" is an unexaggerated portrayal of the moral crisis and the spiritual vacuum of modern times. And so is this poem "The Wasteland" We may take these as presenting the dreadful state of affairs created by the generation gap.

Indian culture teaches us to treat our elders with love and respect. This comes out of our value systems and close family ties. But modern day pressures render people hard pressed for time. The breaking up of joint families and the emergence of nuclear families lead to the alienation felt by the elders.

Indian culture teaches us not only to look after our children elders in our family too, be they parents, in-laws, uncles or aunts. The elderly persons should be considered an asset and we should set an example for our children by looking after our elders so that they may follow in our footsteps.

Admittedly, these values are taking a beating these days with a number of insidious influences creeping in. Remedy is easy. Proper guidance and control will weed out all that is undesirable and very soon the young ones will be back on the right track. We are a respectful people by nature, young or old. That makes it easier to accord our elders the respect and affection they deserve.

Elders need a lot of more love, attention, care and respect than what they are getting. What we do today for our elders is painfully muchless when compared to what needs to be done and what can be done.

One way, albeit a materialistic one, of ensuring that children look after their elders is that they should ensure that financial and property rights remain in their hands. In many cases the day the parents hand over these matters, the children neglect and sometimes even ill-treat them.

But financial ability to look after their material needs is not the real problem. The fact is that elders have either lost their friends and companions and what they really need is company.

Hence spending a little time with them in conversation, including them in outings or family functions and giving them the respect due to them will certainly help them feel like they are a part of the mainstream.

There should be a friendly relationship between the parents and their children let the younger lot enjoy elder's company. They should not see them as a hindrance in any way. There should be an atmosphere of friendliness and mutual understanding.

By and large, we do care for our elders simply because it is a value deeply ingrained within most Indians. However, the pressures of day-to-day living may pose a problem. It is just a Matter of looking deep within our hearts and resurrecting the buried feeling, making time for those who made all the time in the world for us.

The present situation needs to be rectified. We cannot afford to ignore the genuine problems our teenagers are facing to-day. In fact in any scheme of manpower planning, the problems of our teenagers must be seriously and sincerely looked into. Our first priority must be to wean our teenagers away from drug-addiction. Any delay in this matter will spell disaster for the whole society. The teenagers must not feel a neglected lot. They are our future hope and on them will devolve the responsibilities of governing the country. They need to be given correct guidance right from the start. There may be relief and guidance centres or bureaux for counselling. There is need for greater and greater employment generation. The educational system needs to be revamped in accordance with the realities of the modern times. The energy of the youth needs to be channelized into constructive channels. Avenues of part time employment during their study period should be explored. Last but not least, the country needs to adopt a fresh national youth policy which should take care of the needs, problems, hopes and expectations of the teenagers. Can we afford to neglect our hopes of the morrow?

References:

- Generation gap. (n.d.). Dictionary.com Unabridged. Retrieved March 30, 2015, from Dictionary.com website:
[http://dictionary.reference.com/browse/generation gap](http://dictionary.reference.com/browse/generation+gap)
- Furlong, A 2013
- Ramaa Prasad (1December 1992). *Generation Gap, a Sociological Study of Inter-generational Conflicts*. MittalPublications. ISBN 978-81-7099-351-3. Retrieved 7 June 2012.
- Slang and Sociability, Eble, Connie, Chapel Hill Press:University of North Carolina, 1996
- Kersten, Denise (15 Nov 2002). *"Today's Generations Face New Communication Gaps"*. USA Today.com. Retrieved 23 May 2012.
- Holson, Laura M. (9 Mar 2008). *"Text Generation Gap: U R 2 Old (JK)"*. The New York Times. Retrieved 23 May 2012.

भारतीय लोकशाही आणि विरोधी पक्षांची भूमिका

प्रा.डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय, राजुरा, जि. चंद्रपूर

rajmuddamwar@rediffmail.com

प्रास्ताविक :

आज जगात सर्वत्र लोकशाही शासन व्यवस्था प्रस्तापित झालेली दिसून येते. अनेक देशाने दुसऱ्या महायुद्धानंतर लोकशाही शासन व्यवस्था स्विकारलेली आहे. भारताला स्वातंत्र मिळाल्यापासून भारतात इंग्लंडच्या धर्तीवर सांसदीय लोकशाही शासन व्यवस्था स्विकारलेली आहे. लोकशाहीचे ब्रिद वाक्य अंतिम सत्ता ही जनतेच्या हातात असते. जगातील प्रत्येक नागरिकाला निवडणूकीच्या माध्यमातून सत्ता स्थापन करण्यासाठी मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. भारतीय संविधानाने सर्वच स्त्री-पुरुषांना म्हणजेच ज्यांनी वयाची 18 वर्ष पूर्ण केलेली आहे. अशाना मतदानाचा अधिकार बाहाल केला आहे. भारतीय लोकशाहीत सत्ता परिवर्तनाचे साधन म्हणून निवडणूकीकडे बघितल्या जाते.

भारतात सुरवातीपासूनच बहुपक्ष पद्धती अस्तित्वात आहे. भारतीय सांसदिय लोकशाहीचा आत्मा म्हणून राजकीय पक्षांकडे बघितले जाते. लोकशाही व्यवस्थेत दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक राजकीय पक्ष प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेत दिसून येतात. प्रत्येक देशाच्या सार्वत्रिक निवडणूकीत ज्या पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळालेला असतो तो सत्ता स्थापन करतो, तर त्यानंतर असलेला पक्ष हा विरोधी पक्ष म्हणून आपली भूमिका बजावित असतो. भारतात Salary and Allowances of Leaders of opposition in parliament Act 1977 नुसार सार्वत्रिक निवडणूकीनंतर विरोधी पक्ष म्हणून संसदेची अधिकृत मान्यता मिळविण्यासाठी त्या सभागृहातील पक्षाची संख्या त्यांना सभागृहाची सभा घेण्याइतपत पुरेशी असली पाहिजे. म्हणजेच सभेचा कोरम पूर्ण करण्याकरीता आवश्यक संख्या असली पाहिजे.

विरोधी पक्षाचा उदय :

विरोधी पक्षाची संकल्पना ही आधुनिक काळातील अतिशय महत्वाची संकल्पना मानली जाते. असे असले तरी प्राचीन काळात याचे पूरावे इतिहासात सापडतात. प्राचीन काळात जगात अनेक देशात राजेशाही व लोकशाही असल्याचे दिसून येते. इंग्लंड हा एक असा देश आहे की ज्याने लोकशाही व राजकीय पक्षाला जन्म दिलेला आहे. विरोधी पक्षाचा इतिहास इंग्लंडमध्ये अतिशय दीर्घ आहे. इंग्लंडमध्ये विरोधी पक्षाच्या विकासाचे मूळ राजा व सरदार यांच्या संघर्षात दिसून येतो. दक्षिण आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक देशात तसेच भारतातही सरकारला विरोध करून स्वातंत्र्याचे समर्थन करणारा विरोधी पक्ष स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात उदयास आला. 1885 मध्ये भारतात स्थापन झालेला राष्ट्रीय काँग्रेसने ब्रिटीश राजवटीत विरोधी पक्षाची भूमिका निभावून सरकारच्या ध्येय धोरणाला विरोध केला.

भारतीय लोकशाहीला स्थिरता प्राप्त करून देण्यासाठी विरोधी पक्षाचे अस्तित्व सर्वमान्य झाले आहे. सांसदिय शासन पद्धतीत विरोधी पक्षांना संसदेत व संसदेबाहेर विविध कार्य करावे लागतात. विरोधी पक्ष नेत्याच्या नेतृत्वाखाली सरकारच्या ध्येय

धोरणावर टिका करणे व जनतेला जागृत करण्याचे काम करावे लागते. लोकहिताचे निर्णय घेण्यास सरकारला भाग पाडावे लागते. अशा प्रकारे विरोधी पक्षाला अनेक कामे करावी लागतात.

भारतातील पक्ष पद्धतीचे बदलते स्वरूप :

स्वतंत्र भारतात 1952 ला पहिली सार्वत्रिक निवडणूक पार पडली. त्यावेळेस विरोधी पक्षाला फारसे महत्व नव्हते. परंतु 1967 नंतर भारतातील राजकीय पक्ष पद्धतीचे स्वरूप बदल गेले. पंडित नेहरूंच्या मृत्युनंतर काँग्रेसच्या नेतृत्वात फुट पडली. 1967 च्या निवडणूकीआधी व निवडणूकीनंतर राज्यस्तरावर अनेक गट काँग्रेस बाहेर पडले. पंजाब, बिहार, ओरिसा, केरळ, पश्चिम बंगाल, मध्य प्रदेश, तामिलनाडू, उत्तर प्रदेश इत्यादी राज्यात फुटीर गट व काँग्रेसेतर पक्ष यांच्यात युती होवून युती सरकार स्थापन झाले. तसेच राष्ट्रपती पदाच्या निवडणूकीत 1969 साली काँग्रेसचे राष्ट्रीय व संघटना असे दोन गट पडले. त्यात काँग्रेस, जनसंघ, समाजवादी, स्वतंत्र या पक्षांनी राष्ट्रीय काँग्रेसला भरघोष यश प्राप्त करून दिले, व इंदिरा गांधीचे श्रेष्ठत्व सिद्ध झाले.

1971 ते 1977 या काळात भारतीय राजकीय पक्षात फार मोठे बदल घडून आले. काँग्रेस कार्यकारणी व अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या सभासदांची संख्या कमी झाली. तसेच जयप्रकाश नारायण यांनी 1974 पासून चालविलेल्या भ्रष्टाचार विरोधी आंदोलनात अनेक विरोध पक्ष सामील झाले, आणि 1977 च्या निवडणूकीआधी समाजवादी, स्वतंत्र, संघटना काँग्रेस, भारतीय लोकदल आणि जनसंघ तसेच जगजीवनराम यांचा लोकशाही काँग्रेस पक्ष एकत्रित येवून नवीन जनता पक्षाची स्थापना केली. 1977 च्या निवडणूकीत काँग्रेसचा पराभव करून हा जनता पक्ष सत्तेत आला. त्यानंतर 1979 मध्ये हा पक्ष फुटून त्यातून लोकदल पूर्वीचा क्रांतीदल व समाजवादी बाहेर पडला. 1980 च्या निवडणूकीत भारतीय जनता पक्ष व जनजीवनराम यांचा समाजवादी पक्ष जनता पक्षातून बाहेर पडले.

गेल्या 2009 च्या लोकसभा निवडणूकीत काँग्रेस 206, भाजप 116 या दोन प्रमुख राष्ट्रीय पक्षांनी लोकसभेच्या एकूण 543 जागांपैकी 322 जागा जिंकल्या. याचा अर्थ असा की लोकसभेच्या 221 जागा ह्या विरोधी पक्षांकडे राहिल्या. 2014 च्या लोकसभेच्या झालेल्या निवडणूकीत एकतर्फी निकाल लागल्याचे दिसून येते. म्हणजेच भारतीय जनता पक्षाला सर्वाधिक जागा मिळाल्या असून गेल्या दोन दशकातील सर्वात मोठा बदल असल्याचे दिसून येते. याच निवडणूकीत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला फार कमी जागा मिळाल्या असून या निवडणूकीत विरोधी पक्ष म्हणून कोणताही एक पक्ष प्रभावी असल्याचे दिसून येत नाही. आणि म्हणून अलिकडच्या काळात विरोधी पक्षाचे महत्व भारतीय राजकारणात नगण्य स्वरूपाचे झाले आहे. या पूर्वीचा इतिहास बघता प्रत्येक वेळेस विरोधी पक्ष प्रबळ विरोधी पक्ष म्हणून अस्तित्वात होते. त्यामुळे सत्ताधारी पक्षाला कोणतेही निर्णय घेत असताना विरोधी पक्षाला विश्वासात घेणे महत्वाचे होते. परंतु अलीकडे झालेल्या सत्ता परिवर्तनामध्ये भारतीय मतदारांना सुध्दा महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे.

लोकशाहीत विरोधी पक्षांचे महत्व :

भारतीय सांसदिय लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष यांच्यात तात्वीक आधारावर मतभेद असले तरी दोन्ही पक्षाची भूमिका लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी अतिशय महत्वाची असते. सत्ताधारी पक्षाला आपली सर्व कार्य संविधानानुसार चालविण्यासाठी विरोधी पक्ष जाणीव करून देत असतात. तसेच सत्तेचा गैरवापर होवू नये यासाठी सुध्दा जागृत असतात. आज अलिकडच्या काळात विरोधी पक्ष पूढील मार्गाने सत्ताधारी पक्षावर आपली नजर ठेवते. त्यात स्थगन प्रस्ताव मांडणे, लक्षवेधी सुचना, अर्धा तास चर्चा, प्रश्न उत्तरे, तारांकीत व अतारांकीत प्रश्न अल्पसुचना प्रश्न, कपात सुचना, अंतीम

आठवडा प्रस्ताव मांडणे, अविश्वास ठराव, विधेयकावर चर्चा, अर्थसंकल्पावर चर्चा, शून्यप्रहार महत्वाच्या विषयावर चर्चा घडवून आणणे, महिला, युवक, विद्यार्थी, शेतकरी, अनुसूचित जाती/जमाती, अल्पसंख्याक अशा विविध समाज घटकांना संघटीत करून किंवा मेळाव्याचे आयोजन करून आपल्या विविध मांगण्या मंजूर करण्यासाठी सत्ताधारी पक्षावर नियंत्रण ठेवते.

अशा प्रकारे भारतीय सांसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाला अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. म्हणूनच आधुनिक लोकशाहीचा आधारस्तंभ म्हणून विरोधी पक्षाकडे बघितले जाते की ज्यामुळे सत्ताधारी पक्षावर विविध मार्गाने जनतेच्या हातात असलेल्या मतदानाच्या माध्यमातून पूढील निवडणूकीत आपल्याला जास्तीत जास्त मते मिळविण्यासाठी प्रयत्नशील असतात.

संदर्भग्रंथ :

- 1) भारताचे स्वातंत्र्य 50 वर्षांचा मागोवा, डॉ. भा.ल. भोळे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, 2012
- 2) भारताच्या सांसदीय लोकशाहीची अग्निपरीक्षा, माधव गोडबोले, राजहंस प्रकाशन, पुणे, 2012
- 3) महाराष्ट्रातील सत्ता संघर्ष राजकीय पक्षाची वाटचाल, सुहास पडशीकर, समकालीन प्रकाशन, पुणे, 2007
- 4) भारतीय संसद : विपक्ष की भूमिका, सुभाष कश्यप, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली, 1998
- 5) भारतीय राज्यशासन, बी.बी. पाटील, फडके प्रकाशन, पुणे, 2007
- 6) दै. लोकमत 30 एप्रिल 2013
- 7) भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, डॉ. भा.ल. भोळे, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, 2010

तुकारामांचा समताधिष्ठित मानवतावादी दृष्टिकोन

प्रा. संतोष सदाशिव देठे

मराठी विभाग प्रमुख

श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, राजुरा, जि. चंद्रपूर

डॉ. इसादास भडके

एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर

संत तुकारामांच्या साहित्याची मानवतावाद, जीवनवाद आणि परिवर्तनवादी विचार ही प्रमुख दिशा आहे. त्यांच्या अभंगवाङ्मयात नवजीवन निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आहे. समाजातील विघातक रूढी, परंपरा यांच्या रोगापासून समाजजीवनाला मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. संत तुकारामांना अखिल मानव जातीच्या कल्याणाची चिंता होती. त्यांच्या विचाराला, मानवतावादाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. त्यांनी मानवी समाजात मानवतावादी बीजे रुजली पाहिजे यासाठी प्रयत्न केले. “समाज हा व्यक्तिकरिता नसतो व्यक्ति समाजाकरिता असतात. व्यक्तिचाच समाज बनलेला असतो. आपल्या कुटुंबासाठी जसा माणूस झटतो तसाच समाज, देश, राष्ट्र व अखिल मानवाच्या सुखसोयीकरिता झटणे त्यालाच मानवतावाद म्हणतात.”^१ ज्या समाजात आपण जन्म घेतला तेव्हा सामाजिक बांधिलकी, सामाजिक ऋण स्वीकारून आपण त्या समाजाचे काहीतरी देणे लागतो ही जाणीव ठेवून प्रत्येक मानवांनी फुल नाही फुलाची पाकळी देणे हे प्रत्येक मानसाचे कर्तव्य असते. संत तुकारामाची खरी प्रतिमा त्यांच्या अभंगातून दिसून येते. ही प्रतिमा त्यांच्या प्रत्यक्ष जीवनानुभव व सभोवतालच्या परिस्थितीतून साकार झालेली आहे. “संत तुकाराम सामान्यांना समजणारे आणि समजून घेणारे संत आहेत. त्यांचे अक्षरधन माणसाला माणूस म्हणून उभे राहण्याचे सामर्थ्य आहे. माणुसपण जगण्याचा सुलभ मार्ग दाखविणारे आहे.”^२ संत तुकारामांनी उपेक्षितांच्या जीवनाला एक नवा आयाम दिला. अस्वस्थ समाजाच्या दुःख, वेदना, अन्यायग्रस्त जीवनाचे वास्तवदर्श त्यांनी प्रभावीपणे आपल्या साहित्यातून मांडले. त्यांचा मानवतावाद समाजाच्या आशा-आकांक्षा स्पष्ट करणारा आहे. आपण ज्या समाजात राहतो त्या समाजातील दैन्य, दारिद्र्य व दुःख हे आपले आहे ही मानवतेची जाणीव त्यांनी आपल्या अभंगातून व्यक्त केलेली आहे. तुकारामांचे काही अभंग अभ्यासले म्हणजे आपणांस त्यांचा साम्यवादी, समाजवादी पिंड कसा मानवतावादी दृष्टिकोनावर पोसला गेला आहे याचा प्रत्यय आल्यावाचून राहत नाही. काळ बदलला, परिस्थिती बदलली असे आपण म्हणत असलो तरी प्रत्येक काळात शोषण करणारी व त्याच समर्थन करणारी व्यवस्था दिसून येते. बदलत्या काळानुरूप शोषणाचे स्वरूप व त्याची कार्यपद्धती बदलेली असते. सामाजिक विषमतेचा प्रश्न हा केवळ वर्तमान काळातील नाही तर पिढ्यान्-पिढ्या चालत आलेला सनातन प्रश्न आहे. समाजातील ही विषमता नष्ट करून समानता प्राप्त करायची असेल तर समाजातील सर्वसामान्यांनी एकत्रित येऊन वाईट प्रवृत्तीशी संघर्ष करणे अतिशय महत्वाचे आहे म्हणूनच संत तुकारामांना व्यक्तिपेक्षा प्रथम समाजमन श्रेष्ठ वाटत होते.

संत तुकारामांच्या साहित्यातून तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिकतेचे दर्शन प्रामुख्याने पहायला मिळते. जो समाज रूढी, परंपरेच्या दरीत पडलेल्या आणि त्याला त्यातून मुक्त करू पाहणारा संत तुकारामांचा क्रांतीकारक विचार, त्यांच्या शब्दांतून व्यक्त होणारी क्रांतीकारक भावना तर कधी प्रज्ञावंत समाज सुधारकाची भूमिका त्यामुळे त्यांच्या साहित्याचे आसमंत आपणांस तेजाळलेले वाटतात. “सामाजिक नीतीमतेचे एक आदर्श उदाहरण स्वतःच्या आचार-विचारांनी समाजापुढे ठेवतो. स्वतः स्वतःचा शिल्पकार होतो. स्वतःच स्वतःचे जीवन घडवितो. तुकारामांच्या

जीवनदृष्टीचा हाच खरा इत्यर्थ आहे.”^३ संत तुकारामांनी आपल्या अनुभवातून व चिंतनातून आपली मते आपल्या साहित्यातून व्यक्त केली आहेत. सर्वांना समतेने जीवन जगता आले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असल्यामुळे उच्चनीचतेवर आधारलेली हिंदधर्माची चौकट त्यांना मान्य नव्हती. हिंदू धर्मातील चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, स्वार्थकेंद्रित वृत्ती, कर्मकांड व अंधश्रद्धा यामुळे सामान्य माणसाची जी पिळवणूक होत होती. त्यामुळे तुकाराम अत्यंत व्यथित व अस्वस्थ व्हायचे. विशिष्ट वर्गात स्वतःला उच्च किंवा श्रेष्ठ म्हणून घोषित कराव नि इतरांना हीन, कनिष्ठ व नीच लेखावं ही मानसिकता तुकारामांना घृणास्पद वाटत होती. समाजाच्या विकृत मानसिकतेवर कोरडे ओढून कर्मकांड, सोवळे—ओवळे, अनावश्यक व्रतवैकल्य आणि रूढी—परंपरा म्हणजे धर्म हे समीकरणच त्यांनी खोडून टाकले होते. सत्याशिवाय दुसरा धर्म नाही. धर्म म्हणजे प्रेमभावना, सत्यावर आधारलेला कोणताही व्यवहार हा प्रेमाशिवाय शक्य नाही. “मानवधर्म म्हणजे माणसाला माणसाप्रमाणे वागविणे होय. आज माणसात हे माणुसपण नष्ट होत चालले आहे. तेव्हा मानव धर्माचे पुनरुज्जीवन करून नवीन पिढीला धर्मातील, जातीजातीतील संघर्षापासून दूर ठेवणारे व मनुष्य मग तो कोणत्याही धर्माचा, पंथाचा, जातीचा, संप्रदायाचा आहे याचा विचार न करता, तो स्त्री आहे की पुरुष याचाही विचार न करता केवळ मनुष्य म्हणून त्याच्याकडे पाह्या हीच मानवधर्माची शिकवण आहे.”^४ समाजातील ढोंगीसाधु, दांभिक संत, पाखंडी लोक सामान्य लोकांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा कसा घेतो याचे मोठे विदारक चित्र तुकारामांनी समाजापुढे रंगविले आहे. मनात प्रेम असल्याशिवाय आपण दुसऱ्याचे मन समजू शकत नाही. जेव्हा मनात प्रेम असते तेव्हाच व्यक्ति—व्यक्तीत परस्पर आणि सुसंवादी संबंध निर्माण होतात. जीवनाची नवीन मूल्ये निर्माण होतात. जीवनाच्या विविधतेचा, सुक्ष्मतेचा आणि सखोलतेचा साक्षात्कार होतो म्हणजेच माणसांनी आपले संबंध चांगले ठेवले तर समाजात नवचैतन्य निर्माण होते. तुकारामाचा विरोध विषमाधिष्ठित शोषणाला व लोकांच्या मानसिकतेवर होता. समाजकटकांनी मानसिकतेच्या भुताच षड्यंत्र किती योजनाबद्ध पद्धतीने रचून समाजातील भोळ्या—भाबड्या लोकांवर लादण्याचा प्रयत्न केला होता. सर्वसामान्य लोकांवर होणारा अन्याय, अत्याचार, शोषण यावर कठोर भूमिका घेऊन तुकारामांनी आपल्या ऐहिक आणि पारमार्थिक उद्धाराचा, आपल्या अस्तित्वाचा आणि अस्मितेच्या रक्षणाचा मार्ग आपल्या वाणीतून व करणीतून समाजाला दाखविला आणि खोट्या गोष्टीचा निषेध करून खऱ्या अर्थाने समताधिष्ठित मानवतावादी दृष्टिकोन समाजाला सांगितला.

जातीभेदाचा आणि धर्मभेदाचा धक्कार करून मानवी समतेचा पुरस्कार करणारा महान संतकवी म्हणजे तुकाराम! संत तुकारामांनी केलेल्या समताधिष्ठित मानवतावादी कार्यामुळे समाजात सुधारणाच घडून आली असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. “कवी म्हणून तुकारामाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. शिवाय सर्व प्रकारच्या मानवी प्रसंगाचा व परिस्थितीवरचा महान भाष्यकार म्हणूनही तो थोर वाटतो.”^५ संत तुकारामांचे तत्वज्ञान हे जीवनाभिमुख असून मानवता हाच त्यांचा केंद्रबिंदू होता. मानवधर्म हाच सर्वश्रेष्ठ आहे हे त्यांनी आपल्या साहित्यातून पटवून दिले. मानवमुक्तीचा उद्घोष करणारा तुकाराम एक थोर समाजसुधारक होता म्हणून त्यांनी मानवी मनाचा सखोल अभ्यास केला. ‘जे का रंजले गांजले। त्यासी म्हणे जो आपुले। तोचि साधु ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा’ (२०६५) संत तुकारामाचा हा अभंग मानवतावादी दृष्टिकोनाचा परिचय करून देणारा आहे. तसेच तो सामाजिक समतेकडे घेऊन जाणारा आहे. जे लोक समर्पित भावनेने जगतात आणि सर्वांची सेवा करतात त्यांनाच अमरत्व प्राप्त होते. समाजात असंख्य दुःखी, पीडित लोक असतात. त्यांची सेवा करावी. त्यांच्या दुःखात सहभागी व्हावे. त्यांचे दुःख आपले दुःख मानावे. व्यक्ति—व्यक्तीत मतभेद करू नये. सर्व मानव एक आहे ही भावना जागृत करावी. असा प्रत्येक माणसांनी विचार केला तर समताधिष्ठित मानव समाजाची उभारणी होण्यास अजिबात वेळ लागणार नाही. हा मानवतावाद

तुकारामांनी लोकांना सांगितला. “ज्यांच्या अंतःकरणात दुःखी, कष्टी माणसांच्या बदल कळवळा असतो, त्यांना संकटातून बाहेर काढण्याची माणुसकी असते ती माणसे स्वतःचा जीव धोक्यात घालूनही अनेक प्रकारच्या पीडा सहन करून इतरांना मदत करण्यासाठी धावतात. तुकारामही याच पद्धतीने आपले सगळे आयुष्य जगले.”^६ संत तुकारामांनी मानवतावादी भावनेने आपले जीवन समाजाप्रती वाहून घेतले. आपल्या आयुष्याचा त्यांनी कधीच विचार केला नाही. मग आपण, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने समाजाप्रती प्रेम, आपुलकी, सहानुभूती कांदाखवू नये? पण असे होतांना दिसत नाही. समाजाच्या व देशाच्या हितासाठी आपण त्याग केला पाहिजे. आपले समाजाप्रती कर्तव्य असायला पाहिजे. हे कर्तव्य प्रामाणिकपणे केले पाहिजे. पशुच्या जीवनापेक्षा माणसाचे जीवन केव्हाही सातपटीने उच्च दर्जाचे आहे. मनुष्याला वाचा, इच्छा, मन याची देणगी लाभली आहे. पशु फक्त आपल्या खाण्याकडे म्हणजेच आपल्या कर्माकडेच लक्ष देत असतो. आपण फक्त आपल्या कर्माकडे लक्ष न देता सेवाबुद्धि धारण करावी. ज्यावेळी मनात सेवाभाव जागृत होतो त्यावेळी मनुष्याचा अहंकार गळून पडतो. समर्पणभाव जागृत होऊन परोपकारी भावना जागृत होते आणि इतरांबद्दल आपुलकी निर्माण होते.

मनुष्य जीवन हे सर्वोत्तम आहे. संत तुकारामांनी मानवतावादी संस्कृतीच पुर्ननिर्माण करण्यासाठी मानवसमाजाला माणुसकीच ज्ञान दिले. आपण पशुप्रमाणे कर्माकडेच लक्ष दिले तर पशु आणि मानव यात काहीही फरक राहणार नाही. सहानुभूतीपूर्वक समाजातील सर्व लोकांच्या सुखदुःखाशी समरस होणे म्हणजेच मानवता होय. “तुकारामाची शिकवण ही केवळ तत्कालीन जनसामान्यांसाठी किंवा उच्चभ्रु लोकांसाठी नव्हती, तर सर्वव्यापक आणि सर्वसमावेशक होती. ते मानव्याचे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या विचारधारेला मानवतावादी विश्वव्यापक मूल्यांचे अधिष्ठान होते.”^७ समाजात राहतांना व्यक्तीने व्यक्तिनिष्ठ न राहता समुहनिष्ठा जोपासली पाहिजे. आज माणूस माणसाला विसरत चालला आहे. मानवताच त्यांच्या अंगी राहिली नाही. प्रत्येक व्यक्ती जर दुसऱ्याच्या सुखासाठी धडपड करू लागतील तर या जगातील द्वेष, ईर्ष्या, हेवेदावे या सऱ्या भावना नष्ट होतील आणि जिकडे—तिकडे मांगल्याचे, स्नेहाचे वातावरण पसरेल. असा विचार करण्याची आज नितांत गरज आहे. नाहीतर आज आपल्या हातून काही विपरीत होईल आणि त्याचा प्रतिकूल परिणाम वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावर पडल्याशिवाय राहणार नाही. जीवन हे नाशीवंत आहे. प्रत्येकालाच एक दिवस जगाचा निरोप घ्यावा लागणार आहे. काळ नेहमी बदलत असतो. तो कोणाच्या स्वाधीन नसतो. आज आपण पाहतो मनुष्य वासनेच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. आज स्वार्थवृत्ती वाढलेली आहे. ‘क्षणोक्षणी हाचि करावा विचार। तरावया पार भावसिंधु। नाशीवंत देह जाणार सकळ। आयुष्य खातो काळ सावधान’ (३४७०) हा संत तुकारामाचा विचार मानवजातीच्या हितासंबंधीचा आहे. म्हणून प्रत्येक मानवांनी क्षणाक्षणाला चांगला विचार करणे काळाच्या दृष्टिने हितावह आहे. यातच आपल्या जीवनाचे सार्थक आहे. भविष्यात सुंदर अशा मानवतावादी समाजाची जडणघडण होण्यासाठी तुकारामाचे विचार आजही खऱ्या अर्थाने महत्वपूर्ण वाटतात.

‘चाकरी वांचून। खाणे अनुचित वेतन। धणी काढोनियां निजा। करील ये कामेची पूजा। सांगे तरी तुका। पाहा लाज नाही लोका’ (३९९८) या अभंगात तुकाराम मनुष्याचे आद्य कर्तव्याबद्दल जाणीव करून देतात. प्रस्तुत अभंग हा मानवजातीला प्रेरणादायी ठरणारा आहे. कुठलीही सेवा न करता मेवा खाणे अयोग्य आहे. चांगले काम केले तर कोणीही संतुष्ट होतो. काही लोक काम न करता वेतनाची अपेक्षा धरतात. असे लोक आजही आपणांस समाजात दिसतात. अशा आळशी प्रवृत्तीचे लोक जीवनात अग्रेसर होत नाही. यश हे एका रात्रीत मिळत नाही. त्यासाठी वर्षानुवर्ष जिद्दीने, चिकाटीने, अविश्रांत धडपड करावी लागते. “तुकोबाची शिकवण कालनिरपेक्ष आहे की, ज्यांची समाजाला नितांत गरज आहे. समाजातील प्रत्येक घटक जबाबदार, कर्तव्यनिष्ठ आणि निस्वार्थी नसेल

तर समाज रसातळाला जातो हे ओळखून त्यांनी आपल्या कीर्तनात नीतीच्या संवर्धनावर भर दिला. संत तुकारामांनी आपल्या अभंगवाणीतून व्यक्त केलेला मानवतावादी दृष्टिकोन वारकरी संप्रदायाचा प्राण आहे.”^८ आज काही काम न करता ऐतखाऊ वृत्ती वाढलेली आहे. लुबाडणे, फसविणे हा धंदाच होऊन बसला आहे. त्यात थोडे फार समाधान वाटेल पण खरा आनंद प्राप्त होणार नाही. खरा आनंद कशात असतो? जो सतत परिश्रम करून जे मिळवितो तोच सुखाचा गंध चाखत असतो. आपण केवळ सुखाच्या गंधाने सुखाहून न जाता दुसऱ्याला सुख कसे देता येईल हा प्रयत्न केला पाहिजे. इतर मानसाला सुख झाल्याने पाहून आपल्या मनालाही एकप्रकारचे दिव्य सुख मिळेल यात शंका नाही. स्वतःचे आणि समाजातही वातावरण सौंदर्याने भारलेले राहिले पण आज अशा वृत्तीचा न्हास झालेला दिसतो. “तुकोबांच्या विचारधारेला मानवतावादी मूल्यांचे अधिष्ठान असल्यामुळे त्यांचे आवाहन विशिष्ट परिस्थितीत आणि काळातच होऊ शकले असे नसून सार्वकालीन आहे.”^९ संत तुकाराम मानवतावादी म्हणून किती निर्भय, परखड व स्पष्ट वक्ते होते ह्याची जाणीव आपणांस होते. ऐतखाऊ, कामचुकार वृत्ती धारण करणाऱ्या लोकांना किती शोभा देतात हे त्यांनीच ठरविले पाहिजे. आपल्यामुळे लोकांचे जीवन अंधःकारमय होणार नाही अशी काळजी घेणे आवश्यक आहे. छळ, कपट, अरेरावी व खोटेपणा या मार्गांनी मोठे होण्याचा कदापिही प्रयत्न करू नये. समाजाची उचित सेवा, वाममार्गांनी पैसा न जुळविणे हाच माणसाचा खरा धर्म आहे असे तुकाराम सांगतात.

ओले मूळ भेदी खडकाचे अंग। अभ्यासी सांग कार्यसिद्धी॥

नव्हे ऐसें कांही नाही अवघड। नाही कईवाड तोचवरि॥

दोरे चिरा कापे पडिला कांचणी। अभ्यासें सेवनी विष पडे॥

तुका म्हणे कैचा बैसण्यासी ठाव। जठरी बाळा वाव एकाएकी॥ (३५८१)

हा तुकारामाचा अभंग प्रत्यनवादाशी निगडित आहे. मानवी जीवनात प्रयत्नच सर्वोत्तम उपाय आहे. ‘प्रयत्नांती परमेश्वर’ हेच मनुष्य जीवनाचे अंतिम सत्य आहे. आज आपण पाहतो प्रयत्न न करता आळसात लोळणारे लोक जास्त दिसतात. अशा लोकांना हा तुकारामांचा विचार मानवतेच्या दृष्टिकोनातून नक्कीच प्रेरणादायी स्वरूपाचा आहे. मुळ ओले असले म्हणजे खडकाचे अंग फोडून बाहेर निघते. अभ्यासाने सर्व कार्याची सिद्धी होते. साध्य होत नाही अशी कोणतीही अवघड गोष्ट नाही. आपण निश्चयच केला नाही तोपर्यंत अडचणी येणारच. दोराच्या घासणीने दगडसुद्धा कापला जातो. सवयीमुळे विषय सेवन केले तर पचनी पडते. नऊ महिन्याच्या मुलाला आईच्या उदरात सुरूवातीला बसण्याची जागा असते काय? ते मुल जसजसे वाढत जाते तसतशी त्याला जागा मिळत असते. मुळात जर ताकद असेल तर खडकच काय त्यापेक्षाही कठीण वस्तुला फोडून पुढे जात असते. म्हणजेच प्रयत्नाने सर्व कार्याची सिद्धी होते. याप्रमाणे माणसात सामर्थ्य, धैर्य असेल तर त्याला ह्या जगात काही कठीण नाही. निश्चय केला तर सर्व अडचणी आपोआप दूर होतात. खडक कठीण असूनही मूळ आपल्या प्रयत्नांनी खडकावर विजय मिळवितो. मग माणसाला, आपल्याला काय शक्य आहे? वृक्षांच्या मुळाप्रमाणे मनुष्याने आपले कार्य करावे. कपटाने, धूर्तपणाने धन, दौलत जमा न करता प्रयत्नांनी मिळविलेल्या धनाला समाजात योग्य किंमत असते.

ऐसे कुळीं पुत्र होती। बुडविती पूर्वजा॥

चाहाडी चोरी भांडवला। वाटां आला भागासी॥

त्याचियाने दुःखी मही। भार तेही न साहे॥

तुका म्हणे ग्रामपशु। केला नाश आयुष्या॥ (२९९३)

प्रस्तुत अभंगात संत तुकारामांनी पुत्राविषयी जो विचार मांडला आहे तो आजच्या परिस्थितीत महत्वाचा आहे. तसेच समताधिष्ठित मानवतावादाकडे घेवून जाणारा वाटतो. काही कुळामध्ये असे दृष्ट पुत्र

जन्माला येतात आणि आपल्या पुर्वजाना बुडवितात. चहाडी, चोरी करणे हे भांडवल त्यांच्या वाट्याला आले असते. त्यांच्यामुळे पृथ्वी दुःखी होते. त्यांचा भार तिला सहन होत नाही. आपल्या आयुष्याचा नाश करणारे हे पुत्र तुकारामाला केवळ ग्रामपशुच वाटतात. आज आपल्या समाजात असे काही पुत्र निपजत असतात की, बापाला बाप म्हणावयास त्यांना लाज वाटत असते. त्यांच्या उपद्रवाने त्यांच्या कुटुंबावर, परिवारावर विपरित परिणाम होतात. चहाडी, चोरी, निंदा केल्याशिवाय त्यांना करमत नाही. त्यांच्या वागण्याने समाजालाही त्रास होतो. प्रत्येक मुलांनी आपल्या आई—वडिलांचा नावलौकिक कसा वाढविता येईल ह्याकडे लक्ष द्यावे. आपल्या वर्तनात सुधारणा घडवून आणावी. आपल्या घराण्याला, कुटुंबाला आपल्यामुळे अपमानित व्हावे लागणार नाही असा विचार करणे महत्वाचे आहे. प्रत्येकांनी आपले आई—वडिल देव मानून त्यांची सेवा करणे हे कोणत्याही पुत्राचे कर्तव्य आहे. जीवनात चहाडी, चोरी, निंदा ह्याला महत्त्व नाही, तर जीवनात शांतीला महत्त्व आहे. शांती हीच मनुष्याला विकासाकडे नेत असते. 'शांती परते नाही सुख। ये अवघेचि दुःख' (३५३६) शांती ही माणसाला सुख समाधान प्राप्त करून देते. वाईट प्रवृत्तीने वागल्यास तुम्हाला नेहमी दुःखातून वाटचाल करावी लागेल म्हणून माणसाने शांतीने जीवन जगावे. अशांती मनुष्याचे विकार, रोग वाढविण्याचे कार्य करते. शांतीनेच मनुष्याचा सर्वांगीन विकास होतो. संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून जो महत्त्वपूर्ण उपदेश सांगितला आहे तो सर्वसामान्य, गोरगरीब, पिडलेल्या लोकांसाठी खरा मार्गदर्शक ठरतो. एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तिबरोबर कसे वागावे, माणुसकीच्या, मानवतेच्या दृष्टिकोनातून कोणकोणती नीतीबंधने पाळावीत हेच तुकारामांनी समाजाला शिकविले. हाच त्यांच्या शिकवणूकीचा मुख्य उद्देश होता.

“रंजल्या—गांजल्यांना पोटाशी धरून प्रेम आणि वात्सल्याची उधळण करणारा, प्रसंगी कठोर आणि परखड बनून जीवनभाष्य करणारा जनात जनार्दन शोधून मानवतेची दाही फिरवणारा तुकाराम महाकवी होता.”^{१०} जगाच्या कल्याणासाठी संतानी आपला देह चंदनाप्रमाणे झिजविला आहे. स्वतःच्या देहाची संतानी अजिबात चिंता केली नाही. सेवेत प्रामाणिकपणा, कर्तव्यनिष्ठता, तत्परता, सामाजिक सहकार्य आणि आत्मियता या गुणवैशिष्ट्यांचा समावेश असेल तर आपली सेवा साक्षात ईश्वराची सेवा घडू शकते. हे संतानी आपल्या आचरणातून दाखवून दिले. याप्रमाणे समाजातील लोकांनी दीन—दुबळ्यांवर उपकार केले पाहिजे. प्राणीमात्रांवर दया करणे हे मनुष्याच्या जीवनाचे सुत्र आहे. ईश्वराची भक्ती करण्यात जात—पात, कुळ—वंश आड येत नाही. भक्ती करण्याची प्रत्येकाला स्वातंत्र्य आहे. त्यांच्यामुळे सर्व भक्त समान आहे. 'दीपाचिये अंगी नाही दूजा भाव। धणी चोर साव सारिखेचि' (११३९) दिव्याच्या ठिकाणी दुजाभाव नाही. मालक, चोर आणि सज्जन यांना सारखाच प्रकाश देतो. त्याचप्रमाणे ईश्वराचेही आहे. माणसानीच असा भक्तीच्या दारात दुजाभाव कां पाडावा? एकमेकांना साहाय्य करणे हीच खरी मानवता आहे. “त्यांनी लोकसेवेसाठीच 'कीर्तन' ह्या साधनाचा अचूक वापर केला. त्यातून लोकजागृती करण्यास प्रारंभ केला. यामागे कळवळा तर होताच पण त्याचबरोबर आत्मप्रचिती होती. प्रथम स्वतः अनुभवून मगच ते नीतीकाव्य बोलू लागले. ते त्यांच्या कीर्तनातून, अनीतीमान बनलेल्या समाजाला नीती सांगण्याची गरज होती. दंभात गेलेल्या समाजाला सत्यप्रीती जाणवून घ्यायला हवी होती. भरकटलेली मने स्थिर करायला हवी होती. विशेष म्हणजे लोकांनाच लोककल्याणाचा मार्ग दाखवून घ्यायला हवा होता. त्यासाठीच तुकोबांच्या अंतरात्म्याची तडफड सुरू झाली ही तडफड म्हणजेच त्याचे जागे झालेले संतत्त्व होय.”^{११} म्हणजेच जीवनात चांगला स्वभाव, चांगले विचार आणि चांगले वर्तन अंगी बाळगणे माणसाच्या हाती असते. जीवनात जे उदात्त असते ते सहजपणे कधीच मिळत नाही. त्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न करावे लागतात. संत तुकारामांनी जनसामान्यांचे जीवन प्रत्यक्ष जवळून पाहिले असल्यामुळे त्यांच्या व्यथा—वेदनांची त्यांना जाण होती. समाजात प्रचलित असलेली चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, कर्मकांड व अंधश्रद्धा यातून निर्माण झालेली विषमता,

लोकांचे शोषण याचे दुष्परिणाम किती दुरगामी स्वरूपाचे असते याची जाणीव त्यांना होती. त्या कशा नाहीशा करता येईल यावर विधायक उपयोजनाही त्यांनी आपल्या अभंगातून सांगितल्या आहे.

आज आपण पाहतो सर्वसामान्य माणसे एखाद्या गोष्टीत यश, कीर्ती मिळाली म्हणजे व्यर्थ अहंकार बाळगतो. संपत्ती, धनदौलत, प्रतिष्ठा याचा आपणास गर्व येतो. यश आणि कीर्तीचा गर्व निर्माण झाला म्हणजे माणसाच्या अधोगतीला प्रारंभ होतो हे आपल्याला समजत नाही. म्हणून ज्ञान, विनम्रता आणि आर्जवता याचा समन्वय जीवनात घडवून आणला पाहिजे. जीवन जगण्याचा एक संयम, समाधानी, समत्व व मानवतावादी दृष्टिकोन तुकाराम इथे मांडत आहेत. “संत आपल्या विशाल हृदयात जोपासलेली स्वप्ने जगाला देतात. नवा जीवनधर्म सांगतात. लोकमत जागवतात. सामान्य माणूस आपला दिवस फक्त घालवित असतो. त्यांच्यापुढे ध्येय काहीच नसते. तो फक्त प्रवाहित झालेला असतो. जीवनाचे सार्थक काय याची तर त्याला अस्पष्टही जाणीव नसते. जिता जीव फक्त जागविणे व संसाराचा ताप सहन करणे एवढेच त्याला माहित असते. अशा माणसात एक प्रकारचा जातीवंत, जिवंतपणा निर्माण करायला हवा. ही ओढ संतवृत्तीला लागते. तुकोबांना ती लागताच त्यांची भूमिकाच आरपार बदलून गेली. आणि ते लोकशिक्षक झाले, प्रबोधनकार झाले, तुकोबा प्रज्ञावंत संत बनले.”^{१२} म्हणून संत तुकारामचे विचार समताधिष्ठित मानवतावादी दृष्टिकोन स्पष्ट करणारे आहे. प्रखर मानवतावादी जीवननिष्ठा हेच त्यांच्या साहित्यनिर्मितीची प्रमुख प्रेरणा होती. त्यांच्या विचारात समताधिष्ठित मानवतेची ओढ आहे. अन्यायाविरुद्ध झुंज देण्याची त्यांच्या मानवतावादात एक उग्र जिद्द आहे. विषमतेची चीड, मानवतेवरील प्रेम आणि भावोत्कटता त्यांच्या अंगी होती म्हणूनच समाजात समताधिष्ठित मानवता प्रस्थापित करण्यासाठी जे विचार त्यांनी व्यक्त केले ते इतके आखीव व रेखीव आहेत की ते पाहताच आपल्या डोळ्यांचे पारणे फिटते.

संदर्भ सूची :

- १) ‘मराठी वाङ्मयीन निबंध’, डॉ. जान्हवी संत, पृ. १४
- २) ‘अभंग तुकोबाचे’, जयंत देशपांडे, पृ. ०९
- ३) ‘आनंदाचा डोह’, रा.ग. जाधव, पृ. १०४
- ४) ‘भारतातील धर्म’, प्रा. पी.के. कुलकर्णी, पृ. १९
- ५) ‘तुकाराम’, भालचंद्र नेमाडे, पृ. १५
- ६) ‘तथागत बुद्ध आणि संत तुकाराम’, डॉ. आ.ह. साळुंखे, पृ. ८९
- ७) ‘संत तुकारामाचे अभंग—काळाची गरज’, डॉ. शिवाजीराव मोहिते (संत तुकाराम स्मारक ग्रंथ), पृ. २२५
- ८) ‘तुकोबारायाचा सामाजिक संघर्ष’, डॉ. प्र.भा. काळे (संत तुकाराम स्मारक ग्रंथ), पृ. ८२
- ९) ‘संतकवी तुकाराम: एक चिंतन’, निर्मलकुमार फडकुले, पृ. ६०
- १०) ‘प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास’, ल.रा. नसिराबादकर, पृ. १३६
- ११) ‘आम्हा घरी धन’, डॉ. माधव पोतदार, पृ. १३६
- १२) ‘तैत्रव’, पृ. १३६

आत्महत्या करणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाच्या समस्या

डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत

समाजशास्त्र विभाग,

संत गाडगे बाबा, अमरावती विद्यापीठ,
अमरावती.

प्रस्तावना :

'शेतकरी आत्महत्या' (Farmer Suicide) ही अलिकडच्या काळातील गंभीर सामाजिक-आर्थिक (Socio-Economic) समस्या होय. त्या एका समस्येने भारतासारख्या 'कृषीप्रधान' देशात मोठे वादळ निर्माण झाले आहे. शेती व शेतकरी कृषी अवस्थेचा कणा असतांना त्याचे कंबरडे मोडले आहे. अर्थात त्याला विविध कारणे कारणीभूत असली तरी मुळ समस्या कायमच राहते. या समस्याग्रस्त जीवनामुळे शेतकरी स्वतःची स्वतंत्र ओळख गमावून बसला आहे. कृषी व्यवस्था सुधारण्यासंबंधी शासन व स्वयं सेवी संस्था विविध उपक्रम व कार्यक्रम या जोडीला उपाययोजना करित असली तरी त्यांची ही कृती 'जखम पायाला व मलम डोक्याला' अशी आहे. शेतकऱ्याच्या मुलभूत समस्याकडे दुर्लक्ष झाले हे मान्यच करावे लागेल. एकूणच शेतकऱ्याच्या समजून घेण्यास आपण कमी पडलो ही वास्तविकता नाकारता येणार नाही.

आधुनिक व औद्योगिक समाज व्यवस्था अत्यंत जटील व गुंतागुंतीची झाली हे मान्य असले तरी कृषी अवस्थेचा कणा शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग अवलंबवितो हेच मुळात दुर्दैव म्हणावे लागेल. ज्यांच्या श्रमावर शेती पिकते, अन्न तयार होते ते सर्वांना सहज मिळते. परंतु हा जगाचा पोषिदा मात्र उपाशी, अर्धउपाशी राहतो. त्याला विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते अर्थात शेतकरी आत्महत्येची समस्या विदर्भ वा महाराष्ट्रात नसून ती संपूर्ण देश पातळीवर कमी अधिक प्रमाणात आढळते. या समस्येची तीव्रता लक्षात घेता त्यामागील कारणे, समस्या, विशेषतः सामाजिक व आर्थिक समस्येबरोबर वैयक्तीक व कौटुंबिक समस्या प्रमुख होत.

'कुटुंब' (Family) ही अत्यंत महत्त्वाची 'सामाजिक संस्था' होय. जगातील सर्वच देशात कुटुंब संस्था आढळते. अर्थात त्याच्या स्वरूप व रचनेमध्ये तफावत असेल परंतु कुटुंबाचा गाभा कायम राहतो. कुटुंबासारखे प्राथमिक महत्त्व असणारी संस्था दुसरी नाही कारण व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्व विकास प्रक्रियेत कुटुंबाचे स्थान अनन्य साधारण आहे. कुटुंबाशिवाय कोणत्याही व्यक्तीचा विचार करता येणार नाही. या शोध निबंधात शेती, शेतकरी, समस्या, कारणे या बरोबर कौटुंबिक समस्याची सुक्ष्म व सखोल मांडणी येथे केली आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of the Study) :

या अध्ययनात खालील उद्दिष्टांचा समावेश करण्यात आला आहे.

- 1) शेती व शेतकऱ्याच्या वर्तमान स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 2) शेतकरी आत्महत्येच्या कारणांचा शोध घेणे.
- 3) आत्महत्या करणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाच्या समस्यांचे अध्ययन करणे.
- 4) उपाययोजना सुचविणे.

वरील उद्दिष्ट्याला अनुसरून या संशोधनात्मक लेखाची मांडणी केली असून वस्तुनिष्ठ व वैज्ञानिकता कायम राखत प्राथमिक व दुय्यम तथ्यांचा वापर केला आहे. वर्णनात्मक व निदानात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला आहे.

वर्तमानकालीन शेती व शेतकऱ्याची परिस्थिती :

शेतकऱ्यांची परिस्थितीचे वर्णन अनेकांनी केले असले तरीही महात्मा जोतीराव फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसुड' या ग्रंथात शेतकऱ्याचा एकूणच परिस्थितीचे वास्तविक विश्लेषण केले आहे. प्रकरण पहिले मध्ये ते लिहितात की, "पूर्वीच्या धूर्त आर्यब्राम्हण ग्रंथकारांनी आपले मतलबी धर्माचे लिंगाड शेतकऱ्यांचे मागे इतके सफाईने लावले की, शेतकरी जन्मास येण्याची पूर्वीच त्याचे आईस ज्या वेळेसच ऋतू प्राप्त होतो तेव्हा तिच्या गर्भधानादी संस्कारापासून तो हा मेरेपर्यंत कित्येक गोष्टींनी लुटला जातो. इतकेच नव्हे तर हा मेला तरी त्यांच्या मुलास ब्राह्मे वगैरेच्या (पृ. २९) मिषाने धर्माचे ओझे सोसावे लागते कारण शेतकऱ्याचे स्त्रियांस ऋतू प्राप्त होताच भट ब्राम्हण जपानुष्ठान व तत्संबंधी ब्राम्हण भोजनाच्या निमित्ताने त्याजपासून द्रव्यहरण करितात व सदरची ब्राम्हणभोजणे घेतेवेळी भटब्राम्हण आपले आप्तसोयरे व इष्टमित्रासह तूप पोळ्याची दक्षिणेची इतकी धांदल उडवितात की, त्यांच्या उरल्यासुरल्या अन्नापैकी त्या बिचाऱ्या अज्ञानी शेतकऱ्यास पोटभर आमटी पोळी मिळण्याची भटब्राम्हणाची उदर शांती होवून त्यांच्या हातावर दक्षिणा पडताच ती शेतकऱ्यास

आर्शिवाद दिल्यानंतर त्यास त्याचे स्त्रियांनी शनिवार अथवा चतुर्थीची व्रते धरावी ब्राम्हणाने उपदेश करुन घरोघरी चालते व्हावे.^१ एकूणच तत्कालीन शेतकऱ्याची हालाकीची परिस्थिती महात्माफुलेंनी सविस्तरपणे मांडली आहे. शेतकऱ्याची पिळवणूकीकरीता भटब्राम्हण यांनी पुजा-प्रार्थना एवढेच नव्हे तर धर्मग्रंथही आपल्या सोयीनुसार लिहून शेतकरी यांच्यावर लादले. या संबंधात महात्माफुले म्हणतात की, "आपल्या ब्राम्हण पूर्वजांनी जेवढे म्हणून ग्रंथ केले आहे ते सर्व मतलबी असून बनावट आहेत. त्यात त्यांनी उपस्थित केलेल्या धातूच्या किंवा दगडाच्या मूर्तीत काही अर्थ नाही. ते सर्व त्यांनी आपल्या पोटासाठी पाखंड उभे केले आहेत. त्यांनी नुकताच पलटनिती परदेशी लोकांत सत्यनारायण उपस्थित करुन आता इकडे तुम्हा सर्व अज्ञानी भोळ्या भाविक, माळ्या कुणब्यात नाचवू लागले आहेत. त्यांची ठकबाजी तुम्हास कुठून कळणार यास्तव तुम्ही या गफलाती ब्राम्हणांचे ऐकून धातूच्या व दगडाच्या देवाच्या पूजा करु नका, तुम्ही सत्य नारायण करण्यासाठी कर्ज बाजारी होवून ब्राम्हणाच्या नांदी लागू नका. तुम्ही निराकार परमात्याचा शोध करा म्हणजे तुमचे तारण होईल.(पृ.८९) तसेच पुढे ते म्हणतात की, तुम्ही आपल्या सर्व बनावट पोत्या जाळून टाका, माळी, कुणबी, धनगर वगैरे शेतकऱ्यास खोटे उपदेश करुन आपले पोटे जाळू नका."^२ भारतीय शेतकऱ्यांचे तत्कालीन परिस्थिती वर्णन करतांना एवढी सत्यता आणि स्पष्टता महात्मा फुलेंनी आपल्या ग्रंथात मांडली आहे. तीच परिस्थिती कमी अधिक प्रमाणात, वेगळ्या स्वरूपात शेतकऱ्यांना अनुभवास येत आहेत. उदा. उच्चवर्णीय किंवा मोठे शेतकरी, सावकार या याद्वारा शेतकऱ्याची पिळवणूक आजही होतांना दिसते. स्वातंत्र्य मिळाले असले तरीही ऐवढ्या वर्षांनंतरही, कृषी प्रधान भारत असतांनाही शेतकरी दैनावस्था किंवा कर्जबाजारीपणा, नापिकी याद्वारे आत्महत्या करतो हीच मोठी शोकांतिका होय.

विदर्भ-महाराष्ट्रातील शेती व शेतकरी नव्हे तर देशातील शेती व शेतकऱ्याची परिस्थिती समस्याग्रस्त आढळते. विदर्भाचा कापूस उत्पादक, पश्चिम महाराष्ट्राचा कांदा उत्पादक, द्राक्षी उत्पादक शेतकरी असो वा पंजाबचा गहु उत्पादक शेतकरी असा सर्वांची परिस्थिती कमी अधिक प्रमाणात सारखीच आहे. राज्य वा केन्द्रातील कोणतेही सरकार असो शेती व शेतकरी धोरणात फारसा फरक पडला नाही. सरकारने बरेच प्रयत्नही केले उदा. पिकाला हमी भाव, एकाधिकार योजना, कर्जमाफी, सबसिडी, खत, बि-बियाणे, शेती उपयोगी अवजारे, विमा, शेततळे, सावकार बंदी, मुलांचे शिक्षण व आरोग्य अशा शेकडो योजना उपक्रम वा कार्यक्रम राबविले, काही प्रमाणात यश मिळाले असले तरी ही समस्या मुळा सकट सोडविता आली नाही. दुसरे असे की, भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीवर अवलंबून आहे. शेती-शेतकरी एकूणच कृषी व्यवसाय सक्षम व समर्थ केल्याशिवाय भारताला खऱ्या अर्थाने विकास करता येणार नाही. फक्त नागरी क्षेत्राचा विकास व प्रगती म्हणजे सर्व काही नाही तर ज्यांच्या कष्ट व मेहनतीवर देश उभा आहे. अन्नाची जबाबदारी असणाऱ्या शेतकऱ्याला योग्य सन्मान दिल्याशिवाय त्याला उभे राहता येणार नाही. शेती हा सामान्य जनतेच्या प्रगतीचा मार्ग होय. ग्रामीण क्षेत्राची संख्या व विखुरलेली शेती या संबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "विखुरलेली जमीन ही शेतातील मोठी अडचण आहे व म्हणून जमीन एकत्रीकरण व्हावयाला हवे मात्र शेतीचे आकारमान वाढले जाऊन मोठा समाज घटक भूमीविरहीत होणार असेल तर हा मार्ग धोक्याचा आहे. त्यामुळे अशा परिस्थितीमध्ये मात्र सहकारी शेती हा सर्वोत्कृष्ट मार्ग वाटतो. "^३ (डॉ. आंबेडकराचे भाषण १४ आक्टोबर १९२७ व २४ जानेवारी १९३८ मुंबई) विखुरलेली शेती व लहान धोरणक्षेत्र हा महत्त्वाचा मुद्यासंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "लहान धोरण क्षेत्र भारतीय शेतीला भेडसावणारी एक गंभीर समस्या आहेच. परंतु ही लहान धोरणक्षेत्रे विखुरलेली असल्याने समस्या अधिक बिकट होते. उदाहरणार्थ मुंबई इलाख्यात सरासरी धारण क्षेत्रे २५.९ एकर तर पुण्या शेजारच्या पिंपाला सौदागर येथे अवघे एक दोन एकर एवढेच धारण क्षेत्रे होते. या बरोबर ते म्हणतात की, अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही धोरण क्षेत्रे लहान लहान तुकड्यात विभागली गेली होती. उदाहरणार्थ रत्नागिरी जिल्ह्यातील अवघ्या वीस गुंट्यांचे धारणक्षेत्र तीन तुकड्यात विभागलेले तर ठाणे जिल्ह्यातील एक एकर नऊ गुंट्यांचे धोरण क्षेत्र सहा तुकड्यात विभागलेले. सर्वात कळस म्हणजे सुरत मधील एक एकराचे धारणक्षेत्र चौदा तुकड्याचे मिळून झालेले होते.^४ शेती व्यवसाय मागे पडण्याचे एक कारण विखुरलेली शेती होय. ज्यामुळे उत्पादन कमी होते पर्यायाने शेती व्यवसाय नफ्याचा राहत नाही.

शेती व शेती व्यवसायाला आणखी एक कारण म्हणजे १९९० नंतरचे 'नवे आर्थिक धोरण' (New Economic Policy) होय. भारताने या धोरणाचा स्वीकार केल्यानंतर मुक्त व खुली बाजारपेठ, खुली स्पर्धा, नवनवीन तंत्रज्ञान याचा प्रचंड परिणाम झाला. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण (खाऊजा) यामुळे ग्रामीण शेती व्यवसाय तोट्याचा झाला. खुल्या व मुक्त बाजारपेठा व स्पर्धेमुळे जगातील माल व वस्तु आपल्याकडे सर्वत्र मिळतात परिणामी भारतीय वस्तु, धान्य व मालाला रास्त भाव वा हमी भाव मिळत नाही, निर्यात फारसी नाही, शेती उत्पादन खर्च वाढत असून म्हणावे तसे उत्पन्न वाढत नाही. अशा विपरीत स्थितीत शेतकरी अडकला

असून कर्जबाजारीपणा, सावकारी, महागाई, चांगल्या बि-बियाणे, व खताचा अभाव, शेती विषयक अज्ञान अशा विविध बाबीमुळे सामाजिक-आर्थिक समस्या प्रचंड वाढल्या आहे परिणामी शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग अवलंबित असल्याचे दिसून येते.

शेतकरी आत्महत्येची कारणे :

'शेतकरी आत्महत्या' ही समस्या देशभर कमी-अधिक प्रमाणात आढळून येते. उदा. १.१.२००१ ते २०.४.२००७ पर्यंत अमरावती विभागात एकूण २९४० आत्महत्या झाल्या त्यापैकी १३२३ पात्र, १५३८ अपाय, ७९ चौकशीसाठी आहेत.^४ (विभागीय आयुक्त कार्यालय अहवाल, अमरावती) तसेच दि हितवाद मध्ये दिल्या प्रमाणे पात्र १०९८, अपाय ५५९ असल्याचे म्हटले आहे.^५ (देशोन्नती मध्ये दिल्याप्रमाणे दुष्काळ, अवकाळी, गारपीट आणि पूर्व मोसमी पाऊस अशा चक्रव्यूहात सापडलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची आकडेवारी पाच महिन्यात १०८८ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत.^६ (देशोन्नती १४ जुन २०१५) राज्यात मागील तीन महिन्यात ११८० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या असून १९९५ ते २०१० या दरम्यान ५०,४८१ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे म्हटले आहे.^७ (देशोन्नती २५ एप्रिल २०१५) एवढेच नव्हे तर जानेवारी ते जुलै २०१५ या सहा महिन्यात ६३२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या.^८ (देशोन्नती २६ जुलै २०१५) तसेच ६ सप्टेंबर २०१५ मध्ये दिल्याप्रमाणे २००१ ते २००५ पर्यंत एकूण ११,७६८ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या त्यापैकी पात्र ४९१३, अपाय ६६८ आहेत.^९ (देशोन्नती २६ सप्टेंबर २०१५) तर नॅशनल क्राईम रिकार्ड्स ब्युरो नुसार १९९७ ते २००५ पर्यंत ८९३६२ एवढ्या आत्महत्या झाल्या असून महाराष्ट्रात २८९११, आंध्रप्रदेश १९७७०, कर्नाटक २००९३, मध्यप्रदेश २३५८८ आहेत.^{१०} (NCRB Data) शेतकरी आत्महत्येसंबंधात माजी केंद्रीय कृषीमंत्री शरद पवार म्हणतात की, 'या देशामध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या अनेक वर्षांपासून सुरु आहेत. मात्र आत्महत्येमध्ये शेतकऱ्यांची संख्या किती त्याची नोंद आज वर घेतली जात नव्हती. ही स्वतंत्र नोंद ठेवण्याची पद्धत १९९५ पासून सुरु झाली. या आकड्यावरून हे स्पष्ट झाले की, भारतात दरवर्षी साधारणतः १ लाख १० हजार ते १ लाख १०-१५ हजार लोक आत्महत्या करतात. त्यामध्ये १५ ते १६ टक्के आत्महत्या शेतकरी कुटुंबातील आहेत.^{११} (पवार २००६:१२) एवढेच नव्हे तर मराठवाड्यात शेतकरी आत्महत्या नोव्हेंबर २०१४ मध्ये औरंगाबाद ४२, जालना २२, परभणी ४२, हिंगोली २९, नांदेड १०६, बीड १२३, लातूर ३४, उस्मानाबाद ५५,^{१२} (देशोन्नती १२ डिसेंबर २०१४) २००५-२००९ मध्ये महाराष्ट्रात ५००० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. २००५-०७ मध्ये आंध्रप्रदेश १३१३, कर्नाटक १००३, २००५-२००९ मध्ये केरल ९०५, गुजरात ३८७, पंजाब ७५, तामिलनाडू २६ तर एप्रिल २००९ पर्यंत छत्तीसगढ राज्यात १५०० शेतकऱ्यांनी कर्जबाजारीपणा व नापिकी मुळे आत्महत्या केल्या. (Website: Wikipedia the free encyclopedia) वंदना शिवा लिहतात की, "२०% शेतकरी कर्जबाजारी पणामुळे आत्महत्या करतात तर २००१ मध्ये महाराष्ट्र १४६१८, कर्नाटक ११८८१, तामिळनाडू ११२९०, आंध्र १०५२२, अरुणाचलप्रदेश १११, मणिपूर ४१, मिझोराम ५४, सिक्कीम ९४, बिहार ६०३, झारखंड २५० (Website www.counter currents .org.) डॉ. किशोर राऊत यांनी 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : वास्तव आणि उपाय'^{१३} या ग्रंथात कारणे सांगितले आहे.

अ) सामाजिक कारणे : १) प्रथांपरंपरा २) सण समारंभ, ३) हुंडा प्रथा, ४) व्यसनाधिनता ५) कौटुंबिक कलह ६) अज्ञान ७) अंधश्रद्धा
ब) आर्थिक कारणे : १) गरिबी व दारिद्र्य २) कर्जबाजारीपणा ४) सावकार ५) भ्रष्टाचार ६) बँक व कर्जपुरवठ्याचे स्त्रोत ७) महागाई
क) कृषी कारणे :

१) शेतीचे लहान लहान तुकडे २) योग्य बि-बियाण्याचा अभाव ३) पिकावरील किड ४) निसर्गाचा असमतोलपणा ५) कृषी खर्च ७) शेती मालाला हमी भावाचा अभाव ८) अपुरा विज पुरवठा ९) शेती योग्य प्रबोधन नाही.

ड) सिंचन सोईचा अभाव

ड) अपुऱ्या दळणवळण व वाहतुक व्यवस्था

इ) बाजारपेठाचे गावापासूनचे अंतर दूर

फ) शासकीय ध्येय धोरणे

अशा प्रकारे विविध कारणांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे 'शेतकरी आत्महत्या' (Farmer Suicide) होय.

अशा प्रकारची शेतकरी आत्महत्येची आकडेवारी दिसून येते. अर्थात यामध्ये तफावत असू शकेल परंतु शेतकरी आत्महत्येच्या समस्येची तीव्रता नाकारता येणार नाही. विदर्भ - महाराष्ट्रातील कोणतेही वृत्तपत्र उघडले तरी २-४ शेतकरी आत्महत्येच्या घटना आढळतील एवढी तीव्रता या समस्येची आहे.

आत्महत्या करणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाच्या समस्या :

एक शेतकरी अर्थात कुटुंबातील एक व्यक्ती आत्महत्या करीत असला तरी त्याचा प्रभाव संपूर्ण कुटुंबावर होतो. या कर्ता पुरुषाच्या जाण्यामुळे कुटुंबीयावर येणारा प्रसंग मोठा आव्हानात्मक असतो त्यासंबंधी असणाऱ्या समस्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१) कौटुंबिक कलह :

कुटुंबातील कर्ता पुरुष गेल्यानंतर कलहात वाढ होते. मुलेमुली आईचे एकत नाही, मनात येईल तसे वागतात. वेळप्रसंगी आईशी भांडणेही करतात. अगोदर निर्माण झालेली पोकळी भरून निघत नसताना कौटुंबिक सदस्यात मतभेद होतात. बऱ्याच वेळा आजीआजोबा, नातेवाईक व गावकरी कौटुंबिक कामात मृत व्यक्तीच्या पत्नीला दोष देतात. तिला कमी-अधिक प्रमाणात बोलत असतात. तिच्यावर बरीच बंधने घातली जातात. तिला सांबाळून न घेता पुन्हा नव्या प्रसंगाला तोंड द्यावे लागते.

२) इतरांचा पाहण्याचा दृष्टीकोण :

कुटुंबातील कर्ता पुरुष नसेल तर इतर व्यक्ती त्या महिलेकडे वेगळ्या भावनेतून पाहतात. शारीरिक संबंधाची अपेक्षा केली जाते. संधी मिळण्याची वाट पाहणारे डोम कावळे गल्लो गल्ली आढळून येतात. म्हणून एकट्या महिलेला जीवन जगणे अतिशय कठीण आहे.

३) आप्तस्वकीयाचे वर्तन व्यवहार :

कर्ता पुरुष गेल्यानंतर आप्तस्वकीयाचे वर्तनही बदलते. तो मी नव्हेच या भूमिकेतून लाब -लांब जातात कठीण प्रसंगी मदत करीत नाहीत.

४) मुलामुलीचे शिक्षण :

घरची हलाकीची जेमतेम अशी परिस्थिती अशा वेळी मुलामुलीच्या शिक्षणाकडे फारसे लक्ष देता येत नाही, शिक्षण दिले जात असले तरी ते जिल्हापरिषदाच्या शाळांमधून एकूणच मुलांच्या शिक्षणाचा मोठा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा राहतो.

५) मुलामुलीचे विवाह :

योग्य वयात मुलामुलीचे विवाह करणे क्रमप्राप्त ठरते. परंतु पैशा अभावी बऱ्याच वेळा मुलामुलीचे विवाह योग्य वय निघून जाते. अशा वेळी चांगली मुले मुली मिळत नाही. दुसरे असे की, आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या कुटुंबात दुसरे आपल्या मुली देत नाही वा त्या कुटुंबातील मुलीला करीत नाही त्याच्याकडे वेगळ्या नजरेतून बघतात.

६) मुलामुलीचे वर्तन व्यवहार :

अशा कुटुंबातील मुलामुली ही शिक्षण सोडलेली शेतमजुरी करणारी वा मिळेल ती कामे करणारी आढळतात त्याच्यावर आलेल्या प्रसंगांमुळे त्याच्या वर्तनात बदल जाणवतो.

७) व्यसन :

बऱ्याच वेळा मुलामुलीचे व्यसनही एक समस्याच आहे. मुले दारु, खर्चा वा तंबाखूच्या आहारी गेलेली तर मुली काही ठिकाणी गैरमार्गाला लागलेल्या आढळून येतात. व्यसनमुळे ग्रामीण शेतकरी कुटुंबे उध्वस्त झाल्याची उदाहरणे आहेत.

८) उदरनिर्वाहासंबंधी अडचणी :

कर्ता पुरुष नसल्यामुळे इतरांनी कोणती कामे करायची, त्याच्या कामाचे स्वरूप, मिळणारे उत्पन्न यामुळे त्यांच्या अडचणी निर्माण होतात. अधिक शारीरिक श्रम व कमी मोबदला यातून त्यांच्या जीवनावश्यक गरजापूर्ण होत नाही. दोन वेळच्या जेवणा साठी त्यांना बरेच कष्ट घ्यावे लागतात.

९) शासकीय कामे :

अशा महिलेला शासकीय कामे करतांना बराच त्रास होतो तालुक्याच्या ठिकाणी जाणे-येणे, अधिकारी, कर्मचाऱ्यांना भेटणे, योजनेची माहिती इत्यादी.

१०) कर्जबाजारीपणा :

कर्ता पुरुष गेल्यामुळे उदरनिर्वाहाकरिता आवश्यक पैसे नसतात अशा वेळी नव्याने कर्ज घ्यावे लागते. अगोरच कर्जाचा बोजा असतो अशाच नवीनकर्ज काढावे असे दृष्टचक्र सुरू असते All India Debt and Investment Survey (AIDS) यांनी २००३ मध्ये केलेल्या सर्वेनुसार ८९-३३ दशलक्ष शेतकरी कुटुंबांपैकी ४३.४२ दशलक्ष (४८.६५%) ही कर्जबाजारी आहेत. एकूणच ग्रामीण शेतकरी कुटुंबे कर्जबाजारीत जन्म घेतात त्यातच मृत्युला कवटाळतात अशा गंभीर स्थिती आढळते. गरीबी व दरिद्र्य हे या शेतकरी कुटुंब विशेषतः अल्पभूधारक शेतकऱ्यांमध्ये प्रामुख्याने आढळते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी शेती व शेतकऱ्यांची दुर्दशा याबद्दल आवाज उठविला आहे. उदा. मुंबई प्रांतिक विधिमंडळात केलेले इंग्रजी भाषण, मुंबई फेब्रुवारी १९२७ मध्ये शेतकऱ्याबद्दल दुजाभाव ठेवणे योग्य नाही, तसेच अल्पभूधारक दिलासा विधेयक यासंबंधी त्यांचे योगदान मोठे आहे.

११) इतर समस्या :

अशा कुटुंबातील महिलांचा अपमान करणे, मुलामुलीला टोचून बोलणे, लग्न कार्यात न बोलाविणे, सण समारंभापासून दूर ठेवणे, चुकीचे सल्ले देणे, शासकीय मदत मिळणार नाही या साठी प्रयत्न करणे अशा प्रकाराची इतर समस्या सांगता येतील.

आमहत्या करणारा पुरुष जात असला तरी कुटुंबियांना मरणासन्न यातना सहन कराव्या लागतात. इतर लोक बोलत असताना कोणाकोणाशी भांडणार, कोणाची तोंड बंद करणारे अशा कित्येक समस्या या कुटुंबियांच्या वाट्याला येतात.

उपाय योजना :

शेतकऱ्यांची आत्महत्या व प्रमुख समस्या सोडविण्यासाठी विविध उपाययोजना करता येतील.

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविलेली उपाययोजना.

अ) विखुरलेली शेती व लहान-लहान धोरण क्षेत्र पाहता .

i) धारण क्षेत्राचा आकार वाढविणे (Anlargement)

ii) तुकडेजोड करणे (consolidation)

ब) सहकारी शेती

क) खोती पद्धतीचा अंत

ड) सामूदायिक शेती आणि शासकीय समाजवाद

चंद्रकांत वानखडे लिहतात की, "शेती तोट्यात आहे म्हणून शेतकरी कर्जबाजारी आहे आणि शेती तोट्यात राहावी हे शासकीय धोरण आहे. याचाच परिणाम म्हणून मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत हे स्पष्ट असून सुद्धा 'कारण' सापडत नाही असे राज्यकर्ते म्हणत असतील तर ते स्वतःची चमडी वाचविण्यासाठी असे म्हणताहेत हे स्पष्ट आहे शेतकरी कर्जबाजारीपणातून आत्महत्या करीत आहे हेच स्वीकारायला राज्यकर्ते तयार नाहीत. संधी मिळेल तेव्हा ते शेतकऱ्यांच्या आत्महतेचे 'खापर' शेतकऱ्यांच्या माथी फोडण्याचा प्रयत्न करतात. शेतकरी दारु पितात म्हणून आत्महत्या करतात. मुलींच्या लग्नात खर्च अधिक करतात म्हणून कर्ज बाजारी होतात व शेवटी त्यांना आत्महत्या करणे भाग पडते. कौटुंबिक कलहामुळे निर्माण झालेला मानसिक ताण सहन न झाल्यामुळे ते आत्महत्या करतात . इत्यादी कारणे सांगून आत्महत्यांना शेतकरीच जबाबदार आहेत. असा भ्रम तयार करण्याचा प्रयत्न करतात.^{१५} (वानखडे २००७ : २६) याचा अर्थ राज्यकर्तेही शेतकरी आत्महत्येबाबत म्हणवे तेवढे गंभीर नाही. समाजप्रती असणारी त्याची भावना कलुषित वा दुर्भगूह दुषीत म्हणावी लागेल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराद्वारा स्थापित स्वतंत्र मजूर पक्ष : या पक्षाची निर्मिती जुलै १९३६ ला झाली. त्याच्या घटनेत सामान्य जनता, शेतकरी, कामगार, दारिद्र्य, शिक्षण, पतपेढ्या, खरेदी विक्री अशा विविध मुद्द्यांचा समावेश होता.^{१६} (खैरमोडे १९८८ : १४)

शेतकऱ्यांची पिळवणूक करणारी जबर व्याज, खोटे व घोटाळ्याचे व्यवहार करणाऱ्या सावकारांपासून गरीब ऋणकोचे संरक्षण होण्यासाठी व शेतकऱ्यांना ऋणमुक्त करण्यासाठी योग्य असे कायदे घडवून आणण्याचा हा पक्ष प्रयत्न करील हो महत्वाचे तत्त्व अंतर्भूत होते.

महाराष्ट्र राज्याने शेतकऱ्यासाठी विशेषतः अल्प भूधारक शेतकऱ्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. जसे- जलयुक्त शिवार योजना, अन्न सुरक्षा, आरोग्य, सुरक्षा, शैक्षणिक हमी , विमा, स्वस्तधान्य, बि-बियाणे, खते , सिंचनाच्या सोयी सुविधा, विजपुरवठा अशा काही याद्वारा त्यांच्या समस्या कमी करता येतील.

सारांश (Conclusion)

शेतकऱ्यांची परिस्थितीचा विचार करता प्रारंभीच्या काळापासूनच हालाकीची आहे. सर्वचकालावधीत त्यांच्यावर वेगवेगळ्या अन्याय अत्याचार झालेले आढळतात. कोणतेही शासन असो मग ते परदेशी व भारतीय या दोघांकडूनही त्यांच्यावर अन्याय झाल्याचे दिसून येते. वर्तमान स्थितीत शासकीय स्तरावरून सकारात्मक प्रयत्न होत असले तरी 'शेतकरी आत्महत्या' (Farmer Suicide) ही वर्तमान काळातील गंभीर रुप धारण केलेली समस्या होय. ज्याद्वारा कित्येक समस्येची निर्मिती झाली आहे. शेती व शेतकरी हा त्या कृषी अर्थव्यवस्थेचा महत्वाचा घटक असताना पूर्णपणे कोलमडून पडला आहे. समस्याग्रस्त जीवन व्यतीत करत असून कर्ज घेऊन जन्म घेतो

व कर्जाला कंटाळूनच मृत्यु पावतो अशी परिस्थिती आढळून येते. सरकार व स्वयं सेवी संस्था प्रयत्न करीत असल्या तरी या समस्येवर म्हणावे तसे नियंत्रण मिळविता आले नाही, राज्य व देशातील सर्व प्रमुख राज्यकर्ते विदर्भात आले तरी ही समस्या संपण्यापेक्षा वाढताना आढळते. शेतकरी आत्महत्या करिता विविध कारणे कारणीभूत असून त्याचा एकत्रित परिणाम होय. कोटुंबिक समस्याही वाढत आहेत. पती व कार्या पुरुषाविना कुटुंबियाचे हाल भयंकर होतात. व्यसन, इतरांच्या वाईट नजरा, लैंगिक संबंधाची अपेक्षा, मुलामुलीचे व्यसन, शिक्षण, नोकरी, विवाह इत्यादी समस्या यामुळे कुटुंबाचा कर्तापुरुष आत्महत्या करीत असला तरी संपूर्ण कुटुंबावर समस्यांचा डोंगर उभा राहतो. आत्महत्या करणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाच्या समस्या दिवसेंदिवस गंभीररूप धारण करीत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) फुले जोतीराव : शेतकऱ्यांचा आसूड , डॉ. वासुदेव मुलाटे (संपा. २०००) स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. २९-३०.
- २) किता - पृ. ८९.
- ३) जाधव नरेंद्र (अनुवाद व संपादन) (२०१२) : बोल महामानवाचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची ५०० मर्मभेदी भाषणे , खंड २ अल्पभूधारक दिलासा विधेयक, पृ. क्र. २७६. ग्रंथाली प्रकाशन माटुंगा मुंबई २४ ऑक्टोबर पृ. १२६-१३७. (मुळ संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटींग अँड स्पीचेस खंड पृ. १-५)
- ४) मुणगेकर भालचंद्र (१९९३) : डॉ. आंबेडकर यांचे भारतीय शेतीविषयक विचार पृ. क्र. ३७९ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ , मुंबई २५ डिसेंबर (मुळ संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटींग अँड स्पीचेस खंड -१, पृ. ४५७).
- ५) विभागीय आयुक्त कार्यालय अहवाल अमरावती.
- ६) The Hitwada २९ Aug. २००९ Nagpur .
- ७) दै. देशोन्नती १४ जुन २०१५.
- ८) दै. दिव्य मराठी २५ एप्रिल २०१५.
- ९) दै. दिव्य मराठी २६ जुलै, २०१५
- १०) दै. दिव्य मराठी ६ सप्टेंबर २०१५.
- ११) National Crime Records Bureau .(NCRB Data)
- १२) पवार शरद (२००६) : शेतकरी आत्महत्या : कारणे आणि मिमांसा , दै. देशोन्नती दिवाळी अंक पृ. १२.
- १३) दै. लोकमत १२ डिसेंबर. २०१४.
- १४) राऊत किशोर (२०१४) : शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : वास्तव आणि उपाय, सुगम प्रकाशन अमरावती , पृ. ४२-४३.
- १५) खैरमोडे चां. भ. (१९९८) : डॉ. आंबेडकर चरित्र खंड ७, कालखंड १९३६-१९३८, पृ. १४.२० आवृत्ती दुसरी , सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- १६) वानखडे चंद्रकांत (२००७) : एका साध्या सत्यासाठी (शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावरील निवडक लेख) परिसर प्रकाशन अंबर हाऊसिंग सोसायटी अंबाजोगाई ९ ऑगस्ट , पृ. २६.

“जलस्वराज्याच्या प्रकल्पाच्या माध्यमातून ग्रामीण समुदायाचा विकास”

प्रा. किशोर भारत कुडे

एम.एस.डब्ल्यू. एम.फिल., मानववर्षास्त्र, बी.एड.,

एम.ए. (समाज, इति, राज्य) एम.ए. संप्रेशन

सहा. प्राध्यापक

फुले आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली
रेव्हन्यू कॉलनी हनुमान नगर, चंद्रपुर रोड गडचिरोली 442605

प्रस्तावना

जलस्वराज्याच्या माध्यमातून, गांधीजींनी 1937 मध्ये वर्णन केलेल्या अशा प्रकारचे गाव तयार करण्याची संधी आपल्याला मिळणार आहे. ते आपण अजूनही साध्य केलेले नाही. सार्वजनिक स्वच्छता सुविधा, सांडपाणी व्यवस्थापन व सर्वांना पुरेसा पाणी पुरवठा यासाठी लोकवाटा/लोकसहभाग देण्याची क्षमता आपणात येईल. आपण आपल्या गावाचा गाव कृती आराखडा तयार करू व त्यामध्ये वरील सर्व गोष्टींचा समावेश असेल. तसेच पैसे व श्रमदान स्वरूपात लोकवाटा गोळा करून आपण दाखवून देऊ की आपण प्रकल्प अंमलबजावणी व देखभाल दुरुस्तीची जबाबदारी घेण्यास तयार आहोत. या सर्व प्रक्रियेतून सर्व गाव एकत्र येईल, जसे आपण ग्राम स्वच्छता अभियानात एकत्र आलो होतो. हा प्रकल्प पुढे नेण्यात ग्राम पंचायत मुख्य भूमिका निभावेल.

जलस्वराज्याचे उद्देश

जलस्वराज्य प्रकल्पाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत. :

- गावातल्या प्रत्येकाने शुद्ध व पुरेसे पाणी सातत्याने मिळवणे व स्वच्छता सुविधा मिळविणे.
- प्रत्येकाचे ऐकले जाईल अशा संस्था गावामध्ये विकसित करणे आणि प्रत्येकाला, खास करून गरीब लोकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे.
- या संस्थांमध्ये महिलांना सहभागी करून त्यांचे सक्षमीकरण करणे. स्वतःचे विचार मांडण्यासाठी, पाणी व स्वच्छता या प्रश्नांवर आपली मते मांडण्यासाठी व गावातील इतर अडचणी सोडविण्यासाठी महिलांचा क्षमता विकास करणे.
- वैयक्तिक, घरगुती व परिसर स्वच्छता सवयींमध्ये बदल करून गावातील लोकांचे आरोग्य सुधारणे. महिला विकास व पारदर्शकता आणणे.

पारदर्शकता ठेवणे

प्रकल्पाचा निधी गावातील सर्वांचा असेल. प्रत्येकाला प्रकल्पाची माहिती व रेकॉर्ड पाहण्याचा हक्क असेल. पारदर्शकता म्हणजे खुला व्यवहार, व गावातील प्रामाणिक व समर्पित भावनेने काम करणे. प्रकल्पाचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या गैरफायदा कोणीही घेणार नाही. आपण समिती सदस्य निवडू व खरेदी संदर्भातील निर्णय सर्वांच्या समोर घेऊ. जेणे करून सर्वांना स्पर्धेत उतरण्याची संधी मिळेल. आपल्याला चांगल्या गुणवत्तेचा फायदा करून घेता येईल. पैसे वाचविण्यासाठी गुणवत्तेकडे लक्ष न देणे, व निधी ठरविलेल्या कामासाठी न वापरता इतर कामांसाठी

नियोजन

सामाजिक लेखापरिक्षण समिती, महिला विकास समिती, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती आणि इतर उपसमित्यांमध्ये गावातील सर्व स्तरातील लोक, अनुभवी व्यक्ती व ज्यांचे ध्येय पाणी पुरवठा व स्वच्छता संबंधित अडचणी दूर करणे हे आहे, अशा लोकांचा समावेश असेल. ग्रामपंचायत कृती आराखडा तयार होईल व पाणी, स्वच्छता, क्षमता बांधणी व महिला सक्षमीकरण या संदर्भातील त्यांच्या महत्त्वकांक्षा त्यामध्ये स्पष्ट दिसतील.

अंमलबजावणी

पाणी आणि स्वच्छता सेवा आणि लोकांच्या कौशल्यांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी ग्रामपंचायत कृती आराखड्यानुसार कामास सुरुवात.

1. जिल्हा सुलभीकरणे चमूकडून (व्हज) जोडधंदा करणारे व सहाय्यक व्यावसायिक संस्थांची माहिती गोळा करणे.
2. सहाय्यक संस्थेसोबत करार करणे.
3. गावपातळीवरील यंत्रणा व गावातील लोकांचे सामाजिक स्तर याबाबत माहिती मिळविणे.
4. गावातील यंत्रणा व सामाजिक स्तर यांचा अभ्यास करणे.
5. पाण्याचे अंदाजपत्रक व सामाजिक स्तर यांचा अभ्यासक करणे.
6. अस्तित्वात असलेल्या पाणी, स्वच्छता आणि पुनर्भरण सुविधांची माहिती गोळा करणे.

संशोधन साहीत्याचा आढावा

संशोधकाने चंद्रपुर जिल्ह्यातील जिवती व कोरपना जलस्वराज्य प्रकल्प समाजकार्य संशोधन अभ्यासाशी निगडित आणि उपयुक्त असे लिखान ज्या वेगवेगळ्या ग्रंथातून, पुस्तकातून, मासिके आणि वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्या लिखित साहीत्याचा थोडक्यात आढावा खालील प्रमाणे घेतलेला आहे.

वारघडे सुरेशचंद्र 'हिवरे बाजार ची यशोगाथा' या ग्रंथात सुरेशचंद्र वारघडे यांनी हिवरे बाजार या गावाने दुष्काळसारख्या समस्येवर मात करून पाण्याचे नियोजन, व्यसनमुक्त गाव, स्वच्छ व सुंदर गाव यासारखे उपक्रम लोकसहभागाने राबवून लोकांचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा उंचावून आपल्या गावाचा आदर्श देशासमोर कसा ठेवला आहे याचा आढावा घेतला आहे.

एस. बी. पवार

ज्या महिलांना अथवा महिलांच्या बचत गटाला स्वतःचा व्यवसाय करावयाचा आहे त्यांना मार्गदर्शन व्हावे हाच उद्देश समोर ठेवून हा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी व चालविण्यासाठी सोयी, सवलती, परवाने, या कार्यालयाचे पत्ते, कच्चा माल, माशिनरी मिळण्याची ठिकाणे यांचे पत्ते दिलेले आहेत. तसेच त्या त्या कार्यालयाशी संपर्क साधून कार्यपद्धती समजावून घेवून या पुस्तकात दिली आहे. त्यामुळे अशा गरजूंना हे पुस्तक उपयुक्त होईल अशी सविस्तर विचार मांडलेले आहे

प्रा. डॉ. एम. यू. मुलाणी, स्वयं-सहाय्यता बचत गटामुळे महिलांचे परिवर्तन होत असल्यामुळे समाज परिवर्तन होते. त्याकरीता नवा विचार, नवी व्यवस्था, नवी मानसीकता घडविण्यासाठी स्वयं-सहाय्यता बचत गट महत्वपूर्ण आहेत. म्हणून प्रस्तुत प्रकरणात महिला सबलीकरण करण्यासाठी स्वयं-सहाय्यता बचत गटाचे योगदान याचा अभ्यास केलेला आहे.

ग्रामीण समाजशास्त्राच्या अभ्यासावरून निघणारे निष्कर्ष :-

1. ग्रामीण समाजशास्त्राच्या काही व्याख्या समाजशास्त्र विषयाच्या व्याख्याद्वारे प्रभावित आहेत. म्हणून या व्याख्यावरून ग्रामीण समाजशास्त्र ही समाजशास्त्राची एक शाखा आहे हे स्पष्ट होते.
2. ग्रामीण पर्यावरण राहणाऱ्या व्यक्ती आणि समुहांच्या परस्परसंबंधाचे वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करणे ही ग्रामीण समाजशास्त्राच्या अध्ययनाचे मुख्य ध्येय आहे.
3. ग्रामीण समुदायातील सामाजिक संघटन आणि ग्रामसचिवांच्या सामाजिक वर्तनक्रियांचे प्रतीमान स्पष्ट करण्यावर ग्रामीण समाजशास्त्रात भर दिला जातो.
4. समाजशास्त्राच्या तुलनेत ग्रामीण समाजशास्त्र हे एका अर्थाने अधिक व्यावहारिक आहे असे म्हणता येते. कारण ग्रामीण समाजशास्त्रात अभ्यासविषयाशी निगडित सिध्दांतांची निर्मीती करण्यापेक्षा ग्रामसचिवांच्या व्यावहारिक जिवनाचे वर्णन व विश्लेषण करण्यावर अधिक भर दिला जातो.

संशोधन पद्धतीशास्त्र

(Research Methodology)

अध्ययन विषयाची उद्दिष्ट्ये : (Objective of study)

- 1) जलस्वराज्य प्रकल्पातील पारदर्शकताबाबत माहिती जाणून घेणे.
- 2) जलस्वराज्य प्रकल्पाच्या माध्यमातून महिला विकास करणे.

गृहितकृत्य (Hypothesis)

- 1) गावकऱ्यांचा सहभाग व जलस्वराज्य प्रकल्पाची यशस्वीता यात सहसंबंध आहे.
- 2) जलस्वराज्य प्रकल्पाची यशस्वीता महिलांच्या लोकसहभागावर आधारीत आहे.

संशोधनाचा आराखडा : (Research Design)

प्रस्तुत अध्ययनात वर्णनात्मक व निदानात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग करण्यात आला.

नमुना निवड पद्धती :

संशोधनकर्त्याने संशोधनकरीता गैरसंभाव्य निवडीच्या प्रकारातून सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर केला आहे.

तथ्य संकलन पद्धती व साधने :

अ) प्राथमिक स्त्रोत : प्रत्यक्ष निरीक्षण, मुलाखत तंत्र

ब) दुय्यम स्त्रोत :-

प्रकल्प अहवाल, नियतकालीके, वृत्तपत्रे लेख, माहिती पुस्तिका ग्रामपंचायत कार्यालय अहवाल शोध प्रबंध संबंधीत विषयांशी निगडित ग्रंथ इंटरनेट वरील उपलब्ध माहिती इत्यादी.

व्याख्या

1) महिला विकास

प्रकल्पांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवून त्यांच्या उपजात असलेल्या गुणांचा कला कौशल्यांचा विकास करणे म्हणजेच क्षमता महिला विकास होय".

2) पारदर्शकता

"प्रकल्पात येणारा निधी गावातील सर्वांचा असेल प्रत्येकाला प्रकल्पाची माहिती व रेकार्ड पाहण्याचा हक्क असेल यालाच पारदर्शकता असे म्हणतात"

परदर्शकता ठेवणे

प्रकल्पाचा निधी गावातील सर्वांचा असेल. प्रत्येकाला प्रकल्पाची माहिती व रेकॉर्ड पाहण्याचा हक्क असेल. पारदर्शकता म्हणजे खुला व्यवहार, व गावातील प्रामाणिक व समर्पित भावनेने काम करणे. प्रकल्पाचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या गैरफायदा कोणीही घेणार नाही. आपण समिती सदस्य निवडू व खरेदी संदर्भातील निर्णय सर्वांच्या समोर घेऊ. जेणे करून सर्वांना स्पर्धेत उतरण्याची संधी मिळेल. आपल्याला चांगल्या गुणवत्तेचा फायदा करून घेता येईल. पैसे वाचविण्यासाठी गुणवत्तेकडे लक्ष न देणे, व निधी ठरविलेल्या कामासाठी न वापरता इतर कामांसाठी वापरणे ह्या गोष्टींना या प्रकल्पात जागा नाही.²

षासकीय यंत्रणेतील उणिवा

ग्रामीण समाज सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया वेग न घेण्यामागील कारण म्हणजे विविध योजनांची आखणी, कायद्याची निर्मिती केली तरी जो घटक, जी नौकरासाठी ह्या योजनांची अंमलबजाणी करणार आहे तो घटक अप्रामाणीक, भ्रष्टाचारी मनोवृत्तीचा व ज्या घटकासाठी या योजना आहेत त्या वर्गापेक्षा वरिष्ठ वर्गाचा असल्याने नौकरासाठी कडे पडणुकीचा अभाव दितो. या कारणामुळे नियोजन हे मजबूत व निर्दोष असून हि त्यांच्या योग्य अंमलबजावणी अभावी ही उदात्त तत्वे योजना ह्या कागदी वाघ व कवी कल्पनांचे स्वरूप धारण करतात.³

प्रकल्पामध्ये पारदर्शकता ठेवण्याचे माध्यम

लोकशाहीतील कारभार हा खुला कारभार असला पाहिजे. या दृष्टीने लोकांच्या मनात संदेह निर्माण होणार नाही अशी कृती अभिप्रेत आहे. त्यासाठी षक्य त्या पद्धतीने दैनंदिन कामकाज व व्यवहार यांची माहिती जनतेला वेळोवेळी उपलब्ध करून दिली गेली पाहिजे.

चांगल्या राज्यकारभारासाठी आवश्यक असते ती म्हणजे पुर्णपणे स्वायत्त अशा मानवी हक्कांच्या संरक्षणाची. विशेषतः दुबळ्या घटकांचे संरक्षण करेल अशी न्याय कायद्याची चौकट आणि अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेची कायदेधीर बांधिलकी आमचे मत आमचे लोकप्रतिनिधी राज्यकारभार करतील. जनतेसाठी करातुन जमा होणारा पैसा जनतेचा म्हणूनच हिषोब मागण्याचा अधिकार मतदारांचा दिल्ली मुंबईत आमचे सरकार, आमच्या गावात आम्हीच सरकार याविषयी माहिती उत्तरदात्यांना विचारून त्याविषयी माहिती प्रस्तुत केलेली आहे.

प्रकल्पामध्ये पारदर्शकता ठेवण्याचे माध्यम व सकारात्मक बदलाचे प्रमाण.

अ. क्र.	प्रकल्पामध्ये पारदर्शकता ठेवण्याचे माध्यम		सकारात्मक बदलाचे प्रमाण.				एकुण
			1	2	3	4	
			पुर्णत	अंशतः	अत्यल्प	आहे त्याच स्थितीत	
1	ग्रामसभेमध्ये माहिती देवून	Count	102	47	0	0	149
		Expected Count	30.4	45.9	25.3	47.4	149.0
		% of Total	20.4%	9.4%	0.0%	0.0%	29.8%
2	प्रतिष्ठित व्यक्तींना माहिती देवून	Count	0	56	0	0	56
		Expected Count	11.4	17.2	9.5	17.8	56.0
		% of Total	0.0%	11.2%	0.0%	0.0%	11.2%
3	समिती सदस्यांना माहिती देवून	Count	0	51	85	48	184
		Expected Count	37.5	56.7	31.3	58.5	184.0
		% of Total	0.0%	10.2%	17.0%	9.6%	36.8%
4	प्रशासकिय यंत्रनेला माहिती देवून	Count	0	0	0	96	96
		Expected Count	19.6	29.6	16.3	30.5	96.0
		% of Total	0.0%	0.0%	0.0%	19.2%	19.2%
5	वरिल सर्वांना माहिती देवून	Count	0	0	0	15	15
		Expected Count	3.1	4.6	2.6	4.8	15.0
		% of Total	0.0%	0.0%	0.0%	3.0%	3.0%
एकुण		Count	102	154	85	159	500
		Expected Count	102.0	154.0	85.0	159.0	500.0
		% of Total	20.4%	30.8%	17.0%	31.8%	100.0%

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	737.542 ^a	12	.000

Likelihood Ratio	775.638	12	.000
Linear-by-Linear Association	388.682	1	.000
N of Valid Cases	500		
a. 4 cells (20.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2.55.			

प्रस्तुत सारणीत ग्रामसभेतील गणपुर्ती खरेदी केलेल्या साहित्याचा दर्जादर्शविणारी आहे त्यापैकी एकूण 500 उत्तरदात्यांपैकी 149 उत्तरदाते प्रकल्पाकरीता पारदर्शकता आणण्यासाठी ग्रामसभेमध्ये माहिती देणारे असून त्यापैकी 102 म्हणजे 20.4 टक्के उत्तरदात्यांचे सकारात्मक बदलाचे प्रमाण पूर्णतः आहे. 47 म्हणजे 9.4 टक्के उत्तरदात्यांचे सकारात्मक बदलाचे प्रमाण अंशतः आहे.

एकूण 500 उत्तरदात्यांपैकी 56 उत्तरदाते प्रकल्पाकरीता पारदर्शकता आणण्यासाठी प्रतिष्ठित व्यक्तींना माहिती देणारे असून त्यापैकी 56 म्हणजे 11.2 टक्के उत्तरदात्यांचे सकारात्मक बदलाचे प्रमाण अंशतः आहे.

एकूण 500 उत्तरदात्यांपैकी 184 उत्तरदाते प्रकल्पाकरीता पारदर्शकता आणण्यासाठी समिती सदस्यांना माहिती देणारे असून त्यापैकी 51 म्हणजे 10.2 टक्के उत्तरदात्यांचे सकारात्मक बदलाचे प्रमाण अंशतः आहे. 85 म्हणजे 17.0 टक्के उत्तरदात्यांचे सकारात्मक बदलाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. 48 म्हणजे 9.6 टक्के उत्तरदात्यांचे सकारात्मक बदलाचे प्रमाण आहे त्याच स्थितीत आहे.

एकूण 500 उत्तरदात्यांपैकी 96 उत्तरदाते प्रकल्पाकरीता पारदर्शकता आणण्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणेला माहिती देणारे असून त्यापैकी 96 म्हणजे 19.2 टक्के उत्तरदात्यांचे सकारात्मक बदलाचे प्रमाण आहे त्याच स्थितीत आहे.

एकूण 500 उत्तरदात्यांपैकी 15 उत्तरदाते प्रकल्पाकरीता पारदर्शकता आणण्यासाठी वरील सर्वांना माहिती देणारे असून त्यापैकी 15 म्हणजे 3.0 टक्के उत्तरदात्यांचे सकारात्मक बदलाचे प्रमाण आहे त्याच स्थितीत आहे.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत सारणीत पारदर्शकता आणण्यासाठी केलेले उपाय व सकारात्मक बदलाचे प्रमाण या दोन परिवर्त्यांमध्ये सहसंबंध दर्शविण्यात आला आहे. पारदर्शकता आणण्यासाठी केले गेलेले उपाय यशस्वी झाले तर सकारात्मक बदलाचे प्रमाण वाढेल ही यामागची उपकल्पना आहे हे सहसंबंध तपासण्यासाठी χ^2 चाचणीचा वापर करण्यात आला.

χ^2 चाचणीच्या निष्कर्षावरून असे निदर्शनास येते की नमुन्यातील χ^2 ची किंमत ($\chi^2=737,542$, $df=12$, $p=0.000$) आहे ही किंमत χ^2 सारणीच्या किमतीपेक्षा जास्त आहे म्हणून 1 टक्के महत्त्वपातळीवर पारदर्शकता आणण्यासाठी केल्या गेलेले उपाय व सकारात्मक बदलाचे प्रमाण या दोन परिवर्त्यांमध्ये सहसंबंध असल्याचे स्पष्ट होते म्हणजे पारदर्शकता आणण्यासाठी केल्या गेलेले उपाय व सकारात्मक बदलाचे प्रमाण या दोन परिवर्त्यांमध्ये सहसंबंध आहे असे निदर्शनास येते. की 184 (36.80 टक्के) उत्तरदात्यांच्या मते समिती सदस्यांना पुरतीच प्रकल्पाबाबत माहिती ही मर्यादीत होती म्हणजेच ती जनसामान्यांपर्यंत पोहचत नव्हती त्यामुळे सकारात्मक बदल दिसून येत नाही.

प्रकल्पातील खरेदी केलेल्या साहित्याची माहितीच्या सादरीकरणाविषयी

जलस्वराज्य प्रकल्पामध्ये गाव कृती आराखड्याची अंमलबजावणी करतांना लागणाऱ्या विविध वस्तूंच्या (साहित्य व अवजारे) किमती बाजारपेठेतून मिळविणे, कोटेशन व बिलांची पडताळणी करून ग्राम पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीकडे भिफारस करणे, प्रकल्प अंमलबजावणीसाठी लागणाऱ्या सर्व साहित्याचा दर्जा तपासून खरेदी करणे, साहित्य पुरवठादारांना त्यांचे पैसे पुरवणे अशी माहिती परिपूर्ण सादर करणे, प्रस्तुत सारणीमध्ये संशोधनकर्त्याने प्रकल्पामध्ये खरेदी केलेली वस्तुची माहिती परिपूर्ण पणे सादर केली जात होती काय याविषयी माहिती प्रस्तुत केलेली आहे.

महिला व्यवसाय

प्रत्येक व्यक्ती हा आपल्या व आपल्या कुटुंबियांच्या उदरनिर्वाहासाठी कोणता ना कोणता व्यवसाय किंवा काम करित असतात. खेड्याची अर्थव्यवस्था शेतीवर आधारित असून ही देशाची अर्थव्यवस्था निर्धारित करित असते आणि आजही ही परिस्थिती बदलेली नाही. म्हणूनच ग्रामीण शेती व्यवसाय हा राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये औद्योगिक विकास आणि शेती व्यवसायाला चालना देण्याचे धोरण स्विकारले आणि त्यादृष्टीने कार्यवाही सुरु झाली की, ज्यातून ते आपल्या गरजा पूर्ण करू शकतील. त्यामध्ये काही लोक हे नोकरपेशी असतात तर काही व्यक्ती हे व्यवसायी असतात. तर काही व्यक्ती मजुरी करून स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करित असतात.

उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, एकूण 500 उत्तरदात्यांपैकी शेती करणारे उत्तरदाते 375 असून त्याचे शेकडा प्रमाण 75.00 टक्के आहे. तर स्वयंरोजगार करणारे उत्तरदाते 92 असून त्याचे शेकडा प्रमाण 18.40 टक्के आहे. तसेच मजुरी करणारे उत्तरदाते 24 असून त्याचे शेकडा प्रमाण 4.80 टक्के आहे. तर बेरोजगार उत्तरदाते हे 9 असून त्याचे शेकडा प्रमाण 1.80 टक्के आहे.

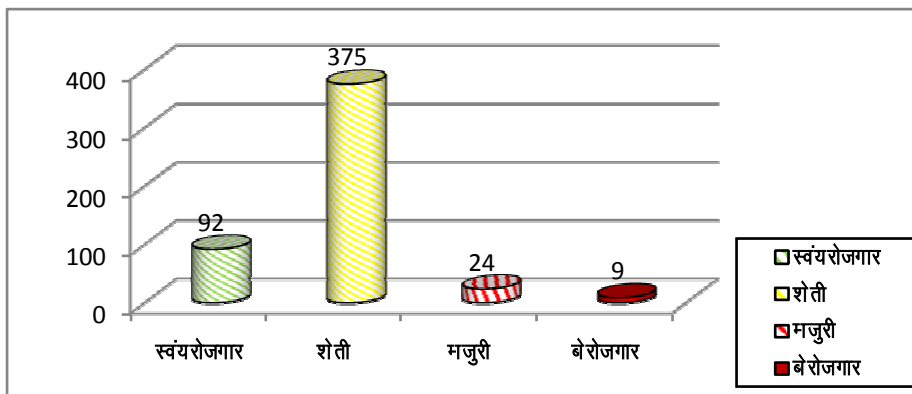
वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, जास्तीत जास्त उत्तरदाते जलस्वराज्य प्रकल्पातील समिती सदस्यांपैकी शेती करणारे 375 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 75.00 टक्के आहे.

सारांश

गावखेडयात काही मोठे उद्योग नसल्यामुळे तेथील कुटूंबांना शेतीशिवाय दुसरा पर्याय नसतो. त्यामुळे गावखेडयात काही मोठे उद्योग किंवा कुटीर उद्योग स्थापन करून तेथील युवक हे शेतीवर अवलंबून न राहता काही उद्योग करतील तसेच काहीना रोजगार मिळेल. अशी व्यवस्था ही शासनाने करावी.

व्यवसाय दर्शविणारा स्तंभालेख

प्रमाण 50 उत्तरदाते त्र 1 से. मी.

निष्कर्ष

- ❖ गावातील महिलांचे प्रकल्पामध्ये योगदान व जलस्वराज्य प्रकल्पाच्या यशस्वीतेचे प्रमाण या दोन परिवर्त्यामध्ये परस्पर पुरक संबंध आहे असे म्हणण्यास पुरेसा पाठपुरावा आहे. याचा अर्थ महिलांचे प्रकल्पामध्ये योगदान जितके जास्त तेवढी प्रकल्पाची यशस्वीता जास्त असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणजेच 30.2 टक्के समिती सदस्यांनी महिलांच्या योगदानाबद्दल पूर्णपणे असमाधान दर्शविले व त्याचा परिणाम प्रकल्पाच्या यशस्वीतेवर झाला असे दिसून येते.
- ❖ गावकऱ्यांचे प्रकल्पामधील योगदान वाढले तर जलस्वराज्य प्रकल्पाची यशस्वीता वाढते असे निदर्शनास येते. त्याचप्रमाणे 29.4 टक्के समिती सदस्यांनी गावकऱ्यांच्या योगदानाबद्दल पूर्णपणे असमाधान दर्शविले व त्याचा परिणाम प्रकल्पाच्या यशस्वीतेवर झाला असे दिसून येते.
- ❖ प्रकल्प जनजागृतीचे माध्यम व त्यामुळे सकारात्मक बदल घडून येण्याचे प्रमाण यात सहसंबंध आहे हे स्पष्ट होते. म्हणून 15.4 टक्के सर्वात कमी समिती सदस्यांना प्रकल्पाच्या जनजागृतीच्या माध्यमांची माहिती असल्यामुळे प्रकल्प पाहिजे त्या प्रमाणात यशस्वी होवू नाही.
- ❖ सर्वात जास्त 31.8 टक्के समिती सदस्यांच्या मते अभ्यासदैव्याचा उपयोग गावविकासाकरीता झाला नाही. म्हणून सकारात्मक बदल दिसून येत नाही.
- ❖ पारदर्शकता आणण्यासाठी केल्या गेलेले उपाय व सकारात्मक बदलाचे प्रमाण या दोन परिवर्त्यामध्ये सहसंबंध आहे असे निदर्शनास येते तसेच 36.80 टक्के समिती सदस्यांच्या मते समिती सदस्यांना पुरतीच प्रकल्पाबाबत माहिती ही मर्यादीत होती म्हणजेच ती जनसमान्यानपर्यंत पोहचत नव्हती त्यामुळे सकारात्मक बदल दिसून येत नाही.
- ❖ सर्वात जास्त 59.20% समिती सदस्यांच्या मते प्रशासकीय यंत्रणेचे व गावकऱ्यांचे संबंध वाईट आहेत.
- ❖ 52.40% समिती सदस्यांच्या मते प्रकल्पामध्ये प्रत्येक घटकावर आलेल्या निधीची माहिती ही अत्यल्प होती असे मत व्यक्त करणारे आहेत.

सुचना व शिफारशी

1. महिला क्षमतांचा विकास करायला पाहिजे.
2. ग्रामस्थांना ग्रामसभेच्या प्रत्येक कार्यक्रमात तसेच योजनात सहभागी करून त्यांच्या मताला प्राधान्य द्यावे.
3. ग्रामसभेमध्ये महिला विचारांना प्राधान्य दिले गेले पाहिजे.
4. ग्रामविकासासाठी झटणाऱ्या ग्रामस्थांना समिती मध्ये नेमणूक केल्या गेली पाहिजे.
5. ग्रामपंचायतीने गावातील जास्तीत जास्त लोकांना योजनाविषयक माहिती देऊन योजनांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी मार्गदर्शन केंद्र चालवायला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

अहिरे प्रतिभा	—	ग्रामीण समाजशास्त्र, प्रकाशक— के. एस. अतकरे कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती—1997,
आगलावे प्रदिप	—	ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र, प्रकाशक—ललीत पुराणिक श्री साईनाथ प्रकाशन 1, भगवाघर कॉम्प्लेक्स धरमपेठ, नागपूर—440010, दुसरी

दर्शनकार अर्जुनराव	–	आवृत्ती- ऑगस्ट (2011) पंचायत व नागरी प्रशासन, प्रकाशक: के. एस. अतकरे कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
गावडे संभाजी	–	पीएच. डी. शोध प्रबंध कोल्हापूर जिल्ह्यातील जलस्वराज्य प्रकल्प समाजशास्त्रीय अभ्यास टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे 2011
कवी माधवी	–	महिला कल्याण आणि विकास, प्रकाशक : प्रमोद मुंजे विद्या प्रकाशन रुईकर रोड, नागपूर-440002, (2000)
कऱ्हाडे बी. एम.	–	शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापूरे के. पब्लिशर्स महाल नागपूर जाने. 2007
लोटे रा. ज	–	ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, प्रकाशन- मनोहर पिंपळापुरे, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, हिंदु मुर्लीचे शाळेजवळ, महाल नागपूर-440032, प्रथम आवृत्ती-सप्टेंबर 2002,
मंगनाळे व्ही. एस.	–	महिला बचत गट आणि ग्रामीण विकास, ' प्रकाशन' मुक्तरंग 118, यशवंतराव चव्हाण व्यापारी संकुल मेन रोड, लातूर (2008)
मेश्राम सुरेश	–	सामाजिक संशोधन पद्धती, यश प्रकाशन, नागपूर.
मुलाणी. एम. यू	–	अल्पबचत गट नियोजन (बचत गट), प्रकाशक – डायमंड पब्लिकेशन्स, 1691, सदाशिव पेठ, टिळक रोड, पुणे – 411030, (2008)
नरखेडकर प्रगती दिनेश	–	सुनिल साकुरे, ग्रामीण समुदाय, प्रकाशक: संजय ठाकरे सर साहित्य केंद्र गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप, हुडकेश्वर रोड, नागपूर, (1999)
नालगोंडे गुरुनाथ	–	सामाजिक संशोधन पद्धती, कोल्हापूर फडके प्रकाशन
पागुळ-बारहाते नंदा	–	भारतीय नागरी समुदाय विकास, प्रकाशक आर. बी. प्रकाशन, 77 'नंददिप', लाडीकर ले आऊट, मानेवाडा रोड, नागपूर, (2011)
पवार एस. बी.	–	महिलांसाठी स्वयंरोजगाराच्या 101 वाटा, प्रकाशक : शुभम बहुउद्देशिय मार्गदर्शन संस्था, पुणे (2007)

वर्तमानातील शासकिय व्यवस्था आणि आदिवासी विकासात महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची भुमिका

सहा. प्रा. संजय पी. पिठाडे
आठवले समाजकार्य महाविद्यालय चिमूर
जि. चंद्रपूर मो. ९४२१७२४९२०

आदिवासींच्या विकासासाठी वर्तमानात किमान शासनाच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या तीनशेच्या जवळपास योजना आहेत. त्यात आदिवासी विकास विभागाच्या योजना, समाजकल्याण विभागातर्गत राबविल्या जाणाऱ्या योजना, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण योजना, आदिवासी सहकारी विकास महामंडळाच्या योजना, आदिवासी उपाययोजनेतर्गत न्यूक्लियस बजेटच्या विविध योजना, त्यात- शेतीविकासासाठी, पुरक व्यवसायासाठी, लहान उद्योग व्यवसायासाठी, घरगुती व्यवसायासाठी, शिक्षणासाठी, व्यवसाय रोजगार मार्गदर्शनासाठी, जमीन व शेती विकासाच्या योजना, कृषी खात्यामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या इतर विविध योजना, जमिनीबाबत इतर योजना, फलोत्पादन, पशुसंवर्धन, दुग्ध व्यवसाय, मत्स्य व्यवसायाच्या योजना, सहकार विभागाच्या योजना, आरोग्य विभागाच्या योजना, ग्रामविकासाच्या योजना, एकात्मिक ग्रामीण बालविकास व पोषण योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, अवर्षण प्रवणे क्षेत्र कार्यक्रम (पुर्नवसन, न्याय व विधी) त्याचबरोबर राष्ट्रीयकृत बँकांद्वारा राबविल्या जाणाऱ्या योजना इत्यादी. आदिवासींच्या विकासाकरीता सुधारणा घडवून आणण्यासाठी इतक्या सान्या योजना आहेत, तरी देखील आदिवासींची स्थिती दयनीय का आहे, हा यक्ष प्रश्न समोर येतो.

या अनेकविध योजनांचा लाभ गरजू आदिवासीपैकी काहींना मिळतो. असा लाभ मिळालेले व त्यामुळे ज्यांच्या नोकरी, व्यवसाय, उत्पन्नात, प्रतिष्ठा-दर्जा यांच्यात कायमची भर पडली आहे व जे सुस्थिर, मध्यमवर्गीय जीवन जगू लागले आहेत. अशा आदिवासींचा एक वर्ग आज अस्तित्वात आलेला आहे, यात काही शंका नाही. परंतू ज्यांच्यापर्यंत अशा योजनांचा लाभ पोहोचलेला नाही वा वा जे या योजनांचा लाभ पदरात पाडून घेण्यास पात्र नाहीत वा तेवढे सक्षम नाहीत अशांची संख्या कितीतरी जास्त आहे. या शासकीय योजनांचा लाभ करून घेण्यासाठी ही मुळात शोषित, दलित, पिडीत वर्गामधील व्यक्तींच्या मध्ये बळ असावे लागते. ते नसेल तर योजनांचे लाभ ते स्वतःच्या पदरात पाडून घेण्यास असमर्थ ठरतात. वर्तमानात सुध्दा योजनांची नीट व पुरेशी माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्याबाबतीत प्रशासन उदासिन आहे किंवा अंदाजपत्रकातील पैशांची तरतुद खर्ची पडलीच पाहीजे असला तरी स्थानिक राजकारण्यांच्या वा लोकप्रतिनिधीच्या (जे स्वतः आदिवासीमधून आलेले असण्याची शक्यता जास्त असते) संगनमताने खऱ्या गरजूंना शोध न घेता रक्कमांचे वाटप आपल्या माणसांमध्ये केले जाते. सोबतच भ्रष्टाचारामुळे अनेक शासकीय योजनांखाली वाटल्या जाणाऱ्या पैशातला एक मोठा भाग दलाली म्हणून इतरच लुबाडून नेत असतात. ही वस्तुस्थिती असल्याचे चित्र आजही दृष्टीस पडते. आदिवासी उपाययोजनांच्या बाबतचा अनुभव लक्षात घेतल्यास सध्या एक वेगळा प्रश्न निर्माण होतो. आदिवासी जनजातींची भूमी, त्यांच्या जीवनाधार असलेली नैसर्गिक साधने यांच्यापासून त्यांना विस्थापित, बेदखल व वंचित करणारी करणारी विकासाची प्रक्रिया अधिकाधिक गतीमान करून, तिच्या आकाराचा जोर वाढवून आदिवासी समुहांना लुळे, पांगळे करावयाची नीती निष्ठुरपणे राबविली जात आहे. आदिवासींचे रूपांतर-स्थालांतरीत, बिनबुडाच्या अकुशल मजुर वर्गामध्ये होत असतांना शासनाच्या या अनेकविध योजनांची आदिवासी जमातींची खरी समस्या कधी सुटणार ? काही काळ ढासळती परिस्थिती सावरून धरण्यासाठी सहाय्यक म्हणून या योजनांचा लाभ होऊ शकतो व होतही आहे. आभाळ फाटले आहे, तिथे ढिगळे लावून काय साधणार, असा प्रश्न आज पुढे येतो.

या योजना बरोबरच सावकारी व सौदेबाजी अस्तित्वात असल्यामुळे आदिवासींची पिळवणुक करणाऱ्या दुर करण्यासाठी शासनाने “महाराष्ट्र जनजाती (आदिवासी) आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा १९७६” हा कायदा केला आहे. तरी सुद्धा त्यांच्या विकासात भर पाहिजे त्या प्रमाणात पडलेली दिसून येत नाही.

स्वातंत्राला ६६ वर्षे झाले तरी सुद्धा आदिवासींच्या पायाभुत समस्यांच्या पर्याप्त स्वरूपात सोडवणुकीच्या आड येणाऱ्या काही बाबी जबाबदार आहे. त्यात भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या हक्क आणि अधिकाराबाबत असलेले अज्ञान, आधुनिक प्रगती केलेल्या समाजा प्रति भिन्नेपणा दिसून येतो. त्यांचा भोळेपणा व इमानदारपणाचा गैरफायदा घेऊन फसगत होते. समाजात कायम स्वरूपी बदल करण्यासाठी आवश्यक असणारा असंघटीतपणा उभा करणे मात्र अध्यापही जमलेले नाही, गरजा भागविण्या पलीकडे पुष्कळ जास्त मिळावे अशी वृत्ती नसते. अर्थात अल्पसंतोषी वृत्ती, उदयाची शाश्वती नाही, हक्कांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा आदिवासीहित विरोधी, पदोपदी प्रत्येक क्षेत्रात बोकाळलेला भ्रष्टाचार, कार्य करण्याची अनावस्था, न्यायव्यवस्था न परवडणारी, त्यांच्यापर्यंत शासन पोहचतच नाही, हवा तेवढा शिक्षणाचा प्रसार त्यांच्यापर्यंत पोहचला नाही. या कारणांमुळे त्यांच्या समस्या सोडविणे कठीण झाले आहे. आत्मनिर्भर, स्वावलंबी व स्वायत्त असे आपले वैशिष्ट्यपूर्ण जीवन जगण्याची, आपली स्वतःची सामाजिक राजकीय बांधणी टिकवून धरण्याची संस्कृती जपण्याची मोकळीक आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्था देत नाही. आदिवासी जनांचा आत्मसन्मान, त्यांची भूमी, त्यांची जीवनशैली व त्यांची संस्कृती यांच्याशी निगडित असते यांस आजच्या राजकीय व्यवस्थेत संधी नाही.

या आदिवासी जनांना अकुशल व अंगमेहनतीचे काम करण्याची सवय जडलेली आहे. त्यामुळे त्यांना रोजगारासाठी पुरेपुर संधी उपलब्ध आहे. तिच्यात काही नविन बदल करून त्यांच्यासाठी सोयीचे होईल असे नियोजन केल्यास त्यांच्या विकासात भर पडले व त्यांना कायद्यात्मक संरक्षणही मिळू शकते. या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत भागीदारी करून घेऊन राष्ट्रविकासाच्या कार्यात योग्य ती भूमिका महत्वाची ठरते. १९७१ ते १९७४ हया चार वर्षांच्या कालखंडात राज्यातील दुष्काळी परिस्थिती, टंचाई यामुळे अनेक दुष्काळ निवारणार्थ योजना तयार करण्यात आल्या. या दुष्काळी परिस्थितीतही लोकांना रोजगार पुरविण्याच्या निर्णयामुळे रोजगार हक्क मान्य झाला. महाराष्ट्रात १९७७ मध्ये रोजगार हमी योजना अंमलात आणल्या गेली. या योजनेला सर्व थरांतून पाठींबा मिळाला. या योजनेच्या उभारणीत महाराष्ट्र विधान परिषदेचे तत्कालीन माजी सभापती श्री. वि. स. पागे यांचे मोठे योगदान लाभले. त्यांच्या दिर्घ चिंतनातून या योजनेची कल्पना निघाली व ती आकाराला आली. बेकारीचे निर्मुलन व सर्वांना रोजगार हा श्री. पागे ह्यांचा चिंतनाचा मुख्य गाभा होता. सर्वांना काम ही रोजगार हमी योजने मागील त्यांची विचार प्रणाली होती. महाराष्ट्र राज्यात राज्याच्या दोन्ही सभागृहातील सत्तारूढ व विरोधी पक्षांच्या सदस्यांनी एकत्र येवून या योजनेचा मसुदा एकमताने संमत केला व भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ४१ मध्ये समाविष्ट असलेल्या हक्कांचा पुनरुच्चार केला व मागे त्याला अकुशल काम देण्याची जबाबदारी स्विकारली. या योजनेकरीता आर्थिक तरतुदीची तजवीज ज्यांना रोजगार आहे अशांवर विशेष कर बसवून करण्यात आला. त्यात पेशा, व्यापार, उपजिविका व रोजगार ह्यांवरील कर, मोटार वाहनांवर अतिरिक्त कर, विक्रीकरावर अतिरिक्त कर, जलसिंचित शेत, जमीनीवरील विशेष उपकर, शेतसाऱ्यावर अधिभार, शिक्षण उपकर योजनेखाली बिगर निवासी शहरी जमिनी व इतर इमारती यावरील कर असे सहा प्रकारचे कर बसवून या योजनेकरीता आर्थिक निधी उभारण्यात आला व हा निधी फक्त या योजनेवरच वापरावा असे बंधन घालण्यात आले. भारतात अशा प्रकारचा रोजगाराची हमी देणारा कायदा करणारे महाराष्ट्र राज्य प्रथम ठरले. या योजनेची सुयोग्य अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने मजुरांची नोंदणी, रोजगाराचा पुरवठा, बेरोजगार भत्ता मागण्याची पद्धत व मजुरीचे हजेरीपत्रक, मजुरी ठरविण्याची पद्धत व मजुरीचे वाटप, मजुरीसाठीच्या सोयी-सवलती आणि सानुग्रह अनुदानाविषयक तरतुदी ह्या बाबींचे नियम, कार्यपद्धती यात निर्धारित करण्यात आली. या योजनेतील पत्रिकाधारक मजुरांना योग्य मेहनताना मिळावा ऐवढेच नाही तर त्यांना सन्मानाची वागणुक मिळावी आणि या योजनेचे मुलभुत क्रांतीकारक उद्दिष्ट साध्य व्हावे यादृष्टीने विचारपूर्वक व तपशिलावर नियम बनविण्यात आले. मजुरांना या योजनेचा पूर्ण न्याय मिळवून

द्यायाचा असेल तर “मागेल त्याला काम” ची कार्यपुर्ती करण्याचा प्रयास करण्यात आला. महाराष्ट्र शासनाने या योजने अंतर्गत एकात्मिक विकासाचा दृष्टीकोन डोळ्यासमोर ठेवु, “श्रमशक्तीव्दारा ग्रामीण विकासाचा” कार्यक्रम हाती घेतला. पुढे ही योजना शेतीशी जोडण्यात आली. त्याचबरोबर फलोत्पादन, कुरण विकास, रेशीम उद्योग, कुकुटपालन, दुग्धव्यवसाय, बॉयोगॅस या सारख्या उपक्रमांना प्राधान्य देण्यात आले. जिल्हा पातळीवर, तालुका पातळीवर व गाव पातळीवर समित्या स्थापन करण्यात आल्या व जिल्हाविकास आराखडा तयार करण्यास विशेष महत्व दिले. या योजनेची, वैशिष्ट्ये म्हणजे ग्रामविकासाला या योजनेतुन निधीची सोय, एकात्मिक विकासात परस्पर पुरक कामे, योजनेसाठी पैसा व तंत्रज्ञानाची मदत, योजनेत सहभागाला महत्व देण्यात आले, योजनेतुन आर्थिक विकास व्हावा ही होय. ग्रामीण विकासाचे स्वप्न घेऊन ही योजना महत्वपूर्ण ठरली. परंतु योजना राबविणाऱ्या नोकरशाहीत तो दृष्टीकोन आला नाही. हा दोष या योजनेचा रोजगारासाठी व आपल्या उन्नतीसाठी फायदा घेणाऱ्या मजुरांनी संबंधीत ताकदीवर दुर करण्याची आवश्यकता दिसून येते. कारण ही योजना अकुशल व अंगमेहनतीचे काम करणाऱ्या मजुरांना रोजगार पुरविण्याच्या उद्देशाने जन्मास आली. प्रामाणिकपणे श्रम विकुन आपले जीवन सुकर करण्याची संधी आदिवासी जनांना मिळते आहे. त्याचा योग्य फायदा त्यांनी घेतल्यास नक्कीच विकास करतांना मदत होईल तसेच ही योजना राबविणाऱ्या नोकरशाहीची मनोवृत्ती बदलण गरजेचे आहे. योजनेत ग्रामस्थांचा सक्रीय सहभाग वाढविण्यावर भर देण्यात यावा व ग्रामसभेचे किमान नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. या योजनेत नैसर्गिक साधनसामुग्री व पर्यावरण यांचे उत्पादन क्षमतेशी संतुलन साधल्यामुळे व आदि जनांना निसर्गाच्या सानिध्यात राहणे वास्तव्य करणे त्यांच्या संस्कृतीप्रमाणे आवडणारे असल्यामुळे या योजनेत त्यांनी आपला सक्रीय सहभाग दिल्यास निश्चितच राष्ट्र विकासात त्यांचा खारीचा वाटा ठरू शकेल यात शंका नाही.

या योजनेच्या उपयोग आपल्या उत्थानासाठी आदिवासी जनांनी करून घेतल्यास या समाजाचे पर्यायाने देशाचे जबाबदार नागरिक म्हणुन त्यांची भुमिका महत्वाची ठरेल तसेच अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेमध्ये सुध्दा राबविणारी यंत्रणा यांची भुमिका सकारात्मकतेने समजुन घ्यावी लागेल. तसे बघीतले तर अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत गावपातळीपासून राज्य व देश पातळीपर्यंत अनेक घटकांच्या भुमिका व जबाबदाऱ्यांचा संबंध येतो. त्यात महत्वाचा घटक मजुर, ग्रामसभा, त्रि-स्तरीय पंचायत राज यंत्रणा, मुख्यतः ग्रामपंचायत तालुका पातळीवरील कार्यक्रम अधिकारी, जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक, राज्यशासन, ग्रामीण विकास मंत्रालय, सामाजिक संस्था, संघटना व्यक्ती व इतर, जसे- अंमलबजावणी यंत्रणा (लाईन डिपार्टमेंटस) स्वयंसहाय्यता गट आणि योजनेचे अभिसरण (कन्व्हर्जन्स) होऊ शकेल असे विभाग या सर्व घटकांच्या जबाबदाऱ्या व भुमिका महत्वपूर्ण आहे. ग्रामाच्या स्तरावर महत्वाची भुमिका त्यांना निभवायची आहे. ते म्हणजे योजने अंतर्गत रोजगार मिळवु इच्छिणारे स्त्री-पुरुष मजुर अग्रस्थानी आहे. त्यांनी त्यांचे कायदेशीर हक्क मिळविणे आणि कामाची मागणी करणे यातुनच अंमलबजावणीच्या साखळीतील अनेक महत्वाच्या प्रक्रियांना चालना मिळते. त्यांना कायद्याने काही हक्क प्रदान केलेले आहे जसे कामाच्या मागणीची स्वायय्यता, रोजगार पत्रिका (जॉबकार्ड) मिळणे, कामाची मागणी करणे आणि त्याची दिनांकीत पोच मिळणे, काम कोणत्या तारखांना आणि कोणत्या काळात मिळावे हे ठरविणे, काम मागितलेल्या तारखेपासून (अर्ज काही काळ आधी केलेल्या असल्यास) अथवा कामाची मागणी अर्ज सादर केल्यानंतर यातील जी तारीख नंतरची असेल त्या तारखेपासून पंधरा (१५) दिवसांमध्ये काम मिळणे, कामाच्या ठिकाणी पाळणाघर, पिण्याचे पाणी, प्रथमोचार इत्यादी सुविधा उपलब्ध असणे, जर काम गावापासून पाच (५) किलोमीटर पेक्षा लांब अंतरावर मिळाले असेल तर मजुरी बरोबरच मजुरीच्या १० टक्के ऐवढी रक्कम मिळणे, हजेरीपत्रक तपासून बघणे आणि जॉबकार्ड वर रोजगाराबाबत भरलेल्या सर्व तपशिलांची माहिती मिळणे, प्रत्येक आठवड्याला मजुरी मिळणे किंवा कोणत्याही परिस्थितीत या तारखेला काम केले असेल, त्या तारखेपासून पंधरा (१५) दिवसांच्या आत, कामाच्या मागणीचा अर्ज सादर केल्यापासून अथवा काम मागितलेल्या तारखेपासून (यापैकी जी नंतरची असेल त्या तारखेपासून) पंधरा दिवसांच्या आत काम न मिळाल्यास बेरोजगार भत्ता मिळणे, काम करतांना दुखापत झाल्यास वैद्यकीय उपचार आणि रूग्णालयात भरती होण्याची गरज असेल तेव्हा त्याच्या खर्चाची प्रतिपुर्ती, तसेच कामावर असतांना अपंगत्व आल्यास सानुग्रह अनुदान मिळणे या हक्कांची जाणीव मजुरांमध्ये असणे कमप्राप्त ठरते. त्याचबरोबरच या योजनेतील इतरही

घटकांनी आपली भुमिका सकारात्मतेने निभावल्यास अवघ्या काही वर्षात कायापालट झाल्याशिवाय राहणार नाही आणि म्हणूनच या योजनेत सक्रीय सहभाग देवून आपली उन्नती करणे प्रत्येक अंगमेहनतीचे काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्यच ठरेल असा विश्वास वाढतो.

हि योजना राबविणारी यंत्रणा (गावपातळीवरील) ग्रामपंचायतीचे सरपंच, सदस्य, सचिव समर्थपणे कार्य करीत नाहीत, म्हणून पॅरलल (सोबत-सोबत) स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण झाल्यास यशस्वीतेकडे वाटचाल व प्रगती निश्चित होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) पोरे मुकुंद, बेकारी मारीठी विश्वकोश खंड, ११.
- २) श्रम मंत्रालय, राईट टु वर्क : ॲप्रोच कॉन्सिस्टंटयुशन अमंडमेंट लेजिस्लेशन ऑन द वर्क गॅरंटी, फायनॅन्सिअल ॲन्ड आदर कन्सिडरेशन, सप्टेंबर १९९०.
- ३) रोजगार हमी मार्गदर्शिका - ग्रामायन प्रकाशन पुणे.
- ४) रोहयो सारग्रंथ, खंड- १ म. रा. शासन, मुंबई.
- ५) महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम २००५.
- ६) के. एस. सिंग द ट्रायबल सिच्युएशन इन इंडिया १९८६.
- ७) टाईम्स इन ट्रान्झिस्टन मुंबई ७७.
- ८) भारतीय राज्यघटना.
- ९) सामाजिक समस्या : डॉ. प्रदिप आगलावे.
- १०) आदिवासी समाजाची स्वशासन व्यवस्था.

“महात्मा बसवेश्वरः एक युगपुरूष”

—गुजर सुनिता लिंबराज,

प्रस्तावना:—

बाराव्या शतकातील आदर्श सुशासन व समाजक्रांतीचे प्रणेते म्हणून युगप्रवर्तक महात्मा बसवेश्वरांना विशेषत्वाने ओळखले जाते. यांच्या प्रेरणेतूनच लिंगायत समाजाची प्रतिस्थापना झालेली आहे.

सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथील राजदरबारात प्रधानमंत्री असलेल्या बसवेश्वरांनी मध्ययुगात विलक्षण सामाजिक क्रांती घडवून आणली. “कायकवेकैलास” हे बसवेश्वरांचे ब्रीद होत. प्रत्येकाने स्वतः कष्ट करून पोट भरावे आणि त्याच बरोबर ज्ञान व अध्यात्माची साधना करावी हा “कायकवेकैलास” त्या शब्दाचा मुळ अर्थ आहे. शिवाला शरण जाणारा तो “शिवशरण होय, शिवशरण कर्मवादी असावा, त्याची साधना समाजाला भारभूत होऊ नये, या मौलिक विचाराची शिकवण बसवेश्वरांनी दिली. या शिकवणीचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी त्यांनी “अनुभव मंटप” हे ज्ञानपीठ स्थापन केले.

अनुभव मंटप ही समतेची बंधुत्वाची प्रयोगशाळा होती. जात व वर्ण, गरीब व श्रीमंत, स्त्री व पुरूष हे सर्व प्रकारचे कृत्रिम भेद असून त्यांचे विसर्जन मानसाने केलेच पाहिजे त्यामुळे मानसाचे जीवन शुध्द व निरामय बनते असेते म्हणत. बसवेश्वर हे त्यांच्या हयातीत कर्ते समाजसुधारक, स्वयंप्रेरणेचे पुरस्कर्ते होते एवढेच नव्हे तर ते मध्ययुगीन भारताच्या समाजक्रांतीचे जनक होते. समाजातील तुच्छ लेखलेल्या लोकांना मंदिरात जाऊन देवांचे दर्शन घेण्याची मनाई होती. वर्ण वर्चस्ववादी लोक समाजात असा भेदभाव करीत असत. बसवेश्वरांनी हा भेदभाव मोडून काढण्यासाठी देवाला चगळ्यात बांधण्याचा प्रकार सुरू केला. जे स्त्री पुरूष गळ्यात इष्टलिंग धारण करतात व कपाळावर विभूतीचे तीनआडवे पट्टे लावतात त्या स्त्री—पुरूषांचा एक पंथ निर्माण झाला त्या सर्वांना “लिंगायत” असे म्हणण्यात येऊ लागले.

१२व्या शतकात समाज सुधारणेसाठी प्रत्यक्ष कृती करणाऱ्या महात्मा बसवेश्वरांचे समाज सुधारणेविषयीचे विचार आजही मार्गदर्शक ठरतात. त्यांनी समाजाला दिलेली समानतेची शिकवण आजही आदर्श वाटावी अशीच आहे. महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म इंग्लेश्वर बागवाडी येथे झाला. हे गाव विजापूर जिल्ह्यात होते. त्यांच्या आईचे नांव माधांबा व बडीलांचे नाव मदिराज होते. त्यांना भक्तीमार्गाची दिक्षा त्यांच्या घरातून व बागवाडीच्या नंदी मंदिरातून मिळाली. पुढे त्यांना कुंडला संगमा येथे आत्मज्ञान प्राप्त झाले. कुडाला संगम त्यावेळी वेद, अगम, काव्य, पुराण, शास्त्र व भक्तीमार्गाचे मोठे केंद्र होते. त्यांनी कुडाला संगमा येथे राहून

आपल्या अद्भूत भक्तीमार्गाने अनेक मोठ-मोठ्या संताना आकर्षित केले. याच वेळी त्यांनी अनेक पंडिताबरोबर धर्माच्या मुळतत्वावर चर्चा करून वचनावर आधारीत वाड.मय तयार केले. अस्तित्वात असलेल्या सताजामध्ये नवचैतन्याचे व आधुनिक विचार प्रबोधन करण्यासाठी त्यांनी दौरे सुरू केले. माहात्मा बसवेश्वर यांनी त्याकाळात असलेल्या वाईट चालीरिती, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, याला पर्याय म्हणून आधुनिक, विज्ञानवादी दृष्टीकोन बाळगणाऱ्या धर्माची स्थापना करण्याचे ठरविले त्यातूनच लिंगायत समाज उदयाला आला.

महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक चळवळीचे समता, बंधुभाव आणि मुक्तता हे सुत्र होते. या मुळतत्वाच्या आधारावर फ्रान्समध्ये १९ व्या शतकात मोठी क्रांती झाली होती. तीच विचार प्रणाली महात्मा बसवेश्वर यांनी १२ व्या शतकात अमलात आणून दृष्टेपणाचे आदर्शित उदाहरण घालून दिले होते.

महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य शोषण विरहित समाज रचना हे आजच्या काळातही युगप्रवर्तक विचार वाटतात. सामाजिक, आर्थिक न्यायाची प्रस्थापनाही महामानवाची स्वप्नपुर्ती जेव्हा अस्तित्वात येईल तो क्षण शुभंकर योगच असेल. त्यांच्या लोक कल्याणकारी जाणीवांचे, आशय धार्मिक व आर्थिक स्वरूपाचे असले तरी विश्वबंधुत्वाचा, मानव कल्याणाच्या उधाराचा दिव्य संदेश त्यांनी दिला. महात्मा बसवेश्वर विचार संघठित स्वरूपातील एक आंदोलन म्हणून कृती मध्ये आलेले दिसतात.

महात्मा बसवेश्वरांचा प्रत्येक शब्द समाजक्रांतीचे स्वर्णपंख घेवून आजही चैतन्याचा जिवंत झरा प्रकट होता. शोषणमुक्त व बंधनमुक्त जिवनाचा महामंत्र देणाऱ्या महात्मा बसवेश्वरांना अभिप्रत असणारा शोषणमुक्त, वर्ण विरहित समाज उभा करणे आजच्या युवकांचे कार्य आहे. व्यक्ती व समाज यांच्या मनोमिलनातून नवसमाज व नवसंस्कृती उभा करणे हे नव्या युगातील विज्ञाननिष्ठ नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

जग हे झापाटयाने बदलत आहे. नवीन उदयोग, धंदे उत्पादनतंत्र, नवीन माहिती, प्रसारमाध्यमे, यामुळे जिवनाचा आकृतीबंधच बदलत चालेलेला आहे. समाजाची धारणा असणाऱ्या धर्मसंस्थेस, कुटूंबसंस्थेस व संस्कार प्रक्रीयेस जोराचे हदरे बसत आहेत अशा वेळेनितीवर आधारलेला सत्य प्रिय समाज उभा करताना महात्मा बसवेश्वरांचा कर्मविचार भविष्यकालीन प्रगतीचे प्रसादिक चिन्ह बनला आहे. प्रत्येकानेच आपले कार्य निष्ठापूर्वक बजावले तर स्थळ, काळ सापेक्षतेचा विचार करूनही जगाच्या पाठीवर मानव समाज गुण्या गोंविदाने नांदु लागेल. दुष्टांचा संहार व सत्यांचा विजय व मानव समाजाच्या कल्याणाचा विचार आहे. शिव तत्व हे भारतीय समाज जिवनात शोषितांचे मंथन करण्यास प्रेरक सुत्र आहे. भारतीय समाजात सत्तावाद शोधायाचा असल्यास महात्मा बसवेश्वरांचे जिवनकार्याचे अवलोकन केल्या शिवाय प्रगतिचा टप्पा गाठता येणार नाही.

निष्कर्ष:-

१. महात्मा बसवेश्वरांनी सर्व धर्म समभावाची शिकवणुक दिली आहे.
२. महात्मा बसवेश्वर विज्ञानावर आधारीत धर्माची स्थापना केली आहे.
३. महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक चळवळीचे सुत्र स्वातंत्र्य, समता व बंधुता होते हि त्रयी अधुनिक काळातही महत्वाची आहे.
४. महात्मा बसवेश्वराने शोषण विरहीत समाज निर्माण केला आहे.
५. महात्मा बसवेश्वराने विश्व बंधुत्व व मानवी कल्याणाचा विचार केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. प्रा.भिमराव पाटील, प्रा.विजयकुमार करजकर युग प्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर प्रकाशन, लातूर
२. भिमाशंकर माडेकर, महात्मा बसवेश्वर, अनुराधा प्रकाशन.
३. महात्मा बसवेश्वर जयंती विशेषांक २००१ प्रकाशन जय सियाराम, अंबाजोगाई
- ४- डॉ.दत्ता हरी होनराव, डॉ.मनोहर भंडारे, बसवदर्शन अरूणा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती १३ फेब्रुवारी २०१६

सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत नागपूर जिल्ह्याचे योगदान

प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर

इतिहास विभाग प्रमुख

भगवंतराव कला महाविद्यालय

सिरोंचा, जि. गडचिरोली

प्रस्तावना –

काँग्रेसचे नेतृत्व गांधीजींकडे होते व देशात देशव्यापी चळवळ सुरू करण्याचे वातावरण निर्माण झाले होते. ब्रिटिश सरकार भारतात पूर्ण स्वराज्य सहजासहजी देणार नव्हते आणि त्यासाठी देशव्यापी चळवळीची आवश्यकता होती. सरकारचे बेकायदेशीर कायदे या विरुद्ध आवाज उठविण्याची वेळ आली होती. तेव्हा गांधीजींच्या मनात सविनय कायदेभंगाची कल्पना आली.

गांधीजींनी 30 जानेवारी, 1930 रोजी व्हाईसरॉय लॉर्ड आयर्विनला 11 मागण्याचे पत्र लिहीले. त्यात पूर्ण दारुबंदी, रुपया आणि पौंड यांच्यातील विनीमय दर 50 टक्के नी घटविला जावा, मीठावरील कर कमी करावा, सैनिक खर्च 50 टक्केनी घट करावी, विदेशी कपड्यांच्या आयातीवर निर्बंध लावावा, स्वदेशीला संरक्षण द्यावे, सीमावर्ती व्यापा-याला संरक्षण द्यावे, सर्व राजनैतिक कैद्यांची सुटका करावी व त्यांच्यावर चालविलेले खटले मागे घ्यावे, देशातून विदेशात पाठविलेल्या भारतीयांना भारतात बोलवावे, गुप्तचर विभागाचे कार्य नियंत्रणात चालवावे व शस्त्र कायद्यात बदल करावा अशा मागण्या सरकार समोर ठेवल्या, सरकारने या मागण्यांना उत्तर दिले नाही. या तत्कालीन कारणांवरून गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीची योजना आखली व ती सुरू करण्याची घोषणा केली.

सविनय कायदेभंग सुरू होण्याअगोदर गांधीजींनी 2 मार्च, 1930 रोजी एका पत्रकाव्दारे सरकारला सुचित केले की 12 मार्च रोजी दांडी येथे मिठाचा कायदा मोडण्यात येईल व तेव्हापासून सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू होईल.

1) दांडीयात्रा आणि कायदेभंगाला सुरुवात –

गांधीजींनी ठरविल्या प्रमाणे 12 मार्च, 1930 रोजी साबरमतीवरून दांडी या ठिकाणी समुह किणा-यावर मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी आपल्या 87 अनुयायांसोबत सकाळी ठीक 6.30 वाजता निघाले. त्यांना रस्त्यात अनेक स्वयंसेवक येऊन मिळाले. 24 दिवसात 241 किलो मिटर अंतर पायदल चालून 5 एप्रिल रोजी ते दांडी येथे पोहोचले हजारो स्वयंसेवक त्यांच्यासोबत पोहोचले आणि 5 एप्रिल रोजी त्यांनी आपल्या हातात मीठ घेऊन मिठाचा कायदा मोडला. संपूर्ण देशात ही बातमी कळताच देशात मिठाच्या कायद्याचे उल्लंघन सुरू झाले. नागपूरातही दांडी येथील वार्ता कळताच सत्याग्रहाची तयारी श्री जमनालाल बजाज यांनी केली आणि नागपूर जिल्ह्यात कायदेभंगाला सुरुवात झाली.

2) मिठाचा जाहिर लिलाव –

13 एप्रिल, 1930 रोजी नागपूरात टाऊन हॉलमध्ये बॅ. अभ्यंकर यांच्या नेतृत्वात एक सभा घेण्यात आली. अध्यक्षस्थान महात्मा भगवानदीन यांच्याकडे होते. या सभेत बॅ. अभ्यंकरांनी मिठाच्या पुड्याचा जाहिर लिलाव केला. श्री रामचंद्र बुकसेलर यांनी पहिली मिठाची पुडी 255 रुपयाला विकत घेतली. '1' यानंतर सभेला सुरुवात झाली. सभेत अभ्यंकरांनी जोशपूर्ण भाषण केले व नागपूर जिल्ह्यातील कायदेभंगाची दिशा समजावून सांगितली.

अशा प्रकारे मिठाचा कायदा मोडण्यास सुरुवात झाली. 17 मे रोजी पुनमचंद राका यांच्या अध्यक्षतेखाली सदर बाजार येथे एक सभा झाली. व या सभेत सुरजबली यांनी अवैधरित्या तयार केलेल्या मिठाच्या पुड्यांचा जाहिर लिलाव केला. ती सेठ शेतमल सुराणा यांनी 41 रुपयाला विकत घेतली.

3) नागपूरात युध्द मंडळाची घोषणा –

मिठाचा कायदा गांधीजींनी मोडताच नागपूर जिल्ह्यातील कायदेभंग करण्यासाठी युध्द मंडळाची निर्मिती करण्यात आली. युध्द मंडळाचे अध्यक्ष बॅ. अभ्यंकर होते. तर त्यांना सहकार्य श्री जमनालाल बजाज, महात्मा भगवानदीन, डॉ. खरे, पुणमचंद्र रांका, निलकंठराव देशमुख इ. सदस्य होते. त्यांनी नागपूरातील सविनय कायदेभंगाची योजना आखली होती व नागपूरात अनेक कार्यक्रम हाती घेतले. ²

4) जप्त साहित्य वाचण्याचा सत्याग्रह –

सविनय कायदेभंगाचा दुसरा कार्यक्रम म्हणजे सरकारने जे साहित्य जप्त केले होते हयाचे वाचन सार्वजनिकरित्या सभांमधून व्हावे असा कार्यक्रम नागपूर जिल्ह्यात सुरू झाला. जप्त साहित्याचे वाचन म्हणजे कायदेभंग होय अशी पुस्तके अनेक होती. त्यात वि.दा. सावरकर यांचे 'वॉर ऑफ इंडियन इन्डिपेन्डंस 1857', 'काकोरी के शहिद', 'भारत मे अंग्रेजी राज', 'इंडिया इन बॅडेंज' इ. पुस्तके होती युध्द मंडळाने अशा जप्त साहित्यातील काही परिच्छेदांच्या सायक्लोस्टाईल प्रती काढून प्रत्येक जिल्ह्यात त्या पाठविल्या. तिथल्या लोकांनी जाहिर सभेमध्ये ते परिच्छेद वाचून सत्याग्रह करावे अशी योजना होती.

9 मे रोजी बॅ. अभ्यंकर यांनी 'भारता मे अंग्रेजी राज' या पंडित सुंदरलाल यांच्या पुस्तकांचे जाहीर सभेत वाचन करून कायदेभंग केला. श्री दादासाहेब उधोजी या सभेत हजर होते. 21 मे रोजी नागपूरात एकुण 13 सभा घेण्यात आल्या. ³ या सभांमध्ये सावरकरांचे 'वार ऑफ इंडियन इन्डिपेन्डन्स 1857' काकोरीचे शहिद सुंदरलाल यांचे 'भारत मे अंग्रेजीराज' या पुस्तकांचे जाहीर वाचन करण्यात आले सर्वत्र उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाले.

29 मे, 1930 रोजी बॅ. अभ्यंकरांना व वीर वाननराव जोशी यांना राजद्रोही भाषणाबद्दल 124 अ कलमाखाली अटक करण्यात आली. 20 जून रोजी बॅ. अभ्यंकर यांना दोन वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा व 1500रु. दंड ठोठवण्यात आला. ⁴

1 जून, 1930 रोजी नागपूरातील टॉऊन हॉलमध्ये जप्त वाङ्मय वाचण्याचा आणखी एक कार्यक्रम करण्यात आला. डॉ. मुंजे, श्री चोळकर, श्री बाळाजी हुद्दार, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सहकार्यवाह यांनी याच पध्दतीने कायदेभंग केला. सावरकर यांच्या '1857 एक स्वातंत्र्य समर' या पुस्तकातील उतारे डॉ. मुंजे यांनी वाचून दाखविले. जप्त वाङ्मये वाचून सत्याग्रह करणा-या सत्याग्रहीविरुद्ध सरकारने कोणतीही कारवाई केली नाही. त्यामुळे युध्द मंडळांनी सत्याग्रहासाठी दुसरा मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यातूनच जंगल सत्याग्रहाच्या विरुद्ध सरकारने कोणतीही कारवाही केली नाही. त्यामुळे युध्द मंडळांनी सत्याग्रहासाठी दुसरा मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यातूनच जंगल सत्याग्रहाच्या कल्पनेचा उदय झाला. ⁵

5) विदेशी कापडावर बहिष्कार कार्यक्रम –

श्री पुनमचंद रांका यांच्या युध्द मंडळाने श्री वाचासुंदर यांना बहिष्कार समितीचे सेक्रेटरी नेमून परदेशी कापडयाच्या बहिष्काराचा प्रश्न तडीस लावण्याचा निश्चय केला. मे महिन्यापासून विदेशी कापडयाच्या बहिष्कार व होळ्यांचे सत्र सुरू झाले. यासाठी व्यापा-यांनी इतवारी क्लॉथ असोसिएशनची स्थापना करून विदेशी कापडावर मोहर लावण्यासाठी तयारी दर्शविली. 16 जुनला एक मिरवणूक काढण्यात आली. त्यात विदेशी

कापडावर बहिष्काराबाबत जनजागृती निर्माण केली. नागपूरातील शिष्यांनी परदेशी कापड न शिवण्याचा निर्णय घेतला. 20 जून रोजी आणखी एक प्रचंड मिरवणूक व्यापा-यांनी काढली. त्यात 20 हजार पुरुष व 500 ते 1000 स्त्रिया होत्या. नागपूरच्या कोष्टी लोकांनी व त्यांच्या पुढा-यांनी स्वदेशी सुत वापरावे अशा हेतूने व कसोसीने प्रयत्न केले. पांढ-या खादीचे वस्त्र वापरणा-या व राष्ट्रीय गाणी म्हणणा-या महिलांच्या मिरवणूकीचे दृश्य मोठे अपूर्व होते. गठ्ठे बांधलेल्या कापडाचे मुल्य 3.11 लाख होते. 125 पैकी 100 दुकानदारांनी स्वदेशीचा स्विकार केला. मा.ज. कानेटकर म्हणतात की, कॉलेज निरोधने व कापड निरोधने हयांचे पुष्कळसे श्रेय नागपूरच्या स्त्रियांना दिले पाहिजे ⁶

6) दारूबंदी कार्यक्रम आणि पिकेटिंग -

दारूच्या व्यापा-यांवरही हल्ला करण्यात येऊन दारूबंदीचे कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात झाली. दारूच्या दुकानां समोर पिकेटिंग भरून दारू पिणा-याला व्यापा-यालाही दारूची विक्री न करण्याबाबत संदेश देण्यात येत. त्या कारणाने नागपूरात 91 ठेके दिले जात. तिथे फक्त व्यापा-यांनी 20.25 ठेके घेतले. काही महिलांनी दारूच्या दुकानासमोर निदर्शने दिली. त्यात रामप्यारी धरमपाल चोपडा, पेचरीमावाले ही महिला अशिक्षित असूनही तिने दारू विरोधात निदर्शने केली. ⁷ त्यासाठी 6 महिने सक्त मजुरीची शिक्षा तिला भोगावी लागली. लक्ष्मीबाई दातार, गोपीकाबाई पटवर्धन, चंद्रभागाबाई पटवर्धन यांनाही 2 ते 4 महिन्यांची शिक्षा झाली. दारूच्या दुकानांसमोरिल निदर्शने एवढी तीव्र झाली की, सरकारने निदर्शने करणा-यावर अटकसत्र चालू केले. या अनेकांना तुरुंगवास भोगावा लागला. ⁸

7) नागपूर जिल्ह्यातील शिक्षण संस्थांवर बंदी आणि कायदेभंगात विद्यार्थ्यांचा सहभाग -

नागपूर जिल्ह्यातील अनेक भागात संस्थांवर बंदी घालण्यात आली अनसुयाबाई काळे यांच्या महिला गटाने स्वतंत्ररित्या वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी त्याच प्रमाणे शेतकी संस्था सोडून अन्य संस्थांवर निदर्शने करण्याचे ठरविले. 16 जुलै ते 19 जुलै हे 4 दिवस हडताळ करण्याचे सुचविण्यात आले. अनेक विद्यार्थ्यांनी कॉलेजच्या वेळा व्यतिरिक्त इतर वेळेला दारूच्या दुकानांवर निदर्शनाकरिता मदत करण्याचे मान्य केल्याची नोंद आहे. 13 जुलै, 1930 रोजी नागपूर येथे पी.के. साळवे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक सभा आयोजित करण्यात आली. यात 1000 विद्यार्थी सहभागी झाले. या सभेत एस.टी. धर्माधिकारी यांनी मध्य प्रान्त मराठा युद्ध मंडळाचे एक पत्रक विद्यार्थ्यांना वाचून दाखविले. हया सभेत अनसुयाबाई काळे व बॅ. अभ्यकरांची मुलगी यांचेही भाषण झाले. ⁹

14 जुलै, 1930 रोजी सायन्स कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी एक सभा घेऊन त्यात कॉंग्रेसच्या प्रचार मोहिमेप्रमाणे विद्यार्थी संघटनेची आज्ञा पाळण्याचे सांगितले. कानेटकरांनी 500 विद्यार्थी घेऊन हिस्लाप कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचा धिक्कार केला आणि स्वयंसेवक मुले, मुली यांनी निरोधने केली. 20 जुलै रोजी बापूजी अणे यांच्या, अटकेनिमित्त शाळा, महाविद्यालयातून विद्यार्थ्यांनी निदर्शने केली. कारण बापूजी अणे हे निलसिटी महाविद्यालयाचे माजी विद्यार्थी होते. 1000 मुलांनी तर जिमखाना क्रिकेट मैदानाकडे मिरवणुक काढली व तिथे सभा घेतली. नागपूरात 4 ऑगस्ट रोजी सर्व कॉलेजांवर बंदी घालण्याचा कायदा सरकारने जाहिर केला. डिसेंबर 1930 पर्यंत काही कॉलेजांवर बंदी घालण्यात आली. ¹⁰

8) तळेगांव जंगल सत्याग्रह -

विदेशी कापडावर बहिष्कार, दारूच्या दुकानांवर पिकेटिंगचे काम पार पाडल्यानंतर नागपूर जिल्ह्यात युद्ध मंडलाने जंगल सत्याग्रह करण्याचे ठरविले. पुसद, यावली, लेणी, कळसगाव, चिचाला येथिल जंगल

सत्याग्रह यशस्वीरित्या पार पाडले. त्यातूनच नागपूरकरांनी जंगल सत्याग्रहाची मोहिम हाती घेतली. सत्याग्रह कोठे व कसा करावयाचा यावर विचार करण्यासाठी डॉ. ना.भा. खटे श्री बाबासाहेब देशमुख आणि अण्णासाहेब ढवळे यांची कमेटी नेमण्यात आली. त्यांनी नागपूर जिल्ह्यात दौरा केला व तळेगाव हे ठिकाण निश्चित करण्यात आले. सत्याग्रहाची तारीख 24 जुलै ठरविण्यात आली. सरकारचे लक्ष नागपूरकर युद्ध मंडळावर होते. म्हणून सत्याग्रहाच्या अगोदरच सरकारने 21 जुलै रोजी डॉ. खरे, बाबासाहेब देशमुख, सेठ पुनमचंद्र रांका, आचार्य दादाधर्माधिकारी यांना अटक केली. याचा निषेध म्हणून 22 जुलै रोजी नागपूरात 20,000 लोकांची एक भव्य मिरवणुक काढण्यात आली. या मिरवणुकीचे रूपांतर चिटणीस पार्कमध्ये सभेत झाले. ही सभा एवढी भव्य होती की, सभेच्या संचलनासाठी दोन व्यासपीठे करावी लागली. ही सभा नागपूरातील भव्य सभांपैकी एक होती. ¹¹

पुनमचंद्र रांका यांच्या अटकेनंतर श्री गणपतराव टिकेकर हे नागपूरच्या युद्धमंडळाचे अध्यक्ष झाले. जंगल सत्याग्रहाची योजना पूर्वीच्या युद्धमंडळाने तयार केली होती. त्यांचे नेतृत्व श्री टिकेकर आणि ढवळे यांच्यावर आले. तळेगाव येथील जंगल सत्याग्रहासाठी गणपतराव टिकेकर यांच्या नेतृत्वात 28 स्वयंसेवकांची एक तुकडी ठरल्या तारखेला म्हणजे 24 जुलै रोजी नागपूरातून रवाना झाली ती पायदल यात्रा करित गोंडखैरी, बाजारगांव, कोंढळी तळेगाव, कारंजा या मार्गाने 31 जुलै रोजी संध्याकाळी तळेगावात पोहोचली या सत्याग्रहाकडे संपूर्ण प्रान्ताचे लक्ष लागले होते. ¹²

1 ऑगस्ट रोजी पहाटे 4.30 वाजता स्नानसंध्या वगैरे आपटून जवळच्या देवळात पूजा करून सुर्योदयाच्या वेळी राष्ट्रीय झेंडयाला सलामी दिली. या ठिकाणी 75000 लोकांची गर्दी जमली होती ¹³ समोरच्या घाटीजवळ पोलीस आणि वनरक्षक शिपाई उपस्थित होते. सकाळी 8.00 वाजता स्वयंसेवकांनी शासकीय कर्मचा-यांना सहा नंबरचा प्रस्ताव देऊन समजावून सांगितले की, तुम्ही ब्रिटीश सरकारची गुलामी करू नका. अधिका-यांना न जुमानता स्वयंसेवक जंगल परिसरात धुसले. व गवत कापून बाहेर झाले. त्यांना पोलीसांनी अटक केली. अशाप्रकारे एक समुह जंगलात जात व वनकायदा मोडत व पोलीस त्यांना अटक करत. अशा प्रकारे श्री टिकेकर, तुळशिराम लोधी, लक्ष्मण गंभीरा सोबत एकूण 500 स्वयंसेवकांना पोलीसांनी अटक केली. ¹⁴

9) बहिष्कार सप्ताह -

तळेगावचा जंगल सत्याग्रह पार पडला. तिथे युद्धमंडळाचे अध्यक्ष श्री गणपतराव टिकेकर यांना अटक केल्यामुळे युद्धमंडळाचे नवे अध्यक्ष म्हणून छगनलाल भारूका यांची निवड झाली. तर सेक्रेटरी म्हणून श्री पटवर्धन यांची निवड झाली. श्री छगनलाल भारूका यांच्या नेतृत्वात नागपूर येथे 3 ऑगस्ट ते 10 ऑगस्ट पर्यंत बहिष्कार सप्ताह म्हणून पार पाडण्यात आला. ¹⁵ त्यात 3 ऑगस्ट झेंडा दिवस, 4 तारखेला बहिष्कार दिवस, 8 तारखेला राजबंदी दिवस, 9 तारखेला गढवाल दिवस आणि 10 तारखेला समारोप अशा प्रकारे साप्ताहिक बहिष्कार पार पाडण्यात आला ¹⁶

संदर्भ ग्रंथ सुची -

- 1) अभ्यंकर नाना - वशिष्टतेच पाणी अर्थात नर केशरी अभ्यंकर पृ.क्र. 344
- 2) पाठक अरुणचंद्र - महा. गॅझेटिअर नाग. जिल्हा भाग. 1 पृ.क्र. 222
- 3) पाठक अरुणचंद्र - कित्ता पृ.क्र. 223
- 4) कानेटकर मा.ज - नाग. सुवर्ण ज्यु. महो. स. नागपूर पृ.क्र. 4
- 5) धुमडे गजानन - नागपूर नगरीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान पृ.क्र. 44-45
- 6) पाठक दमयंती - वैदर्भिय महिलांचे स्वा. संग्रामातील सहकार्य पृ.क्र. 6

-
- 7) कानेटकर भा.ज. – कित्ता पृ.क. 6
  - 8) पाठक दमयंती – कित्ता पृ.क. 104
  - 9) डॉ. कोठेकर शांता, डॉ. अंधारे भा.रा. त्रिशताब्दी इति. ग्रंथ पृ.क. 218
  - 10) व्यास नंदकिशोर – नागपूर नगर एवं स्वातंत्र्यता आंदोलन – पृ.क. 230
  - 11) धुमडे गजानन – कित्ता पृ.क. 57.88
  - 12) धुमडे गजानन – कित्ता पृ.क.
  - 13) मिश्रा डी.पी – स्वा. आंदोलन इति पृ.क. 404
  - 14) व्यास नंदकिशोर – कित्ता पृ.क. 233
  - 15) ब्रिजलाल बियाणी – शुक्ल अभिनंदन पृ.क. 24
  - 16) धुमडे गजानन – कित्ता पृ.क. 58 –59

**SPATIAL DISTRIBUTION OF GROUNDWATER IRON AND MANGANESE
IN CHANDRAPUR DISTRICT, CENTRAL INDIA**

R K Kamble^{1*} and M G Thakare²

¹Centre for Higher Learning and Research in Environmental Science

Department of Environmental Science

Sardar Patel College, Chandrapur 442 402, India

E-mail: rahulkk41279@yahoo.com, *Author for correspondence

²Department of Environmental Science, Arts, Commerce and Science College,
Tukum, Chandrapur 442 401, India

Abstract

Groundwater iron and manganese concentration from the Chandrapur district of Central India was assessed during winter 2012. Groundwater sampling was carried out by grab sampling method in 36 sampling locations comprised of 34 hand pumps and two dug wells samples. Groundwater samples for estimation of these two heavy metals were preserved by adding conc. HNO₃ (1 mL for 100 mL of water sample). Heavy metals concentrations were estimated by Inductively Coupled Plasma-Optical Emission Spectroscopy (ICP-OES, Dv 7000, Germany). Groundwater iron concentration from the study area during winter 2012 was in the range of below detectable limit (bdl)-47.101 mg/L (SD $\pm$ 9.3). Groundwater iron concentration in 20 water samples were above the permissible acceptable limit of Indian Standards for drinking water (IS 10500:2012, acceptable limit for Fe, 0.3 mg/L, Max.). This elevated concentration of iron in groundwater from the study area can be attributed to weathering of mineral bearing rocks, mining activities and also to some extent to anthropogenic activities. Groundwater manganese concentration from the study area during winter 2012 was in the range of 0.002-1.85 mg/L (SD $\pm$ 0.36). Groundwater manganese concentration in seven water samples were above the permissible desirable limit of Indian Standards for drinking water (IS 10500:2012, permissible limit for Mn, 0.3 mg/L, Max.). This elevated concentration of manganese in groundwater from the study area can be attributed to weathering of mineral bearing rocks, mining activities and also to some extent to anthropogenic activities. Spatial distribution of manganese was observed in the study area. Further, shallow, deep and very deep well water had variable manganese concentration. Shallow aquifer had lower manganese concentration, however present, can be attributed to anthropogenic activities whereas deeper aquifer had higher manganese concentration which can be assigned to geogenic in origin.

Keywords: Chandrapur, Central India, Groundwater quality, Heavy metals, Iron, Manganese

Introduction

Access to safe drinking water is essential to health, a basic human right and a component of effective policy for health protection. Iron is one of the most abundant metals in the earth's crust. It is found in natural fresh waters at levels ranging from 0.5 to 50 mg/L. Iron may also be present in drinking water as a result of use of iron coagulants or corrosion of steel and cast iron pipes during water distribution. Iron is an essential element in human nutrition. Estimates of minimum daily requirement for iron depend on age, sex, physiological status and iron bioavailability and range from about 10 to 50 mg/day (WHO, 2008).

Iron is found in soil material particularly everywhere, partly in oxidized solid form and partly in dissolved form. The form or state in which iron is found in aquifers is mainly dependent on the aquifers oxygen balance. This is related to multiple environmental factors including the geological structure and characteristics of the aquifer, seasonal cycling, type of soil and bedrock, species of iron and manganese bacteria and pattern of groundwater flow in aquifer. Other important factors affecting iron content in groundwater are oxidation/reduction conditions and pH.

Various studies pertaining to groundwater manganese concentration in different parts of the world was reported by Jang (2012), Ducci and Sellerino (2012), Khan *et al.*, (2013), Utom *et al.*, (2013), Purushotham *et al.*, (2013), Dwivedi and Vankar (2014), Alam and Umar (2013), Agca *et al.*, (2014), Barbeau (2011), Hafeman *et al.*, (2007), Amfo-Out *et al.*, (2014), Nwankwoala *et al.*, (2011), Dhar *et al.*, (2008), Khan *et al.*, (2012), Savita Kumari *et al.*, (2014), Langmuir (1997), Hesterberg (1998), Melegy *et al.*, (2014), Tiwari *et al.*, (2013) and Oyem *et al.*, (2015).

The purpose of this study is to develop an understanding of regional groundwater quality in the Chandrapur district in Central India where coal mining is an important industry. The study strives to acquire knowledge of the quality of groundwater with respect to its metal content especially iron and manganese. This study specifically aims at predicting the spatial distribution of iron and manganese concentration in the region.

Study Area

Chandrapur district is located in the eastern edge of Maharashtra in 'Vidarbha' region lies between 19°25' N to 20°45' N and 78°50' E to 80°10' E and covers an area of 11,364 km² of central India. This district is considered to be one of the most important mining deposits of Maharashtra, India. Intense mining activities along with natural processes like rock alteration attributes to high major and trace metal concentration in the groundwater and stream water.

Chandrapur district is well known for its sprawling coal mines, thermal power plant, pulp and paper industry, cement plants, etc. There are several mines in the Chandrapur district viz. coal, limestone, fluorite, chromium, fireclay, iron, copper, etc. The mineral based industrial development and rapid urbanization has resulted in environmental contamination and degradation. The mining activities disturb the groundwater balance. It is also the fact that it increases groundwater contamination as mine water has lower pH values in the ranges of 2-4, which dissolves metals from the surrounding geological formations. Wastewater released from mine pit contains suspended solids, low pH, sulphates, major and trace metals, etc.

Climate and Rainfall

The climate of the district is characterised by a hot summer and general dryness throughout the year except during the south-west monsoon season, i.e., June to September. The temperature rises rapidly after February till May, which is the hottest month of the year. The mean daily maximum temperature during May is 42.8 °C and the mean daily minimum temperature during December is 12.2 °C. The normal annual rainfall varies from about 1200 to 1450 mm. It is minimum in the western part around Warora and gradually increases towards east and reaches maximum around Brahmapuri (CGWB, 2009).

Geomorphology

Chandrapur district can be divided into two physiographic regions i.e., plane region in valleys of Wardha, Penganga and Wainganga Rivers and upland hilly region. The plane region is made up of widely spread and flat terrain occurring mostly along Wardha River. In Wainganga valley flat terrain exhibits rolling topography with residual hills in the southern part, while in the northern part (Brahmapuri taluka) wide alluvial flood plains are observed. In Penganga valley, flat terrain covers very little area in south western part of the district. The upland hilly region lies between Wardha and Wainganga rivers comprising parts of Warora, Chandrapur, Mul and Brahmapuri talukas. The south western part of the district in Penganga basin and covering parts of Rajura and Gadchandur talukas exhibit hilly topography. The entire area of the district falls in Godavari basin. Wardha, Wainganga and Penganga are the main rivers flowing through the district. These three rivers along with their tributaries rise in the upland within the district and drain the entire district (CGWB, 2009).

Hydrogeology

The major water bearing formations in the district are Alluvium, Lower Gondwana Sandstones, Deccan Trap Basalt, Vindhyan Limestone and Archean metamorphics. Amongst these, the lower

---

Gondwana Sandstones, particularly Kamthi Sandstone forms the most potential aquifer (CGWB, 2009).

Geology

Geologically, Chandrapur district forms a part of Gondwana sedimentary basin. The Gondwana sedimentation took place in Wardha valley where Gondwana sediments have overlay the Archean rocks. Litologically Chandrapur district presents a variety of stratigraphic units right from Archean to recent alluvium and laterites. The Archean rocks comprise gneisses, quartzites, banded haematite quartzites (BHQ), schists with basic intrusives like pyroxinites, amphibolites, etc. The rocks are intruded by several dykes, trending NE–SW, are exposed in the eastern part of Chandrapur district. Iron ore series and Sakoli series are equivalent in age. Iron ore series constitutes the important iron deposits of Chandrapur district. The rocks are quartzite, BHQ, quartzite schist, phyllites, etc. The Dharwars have been intruded on a very large scale and comprise of granites, granitoids and gneisses. The Vindhya are represented mainly by flaggy and massive limestones, shale's and sandstones. The lenticular patches of breccia with angular fragments cemented by calcareous matrix are found at several places in limestones. The limestones are dolomitic at places. Sandstones and quartzites are hard compact and forms ridges. Lower Gondwana includes hard quartzite, sandstones, grits, and conglomerates. The sandstones are fine grained whitish colored and calcareous in nature. The shales are of red colour and are found in small patches in the southeastern part of Chandrapur district. The Deccan trap lava formation covers small part of the district. The amygdaloidal softer variant varieties usually show calcite filling. In the district, Alluvium is mostly of fluvial origin and comprises sand, silt and clays. It is generally found along the banks of nallas and rivers. Its thickness varies from 8 to 35 m as observed along the Wardha river, the Erai and the Wainganga river courses. It also contains gravel along with sand, silt and clays at places (Satapathy, 2009).

Chandrapur district is underlined by various geological formations of Archean to recent age. The Archaeans comprises hard and fissured gneisses, quartzite. The Vindhya metasediments are represented by flaggy and massive shale, limestone, sandstones and ferruginous quartzite, covering an area of 1670 sq km. Groundwater in Archean crystallites and Vindhya rocks occurs under table to semi-confined conditions in weathered and fractured zones. Aquifers in Archaeans are characterized by degree of weathering, secondary porosity and effective inter-granular space; whereas in Vindhya, joint planes and fracture porosity developed during cooling and compression of sediments and in limestone the solution cavities play a major role in aquifer nature (Geology of the Chandrapur).

Limestone, quartzite and shale of the Vindhyan Super group occur as isolated out crops in south and southwestern parts of the district. Sandstones, shale's, clays of the Gondawana formations occur near Chandrapur city and also at other localities in isolated patches (Satapathy, 2009).

Ore mineralization

The district is gifted with deposits of various minerals like coal, iron, limestone, clay, copper, chromium, etc. Thermal power plant, many coal mines, cement and paper factories, huge limestone deposits, iron and chromite mines are the sources of wealth for the district. Natural deposits of the high-grade iron ore in Sindewahi taluka are estimated to be 2,200,000 tonnes; limestone in Rajura and Korpana talukas (547,000,000 tonnes). Coal in Chandrapur taluka alone is estimated to be 1,227,000,000 tonnes. Availability of huge coal deposits has led to increased coal mining activity and the power plant. Availability of limestone has prompted cement industries particularly in Rajura tehsil. Paper mills are established because of availability of wood/bamboo located on banks of river or nallas (Satapathy, 2009).

Water resources

Wardha, Wainganga and Penganga are the important rivers in Chandrapur district. The total replenishable groundwater resource is of the order of $3.782 \times 10^{10} \text{ m}^3/\text{year}$ provision for domestic, industrial and other uses $1.24 \times 10^{10} \text{ m}^3/\text{year}$. Available groundwater resource for irrigation is $2.547 \times 10^{10} \text{ m}^3/\text{year}$ and the net draft is $3.8 \times 10^{10} \text{ m}^3/\text{year}$ (Satapathy, 2009).

Material and Methods

Water sampling

Total 36 representative groundwater samples from hand pumps and dug wells from various villages of Chandrapur district were collected in winter 2012. Groundwater sampling was carried out by grab sampling method. Out of these 36 groundwater samples collected from study area, two samples were from dug wells and remaining 34 samples were from hand pumps. Groundwater sampling locations from the study area is depicted in Figure 1. Groundwater samples were collected in a pre-cleaned, dry, 100 mL capacity polythene bottles (Poly lab). Before collecting water sample from hand pumps they were pumped for five minutes to remove stagnated water in its pipe. At the time of allowing the water to flow from a hand pump, its internal pipe structure of its outlet was cleaned with the help of fingers so as to remove any solids or foreign material adhered to its internal surface. Groundwater samples were collected in pre-cleaned, 100 mL plastic bottles. The plastic bottles were rinsed with hand pump or dug well water before water sampling and then water sample was collected into it. Groundwater sample was collected upto rim of sampling bottle so as to have no head space in bottle for entry of

atmospheric gases into it and thus altering its physico-chemical properties. While carrying out groundwater sampling, water sample was preserved by adding conc. HNO_3 (1 mL for 100 mL water sample) into it. The sampling bottle's mouth was closed with a screw cap which was afterwards sealed with the help of an adhesive tape so as to avoid entry of contaminant into it. The details regarding sampling location were recorded on sampling bottle and also in field diary. The groundwater samples were brought to the laboratory for further analysis.

Analytical procedures

Water quality parameters such as pH and conductivity were measured in the field itself by using portable water analysis kit (Deluxe Water and Soil Analysis Kit, Model 172, India) and temperature by mercury thermometer (Gera Model, GTI, India). Groundwater iron concentration was determined by using ICP-OES (ICP-OES, Dv 7000, Germany).

Questionnaire survey

While carrying out groundwater sampling from the study area relevant data pertaining to hand pump/dug well depth, year of installation, usability, availability of water were also collected from respective villagers. The respondent includes males and females in study area having primary or above education background. The age of the individuals who were interviewed was above 18 years.

Statistical analysis

The data which was obtained from analytical results was statistically analysed by employing various statistical tools which includes average, mode, median, range and standard deviation.

Results and Discussion

Groundwater iron concentration from the study area for winter 2012 is presented in Table 1 whereas statistical summary of the same is reported in Table 2. Minimum groundwater iron concentration was found to be below detectable limit (bdl) and maximum was 47.101 mg/L. The average iron concentration was 2.838 mg/L. Standard deviation of the results from the study area for iron concentration was ± 8.189 , variance was 67.07 and skewness as 4.87. On comparison of average groundwater iron concentration with Indian Standards for drinking water IS10500:2012 of 0.3 mg/L (Max.) it was found that average iron concentration from the study area was about tenfold higher than the prescribed Indian Standards for iron concentration. The standard deviation from the results was found to be ± 8.189 which showed that there is significant variation in groundwater iron concentration from the study area.

Groundwater manganese concentration from study area for winter 2012 is reported in Table 1. The statistical summary of the water quality with respect to manganese concentration in

groundwater is presented in Table 2. From the table it can be observed that minimum groundwater manganese concentration was 0.002 mg/L whereas maximum was 1.853 mg/L and average concentration was 0.201 mg/L. The standard deviation of the results was found to be ± 0.361 , variance as 0.131 and skewness as 3.251. The average manganese concentration from the study area was 0.201 mg/L. On comparison of this average concentration of 0.201 mg/L with Indian Standards (IS 10500:2012) for drinking water for manganese of 0.1 mg/L as acceptable limit and permissible limit of 0.3 mg/L, the average manganese concentration was twofold higher than the prescribed standard for acceptable limit for manganese concentration (0.1 mg/L). The standard deviation for groundwater manganese concentration was ± 0.361 , which shows that there was insignificant variation in its concentration in the study area.

Conclusion

The objective of this study was to assess groundwater iron and manganese concentration from the Chandrapur district of Central India. Spatial distribution of average groundwater iron and manganese concentration from the study area showed that in winter 2012 the concentration of these two heavy metals were distributed in the study area. The presence of iron and manganese concentration in groundwater from the study area can be attributed geogenic in origin. The results obtained from this study showed that elevated iron concentration in different parts of the Chandrapur district. The iron concentration was higher in water samples which were reddish in colour. Thus, it can be concluded that colour to the water is imparted due to oxidation of iron when it comes into contact with atmospheric oxygen. The colour becomes more reddish in colour as exposure time increases.

Spatial distribution of groundwater manganese concentration from the study area for winter 2012 was 0.002 mg/L as minimum concentration whereas maximum was 1.853 mg/L. From the results it was observed that there was spatial distribution of groundwater manganese concentration in the study area. The distribution of groundwater manganese was highly dispersed. The presence of manganese in groundwater can be attributed to presence of manganese bearing rocks which are present in earth crust from the study area. The results obtained showed that elevated manganese concentration in different parts of Chandrapur district. Manganese concentration was higher in deeper aquifer. Thus, it can be concluded that presence of manganese is due to geogenic in origin. These observations found from the study area for groundwater manganese concentration were in accordance with Langmuir (1997) and Tiwari *et al.*, (2013).

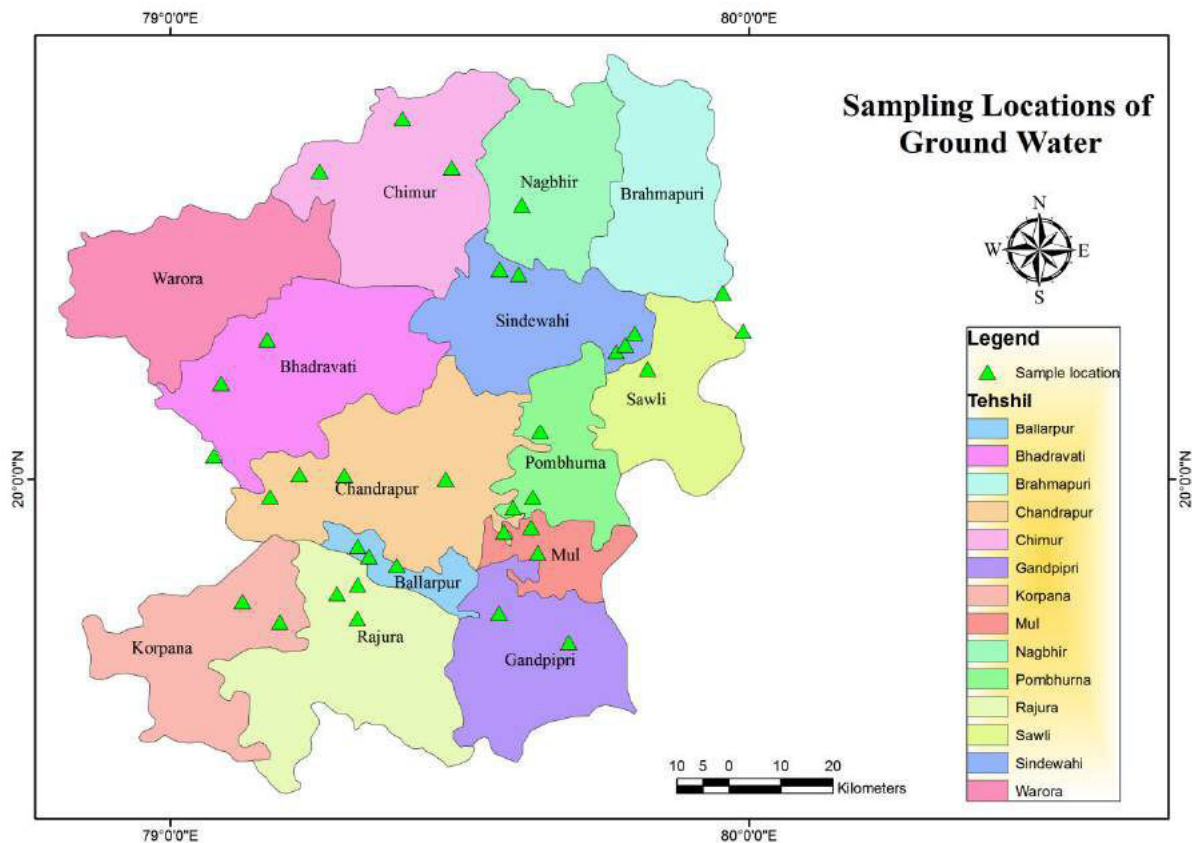
Some villagers are consuming this contaminated water with heavy metals for potable purposes and other for domestic use. It is the responsibility of concerned government authorities to ensure

that the individuals should get clean potable water. At the same time awareness about adverse effects and alternative measures to be adopted should be encouraged.

References

- Agca, N, Karanlik, S and Odemis, B (2014). Assessment of ammonium, nitrate, phosphate and heavy metal pollution in groundwater from Amik plain, southern Turkey. *Environmental Monitoring and Assessment* 186: 5921-5934.
- Alam, F and Umar, R (2013). Trace elements in groundwater of Hindon-Yamuna interfluvial region, Baghpat district, western Uttar Pradesh. *Journal Geological Society of India* 81: 422-428.
- Amfo-Out, R, Agyenim, J B and Nimba-Bumah, G B (2014). Correlation analysis of groundwater colouration from mountainous areas, Ghana. *Environmental Research, Engineering and Management* 1 (67): 16-24.
- Barbeau, B, Carriere, A and Bouchard, M F (2011). Spatial and temporal variation of manganese concentration in drinking water. *Journal of Environmental Science and Health Part A* 46: 608-616.
- CGWB. (2009). Ground water information Chandrapur District, Maharashtra.
- Dhar, R K; *et al* (2008). Temporal variability of groundwater chemistry in shallow and deep aquifers of Arai-hazar, Bangladesh. *Journal of Contamination Hydrology* 99 (1-4): 97-111.
- Ducci, D and Sellerino, M (2012). Natural background levels for some ions in groundwater of the Campania region (southern Italy). *Environmental Earth Science* 67: 683-693.
- Dwivedi, A K and Vankar, P S (2014). Source identification study of heavy metal contamination in the industrial hub of Unnao, India. *Environmental Monitoring and Assessment* 186: 3531-3539.
- Geology of the Chandrapur. (Retrieve from www.chanda.nic.in, Accessed on 24 November 2014).
- Hafeman, D; *et al* (2007). Association between manganese exposure through drinking water and infant mortality in Bangladesh. *Environmental Health Perspective* 115(7): 1107-1112.
- Hesterberg, D (1998). Biogeochemical cycles and processes leading to changes in mobility of chemicals in soils. *Agriculture Ecosystem Environment* 67(2):121-133.
- Jang, C S (2012). Regional assessment of groundwater quality for drinking purpose. *Environmental Monitoring and Assessment* 184: 3063-3075.

- Khan, I, Javed, A and Khurshid, S (2013). Physico-chemical analysis of surface and groundwater around Singrauli coal field, district Singrauli, Madhya Pradesh, India. *Environmental Earth Science* 68: 1849-1861.
- Khan, K; *et al* (2012). Manganese exposure from drinking water and children's academic achievement. *Neurotoxicology* 33 (1): 91-97.
- Langmuir, P (1997). Aqueous environment geochemistry. Prentice-Hall, USA, p. 600.
- Melegy, A A; *et al* (2014). Geochemical mobilization of some heavy metals in water resources and their impact on human health in Sohag Governorate, Egypt. *Arab Journal of Geosciences* 7: 4541-4552.
- Nwankwoala, H O, Udom, G J and Ugwu, S A (2011). Some heavy metal investigations in groundwater sources in Yenagoa, Bayelsa state, Nigeria. *Journal of Applied Technology in Environmental Sanitation* 1(2): 163-170.
- Oyem, H H, Oyem, I M and Usese, A I (2015). Iron, manganese, chromium, cadmium, zinc and arsenic groundwater contents of Agbor and Owa communities of Nigeria. *Springer Plus* 4:104.
- Purushotham, D; *et al* (2013). Environmental impact assessment of air and heavy metal concentration in groundwater of Maheshwaram watershed, Ranga Reddy district, Andhra Pradesh. *Journal Geological Society of India* 81: 385-396.
- Satapathy, D R, Salve, P R and Katpatal, Y B (2009). Spatial distribution of metals in ground/surface waters in the Chandrapur district (Central India) and their plausible sources. *Environmental Geology*, 56 (7), 1323-1352.
- Savita Kumari; *et al* (2014). Assessment and spatial distribution of groundwater quality in industrial area of Ghaziabad, India. *Environmental Monitoring and Assessment* 186: 501-514.
- Tiwari, R N, Mishra, S and Pandey, P (2013). Study of major and trace elements in groundwater of Birsinghpur area, Satna district, Madhya Pradesh, India. *International Journal of Water Resources and Environmental Engineering* 5 (7): 380-386.
- Utom, A U, Odoh, B I and Egboka, B C E (2013). Assessment of hydrogeochemical characteristics of groundwater quality in the vicinity of Okpara coal and Obwetti fireclay mines, near Enugu town, Nigeria. *Applied Water Science* 3: 271-283.
- WHO. (1984). Guidelines for Drinking-Water Quality. WHO, Geneva.
- WHO. (2008). Guidelines for Drinking Water Quality. Third Edition. Incorporating First and Second Addenda. Vol. 1, Recommendations. Geneva: World Health Organization.

Figure 1. Groundwater sampling locations from the study area

Table 1. Groundwater iron and manganese concentration from the study area

Sampling location	Altitude (m amsl)	Water source	Age (years)	Depth (ft, bgl)	Iron (total) concentration (mg/L)	Manganese concentration (mg/L)
Sonegaon	215	HP	3	100	0.006	0.005
Telwasa	207	HP	3	100	0.03	0.002
Belora	210	HP	10	100	bdl	0.078
Sagra	240	DW	57	50	bdl	0.004
Pethbhansouli	209	HP	3	100	14.31	0.972
Bhisi	287	HP	1	150	0.337	0.279
Pimpalgaon	246	HP	25	250	0.68	0.056
Mowada	198	HP	10	180	0.11	0.002
Dongargaon	222	HP	30	200	1.69	0.791
Lohara	202	HP	12	60	3.74	0.021
Chichpalli	226	HP	12	70	bdl	0.281
Dabgaon (T.)	215	HP	3	300	1.99	0.383
Naleshwar	215	HP	12	140	0.98	1.853
Karwan	205	HP	8	150	bdl	0.102
Chikmara	214	HP	25	100	0.57	0.030
Pathri	240	HP	20	100	bdl	0.096
Gunjewahi	230	DW	60	35	bdl	0.002

Mangali Chak	224	HP	25	200	0.11	0.002
Govindpur	271	HP	25	150	0.12	0.076
Ratnapur	244	HP	10	100	1.76	0.186
Antargaon	247	HP	15	200	0.11	0.002
Visapur	208	HP	9	100	11.56	0.363
Ballarpur	243	HP	5	60	47.10	0.093
Sasti	198	HP	10	180	5.714	0.208
Gowari	198	HP	6	120	0.37	0.002
Arvi	202	HP	23	100	0.31	0.002
Awarpur	216	HP	2	200	bdl	0.060
Lakhmapur	243	HP	8	200	2.92	0.009
Kem (T.)	178	HP	8	150	2.92	0.037
Ganpur	199	HP	25	160	1.36	0.002
Gondpipari	195	HP	20	100	0.951	0.532
Pombhurna	189	HP	20	100	0.41	0.010
Jam Tukum	174	HP	20	250	0.03	0.101
Dongar Haldi	187	HP	6	120	1.43	0.224
Durgapur	201	HP	4	20	0.24	0.354
Morwa	218	HP	15	100	0.21	0.004

Altitude = in meters above mean sea level (amsl); Water source HP = hand pump, DW = dug well; Age = age of the hand pump or dug well from year of installation; Depth = water table depth in feet below ground level (bgl)

Table 2. Statistical summary of groundwater iron and manganese concentration

Parameters	Minimum	Maximum	Average	Stdev (±)	Variance	Skewness
Heavy metals						
Iron	bdl	47.101	2.838	8.189	67.07	4.87
Manganese	0.002	1.853	0.201	0.361	0.131	3.251

bdl: below detectable limit, Stdev : Standard deviation. All values are in mg/L.

Seasonal Variation Of Physico-Chemical Characteristics Of Ghodazari Lake In Chandrapur District, Maharashtra, India

Kavita S. Raipurkar¹ and M. G. Thakare²

¹Centre for Higher Learning and Research (Environmental Science)

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur 442 402, India

²Head, Dept. of Environmental Science, ACS College, Chandrapur

Corresponding author e-mail: kavitarapurkar@gmail.com

ABSTRACT

Water resources are very important for irrigation and recreational purposes. At present, the increase in population and spread of urban colonies is having an adverse impact on these rich water resources i.e, specially lentic ecosystem. Hence a regular monitoring of water quality is required for the determination of extent of pollution. In this context the present study was conducted to assess the physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake. Water samples were collected from each sampling stations from Feb 2014-Jan 2015 and analyzed for estimation of physico-chemical characteristics. After analysis it was found that values of colour, temperature, turbidity, total dissolved solids and conductivity exceeds during summer and values of total alkalinity, acidity, chlorides, total hardness, DO, SD etc. lowered as compared to winter and monsoon season.

Key words: Physico-chemical, seasonal, characteristics, Ghodazari, Chandrapur, Maharashtra

INTRODUCTION

Fresh water is a natural resource of fundamental importance. In many respects the properties of water are unique. They seem to be especially designed for the living organisms. In an aquatic ecosystem the physico-chemical environment exerts profound influence on its biotic components. It controls diversity, biomass, spatial and temporal distribution of biotic communities (Bhandarkar and Bhandakar, 2013). Freshwater ecosystems are considered as one of the most important natural resources for the survivability of all the living organisms of the biosphere. The alarming rate of deterioration of water quality of fresh water resources like lakes, ponds, rivers etc. is now a global problem. Over exploitation and pollution of water are responsible for making it scarce and unfit for consumption.

Lakes are important part of an urban ecosystem. Though relatively small in size, lakes perform significant environmental, social and economic functions, ranging from being a source of drinking water, recharging groundwater, acting as sponges to control flooding, supporting biodiversity and providing livelihoods. Water in lakes is an easily available source of water for the needs of many sectors of economy such as agriculture, domestic and industrial. These water bodies, whether man-made or natural, fresh water or brackish play a very vital role in maintaining environmental sustainability particularly in urban environments especially in today's context when the cities are facing the challenges of unplanned rapid urbanization (Protection and Management of Urban Lakes in India, CSE, New Delhi).

For sustainable utilization of the water resources, periodic examinations of the freshwater bodies are very much essential (Ahmed Shah J. and Pandit A.K., 2012). In this context a study was

undertaken to study the seasonal variation of physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake.

STUDY AREA

Chandrapur district is one of the eleven districts of Vidarbha region of Maharashtra. Chandrapur district is located in the eastern edge of Maharashtra in Nagpur division and forms the eastern part of 'Vidarbha' region. It is bounded on south by Andhra Pradesh State, east by Garhchiroli district, on north by Gondia, Bhandara, Nagpur and Wardha districts on west by Yavatmal district. Wardha River forms the western boundary, whereas Wainganga River forms the eastern boundary of the district. The district lies between 19°30' and 20°45' north latitudes and 78°46' and 80°00' east longitudes. It falls in parts of the Survey of India Toposheet No. 55H, 55L, 56E and 56I covering an area of 10920 sq.km (CGWB). The city is located on the bank of 'Erai' river. Due to number of coal mines present around the city, the city is also known as city of **Black Gold** (Environmental Status Report, 2007).

Climate and Rainfall: The Climate of the district is characterized by a hot summer and general dryness throughout the year except during the south-west monsoon season, i.e., June to September. The temperature rises rapidly after February till May, which is the hottest month of the year. The mean daily maximum temperature during May is 42.8°C and the mean daily minimum temperature during December is 12.2°C (CGWB).

Ghodazari lake lies on 20° 31' north latitudes and 79° 30 ' East longitudes. The name of Ghodazari Lake is from the nearest Ghodazari village. Ghodazari Lake is surrounded by Mahadeo and Perjaghar hills and area 58.96 sq. km. In the month of August access of water over flow comes inside area. People enjoy very much to the overflow water. In addition to this big green forest with rich wild animals like Deer, Fox, Tiger and Peacock. Ghodazari Lake is also called as ghodazari dam and the height of the dam above lowest foundation is 23.55 m (77.3 ft) while the length is 731.7 m

(2,401 ft). The volume content is 90 km³ (22 cu mi) and gross storage capacity is 45,080.00 km³ (10,815.27 cu mi).

Water Sampling: Water Sampling was done taking into consideration of objectives of water quality monitoring. Sampling locations were also based on water quality monitoring and some knowledge of the physical features of the water- course system. The location of the sampling stations was made only after a field investigation and accordingly sampling locations were selected. The samples were collected from all the locations by grab sample. The samples were collected for studying the variations in water quality and for comparative analysis.

Sample Container: The water sampling was done by using borosilicate glass bottle and polyethylene bottles of one liter capacity having tightly sealed stopper. The bottles were soaked with 10% HCL and then thoroughly cleaned and rinsed with distilled water. Acid dichromate solution was prepared as stated by Maiti S. K. and was used as cleaning solution.

Sample Collection: During collection of water sample the sampling container was rinsed 2-3 times with the sample to be examined. The sampling was done where water was well mixed. Large non-homogenous matter such as leaves, rags, twigs and other floating material was avoided while collecting the water sample. The sampling was done preferably at 20cm depth in a shallow site and more than that as far as possible.

Labelling and transportation of container: Each sampling bottle was provided with an identification label on which the detailed information was mentioned. Sampling containers were placed either in plastic box or in thermocole box and ice cubes were added to the boxes to maintain the low temperature to avoid the changes in the constituents of water during transportation.

Following parameters were measured at the sampling site or in the field immediately after a sample was taken

1. Temperature (must be measured in situ)
2. pH (portable pH meter)
3. Electrical conductivity (portable conductivity meter)
4. Dissolved Oxygen (300ml sample in BOD bottle and DO was fixed by adding 2ml MnSO_4)
5. Transparency (SD)

Table 1: Physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake during summer season (Feb-May 2014)

Parameters	Site 1	Site 2	Site 3	Site 4	Site 5	Average
Colour (Hazen)	15.2	15.5	12.5	19.0	18.7	16.18
Temperature °C	27.9	29.1	30.2	30.1	27.5	28.96
Turbidity (NTU)	12.8	10.8	15.4	11.2	15.7	13.18
pH	8.2	7.9	8.1	8.1	7.8	8.02
TDS(mgL^{-1})	210.4	210.3	189.0	258.4	190.8	211.78
Conductivity mmhos/cm	0.0189	0.0278	0.054	0.15	0.179	0.0859
Total Alkalinity (mgL^{-1})	75.2	72.8	69.9	68.9	78.7	73.1
Acidity (mgL^{-1})	68.7	70.5	60.7	69.2	65.8	66.98
Chlorides(mgL^{-1})	35.9	40.8	37.6	30.1	32.4	35.36
Total Hardness (mgL^{-1})	135.6	165.3	158.2	150.0	148.6	151.54
DO (mgL^{-1})	4.3	3.2	3.2	3.5	4.1	3.66
BOD(mgL^{-1})	1.98	0.97	1.2	1.5	1.0	1.33
COD(mgL^{-1})	10.9	12.2	10.8	13.4	12.9	12.04
Total Phosphate (mgL^{-1})	0.17	0.12	0.11	0.10	0.13	0.126
Secchi disc(m)	0.32	0.25	0.20	0.26	0.28	0.262

Table 2: Statistical analyses of Physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake during summer season (Feb-May 2014)

Parameters	Range		Average	Average Deviation	Standard deviation
	Min	Max			
Colour (Hazen)	12.5	19	16.18	2.136	2.704
Temperature °C	27.5	30.2	28.96	1.008	1.236
Turbidity(NTU)	10.8	15.7	13.18	1.896	2.291
pH	7.8	8.2	8.02	0.136	0.1643
TDS(mgL ⁻¹)	189	258.4	211.78	18.648	28.002
Conductivity mmhos/cm	0.0189	0.179	0.0859	0.0628	0.0735
Total Alkalinity (mgL ⁻¹)	68.9	78.7	73.1	3.08	3.991
Acidity (mgL ⁻¹)	60.7	70.5	66.98	2.984	3.9085
Chlorides(mgL ⁻¹)	30.1	40.8	35.36	3.288	4.222
Total Hardness (mgL ⁻¹)	135.6	165.3	151.54	8.168	11.166
DO (mgL ⁻¹)	3.2	4.3	3.66	3.538	0.5128
BOD(mgL ⁻¹)	0.97	1.98	1.33	0.328	0.4203
COD(mgL ⁻¹)	10.8	13.4	12.04	0.952	1.1674
Total Phosphate (mgL ⁻¹)	0.1	0.17	0.126	0.0192	0.0270
Secchi disc(m)	0.2	0.32	0.262	0.0304	0.0438

Table 3: Physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake during monsoon season (June-Sept 2014)

Parameters	Site 1	Site 2	Site 3	Site 4	Site 5	Average
Colour (Hazen)	15.5	12.0	10.5	12.0	11.0	12.428
Temperature °C	26.5	26.8	26.9	25.8	27.2	26.6
Turbidity (NTU)	20.1	22.4	22.2	15.0	10.6	1.614
pH	7.8	7.5	7.1	7.2	6.8	7.285
TDS(mgL ⁻¹)	215.0	224.7	270.1	268.5	225.9	241.328
Conductivity mmhos/cm	0.12	0.20	0.09	0.15	0.93	0.358
Total Alkalinity (mgL ⁻¹)	105.8	115.7	120.1	110.5	115.8	113.4
Acidity (mgL ⁻¹)	140.0	145.0	152.5	145	128.2	141.628
Chlorides(mgL ⁻¹)	40.3	46.4	48.9	44.8	45.5	45.014
Total Hardness (mgL ⁻¹)	140.0	142.8	148.3	144.0	150.3	145.1
DO (mgL ⁻¹)	3.8	3.6	3.9	4.5	4.6	4.085
BOD(mgL ⁻¹)	1.58	1.5	1.5	0.99	1.2	1.334
COD(mgL ⁻¹)	15.6	12.8	15.0	12.1	13.4	13.8
Total Phosphate (mgL ⁻¹)	0.75	0.8	1.35	0.36	0.72	0.812
Secchi disc(m)	0.27	0.25	0.30	0.28	0.25	0.271

Table 4: Statistical analyses of Physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake during monsoon season (June-Sept 2014)

Parameters	Range		Average	Average Deviation	Standard deviation
	Min	Max			
Colour (Hazen)	10.5	15.5	12.428	1.32	1.955
Temperature °C	25.8	27.2	26.6	0.392	0.531
Turbidity(NTU)	10.6	22.4	1.614	4.208	5.127
pH	6.8	7.8	7.285	0.296	0.383
TDS(mgL ⁻¹)	215	270.1	241.328	22.768	26.327
Conductivity mmhos/cm	0.09	0.93	0.358	0.252	0.355
Total Alkalinity (mgL ⁻¹)	105.8	120.1	113.4	4.344	5.521
Acidity (mgL ⁻¹)	128.2	152.5	141.628	6.432	8.980
Chlorides(mgL ⁻¹)	40.3	48.9	45.014	2.104	3.137
Total Hardness (mgL ⁻¹)	140	150.3	145.1	3.376	4.176
DO (mgL ⁻¹)	3.6	4.6	4.085	0.376	0.443
BOD(mgL ⁻¹)	0.99	1.58	1.334	0.207	0.249
COD(mgL ⁻¹)	12.1	15.6	13.8	1.216	1.477
Total Phosphate (mgL ⁻¹)	0.36	1.35	0.812	0.223	0.355
Secchi disc(m)	0.25	0.3	0.271	0.016	0.0212

Table 5: Physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake during winter season (Oct-Jan 2015)

Parameters	Site 1	Site 2	Site 3	Site 4	Site 5	Average
Colour (Hazen)	10.5	15.0	10.5	18.0	16.0	14.071
Temperature °C	27.2	25.5	26.0	24.0	26.0	25.7
Turbidity (NTU)	2.87	4.0	3.68	2.8	6.4	4.135
pH	7.5	7.2	6.29	7.49	6.99	7.037
TDS(mgL ⁻¹)	150.4	215.0	173.20	194.6	186.5	183.58
Conductivity mmhos/cm	0.036	0.0378	0.025	0.049	0.035	0.0366
Total Alkalinity (mgL ⁻¹)	199	210	200	235	195	209.85
Acidity (mgL ⁻¹)	189	200	240	285	350	257.57
Chlorides(mgL ⁻¹)	59.8	60.2	45.75	40.8	55.5	51.864
Total Hardness (mgL ⁻¹)	170	190	150	150	175	167.857
DO (mgL ⁻¹)	3.6	3.2	4.0	3.3	4.3	3.7
BOD(mgL ⁻¹)	0.98	0.87	1.6	1.9	0.89	1.287
COD(mgL ⁻¹)	13.8	15.4	10.7	11.6	12.2	12.828
Total Phosphate (mgL ⁻¹)	0.125	0.09	0.075	0.10	0.076	0.0951
Secchi disc(m)	0.20	0.32	0.26	0.23	0.27	0.257

Table 6: Statistical analyses of Physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake during winter season (Oct-Jan 2015)

Parameters	Range		Average	Average Deviation	Standard deviation
	Min	Max			
Colour (Hazen)	10.5	18.0	14.071	2.8	3.372
Temperature °C	24.0	27.2	25.7	0.792	0.156
Turbidity(NTU)	2.8	6.4	4.135	1.0	1.463
pH	6.29	7.5	7.037	0.363	0.497
TDS(mgL ⁻¹)	150.4	215	183.58	17.712	24.11
Conductivity mmhos/cm	0.025	0.049	0.0366	0.00547	0.0085
Total Alkalinity (mgL ⁻¹)	195	235	209.85	11.76	16.177
Acidity (mgL ⁻¹)	189	350	257.57	51.76	66.156
Chlorides(mgL ⁻¹)	40.8	60.2	51.864	7.308	8.717
Total Hardness (mgL ⁻¹)	150	190.0	167.857	13.6	17.175
DO (mgL ⁻¹)	3.2	4.3	3.7	0.376	0.465
BOD(mgL ⁻¹)	0.87	1.9	1.287	0.4016	0.4721
COD(mgL ⁻¹)	10.7	15.4	12.828	1.488	1.867
Total Phosphate (mgL ⁻¹)	0.075	0.125	0.0951	0.0154	0.0205
Secchi disc(m)	0.2	0.32	0.257	0.0328	0.045

Table 7: Comparative analysis of Physico-chemical characteristics of Ghodazari Lake during winter, summer and monsoon season (Feb 2014-Jan 2015)

Parameters	Winter		Summer		Monsoon	
	Min	Max	Min	Max	Min	Max
Colour (Hazen)	10.5	18.0	12.5	19.0	10.5	15.5
Temperature °C	24.0	27.2	27.5	30.2	25.8	27.2
Turbidity(NTU)	2.8	6.4	10.8	15.7	10.6	22.4
pH	6.29	7.5	7.8	8.2	6.8	7.8
TDS(mgL ⁻¹)	150.4	215	189.0	258.4	251.0	270.1
Conductivity mmhos/cm	0.025	0.049	0.0189	0.179	0.090	0.930
Total Alkalinity (mgL ⁻¹)	195	235	68.9	78.7	105.8	120.1
Acidity (mgL ⁻¹)	189	350	60.7	70.5	128.2	152.5
Chlorides(mgL ⁻¹)	40.8	60.2	30.1	40.8	40.3	48.9
Total Hardness (mgL ⁻¹)	150	190.0	135.6	165.3	140.0	150.3
DO (mgL ⁻¹)	3.2	4.3	3.2	4.3	3.6	4.6
BOD(mgL ⁻¹)	0.87	1.9	0.97	1.98	0.99	1.58
COD(mgL ⁻¹)	10.7	15.4	10.8	13.4	12.1	15.6
Total Phosphate (mgL ⁻¹)	0.075	0.125	0.1	0.17	0.36	1.35
Secchi disc(m)	0.2	0.32	0.2	0.32	0.25	0.3

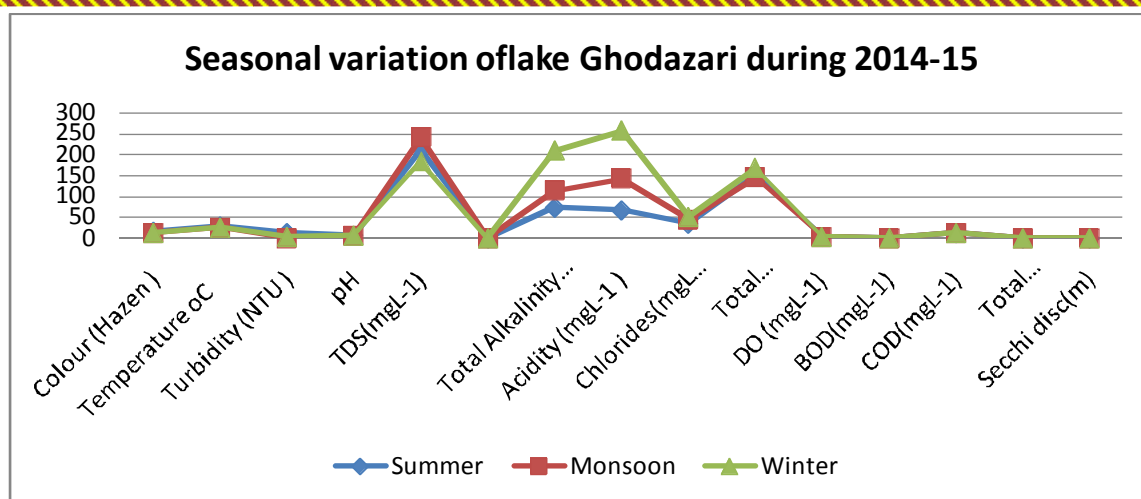

Fig 1: Graphical representation of seasonal variation of physico-chemical characteristics of Lake Ghodazari (2014-2015)

RESULTS AND DISCUSSION

Colour: Colour is usually the first to be recognized which affects the aesthetic, water transparency and gas solubility of water bodies (Yuxing and Jian, 1992). For Ghodazari lake minimum colour was recorded in monsoon and winter season i.e. 10.5 Hazen units and maximum colour was recorded in summer season i.e. 19.0 Hazen units. This may be due to dilution of water in rainy season.

Temperature: Atmospheric and water temperature both play an important role in the physico-chemical and physiological behaviour of an aquatic system. It also exerts profound direct or indirect influence on metabolic and physiological behaviour of aquatic ecosystem (Welch, 1952). Temperature influences the parameters like dissolved oxygen solubility, pH, conductivity etc influencing water chemistry (Ramchandra, and Solanki, 2007). For Ghodazari lake minimum value was recorded in winter season i.e. 24.0°C and maximum temperature was recorded in summer season i.e. 30.2°C. This may be due to high and maximum duration and intensity and daily iridescence received by the water body in summer season.

Turbidity: Turbidity is also related to aesthetic of water body. Turbid water is not suitable for drinking purposes. For Ghodazari lake minimum turbidity was recorded in winter season i.e. 2.8 NTU and maximum turbidity was recorded in monsoon season i.e. 22.4 NTU.

pH: pH is the negative logarithmic expression of hydrogen ion concentration. pH showing alkaline conditions supports productivity of lotic ecosystem (Chandrasekhar, 2006). pH that maintains the acidic or basic property, is a vital characteristic of any aquatic ecosystem since all the biochemical activities and retention of physico-chemical attributes of the water are greatly depend on pH of the surrounding water. Venkateswarlu has classified reservoirs into five categories, viz., acidobiontic (pH < 5.5), acidophilus (pH from 5.5 to 6.5), indifferent pH (in between 6.5 to 7.5), alkaliphilous (pH in between 7.5 to 9.0) and alkalibiontic (pH more than 9.0). According to Jhingran and Sugunan, 1990 the pH range between 6.0 and 8.5 was medium productive reservoirs, more than 8.5 were highly productive. The pH range for Ghodazari lake was found to be 6.29 to 8.2 (medium productive - highly productive).

Total dissolved solids (TDS): Total dissolved solids is simply the sum of cations and anions concentrations expressed in mg/L. A high content of TDS elevates the density, turbidity,

hardness, salinity of water, influences osmoregulation of fresh water organisms, reduces solubility of gases (like oxygen), reduces utility of water for drinking purpose and results into eutrophication of the aquatic ecosystem (Mathur, Agarwal and *et al.*, 2007). Solids refer to suspended and dissolved matter in water. They are very useful parameter describing the chemical constituents of the water that contributes to productivity within the water body (Goher 2002). High TDS also reduces the light penetration and thus affecting photosynthetic activity and primary productivity of Lakes. This might further reduced the dissolved oxygen content of Lakes suppressing the aquatic flora and fauna. For Ghodazari Lake minimum TDS was recorded in winter season i.e. 150.4 mg/L^{-1} and maximum TDS was recorded in monsoon season i.e. 270.1 mg/L^{-1} .

Conductivity: Conductivity is a numerical expression of an aqueous solution's capacity to carry an electric current. This ability depends on the presence of ions, their total concentration, mobility, valence and relative concentrations, and on the temperature of the liquid. Solutions of most inorganic acids, bases, and salts are relatively good conductors. In contrast, the conductivity of distilled water is less than $1 \text{ }\mu\text{mhos/cm}$. Conductivity of the lake is generally lower during the rainy seasons than dry season. It is due to a dilution by rain and less evaporation during the rainy season, especially in lakes with short retention time (Zinabu, 2002). For Ghodazari lake maximum conductivity was found in monsoon season i.e. 0.93 mmhos/cm and minimum was recorded in winter i.e. 0.025 mmhos/cm .

Total Alkalinity: Total Alkalinity can be defined as the capacity to neutralize a strong acid and it is normally due to the presence of salts like bicarbonate, carbonate and hydroxide compound of calcium, sodium and potassium (Nirbhay and Pimple, 2015). Alkalinity is a measure of the buffering capacity (ability to resist changes in pH) of the water, and since pH has a direct effect on organisms as well as an indirect effect on the toxicity of certain other pollutants in the water, the buffering capacity is important to water quality. Commonly occurring materials in water that increase alkalinity are carbonates, bicarbonates, phosphates and hydroxides. Limestone bedrock and thick deposits of glacial still are good sources of carbonate buffering. Lakes within such areas are usually well-buffered (Gorde and Jadhav 2013). Spence has also classified Scottish lakes into three major categories based on the values of alkalinity. They are (i) nutrient poor (1.00 mg/L^{-1} to 15.00 mg/L^{-1}) (ii) moderately rich nutrient (16.00 mg/L^{-1} to 60.00 mg/L^{-1}) and (iii) nutrient rich ($>60.00 \text{ mg/L}^{-1}$) For Ghodazari lake minimum total alkalinity was recorded in summer season i.e. 68.9 mg/L^{-1} and maximum total alkalinity was recorded in winter season 235 mg/L^{-1} .

Acidity: Acidity of a liquid is its capacity to donate H^+ ions. Waters containing mineral acidity i.e. due to H_2SO_4 , HCL and HNO_3 are unacceptable. For Ghodazari lake minimum acidity was recorded in summer season i.e. 60.7 mg/L^{-1} and maximum acidity was recorded in winter season 350 mg/L^{-1} .

Chloride: Chloride is one of the major inorganic anion in water and waste water. It is stored in most fresh water algal cells. Contamination of water from domestic sewage can be monitored by chloride assays of the concerned water bodies. For Ghodazari lake minimum chloride was recorded in summer season i.e. 30.1 mg/L^{-1} and maximum chloride was recorded in winter season 60.2 mg/L^{-1} .

Hardness: Hardness of water is not a pollution parameter but indicating water quality mainly in terms of Ca^{++} and Mg^{++} expressed as CaCO_3 . The increase in hardness can be attributed to the decrease in water volume and increase in the rate of evaporation at high temperature (Kaur and Sharma, 2001). High values of hardness may be probably due to regular addition of sewage and detergents to the lake from nearby residential areas (Kaur *et al.*, 1996). Total hardness is the property of water which prevents the lather formation with soap and increases the boiling points of water (Trivedy and Goel 1986). Hardness is governed by the concentration of calcium and magnesium salts largely combined with bicarbonates and carbonates giving temporary hardness while sulfate, chloride and other anions of mineral acids causing permanent hardness (Sawant and Chavan 2013). Water having more than 60.0 ppm hardness is the nutrient rich water (Manwar N.A *et al.*, 2014). For Ghodazari lake minimum total hardness was recorded in summer season i.e. 135.6 mg/L^{-1} and maximum total hardness was recorded in winter season i.e. 190.0 mg/L^{-1} .

Dissolved oxygen (DO): The amount of oxygen in the lake depends on the extent of direct contact between water and air and on the circulation of water and on the amount produced and consumed by the biotic component of the lake. Dissolved oxygen is an important parameter in water quality assessment as it regulates many metabolic and physiological processes of biotic components. The DO values indicate the degree of pollution in water bodies (Nirbhay and Pimple 2015). The lower concentration of dissolved oxygen is a sign of organic pollution in the lake (Dwivedi P., 2000). Dissolved oxygen in water at a given temperature depends on factors like temperature of water. The low dissolved oxygen value may be due to higher water temperature (Singh *et al.*, 1991). Ghodazari Lake minimum DO was recorded in summer season i.e. 3.2 mg/L^{-1} and maximum DO was recorded in monsoon season i.e. 4.6 mg/L^{-1} which proves the above discussion.

Biochemical Oxygen Demand: Biochemical Oxygen Demand, abbreviated as BOD, is a test for measuring the amount of biodegradable organic material present in a sample of water. The acceptable BOD level in raw water meant for treatment for is 3 mg/L while more than 2 mg/L BOD indicate the non suitability of river water for domestic use as per Indian standards. For Ghodazari Lake minimum BOD was recorded in monsoon season i.e. 0.99 mg/L^{-1} and maximum BOD was recorded in summer season i.e. 1.98 mg/L^{-1} .

Chemical Oxygen Demand (COD): Chemical Oxygen Demand (COD) test determine the oxygen required for chemical oxidation of organic matter with the help of strong chemical oxidant. For Ghodazari Lake minimum COD was recorded in winter season i.e. 10.7 mg/L^{-1} and maximum COD was recorded in winter season i.e. 15.4 mg/L^{-1} .

Total Phosphorus (TP): In natural water, phosphates are present in small quantities. Generally aquatic ecosystems receive it as an essential plant nutrient and most often controls aquatic plant (algae and macrophyte) growth in freshwater. Phosphorus, an essential part of the biological system, is present mostly in the form of inorganic phosphates, which is taken up by the biota (Martin, 1987) and also constitutes a limiting factor to eutrophication (Vollenweider *et al.*, 1980). Phosphates may occur in surface water as a result of domestic sewage, detergents and agricultural effluent with fertilizers. The high level of both phosphates and nitrates can lead to eutrophication, which increases algal growth and ultimately reduces dissolved oxygen in the

water (Murdoch, *et. al.*, 2001). Lee *et al* have classified the water bodies on the basis of phosphorus contents into five categories (i) oligotrophic $<0.007 \text{ mgL}^{-1}$ (ii) oligomesotrophic 0.008 mgL^{-1} to 0.011 mgL^{-1} (iii) mesotrophic 0.012 mgL^{-1} to 0.027 mgL^{-1} (iv) meso-eutrophic 0.028 mgL^{-1} to 0.039 mgL^{-1} (v) eutrophic ($>0.040 \text{ mgL}^{-1}$). For Ghodazari Lake minimum TP was recorded in winter season i.e. 0.075 mg/L^{-1} and maximum TP was recorded in monsoon season i.e. 1.35 mg/L^{-1} .

Secchi disc (SD): The Secchi disc is among the oldest limnological measuring devices; the first use dates to 1865 (Cialdi 1866). Secchi disc depth is controlled by chlorophyll at high chlorophyll levels, while disc depth is controlled by non-chlorophyll turbidity at low chlorophyll levels (Lorenzen 1980). Furthermore, at high chlorophyll concentrations, even large reductions in chlorophyll produce little change in disc measurements (Rodhe 1965). The Secchi disc measures light reduction more from suspended particles than dissolved particles (Szczepanski 1968). For Ghodazari Lake minimum SD was recorded in summer season i.e. 0.2 and maximum TP was recorded in winter season i.e. 0.32 meter.

REFERENCES

- Ahmad Shah J. and Pandit A.K., (2012). Physical-Chemical Characteristics of water in Wular Lake- a Ramsar site in Kashmir, Himalaya, 2 (2) pp257-265.
- APHA, AWWA (1992), Standard Methods for the Examination of Water and Waste Water Washington, DC 18th Edition.
- Beeton, A.M., Edmondson W.T., (1972) The eutrophication problem. J. Fish. Res. Bd. Can. 29, 673.
- Carlson, R.E. (1977) A trophic state index for lakes. Limnol. Oceanography 22, 361-369.
- Carlson, R.E. and J. Simpson (1996). A coordinator's Guide to Volunteer Lake Monitoring Methods. North American Lake Management Society. 96 pp.
- Chatwal G. R., (1997), Encyclopaedia of Environmental Analysis, Vol.3, Anmol Publications PVT LTD, New Delhi (India).
- Chapman, D. (1992) Water Quality Assessments, A guide to the use of Biota, Sediments and Water in Environmental Monitoring Chapman & Hall, London.
- Churing Still Water (2012), Centre for Science and Environment, New Delhi.
- Centre for Science and Environment, New Delhi. Protection and Management of Urban Lakes in India.
- Environmental status Report, (2007) Executive Summary.
- Excreta Matters-7th State of India's Environment Report (2012), Vol. 1, Centre for Science and Environment, New Delhi, ISBN: 978-81-86906-55-2.
- Lee GF, Jones RA, Rast W (1981) Alternative approach to trophic state classification for water quality management. Eng Program. Colorado, State University, Fort Collins, Colorado.
- Najeeb AB, Ashwani W, Javid Ahmad D. and Rajni W., (2014) Trophic Status of Bhoj Wetland on the Basis of Some Chemical Characteristics. Pollution Effects & Control, volume 2, issue 1.
- Naumann, E. (1919) Water quality Criteria, A report of the Committee on Water Quality. Nagra Academy of Engineering Washington, DC.

- Pradhan, V., P. , (2014). Estimation of Nutrient Load in a Fresh Water Lake. Int. Journal of Life Sciences. Vol.2 (1), pp: 84-89.
- Pouriot, R & Meybeck, M. (1995). Limnologie Generale. Mansson. Paris.
- Rodhe W., (1969) Crystallization of Eutrophication concepts in northern Europe. In Eutrophication: Causes, consequences, correctives: Natl. Acad. Sci. Publ. 1700,.
- Singh R. & Bhatnagar M. (2012), Urban lakes and Wetlands: Opportunities and Challenges in INDIAN Cities-Case Study of Delhi, 12 edition of the World Wide Workshop for Young Environmental Scientists.
- Spence DHN (1964), the macrophytes vegetation of lochs, swamps and associated fens. The vegetation of Scotland, Edinburgh.
- Sura T, Al-Harashsheh A, Hani R and Al-Amoush A (2010) Eutrophication Process in the Mujib Dam, Jordan Journal of Earth and Environmental Sciences, 3(2):111-120.
- Times of India (july 26, 2013), Activities lash out at government for vanishing water bodies in Hyderabad, available online: <http://www.thehindu.com/news/cities/Hyderabad/activists-lash-out-at-government-for-vanishing-water-bodies-in-hyderabad/article368778.ece>
- Vollenweider RA (1968), the scientific basis of lake and stream eutrophication, with particular reference to phosphorous and nitrogen as eutrophication factors. Technical Report OAS/DSI/68. Organization for economic cooperation and development, Directorate of Scientific, Paris.
- Vollenweider RA (1975), Input-output models with special reference to the phosphorous loading concept in limnology. Schweiz J Hydrol 37:58-83.
- Wanganeo A (2010), Phytoplankton photosynthesis, nutrient dynamics and trophic status of Manasbal Lake, Utpal Publications, Kashmir, Delhi.

Demonetization: New Beginning

1st Author : Dr. Falguni Mitesh Thakkar
Qualification : M.Com, PhD
Designation : Assistant Professor
Institute : SDJ International College, Surat, Gujarat.
Email : falguni.m.thakkar@gmail.com
Contact No. : 07600016924

Abstract: The In 2016, the Indian government decided to demonetize the Rs.500 and Rs.1000 notes, the two biggest denomination notes. These notes accounted for 86% of the country's cash supply. The government's goal was to eradicate counterfeit currency, fight tax evasion, eliminate black money gotten from money laundering and terrorist financing activities, and promote a cashless economy. By making the larger denomination notes worthless, individuals and entities with huge sums of black money gotten from parallel cash systems were forced to convert the money at a bank which is by law required to acquire tax information from the entity.

Keywords: Demonetization, Bitcoins , Counterfeit Currency.

Introduction

On November 8, 2016 the Government of India announced its decision to discontinue the legal tender status of Rs 500 and Rs 1000 notes. It resulted into Demonetization. Demonetization is a process of withdrawal of a particular form of currency (notes or coins) from circulation. In other words demonetization is the act of stripping a currency unit of its status as legal tender. Demonetization is necessary whenever there is a change of national currency. The old unit of currency must be retired and replaced with a new currency unit. The process of demonetization involves either introducing new notes or coins of the same currency or completely replacing the old currency with new currency.

In 2015, the Zimbabwean government demonetized the Zimbabwean dollar as a way to combat the country's hyperinflation that was recorded at 231,000,000%. The 3 month process involved expunging the Zimbabwean dollar from the country's financial system and solidifying the US dollar, Botswana pula, and South African rand as the country's legal tender in a bid to stabilize the economy.

Another example of demonetization occurred when the nations of the European Monetary Union adopted the euro in 2002. In order to switch to the euro, authorities first fixed exchange rates for the varied national currencies into Euros. When the euro was introduced, the old national currencies were demonetized. However, the old currencies remained convertible into euro for a while so that a smooth transition through demonetization would be assured.

The Coinage Act of 1873 demonetized silver in favor of adopting the gold standard as the legal tender of the United States. The withdrawal of silver from the economy resulted in a contraction of the money supply, which subsequently led to a 5-year economic depression in the country. In response to the dire situation and pressure from silver miners and farmers, the Bland-Allison Act remonetized silver as legal tender in 1878.

Widely accepted currencies such as the U.S. dollar and euro are accepted as legal tender in many nations, especially those where foreign currencies are in short supply. Countries with extensive business and cultural ties may also accept each other's currencies as legal tender in limited amounts. For example, some U.S. and Canadian merchants located close to the U.S.-Canada border accept both Canadian dollars and U.S. dollars as payment for goods and services. The popularity of cross-border and online shopping is increasing demand for more forms of legal tender; however, given official objection to such alternatives, these may still be some years away. In May 2013, the governor of Arizona vetoed a bill that would have made gold and silver coins legal tender in the state, in addition to existing U.S. currency. Bitcoin, another popular payment alternative, which can be used for online transactions between individuals but is not considered legal tender.

Reasons For Demonetizing Currency

1. Combating Inflation
2. Combating Corruption
3. To tackle black money

Objectives of Demonetization

1. Eradicate Counterfeit Currency
2. Fight Tax Evasion
3. Eliminate black money gotten from laundering
4. Controlling terrorist and criminal financing activities
5. Enabling growth in bank credit
6. Turning India into a cashless economy

Impact of Demonetization

1. Boost deposit base and savings

Global agencies have pegged the size of the parallel economy in India at close to 23% as of 2007. Basis this, we estimate unaccounted cash in the economy to the tune of Rs. 4500 billion, of which a certain significant proportion will make its way to the banks. Thus boosting deposit base as well as financial savings. The banks' deposit base is expected to

receive a fillip of 0.5-1.4% of GDP. In turn, financing savings can be expected to rise by close to this proportion due to switch from savings from unproductive physical assets to financial assets.

2. Improve monetary transmission and reduce lending rates.

A rise in deposit base will allow banks to lower the blended cost of funds as higher CASA- (Current Accounts, Savings Accounts) deposits help to replace the high cost of borrowing and lower overall cost of funds. We expect banks to reduce deposit rates by ~125 bps over the next six months. The new regime of MCLR -Marginal Cost of Funds based Lending Rate will immediately take into account the lower cost and will thereby lead to a decline in lending rates, which will boost economic activity in the medium term.

3. Create room for further monetary accommodation

With improved monetary transmission, economic efficiency and structural moderation in currency in circulation, there is likely to be a greater room for the RBI to ease monetary policy rate further. I am hopeful that the RBI will ease by another 100 bps in 2017-18 to a repo rate of 4% by March 2018. The piecemeal liquidity support from OMO- Open Market Operations, purchases will now to a larger extent be addressed by the structural change in currency demand.

4. Financial inclusion via Jan Dhan

Over the last two years, while the number of Jan Dhan accounts has recorded a stellar growth, the share of these accounts in total deposit base of the banking system has remained under 1%. The demonetization drive of higher denominated notes should give a push to cash deposits in Jan Dhan accounts, of which close to 43% so far have remained dormant. In addition, the move will help to inculcate banking habits among the large *unbanked* population in the country.

5. Support government finances

With some part of unaccounted money making way into the formal channel, the government stands to benefit from higher income tax collections. This should help cushion the government's FY17 fiscal deficit target, especially post the shortfall in anticipated spectrum revenues.

The latest move will move the economy from the unorganized to organized sector, dovetailing into the GST architecture that is expected to come on board next year. This is likely to enhance the government's ability to tax commercial transactions resulting in a structural improvement in tax to GDP ratio in the economy.

6. Positive impacts from a bond market perspective

Improvement in bank deposit base leads to higher SLR -Statutory Liquidity Ratio demand.

On the supply side, with tax buoyancy seeing an improvement, supply of government securities is likely to get more rationalized due to gradual reduction in fiscal deficit over time as the impact of FRBMA (Fiscal Responsibility and Budget Management Act) is underway.

Anticipation of monetary easing to further support bonds.

7. Rise in GDP growth potential

While there are short-term implications for growth in cash-intensive sectors such as real estate, construction, and discretionary household consumption in general, I believe that long-term benefits for GDP growth will outweigh the short term transitional impact. We are now surely heading towards a 9% GDP growth by FY2018-19.

Conclusion

In a single master stroke, the government has attempted to tackle all three malaises currently plaguing the economy—a parallel economy, counterfeit currency in circulation and terror financing.

In addition, the Indian economy has been provided a new lease of life, a "reset" if you will—with huge positive implications for liquidity, inflation, fiscal and external deficit in the short term. Over the next two-three years, improvement in India's position on transparency and corruption in the global stage will further add to its investor appeal. With GST- Goods and Service Tax on the anvil, India is now on the cusp of higher growth in the medium term—to be steered by the organized sectors including MSMEs – Ministry of Micro Small and Medium Enterprise and the revival of the private sector capital expenditure cycle.

Resentences:

- <http://www.investopedia.com/terms/d/demonetization.asp#ixzz4SDHnSBFr>
- <http://www.dailyo.in/politics/demonetisation-cashless-payment-digital-financial-inclusion-black-money-mobile-finance/story>
- www.businessdictionary.com/definition
- www.indianeconomy.net/.../what-are-the-impacts-of-demonetisation-on-indian-econo..
- www.marketrealist.com/2016/11/can-demonetization-impact-indian-economy/

अमरावती जनपद के मेलघाट क्षेत्र की अनुसूचित जनजाति की कुल जनसंख्या का साक्षरता दर

मार्गदर्शक

डॉ. रजनी एम. देशमुख
भारतीय महाविद्यालय,
अमरावती.

संशोधक

सहा. प्रा. निखील एम. देशमुख
भूगोल विभाग
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश

साक्षरता आधुनिकीकरण की दिशा में मानव की उन्नति का एक महत्वपूर्ण मापक है। पढ़ने व लिखने की क्षमता का होना साक्षरता की महत्वपूर्ण आवश्यकता है। निरक्षर होने के कारण मानव का स्वाभिमान गिरता है अज्ञानता बढ़ती है। शान्तिपूर्ण एवं मैत्रीपूर्ण अन्तराष्ट्रीय सम्बन्धों आर्थिक विकास एवं राजनैतिक प्रौढता में अवरोध आता है। साक्षरता का अन्य जनसांख्यिकीय लक्षणों जैसे उत्पादकता, मर्त्यता, परिसंचरण, व्यवसाय आदि पर भी प्रभाव पड़ता है। इसलिये साक्षरता प्रति रूप समाज के सामाजिक—आर्थिक विकास की गति का सूचक है जनसंख्या भूगोल विद के लिये साक्षरता प्रवृत्ति एवं प्रारूप का विश्लेषण अति महत्वपूर्ण है। साक्षरता किसी भी जाति की सामाजिक सांस्कृतिक प्रगति का घटक है। भारत में आदिम जनजातियों में निम्न साक्षरता है। (१९६९ में केवल) भारत में १८७२ की जनगणना से साक्षरता समंधी आकड़ों प्राप्ति की शुरुवात की गई है। २०११ के जनगणना अनुसार भारत का सरासरी साक्षरता दर (७४.०४%) है इसमें सबसे कम साक्षरता दर बिहार राज्य की (६३.८२%) है। केरल राज्य की (९३.९१%) है तथा महाराष्ट्र साक्षरता दर (८२.९१%) है। पढ़ने और लिखने की कला के विकास से पूर्व के समाज को साक्षरता पूर्वसांस्कृतिक अवस्था से साक्षरता अवस्था में परिवर्तन ४००० ई. पूर्व प्रारंभ हुआ चित्रकारी विधि से प्रारंभ होकर धीरे—धीरे वर्ण विद्या में पहुँचा (गोल्डन, १९६८ पृ. ४१२) सन १९३० में फिनलैंड में सबसे कठिन परिभाषा को अपनाया केवल उन लोगों को साक्षर माना गया जो कठिन प्रश्नों को हल कर सकते थे साक्षरता याने लिखने और पढ़ने की क्षमता जो स्कूल महाविद्यालय की कालावधि पर आधारित होती है। मेलघाट क्षेत्र में आदिम जनसंख्या बहुल क्षेत्र है जहाँ मुख्यतः प्राथमिक व्यवसायों पर जनसंख्या निर्भर है। यह दुर्गम, जंगल व्याप्त क्षेत्र है। जिसके कारण यहाँ शैक्षणिक सुविधा का इतना महत्व नहीं दिया गया। २००१ और २०११ के साक्षरता दर से आदिम जनजाती साक्षरता दर का अध्ययन करने का प्रयास किया गया है। मेलघाट क्षेत्र के आदिम जनजाती का साक्षरता दर ६०% से जादा तथा ४०% कम में विभाजित कर मेलघाट क्षेत्र के कीतने ग्रामों में यह वितरण है। स्पष्ट कीया है। चिखलदरा और धारणी तहसिल के ग्रामिण क्षेत्र के अनुसार साक्षरता दर प्राप्त किया गया है।

संकेत शब्द :—अनुसूचित जनजाति, साक्षरता दर, मेलघाट क्षेत्र

उद्देश

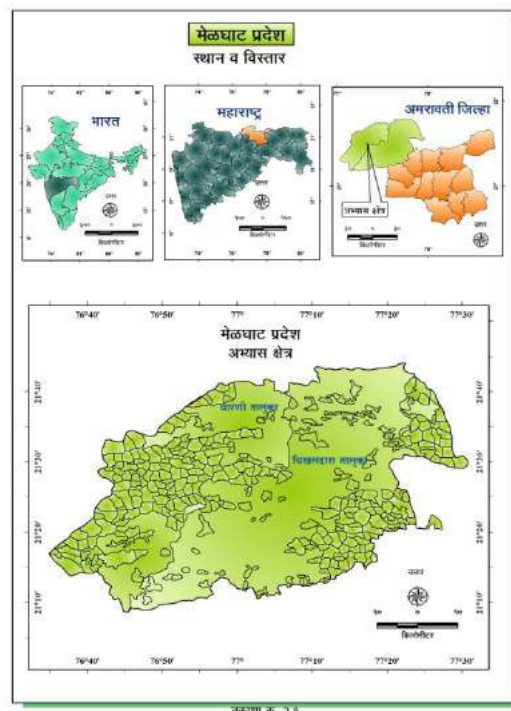
- १) अमरावती जनपद की मेलघाट क्षेत्र में अनुसूचित जनजाति की सामान्य साक्षरता दर का विवेचन.
  - २) २००१ और २०११ के साक्षरता दर की विश्लेषण.
  - ३) अनुसूचित जनजाति की साक्षरता दर का विवेचन और विश्लेषण
  - ४) धारणी और चिखलदरा तहसील में गावों साक्षरता दर के विवेचन
- ## प्रणाली विज्ञान और आँकड़ा संकलन

अमरावती जिल्हे के मेलघाट प्रदेश की अनुसूचित जनजाती का साक्षरता दर की आंकड़ों की प्राप्ति दुय्यम स्रोतो द्वारा की गई है। जो की जनगणना पुस्तिका २००१ और २०११ से लिए हुए है। साक्षरता दर को प्रमुखता से उच्च, मध्यम, निम्न श्रेणी में बाँटा गया। कुल आदिम जमाती से साक्षरता दर गाँव नुसार ज्ञात किया गया है।

अभ्यासक्षेत्र

अमरावती जिल्हा महाराष्ट्र के उत्तर पूर्वभाग में स्थापित है। यह विदर्भ का एक महत्वपूर्ण भाग है। यह १२२१२ स्के. मि. क्षेत्र के ३.९६ प्रतिशत क्षेत्र व्याप्त है। अमरावती जिल्हे में कुल १४ तहसिल है जिस में चिखलदरा और धारणी तहसिल मिलाकर मेलघाट प्रदेश बनता है। यह अमरावती जिल्हे के उत्तर पूर्वभाग पर स्थित है। यह प्रदेश जंगल व्याप्त एवं पर्वतीय प्रदेश है।

इस प्रदेश का विस्तार २०°१८' उत्तर से २१° ४६' उत्तर अक्षयवृत्तीय है और रेखावृत्तीय विस्तार ७६° ४२' पूर्व से ७७° ३२' पूर्व रेखावृत्त है।

६० प्रतिशत से जादा साक्षरता दर वाले गावों का वितरण २००१ में ६० प्रतिशत से जादा साक्षरता होने वाले गावों की संख्या २६ थी २०११ में १२४ थी और उनकी प्रतिशत दर क्रमश (८.२०) और (३९.१२) थी। तो ४०—६० प्रतिशत साक्षरता दर वाले गावों की संख्या २००१ में १५० २०११ में १७५ थी प्रतिशत दर क्रमश (४७.३२), (५५.२१) प्रतिशत तथा ४० प्रतिशत से कम साक्षरता दर में २००१ में १४१ (४४.४८) प्रतिशत गाँव और २०११ में १८ (५.६८) प्रतिशत सम्मिलित थे।

Amravati District Melghat Region Schedule tribe
population literacy Rate 2001-2011

Sr. No.	Literacy Rate	2001	2011	2001%	2011%
1.	60 %	26	124	8.20	39.12
2.	40-60%	150	175	47.32	55.52
3.	40 %	141	18	44.32	5.68
	Total	317	317	100%	100%

१) ६० प्रतिशत ज्यादा साक्षरता दर का विवरण और विश्लेषण

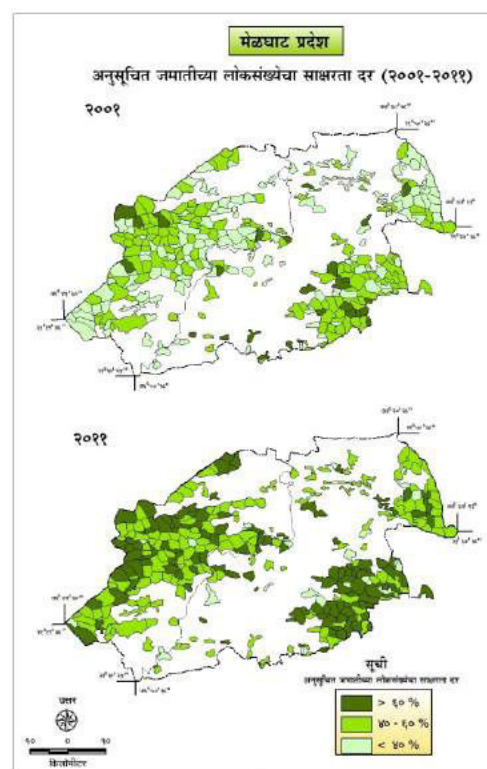
अमरावती जिल्हे के मेलघाट प्रदेश मे अनुसूचित जनजाती के लोगों का साक्षरता दर ६० प्रतिशत से जादा है वह गाँव २००१ मे २६ थे तो २०११ मे वह गाँव १२४ थे तो प्रतिशत दर अनुक्रम (८.२०), (३९.१२) थी २००१ से २०११ मे साक्षरता दर ६० प्रतिशत से जादा रहने वाले गाँवों का समावेश होता दिखता है जो ३१ प्रतिशत से जादा की बढ़ोतरी देखी जा सकती है। इन १० सालों में मेलघाट प्रदेश मे ६० प्रतिशत से जादा साक्षरता दर रहने वाले गाँवों की संख्या में हुयी यह वृद्धि एक तरह से शिक्षण के क्षेत्र में विकास की बढ़ती कार्यक्षमता तथा सरकारी धोरणोंका परिपाक है। शिक्षण के क्षेत्र में विकास की बढ़ती दर को प्रदर्शित करती है। और आदिम जमाती के लोगों की शिक्षण के प्रति जागृती इससे बढ़ती हुयी देखी जा सकती है।

२) ४० से ६० प्रतिशत साक्षरता दर का वितरण व विश्लेषण

४० से ६० प्रतिशत साक्षरता दर में २००१ मे १५० (४७.३२) प्रतिशत गाँव समावेशित थे जबकी २०११ मे यह संख्या १७५ (५५.५२) प्रतिशत थी याने २०११ मे गाँवों की संख्या मे बढ़ोतरी देखी जासकती है। यह महत्वपूर्ण बात है की ३१७ गावों में से ५० प्रतिशत गाँवों मे साक्षरता दर ४०—६० प्रतिशत के बिचमे अंकीत है। याने अगले १० सालों में यह गाँव ६० प्रतिशत दर के आस—पास पहुँचने की संभावना है।

३) ४० प्रतिशत से कम साक्षरता का वितरण एवं विश्लेषण

४० प्रतिशत से कम साक्षरता दर रहने वाले गाव २००१ अनुसार सबसे ज्यादा थे जिनकी संख्या १४१ (४४.४८) प्रतिशत थी तो

२०११ में यह संख्या घट कर १८ (५.६८) प्रतिशत पर आ गई जो एक महत्वपूर्ण बात है यानी १० सालों में ४० प्रतिशत से कम साक्षरता में आने वाले गाँवों में कभी दर्ज की गई है यह कमी शिक्षा क्षेत्र में होनेवाली बढ़ोतरी तथा सरकारी स्तर पर नयी योजना तथा दुर्गम क्षेत्रों में तथा आदिम जमाती को शिक्षा के नये धारा में लाने के लिये प्रयास किये जाते हैं। इसी के फल स्वरूप साक्षरता दर में काफी बढ़ोतरी हुयी है।

निष्कर्ष :-

अमरावती जिला के मेलघाट प्रदेश धारणी और चिखलदरा प्रदेश में अनुसूचित जनजाती के साक्षरता दर के अध्ययन से यह निष्पन्न होता है की २००१ की तुलना में २०११ में साक्षरता दर में वृद्धि हुयी है यह समाविष्ट गावों से ज्ञात है ता है। जबकी अमरावती जिल्ले के १३ तहसीला की तुलना में यह कम है। अमरावती चांदुरबाजार तहसील में साक्षरता दर सबसे जादा है मेलघाट प्रदेश दुर्गम क्षेत्र होते हुये भी वहा साक्षरता दर में होनेवाली वृद्धि उल्लेखनिय है।

संदर्भ

- १) चांदना आर. सी. १९८७ जनसंख्या भूगोल
- २) ३४th Edition Oxford School Atlas
- ३) लोक संख्याशास्त्र कानिटकर वाय. कुलकर्णी सुमित, १९७ श्री. विद्या प्रकाशन
- ४) भारत का जनसंख्या भूगोल तिवारी विजय कुमार हिमालय पब्लिशिंग हाऊस
- ५) Ghosh B. N. Fundamentals of Population Geography
- ६) Hassan Mohammade Izhar Population Geography

‘साकेत’ और उर्मिला के व्यक्तित्व का विरह चित्रण

सुधांशु रॉय (शोध छात्र), डॉ. शैलेंद्र शुक्ल
(सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर)

सारांश :

राष्ट्रकवि मैथलीशरण गुप्त द्वारा विरचित खड़ीबोली के प्रख्यात महाकाव्य ‘साकेत’ में परम विरहिणी उर्मिला का सविस्तार वर्णन किया गया है । द्विवेदी युग के बहुमुखी प्रतिभा संपन्न कवि ‘राष्ट्रकवि मैथलीशरण गुप्त’, महावीर प्रसाद द्विवेदी की प्रार्थना से इस काव्य का सृजन किया । ‘साकेत’ द्विवेदी युग का एक प्रख्यात प्रबंध काव्य है जिसमें गुप्ताजी ने भाषा, विचार, काव्यशैली के दृष्टि से एक नवीन प्रयोग किया है इसलिए इस काव्य को कोई खण्डकाव्य, महाकाव्य, प्रबंधकाव्य आदि नामों से संबोधित करते हैं । गुप्ताजी ‘साकेत’ लिखने की शुरुआत सन् १९१६ में की थी तथा इसका प्रकाशन वर्ष सन् १९३२ है, लगभग इस काव्य को लिखने में गुप्ताजी को १६ वर्ष का समय लगा । इसे लिखने की प्रेरणा गुप्ताजी को आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी से प्राप्त हुई थी । महावीर प्रसाद द्विवेदीजी ने ‘सरस्वती पत्रिका’ में ‘कवियों की उर्मिला विषयक उदासीनता’ नामक एक लेख लिखा था, जिसमें उन्होंने उल्लेख किया था कि रामकथा की उपेक्षित पात्र उर्मिला पर कुछ लिखें ।

डॉ. द्वारिका प्रसाद सक्सेना का कहना है-“साकेत की रूपरेखा निश्चित करने वाले कवि ‘श्री छोटेलाल बार्हस्पत्य’ थे, जिन्होंने जनवरी १९११ ई. में पत्र लिखकर गुप्ताजी को कुछ सुझाव दिए थे । इन सुझावों में स्पष्ट लिखा था कि उर्मिला का विरह निरूपण करना है तथा कुछ नए घटना- प्रसंग भी उसमें जोड़ना हैं ।” साकेत की रचना का मूल उद्देश्य रामकथा की उपेक्षित नारी उर्मिला को महिमामंडित करना था ।

बीजशब्द:

विरहिणी, महिमामंडित, उदासिनता, अभिभूत, सुसज्जित, लाक्षणिक वैचित्र, समर्पित, विनोदशील, आत्मगौरव, स्वाभिमानी, विछोह, अनुभूति, हृदयस्पर्शी, वियोगिनी, न्यौछावर, मार्मिकता, परंपरागत ।

प्रस्तावना :

साकेत में उर्मिला के त्याग सीता जी के त्याग से अत्यधिक महत्व दिया गया है । उर्मिला का संपूर्ण जीवन विरह में व्यतीत हुआ है । संपूर्ण जीवन उनके अश्रु और पीड़ा से ओतप्रोत है । उर्मिला त्याग की प्रतिमूर्ति है जो जीवन भर अपने पति के

विरह व्यथ में तड़पती रही है । साकेत की उर्मिला दिव्य सौंदर्य से अभिभूत महिमामयी नारी है जो संपूर्ण नारी जाति में बलिदान और त्याग भावों से ओतप्रोत है ।

‘साकेत’ महाकाव्य में रामकथा की उपेक्षित पात्र उर्मिला का विरह वर्णन का मार्मिक चित्रण किया गया है । इस महाकाव्य में लक्ष्मण प्रिया उर्मिला का विरह निवेदन तथा उसके माध्यम से संपूर्ण नारी जाति को एक त्याग का उदात्त स्वरूप प्रदान किया गया है । आचार्य रामचंद्र शुक्त अपने ‘हिंदी साहित्य का इतिहास’ में उल्लेख किया है- साकेत की रचना तो मुख्यतः इस उद्देश्य से हुई है कि उर्मिला काव्य में कहीं उपेक्षित न रह जाए । ‘साकेत’ के दोनों सर्ग (नवम् और दशम्) उसके विरह वर्णन से सुसज्जित किया गया है । इस वियोग वर्णन के भीतर कवि ने पुरानी पद्धति के अलंकारिक चमत्कारपूर्ण पद्य तथा आजकल की नई रंगत की वेदना और लाक्षणिक वैचित्र वाले गीत दोनों रखे हैं । काव्य का नाम ‘साकेत’ इसलिए रखा गया क्योंकि इसमें अयोध्या में होनेवाली घटना और परिस्थितियों के बारे में सटीक जानकारी दे सके ।

इस महाकाव्य के नवम् और दशम् सर्ग में उर्मिला का विरह व्यथा चरम षिखर तक वर्णन किया गया । नवम सर्ग को ‘साकेत’ का ‘प्राणतत्त्व’ माने जाते हैं क्योंकि इसी में ही उर्मिला का विरह-वर्णन त्याग, समर्पण तथा बलिदान की भावना समाहित हुआ है । इन भावों से ओतप्रोत संपूर्ण ‘साकेत’ को उर्मिला पर समर्पित कहा जा सकता है । अत्यंत उच्चकोटि के विरह भावों से ओतप्रोत यह काव्य रामकथा के साथ-साथ उर्मिला की कथा को प्रधानता दी गई है । लक्ष्मण राम के साथ-साथ अपने भाई की सेवा करने वन में चले जाते हैं । सीता अपने पति की सेवा-सुश्रुषा के लिए राम के साथ वन-गमन हो जाती है और उधर उर्मिला की नसीब में न हो अपने पति के साथ होती है और न ही अपने मायके का सुख मिलता है । दोनों तरफ से बेचारी उर्मिला विरहिणी के रूप में चौदह साल तक सांसात भोगते रहती है ।

उर्मिला तो त्याग की प्रतिमूर्ति हैं ही तत्पश्चात् गुप्ताजी ने उर्मिला को दिव्य-सौंदर्य से अभिभूत कर उसमें चार चाँद लगा दिया है । गुप्ताजी उर्मिला को एक सुकुमार हृदय पत्नी के रूप में तथा विनोदशील हास-परिहार भोली-भाली स्त्री के रूप में उजागर किया है । इसके अतिरिक्त गुप्ताजी ने उर्मिला की उदात्त चारित्रिक विशेषताओं का भी उजागर किया है । उर्मिला में देशप्रेम तथा स्वाभिमान की भावना कूट-कूट कर भरी है और त्याग एवं धैर्य की सजीव प्रतिमा के रूप में उजागर किया

है । उर्मिला सेवाभाव, त्याग, देशप्रेम, तपस्या, पति परायणता, स्वाभिमान, आत्मगौरव जैसे अनेक गुणों से ओतप्रोत है । आचार्य नंददुलारी वाजपेयी, 'साकेत' के महत्व का प्रतिपादित करते हुए कहते हैं- 'साकेत' काव्य का साहित्यिक जगत में जो सम्मान है, हिंदी के ऐतिहासिक विकास में उसकी जो देन है, युग चेतना के नवोन्मेष में अपनी आभा बिखेर रहें हैं, उसे देखते हुए 'साकेत' को महाकाव्य न कहना अन्याय होगा । 'साकेत' महाकाव्य ही नहीं आधुनिक हिंदी का युग-प्रवर्तक महाकाव्य भी है ।

साकेत में उर्मिला का विरह वर्णन के साथ-साथ उसका बचपन तथा युवाजीवन की छवियाँ भी प्रस्तुत की है । वह कहती है-“जीवन के पहले प्रभात में आँख खुली जब मेरी ।” निस्संदेह उर्मिला का बचपन मधुर तथा सरस स्मृतियों से युक्त रहा और युवावस्था विरह वेदना से युक्त रही । वह अनुभव करती है मेरे जीवन के मध्य पड़ाव में भले ही विरह वेदना या विछोह है किंतु मेरे जीवन में आशा की किरण एक-न-एक दिन अवश्य प्रवेश होगा । इसी आशा के सहारे चौदह वर्षों तक लंबे इंजतार करती है । इसकी चरम अभिव्यक्ति इस गीत से हुई है-

“वेदना तू भी भली बनी
आ अभाव की एक आत्मजे और अदृष्टि जनी” ।

कवि ने वेदना को सर्वपरी मानते हुए जीवन में इसकी महत्ता अमूल्य माना है । कवि की कल्पना अत्यंत मधुर और मार्मिक है । कवि उर्मिला के माध्यम से शरद ऋतु में अपने प्रिय लक्ष्मण के रूप-रंग को निहारती है-

निरख सखी ये खंजन आए
फेरे उन मेरे रंजन ने नमन इधन मन भाए
फैला उनके तन का आतप मन से सर सरसाएँ
घूमे वे इस ओर वहाँ हंस यहाँ उड़ छाँए ।”

लक्ष्मण के विरह में उर्मिला के मन में काम-भावना उदीप्त हो रही है, उसकी अभिव्यक्ति इस गीत में हुई है-

“मुझे फूल मत मारो
मैं अबला बाला वियोगिनी कुछ तो दया विचारो ।
होकर मधु के मीत मदन पटु तुम कटु गरल न गारो ।
मुझे विकलता तुम्हें विफलता ठहरो श्रम परिहारो ।”

उर्मिला लक्ष्मण के रूप-सौंदर्य से प्रभावित होकर कंदर्प से कहती है यदि तुम्हें अपने रूप में इतना अभिमान है तो यह तुम्हारे रूप-सौंदर्य मेरे पति पर न्यौछावर किया जा सकता है । साकेत की उर्मिला गुप्ताजी की आत्मानुभूति कल्पित नारी पात्र है जिसमें गुप्ताजी ने उर्मिला के परंपरागत चरित्र को बदलकर एक नवीन उद्भावनाओं से ओतप्रोत सामाजिक चरित्र तथा मर्म व्यथा से परिचित कराते हैं ।

‘साकेत’ में उर्मिला का विरह-वर्णन अत्यंत सजीव, मार्मिकता तथा विरह-टीस का वर्णन हुआ है । जिस प्रकार गर्मियों में सम्पूर्ण वन-उपवन सूख जाते हैं उसी प्रकार विरह में उर्मिला का तन-बदन भी सूख गए हैं । शरीर तथा मुख मुझाया हुआ है तथा आँखें सदैव मोती रूपी आँसू बरसते रहती है । इस गीत के माध्यम से यह विरह-व्यथा उजागर हुआ है-

“षिषिर ने फिर वन-वन में
जितना माँगे पतझड़ दूँगी मैं इस निज नंदन में
कितना कंपन तुझे चाहिए ले मेरे इस तन में
सखी कह रही पांडुरता का क्या अभाव आनन में ।”

उर्मिला वियोग-व्यथ से पीड़ित है तथा विरह-ताप, विरह-जन्य कृषता और अश्रु-प्रवाह का समावेश है । इसमें किसी प्रकार का कोई अस्वाभाविकता न होकर सर्वत्र मनोवैज्ञानिकता का अनुभव है । उर्मिला के विरह-जन्य अवस्था का वर्णन निम्न पंक्तियों में हुआ है-

“मानस मंदिर में सती प्रिय की प्रतिमा थाप
जलती सी उस विरह में बनी आरती आप ।”

निष्कर्ष :

निष्कर्ष रूप से कह सकते हैं कि ‘साकेत’ आधुनिक काल के प्रमुख विरह काव्य है जो गुप्ताजी ने अपने अंतरात्मा की अनुभूति को अत्यंत क्षीण दृष्टि से परख कर सृजन किया है । उर्मिला अपने कर्तव्य का पालन तथा पति-धर्म के प्रति एकनिष्ठा है । उर्मिला की विरह-वेदना उसके अंतर्मन की अनुभूति से जुड़ी है और उस विरह-पीड़ा में भी एक आशा की किरण उसे दिखाई दे रही है । उसे पता था इस

विरह के पश्चात एक-न-एक दिन मेरे भी उपवन में वसंत आएगा । वह पर भी कोई चहचाहेंगे । यह भी फूल खिलेंगे । इस आकांक्षा के साथ उर्मिला अपने चौदह वर्ष के विरह जीवन बड़े मनोयोग से काटते रहे । निम्न पंक्ति में उर्मिला का विरह-वर्णन अत्यंत हृदयस्पर्शी तथा मार्मिक बन पड़ा है-

“भूल अवधि सुधि प्रिय से कहती जगति हुई कभी आओ
किंतु कभी सोती तो उठती वह चौंक बोलकर जाओ ।”

उक्त विवेचन के आधार पर यह कह जा सकता है कि ‘साकेत’ में वर्णन उर्मिला का विरह-वर्णन अत्यंत मार्मिक तथा संवेदनशील है । उर्मिला का विरह-वर्णन गुप्ताजी ने अपरिहार्य रूप से निरूपण किया है । संयोग का सुख जितनी मदकता आनंदमय रहता है वियोग का विकलता उतना ही तीव्र तथा तीक्ष्ण होते हैं । इस प्रकार ‘साकेत’ में गुप्ताजी उर्मिला के विरह-वर्णन का चित्रण अत्यंत मर्मस्पर्शी रूप में प्रस्तुत की है ।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

(१) सुमित्रानंदन पंत के काव्य में युगबोध और मानवता	- डॉ. रामउदित शर्मा ।
(२) चैतन्य संप्रदाय और उसका साहित्य	- प्रभुदयाल मित्तल ।
(३) हिंदी साहित्य का इतिहास	- आचार्य रामचंद्र शुक्ल ।
(४) हिंदी साहित्य	- डॉ. धीरेन्द्र वर्मा ।
(५) पथ के साथी	- महादेवी वर्मा ।
(६) चिंतामणी-१	- आचार्य रामचंद्र शुक्ल ।
(७) निबंध संग्रह	- लक्ष्मीनारायण मिश्र ।
(८) हिंदी साहित्य की भूमिका	- आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी ।
(९) आधुनिक हिंदी साहित्य पर विचार	- आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी ।
(१०) हिंदी साहित्य का आलोचनात्मक ग्रंथ	- डॉ. रामकुमार वर्मा ।

विवाहपूर्व समुपदेशनाची गरज : एक अभ्यास

डॉ. अरुंधती एस. पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक,
मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय,
अंबाजोगाई, जि. बीड.

गाभूड उद्धव शंकर

संशोधक विद्यार्थी, समाजकार्य,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

The goal in Marriage is not to think alike, but to think together.

लग्न हा प्रत्येकाच्या खासगी जीवनाशी निगडित विषय आहे. लग्न करावे की नाही किंवा करायचे असेल तर कोणाशी व कशा पद्धतीने करायचे ही प्रत्येकाची खासगी बाब असते. एक काळ असा होता की, आपल्या नात्यातील किंवा रक्तसंबंधातील उपवर तरुण-तरुणींचा विचार विवाह जुळवताना वडीलधारी मंडळी करत असत. परंतु आजही परिस्थिती बदललेली आहे. बदलत्या समाजव्यवस्थेबरोबरच जोडीदाराबद्दलच्या अपेक्षाही बदलण स्वाभाविकच आहे. विवाहाकरीता व्यक्तींचं वय, शिक्षण, सौंदर्य, नातेसंबंध एवढ्यापुरतच ते मर्यादित राहिल नसून यापलीकडे जाऊन व्यवहारिक दृष्टिकोन समोर ठेऊन जोडीदाराचा शोध घेतला जात आहे. विवाह मंडळ आणि वृत्तपत्रातील जाहिरातीबरोबरच शादी डॉट कॉम, भारत मॅट्रिमोनी, विवाहबंधन, हमसफर, जीवनसाथी डॉट कॉम अशा जवळपास चाळीस ते पन्नास पोर्टल्सनी अनुरूप जोडीदार निवडण्यासाठीचे लाखो पर्याय विवाहइच्छुक युवक-युवतींसमोर निर्माण केलेले आहेत. त्यामुळे जास्तीत जास्त अनुरूप जोडीदार निवडण्यासाठी स्वतःच्या व्यक्तीमत्त्वातील खरे पैलू व जोडीदाराने अपेक्षिलेले व्यक्तीमत्त्वाचे पैलू यातील अनुरूपता ओळखणे कठीण होत असल्याने विवाहइच्छुक युवक-युवती संभ्रम अवस्थेत सापडत आहेत. विवाह करणार अथवा होणार हे निश्चित असलं तरी हवा तसा जोडीदार मिळण हे विवाहाचा निर्णय घेण्यापेक्षा कठीण होत असल्याने विवाहपूर्व समुपदेशन गरजेच ठरत आहे.

विवाहपूर्व स्थिती :-

साधारणपणे अजूनही आपल्याकडे आई-वडील, नातेवाईक आपआपल्या मुला-मुलींचे विवाह पारंपरिक पद्धतीनेच ठरवतात. फक्त ग्रामीण भागातच नाही तर शहरात देखील उच्चशिक्षित वर्गामध्ये हीच पद्धत रुढ आहे. वडीलधारी मंडळी वधु-वर संशोधन करत असताना जात, पोटजात, धर्म, घराणे, नातेसंबंध, कुंडली, गोत्र या प्राथमिक चाळणीतून शोध घेतात.

मुलींचे तेवढे फोटो बघीतले जातात तर आता कुठे वधुपक्षाची मंडळी वराचाही फोटो धिटाईने मागू लागली आहे. पुढे मुलगी बघण्याचा कार्यक्रम उरकतात. मुलीचे रंग, रूप, बांधा, नाक, डोळे बघीतले जातात. घरकामात ती दक्ष असावी अशीच सर्वांची अपेक्षा असते. नोकरी करणारी काहीना हवी असते तर बऱ्याचदा त्याकडे पूर्वग्रहदुषित वृत्तीने बघीतले जाते. तर मुलाचे वय, शिक्षण, नोकरी व्यवसायातील स्थिरता, श्रेणी, आर्थिकस्थिती, घरातील इतर व्यक्तींचा त्याच्यावरील असलेला भार इत्यादींचा विचार मुलाच्या पसंतीकरीता केला जातो. परंतु एकमेकांच्या स्वभावधर्माचा विचार कुणीच करीत नाही.

विवाहपूर्व समुपदेशन :-

वैवाहिक जीवनातील भूमिकांचे स्पष्टीकरण करून विवाहाकरीता जास्तीत जास्त अनुरूप जोडीदार निवडण्यासाठी स्वतःच्या व्यक्तीमत्त्वातील पैलूंचे खरे स्वरूप व जोडीदाराने अपेक्षिलेले व्यक्तीमत्त्वाचे पैलू यातील अनुरूपता ओळखण्याची क्षमता व त्यानुसार विचार करून निर्णय घेण्याची क्षमता विवाहापूर्वीच निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे विवाहपूर्व समुपदेशन होय.

जोडीदार कसा निवडावा इथपासून तर वैवाहिक जीवनात तडजोड कशा पद्धतीने कराव्या लागतात इ. मुद्दे विचारात घेऊन एकूणच वैवाहिक जीवनाबद्दलची माहिती दिली जाते. बऱ्याचदा लग्न ठरलेली जोडपीही वेगवेगळी पार्श्वभूमी असलेली असल्याने एकत्र आल्यानंतर एकमेकांशी कस जुळवून घेता येईल व वैवाहिक सहजीवन सुकर करता येईल यासाठी विवाहपूर्व समुपदेशनाचा मार्ग निवडतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. विवाहपूर्व समुपदेशनाबाबत विवाह इच्छुक युवक-युवतींच्या अभिवृत्तींचे अध्ययन करणे.
२. सुकर वैवाहिक जीवनाकरीता विवाहपूर्व समुपदेशनाबाबत उहापोह करणे.
३. बदलत्या विवाहसंस्थेतील विवाहपूर्व समुपदेशनाची भूमिका अभ्यासणे.

विवाहपूर्व समुपदेशनाची गरज :-

साधारणपणे सात ते साठ वर्षांपासून लोक या समुपदेशनाकडे वळायला लागले आहेत. एक काळ असा होता की, आपल्या नात्यातील किंवा परिचयातील उपवर युवक-युवती यांचाच विचार विवाह जुळवताना कुटुंबातील वडीलधारी मंडळी करत असतात. परंतु आज ही परिस्थिती बदलत चालली आहे. शिक्षण, व्यवसाय, नोकरी, जीवन जगण्याची मूल्य, माहितीचा विस्फोट आर्थिक स्वावलंबीत्व इ. कारण विचार करायला लावणारी आहेत. आजची तरुण पिढी अक्षरशः झपाटलेल्या अवस्थेत स्वतःच्या उन्नतीचा अन प्रगतीचा आलेख उंचावत असताना दमछाक

होईपर्यंत धावत आहेत. साहजिकच जोडीदाराविषयीच्या त्यांच्या अपेक्षा तेवढ्याच उच्च आणि चोखंदळ होत चाललेल्या आहेत. या बदलांशी जुळवून घेऊन अनुरूप जोडीदार निवडण कठीण होत चालल आहे. अनुरूपता पडताळताना रूप, रंग, बांधा, शिक्षण इत्यादीबरोबरच लैंगिक क्षमता, प्रजनन क्षमता, गुप्तरोग, जेनेटीक डिसऑर्डर, शारीरिक व मानसिक आरोग्य, मानसशास्त्रावर आधारीत अनुरूपता पडताळण्याच्या चाचण्या याबाबत खुलेपणाने विवाहापूर्वीच साधक-बाधक चर्चा विवाहपूर्व समुपदेशनाद्वारे घडवून आणणे बदलत्या काळानुरूप गरजेचे ठरत आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत अध्ययनाकरीता शास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा आधार घेऊन संशोधन करण्यात आलेले असून संशोधनाकरीता प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

नमुना निवड :-

प्रस्तुत अध्ययनाकरीता असंभाव्य नमुना निवड पद्धतीमधील सहेतुक नमुना या पद्धतीचा अवलंब केलेला असून त्या अनुषंगाने अध्ययनाकरीता २० ते २५ वयोगटातील एकूण ६० युवक-युवतींची नमुना म्हणून निवड करण्यात आलेली आहे.

तथ्य संकलन :-

सामाजिक संशोधन करीत असताना साधारणपणे तथ्यांचे स्रोत आणि स्वरूप यांच्या आधारे तथ्य संकलन केले जाते. म्हणून प्रस्तुत अध्ययनाकरीता प्राथमिक व दुय्यम स्रोताद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आलेले आहे.

विवाहाचा निर्णय घेताना विवाहपूर्व समुपदेशनाची गरज वाटते काय?

हे दर्शवणारी सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
१.	होय	४७	७८.३३%
२.	नाही	१३	२१.६७%
	एकूण	६०	१००%

स्रोत :- प्रत्यक्ष नमुना पाहणी.

उपरोक्त सारणीद्वारे असे निदर्शनास येते की, अनुरूप जोडीदार निवडण्याकरीता बहुतांश युवक-युवतींना विवाहपूर्व समुपदेशनाची गरज वाटते. त्यांच्या मते वैवाहिक जीवनात समस्या

निर्माण होऊ नयेत म्हणून काही महत्वाच्या गोष्टींवर साधक-बाधक चर्चा होणे गरजेचे आहे असे त्यांना वाटते.

सुकर वैवाहिक जीवनाकरीता प्रतिसादकांना विवाहापूर्वी आपल्या जोडीदाराविषयी कोणती माहिती घेणे गरजेचे वाटते हे दर्शविणारी सारणी

अ. क्र.	तपशील	होय	नाही	एकूण	शेकडा प्रमाण		
					होय	नाही	एकूण
१.	जोडीदाराच्या क्षमता	४७	१३	६०	७८.३३%	२१.६७%	१००%
२.	जोडीदाराच्या कमतरता	३९	२१	६०	६५%	३५%	१००%
३.	नात्यातील संधी	४२	१८	६०	७०%	३०%	१००%
४.	नात्यातील धोके	३५	२५	६०	५८.३३%	४१.६७%	१००%

स्रोत :- प्रत्यक्ष नमुना पाहणी.

उपरोक्त सारणीद्वारे असे निदर्शनास येते की, सुकर वैवाहिक जीवनाकरीता जोडीदाराच्या क्षमता व कमतरता या नात्यात मिळणाऱ्या संधी व धोके याबाबत माहिती जाणून घेण्याची उत्कंठा बहुतांश प्रतिसादकांनी दर्शवली असून अनेकांचा त्याबाबत पूर्वग्रहदुषित दृष्टिकोन असल्याचेही आढळले. थोडक्यात प्रतिसादकांच्या याबाबत अनुकूल व प्रतिकूल अभिवृत्ती निदर्शनास आल्या असून येथे विवाहपूर्व समुपदेशन गरजेचे ठरते.

विवाह ठरवताना जोडीदाराचा वैद्यकीय अहवाल बघणे प्रतिसादकांना गरजेचे वाटते काय हे दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
१.	होय	३६	६०%
२.	नाही	२४	४०%
	एकूण	६०	१००%

स्रोत :- प्रत्यक्ष नमुना पाहणी.

उपरोक्त सारणीद्वारे असे निदर्शनास येते की, ६० टक्के प्रतिसादकांना जोडीदाराचा वैद्यकीय अहवाल पडताळणे गरजेचे वाटते. त्यांच्या मते वैवाहिक जीवनात आरोग्याबाबत योग्य ती काळजी घेण्यासाठी असा अहवाल उपयुक्त ठरतो तर उर्वरीत ४० टक्के प्रतिसादकांमध्ये याबाबत माहितीची कमतरता असल्याने त्यांना याबाबत समुपदेशनाची गरज वाटते.

निष्कर्ष :-

१. आजच्या युवा पिढीला जोडीदार निवडीचे संपूर्ण स्वातंत्र्य हवे आहे.

२. अनुरूप जोडीदार निवडण्याकरीता विवाहइच्छुक युवक-युवतींना समुपदेशनाची गरज भासत आहे.
३. रंग, रूप, शिक्षण, नोकरी या बरोबरच जोडीदाराचा वैद्यकीय अहवाल पडताळून पाहण्याची तरुण पिढीला गरज वाटत आहे.
४. सुकर वैवाहिक जीवनाकरीता आवश्यक बाबींची माहिती विवाहपूर्व समुपदेशनाद्वारे युवक-युवतींना दिली जाते.
५. युवा पिढी विवाहापूर्वीच आपल्या जोडीदाराच्या कमतरता, क्षमता जाणून घेण्यास उत्सुक आहेत.
६. काळानुरूप बदलत्या विवाहसंस्थेच्या स्वरूप लक्षात घेऊन वैज्ञानिक दृष्टिकोन समोर ठेवून युवा पिढी विवाहाचा निर्णय घेत आहे.
७. विवाहपूर्व समुपदेशनाद्वारे युवक-युवतींना स्वतःच्या क्षमता व जोडीदाराविषयीच्या अपेक्षा यातील अनुरूपता ओळखून निर्णय घेण्यास मदत केली जाते.

शिफारशी :-

१. विवाहपूर्व समुपदेशनाबाबत युवक-युवतींमध्ये मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करावी.
२. विवाहपूर्व समुपदेशनात पालकांनाही सहभागी करावे.
३. जोडीदार निवडताना पाल्य व पालक यांच्यामध्ये सामंजस्य भावना असावी.
४. शासनाने विवाहापूर्वी काही महत्वाच्या वैद्यकीय चाचण्या करून घेणे शासन स्तरावर अनिवार्य करावे.
५. काळाची पाऊले ओळखून शासनाने महाविद्यालय स्तरावरच विवाहपूर्व समुपदेशन केंद्र सुरू करावी.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. कन्हाडे बी. एम. (२०११), शास्त्रीय संशोधन पद्धती (तृतीय आवृत्ती), पिंपळापुरे अँड के पब्लिशर्स, नागपूर.
२. प्रभु डॉ. विठ्ठल (२०१३), निरामय कामजीवन, मॅजेस्टीक पब्लिशिंग हाऊस, ठाणे.
३. फरकाडे प्रा.त्रिवेणी व इतर (२००३), विवाह आणि कौटुंबिक संबंध, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४. देशपांडे गायत्री (२०१६), नाट्यातील स्पर्श, चारचौघी मासिक, जाने. २०१६.
५. कन्हाडे बी. एम. (२०१०), भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, (दुसरी आवृत्ती) पिंपळापुरे अँड के. पब्लिशर्स, नागपूर.

-
६. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ (२००७), वैवाहिक समस्या आणि चांगल्या वैवाहिक संबंधाचे फायदे, श्रीराम ऑफसेट प्रेस, नाशिक.
  ७. प्रतिबिंब (२०१५), अंक १९ वा, विवाह समुपदेशक संघटना, महाराष्ट्र राज्य.
  ८. प्रतिबिंब (२०१३), अंक १७ वा, विवाह समुपदेशक संघटना, महाराष्ट्र राज्य.

बहुसंस्कृतिवाद और भारतीय लोकतंत्र की चुनौतियाँ वर्तमान परिप्रेक्ष्य में

शोधार्थी

चित्रा कर्मचन्दानी

राजनीति विज्ञान विभाग,

राजस्थान विश्वविद्यालय, जयपुर

बहुसंस्कृतिवाद या सांस्कृतिक बहुलवाद वह विचार है जिसके अनुसार एक ही समाज में विभिन्न संस्कृति समूहों को अपना वैश्विक बनाये रखते हुये साथ-साथ रहने व विकसित होने का मौका मिलना चाहिये। भारतीय संस्कृति में यह विशेषता सदैव रही है। किन्तु पश्चिमी समाज के लिये यह विचार नवीन हैं, जो 20वीं शताब्दी में ही विकसित हुआ है। बहुसंस्कृतिवाद विभिन्न संस्कृतियों के सहअस्तित्व की स्थिति में पैदा होता है। इसमें सांस्कृतिक वैविध्य को समस्या नहीं बल्कि समाज की सम्पत्ति या विरासत माना जाता है और इसकी रक्षा की जाती है। ऐसे समाजों में विभिन्न समूहों को अपनी सांस्कृतिक विशिष्टताओं को बनाये रखने व संस्कृतियों को सामंजस्य के साथ रहना पड़ता है। भारत हमेशा से इसका उदाहरण रहा है। पश्चिमी देशों में यह चलन 1970 के बाद दिखाई दिया है।

डीएनवैरिय ने बहुसंस्कृतिवाद को बहुलवादी तथा विशिष्टवादी बहुसंस्कृतिवाद कहा है बहुलवादी बहुसंस्कृतिवाद में विभिन्न संस्कृतियों की विभिन्नताओं को संरक्षित करने पर बल दिया जाता है ताकि यह वैविध्य हमेशा बना रहे। सघन विविधता और सांस्कृतिक बहुलवाद को आधुनिक समाज की प्रमुख विशेषता माना जाता है बहुसंस्कृतिवाद आज विश्व की सांस्कृतिक विशिष्टता बनता जा रहा है। यह प्रभावी रूप में सघन जनसंख्या वाले विविध संस्कृतियों व धर्मों वाला विश्व समाज के परस्पर विरोधी हितों में समस्या लाता है ताकि जिसके संस्कृतियों में संघर्ष संस्कृतियों में सामंजस्य के रूप में परिवर्तित हो जाए। आज वैश्वीकरण, तीव्र आर्थिक विकास, सूचना व संचार क्रान्ति के युग में जहाँ पूरी दुनिया एवं जगह सिमटती जा रही है, व्यापक मानव समुदाय की ओर बढ़ रहा है। विभिन्न धर्मों वाले हिन्दू, मुस्लिम, कैथोलिक, प्रोटेस्टेंट, क्रियियन, यहूदी बहुसंख्यक, अल्प संख्यक की समस्या, औरते, विकलांग, अप्रवासी, शरणार्थी, समलैंगिकों, सभी को अधिकार चाहिये। सभी को औचित्यपूर्ण नागरिकता चाहिये जिससे जिस हेतु बहुसांस्कृतिक प्रमान प्रासंगिक व उपयोगी है।

यह सांस्कृतिक बहुलवाद और समूह विभेदीकृत अधिकारों (Group differentiated Rights) पर ज्यादा ध्यान देने की जरूरत पर बल देता है।

भारत में बहुसंस्कृतिवाद व वर्तमान लोकतंत्र की चुनौतियाँ –

आज के इस वैश्वीकृत व बहुसंस्कृतिवादी भारत में सभी को समान अधिकार, नागरिकता देने, शिक्षा देने, रोजगार देने, योग्य नागरिक बनाने, सभी के हितों में सामंजस्य व आवश्यकताओं की पूर्ति करने, सभी संस्कृति व धर्मों के लोगों में धार्मिक सदभाव स्थापित करने, सहिष्णुता सहयोग, एक समान पहचान तथा राष्ट्रीय एकता हेतु ऐसा राष्ट्र जो कि विविधताओं से पूर्ण है, बहुसंस्कृतिवादी प्रतिमान बेहतर प्रतीत होता है। भारत में जहाँ हिन्दू, मुसलमान, सिक्ख, बौद्ध, जैन, पारसी है। भारत में धार्मिक विभिन्नता के कारण समाज में विभिन्न प्रकार के तनाव पैदा होते हैं।

साम्प्रदायिक वैमनस्य निरन्तर विद्यमान है। गुजरात, बिहार, महाराष्ट्र उत्तरप्रदेश के राज्यों में हुई घटनाएँ इसका प्रमाण है। समाज में व्याप्त भूख, गरीबी, बेरोजगारी व वर्गभेद जैसे कारणों से पैदा हुई नक्सलवाद की समस्या ने देश के आन्तरिक सुरक्षा को समस्याओं से घेर लिया है।

क्षेत्रवाद की समस्या, भूमिपुत्र एवं क्षेत्रीय स्वार्थों की अन्ध मनोवृत्ति भी अनवरत चुनौती देती रहती है। क्षेत्रीयता के नाम पर गौरखालैण्ड, बोडोलैण्ड, मिजो आंदोलन, नागाआंदोलन कश्मीर स्वायत्तता का प्रश्न आदि चुनौतीपूर्ण है।

भाषायी संकीर्णता ने भी भारत की एकता के विरुद्ध प्रबल आंदोलन संचालित किये हैं। फजल अली आयोग की अनुशंसाओं से भाषायी आधार पर नवीन राज्यों के सृजन के बावजूद आज भी भाषावाद भारत की समस्या है। महिलाओं पर अत्याचार, उनकी आर्थिक स्थिति का सुदृढ़ न होना महिला साक्षरता का कम होना, उनका यौन शोषण जैसी समस्याएँ भी देश के लिये महत्वपूर्ण चुनौती हैं, क्योंकि महिलायें देश की जनसंख्या का आधा हिस्सा हैं। असमान विकास व विषयता तथा निरन्तर विकास से वंचना भी एक मजबूत चुनौती है। देश के कुछ राज्यों का तीव्र गति से विकास हुआ है, वहीं कुछ राज्यों का अपेक्षित विकास न होने से वहाँ के क्षेत्र के निवासियों में बेरोजगारी, गरीबी, अपराधों में लिप्त होने की बढ़ती प्रवृत्ति आदि प्रमुख समस्याएँ हैं।

अतः इस प्रकार हम कह सकते हैं कि आज के इस वैश्वीकृत व बहुसंस्कृतिवादी भारत में सभी को समान अधिकार देने, नागरिकता देने, योग्य नागरिक बनाने, सभी के हितों में सामंजस्य व आवश्यकताओं की पूर्ति करे, सभी संस्कृति व धर्मों के लोगों में धार्मिक सद्भाव स्थापित करने राष्ट्रीय एकता व एक समान पहचान देने हेतु बहुसंस्कृति वादी प्रतिमान प्रासंगिक है।

साम्प्रदायिकता – एक परिचय –

साम्प्रदायिकता के अन्तर्गत वे सभी भावनाएँ व क्रियाकलाप आ जाते हैं, जिसमें किसी धर्म अथवा भाषा के आधार पर किसी समूह विशेष में हितों पर प्राथमिकता दी जाए तथा उस समूह में पृथक्ता की भावना उत्पन्न की जाए या उसको प्रोत्साहन दिया जाए। पारसियों, बौद्धों, जैनों तथा ईसाइयों के अपने-अपने संगठन हैं, साथ ही वे अपने सदस्यों के हितों की साधना में लिप्त रहते हैं, परन्तु ऐसे संगठनों को सामान्यतः साम्प्रदायिक नहीं कहा जायेगा, क्योंकि वे किसी पृथक्ता की भावना से प्रेरित नहीं हैं इसके विपरीत मुस्लिम लीग, हिन्दु महासभा तथा अन्य कुछ संस्थाओं को साम्प्रदायिक कहा जायेगा क्योंकि वे धार्मिक अथवा भाषा समूहों के अधिकारों तथा हितों को राष्ट्रीय हितों के भी ऊपर रखते हैं। अंग्रेजों ने भारत में फूट डालो और शासन करो की नीति अपनाई, ताकि वे हिन्दुओं व मुसलमानों को लडाते रहे और भारत पर अपनी हुकुमत चलाते रहे। आज उनके बोए बीज ने साम्प्रदायिकता की समस्या को वटवृक्ष बनाकर उसका रूप विकराल कर दिया है।

विल्फ्रेड स्मिथ के अनुसार – साम्प्रदायिकता मस्तिष्क की वह प्रवृत्ति है जिसके अन्तर्गत एक धार्मिक समूह के समर्थक अपने आपको एक पृथक् सामाजिक इकाई मानते हुए दूसरे समूह को अपने विरोधी हितों वाला समूह मानते हैं। रसीदुद्दीन खान (1992) ने साम्प्रदायिकता की प्रकृति पर प्रकाश डालते हुए यह निष्कर्ष दिया कि किसी धर्म के प्रति आस्था या धार्मिक व्यवस्था का अनुगमन साम्प्रदायिकता नहीं कहा जा सकता बल्कि धर्म का शोषण करना साम्प्रदायिकता है। एक धार्मिक समुदाय को दूसरे समुदाय के विरुद्ध तथा राष्ट्र करने में असमर्थ है। न्यायाधीश भरुचा ने ठाकरे की यह घोषणा कि “भारत हिन्दुओं का है” इसे संविधान के मुख्य सिद्धान्तों के विपरीत बताया तथा गैर हिन्दुओं को द्वितीय श्रेणी के नागरिक मानने को भी संविधान विरोधी बताया। उन्होंने कुछ अन्य भाषणों को भी उद्धृत किया जिनके आधार पर हिन्दू एवं मुस्लिम समुदायों में शत्रुता उत्पन्न होती है। जैसे यह भाषण कि “हमें मस्जिद को खोदना होगा, इसके नीचे एक मन्दिर अवश्य मिलेगा।”

एम.एस. गोलवलकर ने अपनी पुस्तक ‘वी ऑर आवर नेशनहूड में भारत में नागरिक अधिकारों की विवेचना जिन शब्दों में की है वे साम्प्रदायिकता के उदाहरण हैं। उनके शब्दों में ‘हिन्दुस्तान में गैर हिन्दुओं की हिन्दू संस्कृति एवं भाषा को अपनाना होगा, हिन्दू प्रजाति एवं संस्कृति को गौरव प्रदान करने वाले

विचारों को महत्व देना होगा। उन्हें विदेशी के प्रतिनिधि बनाकर रहने की इजाजत नहीं बल्कि हिन्दू राष्ट्र के पूर्ण अधीन रहना होगा, कोई विशेषाधिकार, संरक्षण तथा नागरिकता के अधिकारों की भी मांग नहीं करनी होगी।”

इस प्रकार साम्प्रदायिकता के अन्तर्गत भारतीय संविधान के मूल आदर्श – धर्म, जाति, वंशनाम के आधार पर भेदभाव न करने” पर ही प्रहार किया जाता है। हिन्दू राष्ट्र की मांग करने वाले राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ, हिन्दुत्व के संरक्षण का दावा करने वाली शिवसेना, खालिस्तान की मांग करने वाले सिक्ख या मुस्लिम राष्ट्र (आजाद कश्मीर) की मांग करने वाले मुसलमान थे तब भारतीय संविधान में प्रदत्त समान अधिकार की मुखालपत करते हुए परिलक्षित होते हैं। साम्प्रदायिकता किसी विशिष्ट स्थान अथवा क्षेत्र तक शामिल नहीं बल्कि आसाम से गुजरात तथा कश्मीर से केरल तक साम्प्रदायिकता का बोल बाला व्याप्त है।

क्षेत्रीयवाद के दुष्परिणाम –

क्षेत्रीयता की भावना जन-जीवन में जड़ पकड़ने के कारण आज हमारा देश केवल भारत और पाकिस्तान में ही नहीं अपितु एकाधिकार क्षेत्रों में बंट गया है और प्रत्येक क्षेत्र में लोग दूसरों पर अपनी श्रेष्ठता को प्रमाणित करने का बीड़ा उठा चुके हैं। क्षेत्रीयवाद के दुष्परिणाम इस प्रकार है –

1. **विभिन्न क्षेत्रों के बीच संघर्ष और तनाव** – संकीर्ण क्षेत्रवाद का प्रथम दुष्परिणाम हमें भारत में देखने को मिलता है वह यह है कि इसके कारण विभिन्न क्षेत्रों के बीच आर्थिक, राजनीतिक यहां तक कि मनोवैज्ञानिक संघर्ष और तनाव दिन-प्रतिदिन बढ़ता जा रहा है। इसका कारण यह है कि प्रत्येक क्षेत्र अपने स्वार्थों या हितों को सर्वोच्च स्थान दे बैठता है और उसे यह चिन्ता नहीं होती कि उससे दूसरे क्षेत्रों को कितना नुकसान होगा।
2. **राज्य तथा केन्द्रीय सरकार के बीच सम्बन्धों का विस्तृत होना** – भारत में क्षेत्रीयता के कारण केन्द्रीय सरकार तथा राज्य सरकार के बीच संबंध कभी-कभी अत्यन्त कटु रूप धारण कर लेता है। प्रत्येक क्षेत्र के हित समूह, क्षेत्रीय नेतागण, बड़े-बड़े उद्योगपति या राजनीतिज्ञ अपने-अपने क्षेत्र के स्वार्थों को प्राथमिकता देते हैं और केन्द्रीय सरकार का ध्यान अपनी ओर आकर्षित करने का प्रयत्न करते हैं। केन्द्रीय सरकार जिसकी तरफ भी थोड़ा सा झुक गयी वही विवाद का विषय बन जाता है और राज्य सरकारों का पारस्परिक सम्बन्ध सौहार्द्रपूर्ण नहीं रह पाता है।
3. **स्वार्थी नेतृत्व व संगठन का विकास** – क्षेत्रीयता का एक और दुष्परिणाम यह होता है कि इसके फलस्वरूप अलग-अलग क्षेत्र में कुछ इस प्रकार के नेतृत्व व संगठनों का विकास होता है जो कि जनता की भावनाओं को उभारकर अपने संकीर्ण स्वार्थों की पूर्ति करना चाहते हैं। इस प्रकार के नेताओं व संगठन को न तो क्षेत्रीय हितों और न ही राष्ट्रीय हितों का तनिक भी ख्याल रहता है, उनका समस्त ख्याल तो अपनी लोकप्रियता को बढ़ाकर अपने ही स्वार्थों को सिद्ध करने पर केन्द्रित हो जाता है। ये नेतागण कभी तो भाषा के प्रश्न को लेकर हंगामा मचाते हैं और कभी केन्द्रीय सरकार के पक्षपातपूर्ण व्यवहार के विरुद्ध नारा लगाने के लिए सामने आ खड़े होते हैं, चाहे इनमें से कोई भी समस्या वास्तविक हो या केवल काल्पनिक।
4. **भाषा की समस्या का अधिक जटिल होना** – क्षेत्रीयता का एक और बुरा प्रभाव यह होता है कि क्षेत्रीय वफादारी भाषा की समस्या को सुलझाने में सहायक के स्थान पर उसे और भी जटिल बनाने में मदद करती है। क्षेत्रीय वफादारी का सीधा सम्बन्ध क्षेत्रीय या प्रादेशिक भाषा के प्रति विशेष लगाव से होता है जिसके कारण प्रादेशिक भाषा को आवश्यकता से अधिक महत्व प्रदान करने की गलती उस क्षेत्र के लोग कर बैठते हैं। परिणाम यह होता है कि अन्य किसी भाषा के प्रति सहिष्णुता की भावना बिल्कुल ही नहीं रह जाती और विभिन्न भाषाभाषी क्षेत्रों में बीच भाषा के प्रश्न

- को लेकर कटुता बढ़ती चली जाती है। क्षेत्रीयता का यह परिणाम जलकल्याण और राष्ट्रीय प्रगति के दृष्टिकोण से अत्यन्त घातक सिद्ध होता है।
5. **राष्ट्रीय एकता को चुनौती** – संकीर्ण क्षेत्रीयता राष्ट्रीय एकता के लिए एक चुनौती बन जाती है। क्षेत्रीयता के फलस्वरूप विभिन्न क्षेत्रों के बीच जो तनाव और संघर्ष की स्थिति उत्पन्न हो जाती है वह राष्ट्रीय एकता की समस्त धारणाओं और भावनाओं पर तुषारापात करती है, क्योंकि क्षेत्रीयता के फलस्वरूप विभिन्न क्षेत्रों के लोगों में कभी क्षेत्रीय स्वार्थों को लेकर, कभी राजनीतिक स्वशासन या पृथक राज्य के प्रश्न को लेकर तो कभी प्रादेशिक भाषा के प्रश्न को लेकर जो झगड़े या मनमुटाव खड़े हो जाते हैं वे राष्ट्रीय एकता के लिए घातक सिद्ध होते हैं।
6. **क्षेत्रीय असन्तुलन** – क्षेत्रीय असन्तुलन अथवा क्षेत्रीय विषमता का अर्थ है विभिन्न क्षेत्रों के बीच प्रति व्यक्ति आय, शिक्षा, दर, स्वास्थ्य एवं शिक्षा सुविधाओं तथा औद्योगीकरण के स्तर में बहुत बड़ा अन्तर व्याप्त होना। जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है कि यह क्षेत्र राज्य में भी सकते हैं या राज्य के भीतर कोई क्षेत्र। इस दृष्टि से भारत में विभिन्न कारकों के परिणामस्वरूप असन्तुलन व्याप्त है। पहले तो ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन की शोषण प्रवृत्ति के कारण या तो क्षेत्रीय विषमताएँ पैदा की गईं या उन्हें और अधिक बढ़ा दिया गया। तत्पश्चात् स्वतंत्र भारत द्वारा अपनाई गई योजनाएँ भी इन्हें दूर नहीं कर सकी।

राज्यों के बीच तथा राज्यों के भीतर असमानताओं के बने रहने के कारण उपेक्षा, वंचित होने और भेदभाव की भावना जन्म लेती है। बहुजातीय और बहुधार्मिक देश में राज्यों और क्षेत्रों में बसे समूहों के बीच ये असमानताएँ सामाजिक टकराव का कारण बनती हैं जिससे राजनैतिक और प्रशासनिक समस्याएँ पैदा होती हैं। प्रत्येक दशा में, क्षेत्रीय असन्तुलन भारत में क्षेत्रवाद का कई प्रकार से एक मुख्य कारण है। बिहार और पश्चिम बंगाल के झारखण्ड क्षेत्र, उत्तर प्रदेश के उत्तरांचल तथा मध्य प्रदेश के छत्तीसगढ़ क्षेत्रों में अलग राज्य बनाने के आन्दोलन उनके अल्प विकास तथा लोगों में शोषण एवं वंचित रहने की भावना के कारण हुए। अन्त में, 2001 में इन क्षेत्रों को अलग राज्य बना दिया। इसी प्रकार के आन्दोलन आन्ध्र प्रदेश के तेलंगाना क्षेत्र, महाराष्ट्र के विदर्भ क्षेत्र, पश्चिम बंगाल के दार्जिलिंग क्षेत्र तथा कुछ अन्य क्षेत्रों में चल रहे हैं।

उपेक्षित राज्यों और क्षेत्रों में वंचित रखे जाने की भावना के अतिरिक्त वर्गीय असन्तुलन जैसे – कृषि एवं औद्योगिक विकास में कमी की शिकायतें भी हैं। इस कारण एक ओर विशेषतः विकसित राज्यों के ग्रामीण क्षेत्रों में हितों का व्यापक विकास हुआ, दूसरी ओर वर्गीय विवादों ने भी जन्म लिया है। ये दोनों ही विकसित राज्यों में क्षेत्रवाद को प्रोत्साहित कर रहे हैं। उदाहरण के लिए, जिन क्षेत्रों में हरित क्रांति प्रारम्भ और सफल हुई वहाँ नया धनाढ्य कृषक वर्ग, आर्थिक और राजनीतिक दृष्टि से महत्वपूर्ण बन गया है। वे अब भी, दी गई रियायतों और सुविधाओं को चिरस्थायी बनाने में रुचि रखते हैं। कृषि के पर्याप्त लाभप्रद हो जाने के बाद भी वे सब्सिडी के जारी रखने तथा आयकर से मुक्त रहना चाहते हैं। ये धनाढ्य कृषक ऐसे राज्यों में क्षेत्रीय असमानता को सामाजिक आधार प्रदान करते हैं।

भारत में बहुसंस्कृतिवाद की समस्याएँ –

विछले कुछ समय में भारतीय बहुसंस्कृतिवाद कुछ कारणों से कमजोर हुआ है। 20वीं शदी के आरंभ से ही भारत में साम्प्रदायिकता का उद्भव होने लगा, जो मुख्यतः अंग्रेजों की फूट डालो और राज करो की नीति का परिणाम था। मध्यकाल में साम्प्रदायिकता सिर्फ राज्य की नीति थी किन्तु आधुनिक काल में वह सामाजिक समस्या बन गई। आजादी के बाद भी यह कम नहीं हुई क्योंकि लोकतांत्रिक प्रणाली में धर्म जब एक मतदाता समूह बन जाता है तो साम्प्रदायिकता को रोकना मुश्किल हो जाता है। इसके अलावा बहुसंस्कृतिवाद के कमजोर होने के कुछ कारण इस प्रकार हैं—

- पिछले 20 वर्षों में अयोध्या की समस्या, भागलपुर के दंगे, गुजरात के दंगे, मुम्बई की घटनाएँ साम्प्रदायिकता के उदाहरण हैं। इसके अतिरिक्त सिमी जैसे संगठनों का उभरना, कश्मीर एवं पंजाब में धार्मिक आतंकवाद व उड़ीसा में कुछ पादरियों-ननों के साथ दुर्भाग्यपूर्ण घटनाओं का होना— इसी प्रवृत्ति के लक्षण हैं।
- भाषायी बहुसंस्कृतिवाद भी काफी कमजोर होने लगा है। आजादी के तुरंत बाद भारत सरकार से एक बड़ी भूल यह हुई कि उसने भाषायी आधार पर राज्यों के पुनर्गठन को स्वीकार कर लिया। भाषायी राज्यों के अस्तित्व में आने के कारण भाषा महत्वपूर्ण मुद्दा बन गई। बहुसंख्यकों की भाषाएँ अल्प संख्यकों की भाषाओं का दमन करने लगी। हिन्दी के प्रश्न पर भारत की हिन्दी के अतिरिक्त सबसे बड़ी भाषाओं बांग्ला और तमिल के समर्थकों ने काफी दुष्प्रचार किया। धीरे-धीरे हालत यह हुई कि भाषा के नाम पर मोटे तौर पर भारत में आधुनिकीकरण की प्रक्रिया ने चार प्रमुख नृजातीय चुनौतियाँ उत्पन्न की हैं : जातिवाद, साम्प्रदायवाद, क्षेत्रवाद एवं नृजातीय राष्ट्रवाद की चुनौतियाँ। भारत में जाति व्यवस्था एक संस्था के रूप में अत्यन्त प्राचीन है किन्तु जातिवाद का आधुनिक स्वरूप भारत में ओपनिवेशिक शासनकाल में उभरा है। आधुनिक काल में जातिवाद ने अगड़ी एवं पिछड़ी जातियों को सामाजिक दृष्टि से एक दूसरे के विरुद्ध लामबन्द किया है तथा आर्थिक एवं राजनैतिक हितों के आधार पर जातीय ध्रुवीकरण ने जातीय संघर्ष बढ़ाया है। इसी प्रकार धार्मिक साम्प्रदायिकता भारत में ब्रिटिश शासनकाल की विभाजन की नीति के पश्चात् नये स्वरूप में उभरा है। मध्यकाल में जहां राजनीतिक शक्तियों के माध्यम से धार्मिक विस्तार का प्रयास किया है, वहीं आधुनिक काल में धर्म के आधार पर राजनीतिक हितों की पूर्ति के प्रयास किये जा रहे हैं। आधुनिकीकरण की प्रक्रिया में भारत में राजनीतिक दलों द्वारा धर्म की आड़ में राजनीतिक स्वार्थों की पूर्ति के प्रयासों ने साम्प्रदायवाद को बढ़ाया है। जातिवाद एवं साम्प्रदायिकता की भाति क्षेत्रीयता की वैचारिकी ने भूमि पुत्र (सन ऑफ द सॉयल) के नारे के आधार पर क्षेत्रीय पृथक्तावादी आन्दोलन उभारा है। नृजातीय राष्ट्रवाद आधुनिक राष्ट्रवाद से इन अर्थों में अलग है कि इसके अन्तर्ग किसी नृजाति समूह की राजनीति इच्छा के आधार पर पृथक् एवं स्वायत्त राष्ट्र की मांग की जाती है। भारत में नृजातीय राष्ट्रवाद से जुड़े आन्दोलन के आधार पर झारखण्ड राज्य का गठन हुआ है। अभी भी गोरखालैंड, बोडोलैंड, खालिस्तान आदि की मांग को लेकर विविध आन्दोलन परिलक्षित होते हैं।
- भाषायी बहुसंस्कृतिवाद की काफी कमजोर होने लगा है। आजादी के तुरंत बाद भारत सरकार से एक बड़ी भूल यह हुई कि उसने भाषायी आधार पर राज्यों के पुनर्गठन को स्वीकार कर लिया। भाषायी राज्यों के अस्तित्व में आने के कारण भाषा महत्वपूर्ण मुद्दा बन गई, बहुसंख्यकों की भाषाएँ, अल्प संख्यकों की भाषाओं का दमन करने लगी। हिन्दी के प्रश्न पर भारत की हिन्दी के अतिरिक्त सबसे बड़ी भाषाओं बांग्ला और तमिल के समर्थकों ने काफी दुष्प्रचार किया। धीरे-धीरे हालत यह हुई कि भाषा के नाम पर आतंक की घटनाएँ होने लगी। वर्तमान में असमी-बिहारी विवाद मुख्यतः भाषा के आधार पर ही हो रहा है।
- 1967 के बाद भारत में क्षेत्रवाद की प्रवृत्ति तेजी से बढ़ी और उसने बहुसंस्कृतिवाद को तेजी से चुनौती दी है। इसी समय मुम्बई में शिवसेन दल मराठी मानुष और भूमिपुत्र का नारा देकर आए 'आम्ची बुम्बई' जैसे नारों से बहुसंस्कृतिवादी स्वरूप की खिलाफत का प्रयास किया। हाल ही में ऐसा प्रयास महाराष्ट्र नव निर्माण सेना की ओर से किया गया। दिल्ली में गैर-पंजाबियों के अतिरिक्त विशेषतः बिहार व दक्षिणी भारतीयों के प्रति अनुकूल माहौल नहीं दिखता है तो चेन्नई में उत्तर भारतीयों के प्रति प्रजातीय आधार पर भी बहुसंस्कृतिवाद क्षीण हुआ है। यूरोपीय देशों में

जब किसी भारतीय के साथ भेदभाव होता है तो भारतीय समाज आक्रामक प्रतिक्रिया व्यक्त करता है किन्तु भारत में होती है।

- भारतीय समाज में अनेक आधारों पर पारस्परिक विवाद, तनाव एवं संघर्ष परिलक्षित होता है जैसे जातीय एवं वर्गीय संघर्ष (सिन्हा : 1977, आंद्रे बेते : 1990), साम्प्रदायिक संघर्ष (हरियाणा अहमद : 1969), ग्रामीण एवं नगरीय विषमता पर आधारित संघर्ष (लिप्टन : 1977), अमीरों एवं गरीबों का संघर्ष (बनर्जी : 1978) तथा पृथक्तावादी आन्दोलन (बोस : 1967) इत्यादि। नृजातीय आधारों पर विविध पृथक्तावादी आन्दोलन – झारखण्ड आन्दोलन, गोरखालैंड, बोडोलैंड आन्दोलन, इत्यादि परिलक्षित होते हैं। यही नहीं, धार्मिक रीति-रिवाजों, त्योहारों एवं उत्सवों के आधार पर भी सामुदायिक अस्मिता को तलाशने की प्रवृत्ति ने इन धार्मिक परम्पराओं को नया अर्थ प्रदान किया है। पश्चिम बंगाल में दुर्गापूजा, जगन्नाथपुरी में रथयात्रा पूजा, महाराष्ट्र में गणेश उत्सव, पंजाब में गुरु पर्व, भारत के विभिन्न भागों में सामूहिक हवन व यज्ञ आदि की बढ़ती लोकप्रियता इसके उदाहरण हैं। नव हिन्दुत्व के अभ्युदय के साथ-साथ हिन्दू जीवन से जुड़े प्रतीकों – यज्ञोपवीत, तिलक, पीताम्बर, भगवा वस्त्रों का महत्व बढ़ा है।
- बहुसंख्यकों के दक्षिणी-पंथी संगठनों का आरोप है कि बहुसंस्कृतिवाद सिर्फ अल्पसंख्यकों के तुष्टिकरण की नीति है, जो लोकतांत्रिक खेल में वोट बैंक को आकर्षित करने का एक तरीका मात्र है।
- कुछ नारीवादियों का आक्षेप है कि बहुसंस्कृतिवाद के नाम पर महिलाओं के अधिकारों को नजरअंदाज किया जा रहा है। समान नागरिक का लागू न होना संहिताओं के प्रति विषमता को बनाए रखने का प्रयास है। शाहबानो मामला इसी प्रवृत्ति का प्रसिद्ध मामला है।
- बहुसंस्कृतिवाद जब लोकतंत्र के साथ मिल जाता है तो यह सभी संस्कृतियों की चिन्ता नहीं करता, सिर्फ उनकी करता है जिनके पास राजनीतिक उथल-पुथल की शक्ति हो। उदाहरण के लिए भारतीय राज्य में पारसियों, यहूदियों व जैनियों के लिए कोई विशेष दलीय अपील नहीं दिखाई पड़ती है। क्योंकि उसकी संख्या इतनी कम है कि वे चुनावी राजनीति पर असर नहीं डाल सकते।

उपरोक्त परीक्षणोपरांत कहा जा सकता है कि बहुसंस्कृतिवादी प्रतिमान ही वर्तमान समय में विकास की मुख्य धारा से वंचित समाज के उपेक्षित लोगों अल्पसंख्यकों, पिछड़े वर्गों के विकास व उन्हें मुख्य धारा में लाने का एक महत्वपूर्ण विकल्प है। यह विभिन्न धर्मों के लोगों में समानतापूर्ण बोध की स्थापना हेतु अल्पसंख्यकों का विशेषाधिकार दिए जाने की बात करता है और इस प्रकार वास्तविक सर्वधर्म समभाव का मार्ग प्रशस्त करता है जिसके लिए हमारे सूत्रधारों ने व्यावहारिक व सफल प्रयास भी किए और भारतीय संविधान में भी ऐसी कई व्यवस्थाएँ बनी ताकि विविधतापूर्ण भारतीय समाज में विद्यमान विविध संस्कृतियों के सामंजस्य को पल्लवित पोषित किया जा सके। आज जरूरत है उस आशा एवं स्वप्न को सिंचित करने की ताकि यह बहुलवादी लोकतंत्र को मजबूत करते हुये हम भारत को एक 'सॉफ्ट स्टेट' के विशेषणों से उपमित होने की बजाय 'सॉफ्ट पॉवर' से विशेषित होते हुए देख सकें।

संदर्भ ग्रन्थ

1. शापिरो और किमलिका, 'कल्चरल टॉलरेशन', संकलित, 1997, 69-104
2. किमलिका, विल, 'लिबरजिल्म एंड कम्युनिटेरियनिज्म' केनेडियन जर्नल ऑफ फिलॉसफी, 18/2 181-203 (1988)

3. किमलिका विल, रॉल्स ऑन टिलिओलॉजी एंड डीओटोलॉजी, फिलॉसफी एंड पब्लिक अफेयर्स 117 / 3 173-90
4. किमलिका, विल, लिबरलिज्म कम्युनिटी एंड कल्चर (ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, ऑक्सफोर्ड) (1988)
5. किमलिका, विल, 'लिबरल इंडीविड्युलिज्म एंड लिबरल न्यूट्रैलिटी'
6. बोनेवाक डेनियल, बहुसंस्कृतिवाद क्या नहीं होना चाहिए, 21-1994
7. पारेख, भीखू, बहुसंस्कृतिवाद पुनर्विचार : सांस्कृतिक विविधता व राजनीतिक सिद्धान्त, मैकमिलन प्रेस, हावर्ड, 200
8. लेवी, जैकब, भय का संस्कृतिवाद 2000, आम्सफोर्ड अप 269, पी.पी.
9. शाचेर, ऐलिट, बहुसांस्कृतिक न्यायिता : सांस्कृतिक विभिन्नताएँ और महिलाओं के अधिकार केम्ब्रिज, 2001

समाजवादी अवधारणा : गांधीवादी चिन्तन के सन्दर्भ में

संदीप सिंह चौहान

विभागाध्यक्ष

राजनीति विज्ञान विभाग

राजकीय महाविद्यालय

बांरा, राजस्थान

शोध सारांश — वर्तमान समय में सम्पूर्ण विश्व कल्याण व विकास की राह तथा शांति की तलाश में गांधीवादी चिन्तन एवं गांधीवादी मूल्यों की ओर अग्रसर है। समग्र विकास के साथ ही प्रगतिशील समाज की अवधारणा को व्यक्ति के सर्वांगीण विकास के लिए अवश्यम्भावी माना जाता है। एक ऐसे समाज की कल्पना की जाती है। जिसमें उत्पादन व वितरण सम्बंध सुसंगत हो, तार्किक हो व न्यायोचित हो। बिना सामाजिक भेदभाव के सभी को न्याय की सुलभ प्राप्ति हो। समाज का तानाबाना समरसता पूर्वक भाईचारे का हो तथा किसी भी प्रकार का शोषण ना हो तथा समाज के अंतिम छोर पर खड़े व्यक्ति का भी विकास हो। ऐसा कल्याणकारी दृष्टिकोण गांधीय दर्शन में समाहित हो। गांधीय चिन्तन का समाजवादी स्वरूप विशद व व्यापक है।

संकेताक्षर — अहिंसा, नैतिकता, अवतारी, वैश्विक, समाजवाद

शोध विस्तार — आधुनिक भारत राजनीतिक चिन्तकों में महात्मागांधी समाज दर्शन के एक पैगम्बर माने जाते हैं, जिन्होंने सत्य, अहिंसा और नैतिकता पर आधारित समाज की नींव डाली। देवत्व को मनुष्यत्व के धरातल से मिला देने वाले महान विचारक महात्मा गांधी का जीवन अद्भुत है। आधुनिक युग में इस भारत भूमि में अवतारी पुरुषों की सृष्टि अभी बंद नहीं हुई है, और महात्मा गांधी एक अवतारी पुरुष थे। महात्मा की संज्ञा प्राप्त करने में आखिर गांधी में क्या विशेषताएं थी, यह प्रश्न उनके व्यक्तित्व से स्वयं सिद्ध हो जाता है। इस राष्ट्रपिता के जीवन का आत्मपक्ष उतना ही पवित्र है, जितना उनका लोकपक्ष। मनुष्य होकर देवताओं जैसी वृत्ति की उनमें हमेशा प्रचुरता देखी गयी है। संत के लक्षणों से उनको रंचमात्र भी दूर नहीं रखा जा सकता है। वास्तविकता तो यह है कि उनके राजनैतिक जीवन से भी अधिक उनका सामाजिक जीवन उजागर होता है।¹

वर्तमान समय में समाजवाद व गांधीवाद वैश्विक विचार और आन्दोलन है। दोनों के लक्ष्यों व उद्देश्यों में समानता होते हुए यह एक तथ्य भी महत्वपूर्ण है कि गांधीवाद शुद्ध रूपव में पारम्परिक समाजवाद नहीं था और दोनों के मध्य लम्बे समय से परस्पर संदेह ही स्थिति बनी हुई थी। अर्थात् शास्त्रीय समाजवाद के मानकों की कसौटी पर गांधीवाद सम्पूर्ण रूप से मैल नहीं खाता फिर भी लक्ष्यों व उद्देश्यों के आधार पर इनमें काफी समानता पायी जाती है। सैद्धान्तिक दृष्टिकोण से समाजवादी चिन्तन लौकिक, भौतिकतावादी तथा धर्मनिरपेक्ष रहा है जबकि गांधीवादी चिन्तन धार्मिक और भौतिक आधार स्वरूप वाला रहा है। परन्तु जब समाजवाद एवं गांधीवाद इनको व्यावहारिक जीवन में देखा जाए तो दोनों के जीवन दर्शन तथा मूल्य भिन्न नहीं रह जायेंगे। क्योंकि गांधीवादी धर्मचिन्तन संकुचित नहीं है, लौकिक क्षेत्र में भी गांधीवाद धर्मनिरपेक्ष तथा प्रगतिशील स्वरूप वाला चिन्तन है। गांधीवाद तथा समाजवाद दोनों ही सामाजिक सुधारों के साथ-साथ सामाजिक क्रान्ति के भी समर्थक हैं। जिसके माध्यम से सामंतवाद, पूंजीवाद तथा सभी प्रकार के अन्याय एवं असमानता का प्रतिकार सुनिश्चित किया जा सके। दोनों वर्गविहीन, जातिविहीन तथा शोषण रहित समाज अर्थात् सहकारी समतावादी समाज की स्थापना सुनिश्चित करना चाहते हैं।²

यह प्रश्न महत्वपूर्ण है कि महात्मा गांधी को समाजवादी कहना किस हद तक उचित है और क्या गांधीवाद और समाजवाद अपने आधार और उद्देश्यों में समानता लिए हुए हैं? इस प्रश्न का उत्तर इस पर निर्भर करता है कि आप समाजवाद का अर्थ किस तरह लेते हैं। यदि व्यक्ति ऐसा है जो सामाजिक समानता

न्याय के आदर्शों और राष्ट्रीय धन के न्यायपूर्ण वितरण पर विश्वास करता है, भूमि और पूंजी पर निजी स्वामित्व को प्राकृतिक नियमों के विपरीत समझता है एवं अमीरों तथा गरीबों के प्रत्येक प्रकार के शोषण का अंत करने के लिए सदैव प्रयत्नशील रहता है, तो वह निश्चय ही महात्मा गांधी के समाजवादी स्वरूप की प्रतिकृति है तथा उपर्युक्त ध्येयों के सम्मिलित स्वरूप के दर्शन को समाजवादी कहा जा सकता है।

गांधीजी सच्चे समाजवादी इसलिए थे कि वे व्यक्ति के हित की अपेक्षा समाज के हित को अधिक महत्व देते थे। यद्यपि यह भी निर्विवाद रूप से सत्य है कि वे व्यक्ति के लिए अधिकतम स्वतंत्रता की भी कामना करते थे। अर्थात् राजकीय समाजवाद या साम्यवादी शासन पद्धति के विरुद्ध थे। किंतु उससे भी अधिक यह भी सत्य है कि वे गरीबी और दरिद्रता को दूर करके समाज के प्रत्येक व्यक्ति को सुखी देखना चाहते थे। अपने सभी लेखों व भाषणों में दरिद्रता व बेरोजगारी की चर्चा करते थे तथा धनिकों से अपनी सम्पत्ति के विशेषाधिकारों का परित्याग करने की अपील करते थे। गरीबों के लिए उनका हृदय धड़कता था और उनके दुखी तथा निराश जीवन में हँसी और आशा की एक किरण लाने के लिए उन्होंने सदैव अनवरत प्रयत्न किये। सम्पत्ति विहीन वर्ग हेतु जिस उत्साह के साथ वे आगे बढ़े यह अत्यंत ही उत्कृष्ट व दुर्लभ है। आर्थिक समानता महात्मा गांधी के रचनात्मक कार्यक्रम का एक अंग थी। उनका मानना है कि आर्थिक समानता के ठोस आधार के बिना सारा रचनात्मक कार्यक्रम एक बालू की दीवार की भांति होगा। उन्होंने रोटी के श्रम, अस्तेय, उपरिग्रह, ट्रस्टीशिप द्वारा धन के न्यायपूर्ण वितरण में और सबके लिए आर्थिक अवसरों की अधिकतम समानता लाने में योगदान मिलता है। इस रूप में यह सिद्ध हो जाता है कि गांधी अनेकानेक तथाकथित समाजवादियों से कहीं अधिक समाजवादी थे। उनका आचरण समाजवाद के सिद्धान्तों के अनुरूप था। पूंजीवाद का अन्त करने की गांधीजी की भी उतनी ही अभिलाषा थी जितनी कि किसी भी अन्य समाजवादी व साम्यवादी की हो सकती है। गांधी जी ने उग्र समाजवाद की भांति समाज की व्यवस्था का आधार पारस्परिक प्रतियोगिता और मार्ग संघर्ष को नहीं माना अपितु वे समाज के विविध प्रकार के मार्गों के परस्पर संयोग की कामना करते थे। वे सामाजिक समानता के पक्षधर थे और चाहते थे कि सभी व्यक्तियों और व्यवसायों की प्रतिष्ठा भी समान ही होनी चाहिए। गांधी के समाजवाद में समाज के सदस्य समान हैं, न कोई ऊँचा है और ना ही कोई नीचा है। मालिक हो या कृषक, धनिक हो या कृषक, उद्योगपति हो या श्रमिक सभी समान स्तर पर हैं। इसके अतिरिक्त गांधी जी बड़े उद्योगों के विरोध में थे और वे यह स्वीकार करते थे कि उनकी पूर्ण रूप से समाप्ति संभव नहीं है। अतः उनका राष्ट्रीयकरण होना अति आवश्यक है। उन्होंने कहा था कि "मैं यह कहने के लिए पर्याप्त समाजवादी हूँ कि फैक्ट्रियों का राष्ट्रीयकरण या राज्य नियंत्रण होना चाहिए।"³

महात्मा गांधी के समाजवाद का स्वरूप कार्लमार्क्स के समाजवाद व पश्चिम में विकसित हुए किसी भी अन्य रूपों से, बहुत अधिक भिन्न है व अपने आप में अनुपम है। समाजवाद महात्मा गांधी के स्वभाव का एक अंग था जिसका सत्य व अहिंसा के सिद्धान्त प्रमुख साधन रूपी औजार थे। गांधीजी अहिंसात्मक व नैतिक समाज के प्रवर्तक थे जिसका प्रमुख नारा था कि "हमारा समाज अहिंसा पर आधारित होना चाहिए और पूंजी व श्रम और सामन्त व कृषक में सामंजस्य सहयोग होना चाहिए।" यह मानते हुए कि असत्यपूर्ण और हिंसात्मक साधनों द्वारा सत्य पर कभी नहीं पहुँचा जा सकता। गांधीजी इस परिणाम पर पहुँचे कि केवल अहिंसावादी व शुद्ध हृदय वाले व्यक्ति ही एक सच्चे समाजवादी समाज की स्थापना कर सकते हैं जिसका आधारभूत सिद्धान्त होगा कि एक सबके लिए और सब एक के लिए" यह कारण था कि उन्होंने वर्ग संघर्ष, वर्ग-धृणा, शक्ति, श्रमजीवी, अधिनायकवाद आदि के विचारों को अपने चिंतन में तनिक भी स्थान नहीं दिया और समाजवाद के मूल सामाजिक एवं आर्थिक न्याय तथा समानता की प्राप्ति के लिए केवल सत्य और अहिंसापूर्ण साधनों को ही अपनाया है।

गांधी को सच्चा समाजवादी न मानने वाले वे व्यक्ति हो सकते हैं जो विशुद्ध साम्यवादी हैं या मार्क्सवाद के पोषक हैं। वे समाजवाद को वर्ग संघर्ष और पूंजी तथा श्रम और शाश्वत विरोध को मान्यता प्रदान करते हैं, हिंसात्मक क्रान्ति में विश्वास रखते हैं तथा संघर्ष व क्रान्ति के अतिरिक्त अन्य किसी भी साधन को अपने ध्येय की प्राप्ति के लिए संभव ही नहीं समझते। ऐसे लोग गांधीजी को अधिकतम रूप में समाजवादी रख सकते हैं। वे यह भूल करते हैं कि महात्मा गांधी न केवल एक सुधारक थे, वरन् उससे कहीं अधिक क्रान्तिकारी और श्रेष्ठ थे। विश्व के क्रान्तिकारियों में आज तक उनका अद्वितीय स्थान है। यह स्पष्ट है कि महात्मा गांधी अहिंसक क्रान्तिकारी थे। वे क्रान्ति के द्वारा अस्थायी बदलाव न लाकर समाज के सम्पूर्ण ढाँचे और जीवन वृत्त व मूल्यों की आमूलचूल क्रान्ति लाकर अहिंसात्मक साधनों द्वारा श्रेष्ठ व नवीन समाज की स्थापना करना चाहते थे और जीवन के मूल्यों को प्रतिष्ठापित करना चाहते थे।

यद्यपि समाजवादी अपनी सफलता के लिए प्रायः उन्हीं साधनों पर निर्भर करता है जिन पर साम्राज्यवाद निर्भर है। किन्तु गांधीवाद साम्राज्यवाद के हिंसक साधनों के आधार को नकारते हुए नवीन आधार एवं साधन प्रतिस्थापित करता है।

अतः यह स्पष्ट है कि गाँधीवाद समाज व्यवस्था के मूल में कहीं अधिक क्रान्तिकारी परिवर्तन करने का अभिलाषी है। समाजवाद के लिए आवश्यक नैतिकता की साख के स्थान पर गाँधीवाद हिंसा और बल की शक्ति को चुनौति देकर एक नवीन मानसिक आधार स्तंभ का निर्माण व क्रान्तिकारी साख की स्थापना करना चाहता है।

रिचर्ड वी. ग्रेग ने गांधीवाद के विषय में लिखा है हम आज परिवर्तन के मध्य में रह रहे हैं और वह केवल बाह्य परिस्थितियों का परिवर्तन नहीं है, वरन् सके साथ होने वाले मूल्य एवं प्रतीक अन्तर्व्यवस्था का भी परिवर्तन है। आज विश्व में जो कई महान आन्दोलन हो रहे हैं उनमें महात्मा गांधी द्वारा प्रवर्तित आन्दोलन मूल एवं प्रतीक में सबसे अधिक परिवर्तन कर रहा है और वस्तुतः ऐसा परिवर्तन हो जायेगा और बड़े पैमाने पर उसकी प्रतिष्ठा हो जाएगी तो वह वास्तविक क्रांति होगी। वर्तमान में गांधीवाद एवं समाजवाद ये दोनों प्रणालियों जिस रूप में हैं, उनके अनुसार तो समाजवाद के लिए गांधीवाद के प्रधान अंगों को ग्रहण एवं आत्मसात करना उतना सरल नहीं है जितना गांधीवाद के समाजवाद के कार्यक्रम की प्रधान बातों का चुनाव ग्रहण एवं उपयोग कर लेना आसान है। इस प्रकार दोनों व्यवस्थाओं में गांधीवाद अधिक फैलने वाला एवं व्यापक है और इसलिए अधिक स्थायी है।⁴

गाँधीवाद समाजवाद से भी अधिक व्यापक और विशद विचारधारा है। जहाँ गाँधीवाद का लक्ष्य व्यक्ति का विकास और उसकी मुक्ति तथा समष्टि की पुष्टि दोनों हैं, वहाँ समाजवाद व्यक्ति की उनकी चिंता नहीं करता है। उसका दृष्टिकोण केवल समष्टिगत है। दूसरे शब्दों में यह कि गाँधीवाद समन्वयात्मक विचारधारा है और समाजवाद का स्वरूप विभेदात्मक दिखाई देता है। गाँधीवाद तो सम्पूर्ण जीवन के तत्त्वज्ञान को आधारभूत रूप में स्पष्ट करता है। गाँधीवाद समाजवाद की अपेक्षा मनुष्य के लिए अधिक स्वाभाविक है क्योंकि वह मनुष्य के प्राकृतिक भाव को जागृत करता है। गांधीवाद में वचन एवं कर्म की एकता है और यह अपने प्रत्येक अनुयायी के शारीरिक श्रम की आशा रखता है। लेकिन समाजवाद मुख्यतः श्रमिकों का पृष्ठ पोषक होने की घोषणा करके भी अपने अनुयायी के श्रमिक जीवन के निजी यथार्थवादी अनुभवों के एकता की आशा नहीं रखता है।

गांधीवाद वस्तुतः एक व्यावहारिक दर्शन है जो कार्य एवं वाणी की एकता पर अत्यधिक बल देता है तथा सैद्धान्तिक की अपेक्षा व्यावहारिक पक्ष पर जोर देता है। इस दर्शन में कार्य की भाषा ही महत्वपूर्ण है जो उसके कार्यक्रमों में प्रकट होती है। गांधीवाद अपने अनुयायियों को समाजवाद की अपेक्षा अधिक व्यावहारिक एवं प्रत्यक्ष रचनात्मकता तथा साधन और मार्ग को प्रशस्त करता है। समाजवाद या साम्यवाद

अपनी सफलता के लिए कमजोर वर्ग को इस सीमा तक पहुँचा देना चाहता है जिससे कि उनमें एक भीषण प्रतिक्रिया उत्पन्न हो जाए, यह उसके औजस्वी कार्यक्रम का एक अंग है।

मनोवैज्ञानिक दृष्टि से देखा जाये तो समाजवाद की नींव थोड़ी कमजोर प्रतीत होती है। यह मानव सभ्यता के लिए कोई स्थाई कार्यक्रम या शाश्वत विज्ञान नहीं हो सकता, अपितु एक विशेष अवस्था में, आन्दोलित या उद्धेलित मन की प्रतिक्रिया का प्रतीक है। समाजवाद की सफलता के लिए समाज में दरिद्रता या शोषण का होना अति आवश्यक है। लेकिन गांधीवाद में एक उच्च धरातल पर आधारित दर्शन महत्व प्रदान किया है, जो हर समय प्रत्येक अवस्था में व्यावहारिक है और जीवन की प्रत्येक दशा में, समाज के प्रत्येक कार्यक्षेत्र में प्रयोग में लाया जा सकता है। गांधीवाद की इस विशिष्टता का कारण यह है कि जहाँ समाजवाद या साम्यवाद आर्थिक दृष्टिकोण को ही अत्यधिक बल देते हैं और उसी के आधार पर समाज का निर्माण करना चाहते हैं वहीं ये नैतिक, सामाजिक मानवीय दृष्टिकोण को प्रधानता प्रदान करता है और सबके समन्वयात्मक आधार पर ही सम्पूर्ण समाज का निर्माण करना चाहता है।

गाँधीवाद समाजवाद से इस रूप में भी श्रेष्ठ व व्यापक है कि जहाँ समाजवाद वर्तमान समाज व्यवस्था के दोषों पर केवल मात्र रोक लगाने का कार्य करता है, वहाँ बड़े-बड़े यंत्रों का नाश एवं लघु उद्योगों के निर्माण पर बल प्रदान करके गाँधीवाद समाजव्यवस्था के दोषों को स्रोतों पर आधात पहुँचाने का काम करता है। व्यक्तिगत सम्पत्ति की समस्या का हल गाँधीवाद और समाजवाद दोनों चाहते हैं और दोनों ही उसके नियंत्रण तथा समाज के हित में उसके उपयोग करने के पक्ष में हैं। गाँधीवाद समस्या के मूल पर आधात करते हुए रोग का निदान करने की अपेक्षा रोग न होने की नीति में अधिक विश्वास करता है। समाजवाद में कारखानों और उद्योगों पर नियंत्रण हेतु राज्य के एकाधिकार की जो नीति बताई है। उसमें सम्पत्ति चाहे व्यक्तियों के हाथों में न रहे परन्तु सम्पत्तिजनित दोष तो उसमें समाहित होते हैं। इस प्रकार समाजवाद बुराईयों का स्रोत खुला छोड़ देता है। वह केवल बुराई बांध देता है। गाँधीवाद पूँजीवाद के मूल में प्रहार कर पूँजी के उपयुक्त नियंत्रण व वितरण हेतु अपने अनुवादियों पर अस्तेय तथा अपरिग्रह जैसे नैतिक बंधन लगा देता है। वे बंधन केवल नैतिक मूल्य ही नहीं रखते इनका आर्थिक एवं सामाजिक मूल्य है। गाँधीवाद की नीति और उसकी अर्थ नीति सब एक दूसरे से सम्बद्ध है। गाँधीवाद तो लोगों के मन को उच्चाशयी बना कर धन संग्रह करने की प्रवृत्तियों को नियंत्रित करने को प्रत्यनशील है। सच्चा गाँधीवादी पूँजीपतियों को ही नहीं सकता अथवा जितने ही अनिष्टक कोई गाँधीवाद को ग्रहण करेगा, उतना ही उसके हृदय से अनाचार एवं लूट की भावना नष्ट होती जायेगी। इस प्रकार गाँधीवाद में उन सब कृतियों पर पर्याप्त अंकुश है जिनसे पूँजीवाद का जन्म होता है।⁵

गाँधीजी का यह मानना था कि सच्चा समाजवाद तो हमें अपने पूर्वजों से प्राप्त हुआ है। पूर्वज ये सिखा गये हैं कि सब भूमि गोपाल की है, इसमें कहीं मेरे व तेरे की सीमाएँ नहीं हैं। ये सीमाएँ तो मनुष्यों ने तय की हैं और इसलिए इन्हें तोड़ भी सकते हैं। गोपाल यानि भगवान।

आधुनिक भाषा में गोपाल यानि राज्य या जनता। आज जमीन जनता की नहीं है, यह बात सही है पर इसमें दोष सिखाबन का नहीं है। दोष तो हमारा है जिन्होंने उस शिक्षा के अनुसार आचरण नहीं किया।⁶

समाजवाद के सन्दर्भ में उन्होंने माना था कि इसमें राजा और प्रजा, अमीर और गरीब, मालिक और मजदूर सब एक स्तर पर होते हैं। धर्म की भाषा में कहे तो समाजवाद में द्वैत या भेदभाव नहीं होता सर्वत्र एकता, अद्वैत का प्रभुत्व होता है। आज दुनिया भर के समाज को देखे तो द्वैत या अनेकता के सिवाय कुछ नहीं दिखाई देता। एकता या अद्वैत का नामो निशान नहीं दिखाई देता। यह आदमी ऊँचा है, वह नीचा है, यह हिन्दू है, वह मुसलमान है, तीसरा ईसाई है, चौथा पारसी है, पाचवाँ सिक्ख और छठा यहूदी है। इनमें बहुत सी उपजातियाँ हैं। मेरी कल्पना की एकता या अद्वैतवाद में सब एक हो जाते हैं, एकता में समा जाते हैं।⁷

इसी सन्दर्भ में उनका यह भी मानना था यह समाजवाद स्फटिक की तरह शुद्ध है। इसलिए इसे सिद्ध करने के साधन भी शुद्ध ही होने चाहिए। अशुद्ध साधनों से प्राप्त होने वाला साध्य भी अशुद्ध ही होता है। इसलिए राजा का सिर काट डालने से राजा और प्रजा बराबर नहीं हो जाएंगे और न ही मालिक का सिर काटने से मालिक और मजदूर बराबर हो जाएंगे। हम असत्य से सत्य को प्राप्त नहीं कर सकते। सत्यमय आचरण द्वारा ही सत्य को प्राप्त किया जा सकता है।⁸

पूँजीवालों से उनकी पूँजी हिसापूर्वक छीनी जाए, इसके बजाय यदि चरखा और उसके सारे फलितार्थ स्वीकार कर लिए जाय, तो वही काम हो सकता है। चरखा हिसंक अपहरण की जगह ले सकने वाला अत्यंत प्रभावकारी साधन है। वह इस बात का प्रतीक है कि जमीन और दूसरी सारी सम्पत्ति उसकी है जो उसके लिए काम करे। दुख इस बात का है कि किसान या मजदूर या तो इस सरल सत्य को जानते नहीं है या यों कहो कि उन्हें उसे जानने नहीं दिया गया है।⁹

गांधी मनुष्य और समाज को समग्रता में देखते हैं और भारत में किसी भी प्रकार के सुधार, परिवर्तन अथवा नियम बनाने के लिए यहाँ की आवश्यकताओं, जनता की भली-बुरी आदतों और रीति रिवाजों का पालन करना आवश्यक मानते हैं। गांधी समाज के सभी सदस्यों की सहभागिता के आधार पर समाज परिवर्तन की प्रक्रिया चलाना चाहते थे। इसके लिए यह आवश्यक था कि परिवर्तन की प्रक्रिया में ही अहिंसा व प्रेम की शक्ति निहित रहे।¹⁰

गाँधीजी ने हमें अपनी सामाजिक परम्पराओं की घेरबदियों और जंजीरों से भी मुक्त किया। उन्होंने स्त्रियों और पुरुषों व ऊँची और नीची जाति के लोगों तथा देहाती और शहरी जनता की समानता के सम्बन्ध में सूत्ररूप से अपनी जो मान्यता दी उससे सम्पूर्ण जनता गांधीवादी आन्दोलन में प्रविष्ट हो गयी। गांधी भेदहित आदर्श वर्ण व्यवस्था का समर्थन करते हैं किन्तु वर्ण व्यवस्था के वर्तमान स्वरूप को देखते हुए गांधी सवर्ण और अस्पृश्यों में वैवाहिक सम्बन्ध के विषय में कहते हैं कि “सवर्ण कन्या हरिजन युवक को स्वीकार करे, यह हरिजन कन्या के स्वर्ण से विवाह करने से अधिक अच्छा है।”

गांधी समाज में बदलाव लाने के लिए उसके परिवेश को परिवर्तित करना जरूरी समझते हैं। वे मानते हैं कि इस परिवेश का प्रभाव व्यक्ति के व्यक्तित्व पर पड़ता है। इसके बारे में उनका यहाँ तक मानना था कि हम अपने परिवेश और हमारे चारों ओर के अदृश्य वातावरण से कितना ही तटस्थ क्यों न हो वह उससे प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकता। गांधीजी का सुस्पष्ट रूप में मानना था कि मन्दिर और इसी तरह के स्थान मात्र कट्टरपथियों की नहीं, वरन् सभी हिन्दुओं की सम्पत्ति है। सार्वजनिक सुविधाओं से शुद्रों को वंचित करना हिसा है। इस अधिकार हेतु कानूनी सहायता लेने की सलाह दी। समाजवाद तथा गांधीवाद दोनों ही मूल रूप से सामाजिक क्रान्ति के समर्थक हैं, केवल मात्र सामाजिक सुधार के नहीं। क्योंकि वे दोनों ही सामंतवाद तथा पूँजीवाद की समाप्ति के लिए प्रतिबद्ध हैं तथा वर्गविहीन व जाति विहीन, शोषण रहित, सहकारी समाजवाद की स्थापना का लक्ष्य रखते हैं। दोनों ही वैयक्तिक स्वतंत्रता की रक्षा तथा मानव व्यक्तित्व की गरिमा को सुनिश्चित करना चाहते हैं। गांधी ने अपने सार्वजनिक जीवन के आरम्भिक दिनों से ही सामाजिक न्याय के सिद्धान्त का समर्थन और अपने विचारकों के अनुसार उसे कार्यान्वित करने का प्रयत्न किया था चाहे वे अपने को भले ही शास्त्रीय दृष्टि से समाजवादी न कहते रहे हो। उनके सर्वोदय का दर्शन अंतिम आदमी के उदय का ही दर्शन था और इसमें शोषितों व शोषकों दोनों की मुक्ति निहित थी।

गांधी यह मानते थे कि “समष्टि व्यष्टियों से बना हुआ है। कोई भी प्रणाली समष्टि के लिए हो सकती है, किन्तु उसे यह ध्यान रखना चाहिए कि व्यष्टि ही समष्टि का मौलिक घटक है। समाज की रचना करने वाले प्रत्येक व्यक्ति के गुण ही सर्वाधिक मूल्य रखते हैं। व्यक्ति की विशिष्ट सत्ता सत्त बनी रहनी चाहिए। समूह में उसका खो जाना भी वांछनीय नहीं है। दुर्धर्ष समूह में व्यक्ति को मिटा देने की प्रवृत्ति बराबर बनी रहती है। गांधीजी ने समूह के इस दबाव से व्यक्ति का उद्धार करने के प्रयत्न से ही सत्याग्रह

जैसे अमूल्य शस्त्र का विकास किया और उसे मानवता के लिए विरासत के रूप में प्रदान किया। सत्याग्रह या सविनय प्रतिरोध के द्वारा कोई भी पीड़ित व्यक्ति निरकुशता और उत्पीड़न के प्रतिरोध के लिए उठ खड़ा हो सकता है।¹¹

निष्कर्ष – गांधी इस बात में पूर्ण विश्वास करते थे—“यंत्र नार्यतु पुजन्ते रमन्ते तत्रः देवता” अर्थात् जिस भी समाज में महिलाओं का सम्मान होता है वह समाज प्रगति के पथ पर अग्रगामी होता है। इस सब के परिणाम स्वरूप ही आज विश्व पटल पर महिलाओं की स्थिति और उनके योगदान में भी क्रान्तिकारी परिवर्तन देखने को मिले हैं। महात्मा गांधी के अथक प्रयासों के परिणामस्वरूप ही भारतीय संविधान में नारी शक्ति को अच्छी स्थिति व अधिकार मिले हैं। पंचायती राज क्षेत्र में भी महिलाओं की निरन्तर बढ़ती भागीदारी देखने को मिल रही है। आज हर क्षेत्र में महिला शक्ति डाक्टर, इंजिनियर, वैज्ञानिक, प्रबंधक, पुलिस, बैंकिंग आदि क्षेत्रों में परचम लहरा रही है तथा सम्पूर्ण समाज को विकास के रास्ते आगे बढ़ा रही है।

सन्दर्भ सूची

1. डॉ. प्रसाद रंगनाथ : गाँधी दर्शन विश्व शांति की ओर, पृ. 1
2. प्रो. शंकर गिरिजा : समाजवाद के लिए संघर्ष, पृ. 37
3. डॉ. सिंह ए.के. : भारतीय समाजवादी चिंतक, पृ. 140
4. पूर्वोक्त नं. 3 : पृ. 142
5. पूर्वोक्त नं. 3 : पृ. 144
6. गांधी महात्मा : मेरे सपनों का भारत, पृ. 57
7. मुकजी रविन्द्रनाथ : सामाजिक विचारधारा : कॉमन्ट से मुकजी तक, पृ. 494
8. पूर्वोक्त नं. 7 : पृ. 494
9. पूर्वोक्त नं. 6 : पृ. 58
10. डॉ. मोदी नृपेन्द्र प्रसाद : गांधी दर्शन सामाजिक संदर्भ, पृ. 87
11. पूर्वोक्त, पृ. 88

भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन में राजस्थान का योगदान: एक नवीनतम विश्लेषण

बालकिशन कुमावत

शोध छात्र

इतिहास एवं भारतीय संस्कृति विभाग

राजस्थान विश्वविद्यालय, जयपुर।

शोध सारांश:-

मुख्यतया भारतीय स्वतंत्रता सशस्त्र क्रान्ति का जन्म 1857 के विद्रोह से माना जाता है और इसका अंत 15 अगस्त 1947 की मध्यरात्री को हो जाता है। राजपुताना सहित सशस्त्र रियासती भारत में सम्पूर्ण क्रान्ति थोड़ी लम्बी चली वहीं इस संग्राम का अंतिम पटाक्षेप राजा महाराजों और नवाबों की वंश परम्पराह संस्था की समाप्ति पर हुआ। जहां तक राजस्थान प्रदेश का सवाल है। सशस्त्र विद्रोह की समाप्ति 7 अप्रैल 1949 मानी जानी चाहिए जबकि वृहत् राजस्थान का निर्माण हुआ और प्रदेश में राजा महाराजों के तानाशाही शासन व्यवस्था के स्थान पर लोकप्रिय जन सरकारों की स्थापना हुई। सन् 1857 से 1949 के काल अवधि में राजपुताने की रियासतों की जनता द्वारा देश के राष्ट्रीय आन्दोलन में महत्वपूर्ण योगदान रहा। राजस्थान प्रदेश ने भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन में किसान आन्दोलनों, जनजातियों के आन्दोलनों में भीलों के आन्दोलन, मीणों के आन्दोलन एवं अन्य जन आन्दोलनों के माध्यम से महत्वपूर्ण भूमिका अदा की। इसमें राजाओं में ब्रिटिश विरोधी भावनाएँ, प्रदेश में राजनैतिक संगठनों की स्थापना भारत छोड़ो आन्दोलन सविनय अवज्ञा आन्दोलन एवं असहयोग आन्दोलनों में राजस्थान की भूमिका, स्वतंत्रता संग्राम में अजमेर का योगदान राजस्थान का निर्माण एवं राजशाही की विदाई के रूप में महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह किया। कैसरी सिंह बारहठ, बारहठ परिवार, गोपाल सिंह खरवा, अर्जून लाल सेठी, जमनालाल बजाज, हिरालाल शास्त्री, सागरमल गोपा, कालीबाई भील ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

संकेताक्षर:-सशस्त्र, क्रान्ति, आन्दोलन, राजपुताना, स्वतंत्रता, बिजोलिया, आउवा, रियासते, जनजातियों, भावना में ब्रिटिश, राजाओं, मीणों, भीलों, किसान, अधःपतन।

प्रस्तावना:-

सन् 1818 तक राजपुताना के अधिकांश राजाओं ने ब्रिटेन की ईस्ट इण्डिया कम्पनी का आश्रम ले लिया था तानाशाही राजाओं को यह विश्वास था कि इस कारण उनके राज्य में धीरे-धीरे अराजकता का माहौल समाप्त हो जायेगा तथा उनकी निरंकुश व्यवस्था कायम रह सकेगी। लेकिन ईस्ट इण्डिया कम्पनी द्वारा राजपुताना सहित पूरे देश के राज्यों के आन्तरिक एवं बाह्य सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, धार्मिक मामलों में निरन्तर हस्तक्षेप से निरंकुश शासकों में ही नहीं अपितु आम जन समुदायों में भी असंतोष की भावना पनपने लगी। इस दौर में केवल राजपुताना में ही नहीं सम्पूर्ण भारत में अंग्रेजों के विरुद्ध असंतोष चरम सीमा तक फैल चुका था जनता स्वतंत्रता के लिए व्याकूल हो रही थी। इस असंतोषी भावना का बारूद 10 मई 1857 ई. को मेरठ में फूटा बहादुरशाह जफर के नेतृत्व में नाना साहब, तात्या टोपे, झांसी की रानी लक्ष्मीबाई, कुंवर सिंह आदि ने अंग्रेजों के विरुद्ध सशस्त्र संघर्ष का डंका बुलन्द किया। परिणामतः राजपुताने में अंग्रेजों के विरुद्ध विद्रोह के स्वर ने जोर पकड़ा तथा राजस्थान प्रदेश की जन समुदायों जिसमें किसान, भील, मीणा एवं अन्यो ने बढ़चढ़ कर विद्रोही शक्तियों को सशस्त्र संघर्ष में सहयोग प्रदान किया।

शोध विस्तार:-

राजस्थान में राष्ट्रीय आन्दोलन की सशस्त्र शुरुआत 28 मई, 1857 को नसीराबाद छावनी के 15वीं नेटिव इन्फैन्ट्री के सैनिकों से हुई। अंग्रेजों ने सवोच्चता की नीति के तहत भरतपुर एवं अलवर के

उत्तराधिकार मामलों में हस्तक्षेप किया। जोधपुर एवं जयपुर राज्यों के आंतरिक मामलों में हस्तक्षेप ने शासकों के साथ जनसाधारण को भी रोष से भर दिया। कोटा का तो अंग भंग करके नये राज्य झालावाड़ (1838) ई. की स्थापना दी। 1857 के स्वतंत्रता संग्राम के समय राजस्थान में देवली, ब्यावर नसीराबाद, नीमच, ऐरनपुरा और खैरवाड़ा में अंग्रेज सैनिक छावनियाँ थीं नसीराबाद छावनी के सैनिकों ने 20 मई, 1857 को विद्रोह कर छावनी को लूट लिया तथा अंग्रेज अधिकारियों के बंगलों पर आक्रमण किये इन सैनिकों ने 18 जून, 1857 ई. को दिल्ली पहुँचकर अंग्रेज सेना को पराजित किया। नसीराबाद और नीमच की छावनियों के विद्रोह के बाद कोटा राज पलटन ने भी विद्रोह कर अंग्रेजी सेना को संघर्ष में पराजित किया। विद्रोहियों ने मेजर बर्टन एवं उनके दो पुत्रों को मारकर कोटा के किले पर अधिकार कर लिया।

मारवाड़ भी इस क्रांति से अछूता नहीं रहा। एरिनपुरा (जवाई बांध, पाली) के सैनिक आबू में थे, उन्होंने अंग्रेज बस्ती पर धावा बोल दिया। सैनिकों ने 'चलो दिल्ली, मारो फिरंगी' के नारे लगाते हुए दिल्ली की ओर कूच किया। आउवा ठाकुर खुशालसिंह ने अंग्रेजी सत्ता के विरुद्ध क्रांति हेतु एरिनपुरा, डीसा के सैनिकों का साथ दिया। उन्होंने 8 सितम्बर को बीठोड़ा (पाली) के पास अंग्रेज सेना का मुकाबला कर जोधपुर व अंग्रेजों की सम्मिलित सेनाओं को परास्त कर दिया। पुनः अंग्रेजी सेनाओं ने आउवा पर आक्रमण किया। इस युद्ध में जोधपुर का पॉलिटिकल एजेंट मॉक मेसन भी मारा गया। आउवा ठाकुर ने अंग्रेजों की अधीनता स्वीकार नहीं की और अंग्रेजों से संघर्ष जारी रखा। यह संघर्ष इतिहास का स्वर्णिम अध्याय है। इस समय तक 1857 की क्रांति की लहर अजमेर, धौलपुर, भरतपुर, टोंक, निम्बाहेड़ा आदि स्थानों में फैल चुकी थी।

सन् 1857 की क्रांति में राजस्थान के कई क्रांतिकारियों ने अपनी शहादत दी। प्रमुख शहीदों का जो निम्नानुसार है—

लाला जयदयाल और मेहराब खाँ— कोटा महारावल के दरबार में लाला जयदयाल वकील थे। एक दिन उन्होंने अंग्रेज अधिकारियों की वार्ता, जिसमें देश भक्तों को कुचलने की योजना थी, को सुन लिया। ऐसी परिस्थिति में उन्होंने कोटा में ही नियुक्त रिसालेदार मेहराब खाँ को साथ लिया और दोनों ने कोटा की सेना को अंग्रेजों के विरुद्ध प्रेरित किया। कोटा के सैनिकों पर इसका प्रभाव पड़ा और वे विद्रोह पर उतर पड़े। 15 अक्टूबर, 1857 को कोटा में भीषण संघर्ष हुआ। सैनिक छावनी में आग लगा दी गई। इस प्रकार कोटा क्रांतिकारियों के अधिकार में रहा, किन्तु शेष भारत में विद्रोहियों की हार हो जाने से इसका प्रभाव कोटा पर भी पड़ा तथा वहाँ पर पुनः ब्रिटिश प्रभाव स्थापित हो गया। अनंत में मेहराब खाँ और जयदयाल को तोपो से उड़ा दिया गया।

आउवा के ठाकुर खुशाल सिंह— आउवा के ठाकुर खुशाल सिंह ने अंग्रेज विद्रोहियों का नेतृत्व किया। इनके नेतृत्व में क्रांतिकारियों की सेना दिल्ली की ओर बढ़ी सितम्बर 1857 को बिठोड़ा (पाली) स्थान पर अंग्रेजों की सेना से मुठभेड़ हुई, जिसमें अंग्रेज पराजित हुए। ठाकुर खुशाल सिंह की आत्मशक्ति से यह विजय मिली। उनकी वीरता और बहादुरी की गाथा आज भी राजस्थान के लोकगीतों में गाई जाती है। इसके अलावा आसोप, आलनियावास आदि के जागीरदारों ने भी क्रांतिकारियों को सहयोग किया।

सूर्यमल्ल मीसण— कोटा पर अंग्रेजी सैनिकों का अधिकार हो जाने पर उन्होंने जनता पर अत्याचार करने शुरू कर दिए। उस समय कवि सूर्यमल्ल मीसण ने अपने गीतों में इन अत्याचारों का हृदय विदारक वर्णन किया। सूर्यमल्ल बूंदी के दरबारी कवि थे। उन्होंने इस क्रांति के समय में विभिन्न जागीरदारों को अंग्रेजों के विरुद्ध पत्र लिखे तथा अपने पत्रों में राजस्थान के शासकों और जागीरदारों को अंग्रेजों के विरुद्ध संगठित होने का आह्वान किया।

रावत केसरी सिंह एवं रावत जोधसिंह— मेवाड़ में भी कुछ सामन्त थे, जिन्होंने अंग्रेजों के विरुद्ध क्रांतिकारियों को सहयोग किया। उनमें सलूमबर के रावत केसरी सिंह तथा कोठारिया के रावत जोधसिंह का

नाम प्रमुख है। इन्होंने क्रांतिकारियों की सहायता की। बीमार एवं घायल सैनिकों की सेवा की तथा आन्दोलनकारियों की स्त्रियों को शरण देकर अंग्रेजी सैनिकों को सलुम्बर में प्रवेश करने से रोका।

ताराचंद पटेल— सन् 1857 की क्रांति में राजस्थान के अमर शहीदों में ताराचंद पटेल का नाम मुख्य रूप से लिया जाता है। ताराचंद पटेल टोंक के निवासी थे और निम्बाहेडा में मुख्य पटेल के रूप में नियुक्त थे। अंग्रेजी कर्नल जैक्सन की सेना में निम्बाहेडा पर आक्रमण किया तो इन्होंने उसे रोकने में सतर्कता दिखाई। बाद में जब अंग्रेजों ने निम्बाहेडा पर अधिकार कर लिया तब ताराचंद को गिरफ्तार कर तोप के गोलों से उड़ा दिया गया।

राजस्थान में रियासती शासक, सामन्तों और ब्रिटिश साम्राज्यवादियों के मध्य गठबन्धन का धीरे-धीरे जनता ने विरोध करना प्रारम्भ किया। सन् 1818 तक सिरोही को छोड़कर सभी रियासतों में संधियों के माध्यम से अंग्रेजों की सर्वोच्चता स्थापित हो चुकी थी। राजस्थान में अंग्रेजी सत्ता के विरुद्ध किसान और जनजातियों का आन्दोलन प्रारम्भ हुआ। इनमें प्रमुख रूप से धाकड़, मीणा, गरासिया और भील समुदाय ने भाग लिया। किसान आन्दोलन में बिजौलिया बेगू अलवर (नीमूचरणा) के किसान आन्दोलन प्रमुख है—

किसान आन्दोलन

बिजौलिया का किसान आन्दोलन— बिजौलिया में विजयसिंह पथिक और साधु सीताराम दास ने किसान आन्दोलन का नेतृत्व किया। यह बहुदेशीय आन्दोलन था। इसका प्रमुख उद्देश्य जागीरदारों द्वारा लगाए गए करों और लाग-बाग के विरुद्ध आवाज उठाना था। प्रथम कदम के रूप में किसानों ने जागीरदार के विरुद्ध शिकायत महाराणा से करने का निर्णय किया। इसके लिए नानजी एवं ठाकरी पटेल को मनोनीत किया। दोनों उदयपुर जाकर महाराणा से मिले किन्तु इसका कोई संतोषजनक समाधान नहीं हुआ। उधर जागीरदार ने दोनों पटेलों को अपनी जागीर से निष्कासित कर दिया, इससे आन्दोलन उग्र हो गया। डॉ. मोहन सिंह महता ने बिजौलिया जाकर किसानों को समझौते के लिए तैयार कर समस्याओं का समाधान कराया।

बेगू का किसान आन्दोलन— बिजौलिया आन्दोलन की सफलता से प्रेरित होकर बेगू के किसानों ने भी ठिकाने के अत्याचारों के विरुद्ध आन्दोलन किया। इधर राजस्थान सेवा संघ के सदस्यों जिसमें विजयसिंह पथिक, माणिक्यलाल वर्मा और रामनारायण चौधरी के सतत् प्रयासों से बेगू के किसानों में जागृति का संचार हुआ। अन्त में ठिकाना और किसानों के मध्य समझौता हुआ, जिसमें किसानों की अधिकतर मांगें स्वीकार कर ली गईं, जैसे— अनेक लागतें (लाग) कम कर दी और बेगार पर रोक लगा दी गई।

अलवर का किसान आंदोलन (नीमूचणा काण्ड)— अलवर राज्य में भी जन जागृति का प्रारंभ किसान आंदोलन से हुआ। जंगली सूअरों के उत्पात से दुखी होकर राज्य के किसानों ने आंदोलन चलाया। महाराजा ने समझौता करके सूअरों को मारने का आदेश दिया। बाद में राज्य के किसानों ने लगान वृद्धि के विरोध में नीमचूणा गाँव में सभा का आयोजन किया। सैनिकों ने गाँव छोड़कर जाने वाले लोगों पर गोलियाँ चलाई जिसमें सैकड़ों स्त्री-पुरुष, बच्चे शहीद हो गए। महात्मा गांधी ने नीमचूणा कांड का विरोध किया। अंग्रेजी शासन पर इस कांड का दबाव पड़ा और उन्होंने अलवर के महाराजा के साथ मिलकर किसानों से समझौता किया। इसके अलावा मारवाड़, शेखावटी, जयपुर एवं हाड़ौती के किसानों ने भी राज्य में होने वाले अत्याचारों का विरोध किया।

जनजाति आंदोलन

भगत आंदोलन— डूंगरपुर, बाँसवाड़ा में भीलों और गरासियों के बीच साधु गोविन्दगिरी ने भगत आंदोलन चलाया। उन्होंने भीलों को धर्म और सत्य के मार्ग पर चलने को कहा तथा धूनी और निशान की पूजा करने के लिए भी कहा। उन्होंने लोगों में घूम-घूम कर उन्हें पढ़ना सिखाया व मद्यपान से दूर रहने के लिए प्रेरित किया।

इस प्रकार डूंगरपुर और गुजरात की सीमा के ईडर, विजयनगर और मालवा के भील लोग सम्प सभा के रूप में संगठित होकर भगत आंदोलन से जुड़ गए। स्थानीय सरकारों के लिए भगत आंदोलन एक गंभीर समस्या हो गई। अंग्रेज भी इस जागृति से चिन्तित हुए। दोनों पक्षों ने संगठित होकर इसे दबाने का प्रयास किया। इसकी परिणति सन् 1913 के मानगढ़ हत्याकांड में हुई। सन् 1913 की अश्विन सुदी पूर्णिमा के दिन मानगढ़ की पहाड़ी पर गोविन्द गिरी के समर्थकों ने हवन करने का निर्णय लिया। मानगढ़ पहाड़ी पर बहुत हवन धूणा बनाया गया। सभी लोग नारियल लेकर आने लगे। अंग्रेजों ने जागीरदारों की सहायता से वहां पर बैठे नर-नारियों को घेर कर गोलियाँ चलाई, जिसमें लगभग 1500 से भी अधिक लोग शहीद हुए। गोविन्दगिरी को गिरफ्तार कर लिया गया और फांसी की सजा सुनाई परन्तु बाद में इनकी सजा कम कर दी गई और अन्त में उन्हें रिहा कर दिया गया। मानगढ़ ऐतिहासिक स्थल है, जो बांसवाड़ा जिले में स्थित है। इस घटना की तुलना जलियाँवाला बाग हत्याकांड से की जा सकती है।

एकी आंदोलन- मेवाड़ के भीलों ने मोतीलाल तेजावत के नेतृत्व में उन पर होने वाले अत्याचारों का विरोध किया। तेजावत ने आदिवासियों के दुखों का अन्त करने की प्रतिज्ञा की। इसके लिए उन्होंने परिवार एवं जीवन की सुविधाओं को त्याग दिया। उन्होंने मातृकुण्डिया नामक स्थान पर वैशाखी पूर्णिमा पर लगने वाले मेले में जाकर किसानों से सम्पर्क किया। गाँव-गाँव में पंचायत का वर्चस्व बढ़ाया और लोगों में एकता स्थापित करने के लिए आंदोलन प्रारंभ किया। उनका यह आंदोलन एकी आंदोलन के रूप में जाना जाता है। एकी आंदोलन का उद्देश्य भारी लगान और बेगार से किसानों को मुक्त करना था। झाड़ोल, कोटड़ा, फलासिया व इसके आस-पास के क्षेत्र के भील तेजावत के एकी आंदोलन से जुड़ते गए। इसके अलावा सिरोही के भील और गरासिया तथा अलवर एवं जयपुर के मीणाओं ने भी अपने अधिकारों के लिए आंदोलन किया।

प्रजामण्डल आंदोलन

किसान और जनजाति आंदोलन की सफलता से प्रेरित होकर राजस्थान के लोगों ने अंग्रेजी शासन से मुक्त होने के प्रयास तेज कर दिए।

सन् 1938 के हरिपुरा कांग्रेस अधिवेशन से इन प्रयासों को बल मिला। इस अधिवेशन के बाद तय किया गया कि अंग्रेजों के विरुद्ध जन आंदोलन तेज किए जाए। जन आंदोलन के संचालन का दायित्व जनता को दिया गया और प्रायः सभी राज्यों में प्रजामण्डलों का गठन किया गया। राजस्थान के राज्यों में भी प्रजामण्डलों और प्रजा परिषदों एवं अन्य संस्थाओं का गठन हुआ। राजस्थान की इन संस्थाओं ने भी स्वतंत्रता आंदोलन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई जिसका विवरण निम्नानुसार है:-

मेवाड़ (उदयपुर)- माणिल्य लाल वर्मा के नेतृत्व में उदयपुर में 24 अप्रैल 1938 को प्रजामण्डल की स्थापना की गई। इसके अध्यक्ष बलवन्त सिंह महता निर्वाचित हुए। सन् 1941 में मेवाड़ प्रजा मण्डल का पहला अधिवेशन उदयपुर में हुआ जिसमें विजयलक्ष्मी पंडित और आचार्य कृपलानी ने भाग लिया।

मारवाड़ (जोधपुर)- जयनारायण व्यास ने 16 मई 1938 को मारवाड़ लोकपरिषद् की नींव डाली। इस संस्था का उद्देश्य महाराजा की छत्रछाया में उत्तरदायी शासन की स्थापना करना था।

जयपुर- जयपुर में प्रजामण्डल की स्थापना सन् 1931 में हो चुकी थी। सन् 1937 में जमनालाल बजाज एवं हीरालाल शास्त्री की प्रेरणा से इसे पुनः संगठित किया गया।

बीकानेर- सन् 1936 में बीकानेर में मधाराम वैद्य ने प्रजामण्डल की स्थापना की। सुप्रसिद्ध एडवोकेट रघुवर दयाल ने इसका नेतृत्व किया। इन्होंने सन् 1942 में बीकानेर राज्य प्रजा परिषद की स्थापना की।

कोटा- कोटा राज्य में जन जागृति के जनक पण्डित नयनूराम शर्मा थे। उन्होंने सन् 1934 में हाड़ौती प्रजामण्डल की स्थापना की तथा सन् 1939 में राज्य में उत्तरदायी शासन स्थापित करने के उद्देश्य से कोटा राज्य प्रजामण्डल स्थापित किया।

भरतपुर— भरतपुर में राजनैतिक जागृति का प्रभाव सन् 1938 में हुआ। श्री गोपीलाल यादव, मास्टर आदित्येन्द्र और जुगल किशोर चतुर्वेदी ने मिलकर भरतपुर में प्रजामण्डल की स्थापना की।

अलवर— पण्डित हरिनारायण शर्मा और कुंज बिहारी लाल मोदी के प्रयत्नों से सन् 1938 में अलवर राज्य प्रजामण्डल की स्थापना हुई।

करौली— यहाँ राजनैतिक जागृति की शुरुआत करौली राज्य सेवा संघ के माध्यम से हुई। त्रिलोक चन्द्र माथुर ने करौली में प्रजामण्डल की स्थापना की और समय-समय पर राज्य में शासन सुधार की मांग की।

धौलपुर— धौलपुर में सन् 1934 में नागरी प्रचारिणी सभा की स्थापना हुई। इस सभा ने अछूतों का कार्य किया और इसी के कार्यकर्ताओं ने सन् 1938 में प्रजामण्डल की स्थापना की।

सिरोही— गोकुल भाई ने सन् 1939 में सिरोही के प्रजामण्डल की स्थापना कर यहाँ जन जागृति लाने का प्रयास किया।

शाहपुरा व किशनगढ़— बिजौलिया आंदोलन के नेता माणिक्य लाल वर्मा की प्रेरणा से सन् 1938 में शाहपुरा तथा किशनगढ़ राज्य में राज्य प्रजामण्डल की स्थापना की गई।

स्वाधीनता संग्राम में समाचार पत्रों का योगदान— स्वाधीनता संग्राम में समाचार पत्रों ने अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। राजस्थान में विजयसिंह पथिक, केसरी सिंह बारहठ एवं राम नारायण चौधरी आदि नेताओं ने समाचार पत्रों को जन जागरण का माध्यम बनाया। स्वतंत्रता की ज्योति जलाने में समाचार पत्रों का योगदान सदा स्मरणीय रहेगा।

भारत छोड़ो आंदोलन और राजस्थान— सन् 1942 में कांग्रेस के बम्बई अधिवेशन में यह निर्णय लिया गया कि भारत की स्वतंत्रता के लिए महात्मा गांधी के नेतृत्व में जन संघर्ष शुरू किया जाए। उसी निर्णय के फलस्वरूप राजस्थान में महात्मा गांधी के भारत छोड़ो आंदोलन की गूंज सुनाई दी। राजस्थान में प्रजापरिषदों और प्रजा मण्डलों ने भारत छोड़ो आंदोलन प्रारंभ किया।

निष्कर्ष— 15 अगस्त, 1947 ई. से पहले राजस्थान के सभी राज्यों ने भारतीय संघ में शामिल होने की संधियों पर हस्ताक्षर कर दिये थे। 1948 ई. के आरम्भ में भारत सरकार ने राजस्थान के विभिन्न देशी राज्यों को परस्पर मिलाकर नये राज्यों का गठन किया सबसे पहले मत्स्य संघ फिर संयुक्त राजस्थान तत्पश्चात् संयुक्त वृहत्तर राजस्थान एवं वृहद् राजस्थान क्रमशः वर्तमान राजस्थान अस्तित्व में 1956 में आया। राजस्थान प्रदेश ने भारत के राष्ट्रीय आन्दोलन में बढ़चढ़ कर अपनी भूमिका का निर्वाह किया। मेरे शोधपत्र के अनुसार मैं कह सकता हूँ कि राजस्थान की सशस्त्र क्रांति 1857 से लेकर 1949 तक की घटनाओं को भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन की केन्द्र बिन्दु कहे तो कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी इसमें चलाये गये विभिन्न किसान एवं जन आन्दोलन एवं राजपुताना के वीरों ने अपनी भूमिका का निर्वाह किया, जिसके फलस्वरूप भारतीय जनमानस स्वतंत्र एवं खुली हवा में सांस ले सका।

संदर्भ सूची:-

1. जैन डॉ. हुकुम चन्द एवं माली डॉ. नारायण लाल सैनी "राजस्थान का इतिहास, कला, संस्कृति, साहित्य परम्परा एवं विरासत," राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी जयपुर, पृ. 142-143
2. बी.एल. पानगड़िया, "राजस्थान में स्वतंत्रता संग्राम" राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी जयपुर, पृ. 22
3. तापन प्रो. जुग मन्दिर "राजस्थान में स्वतंत्रता संघर्ष" भारत प्रिन्टिंग प्रेस, अलवर, पृ. 29
4. चन्द्रा विपिन "भारत का स्वतंत्रता संघर्ष" हिन्दी माध्यमिक कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली।
5. अहीर राजीव "आधुनिक भारत का इतिहास" स्पेक्ट्रम बुक्स प्रा. लि. दिल्ली।
6. प्रतियोगिता दर्पण, सितम्बर 2006
7. अभिव्यक्ति पक्षिक पत्रिका
8. क्रोनिकल मासिक पत्रिका 2014

9. दृष्टिकोण मंथन 2019, पृ. 21-22
10. हिन्दुस्तान संवादकीय पृष्ठ
11. दैनिक भास्कर "संपादकीय पृष्ठ
12. राजस्थान पत्रिका सैण्ड जैकेट।

भारत में पंचायती राज की विकास प्रक्रिया वैदिक काल से ब्रिटिश काल के विशेष सन्दर्भ में

राधा सारस्तव

व्याख्याता, लोक प्रशासन

एस.एम.एम. कन्या महाविद्यालय

भीलवाड़ा, राजस्थान

शोध सारांश

गाँव हमेशा सामाजिक व आर्थिक जीवन की महत्वपूर्ण इकाई के साथ-साथ अतीत से प्रशासन की महत्वपूर्ण संस्था रहा है। प्रस्तुत शोध पत्र में पंचायतों के इतिहास, उद्गम तथा वैदिक काल, रामायण, महाभारत, मुगल एवं ब्रिटिश काल में पंचायतों के विकास पर प्रकाश डाला गया है। राष्ट्रीय आन्दोलन की शक्ति की वृद्धि और प्रान्तीय स्वायत्त शासन की प्राप्ति के साथ-साथ भारत में स्थानीय शासन का रूप भी बदल गया। पहले वह स्वशासन के क्षेत्र में एक प्रयोग मात्र समझा जाता था। अब उसका यह रूप समाप्त हो गया। अब वह सम्पूर्ण देश के स्वशासन का एक अभिन्न अंग बन गया। इस काल में प्रान्तों ने स्थानीय निकायों के मामलों की जाँच आरम्भ की। ताकि उन्हें स्थानीय मामलों के प्रबन्ध का उपयुक्त साधन बनाया जा सके। केन्द्र स्तर पर गठित विभिन्न समितियों जैसे बलवन्त राय मेहता समिति, अशोक मेहता समिति, जी.वी.के.राव समिति, एल.एम.सिंघवी समिति व धुंगन समिति की सिफारशों का उल्लेख शोध पत्र में प्रस्तुत है।

संकेताक्षर — परिष्कृत लोकतांत्रिक विकेन्द्रीकरण विभिन्न समितियों स्वशासन

शोध विस्तार :— वैदिक साहित्य में सभा एवं समितियों का उल्लेख हुआ है। जातक कहानियाँ चौथी व पाँचवी शताब्दी (ई०पू०) में गाँव का सुन्दर चित्रण करती है। ये सभा समितियाँ लोगों की भलाई के लिए कार्य करती थी। आर्य जाति इतिहास के रंगमंच पर प्रवेश करने से पूर्व भारत में उन्नत सभ्यता की सत्ता थी, उसे सिंधु घाटी की सभ्यता कहते हैं। इस सभ्यता का क्षेत्र बहुत व्यापक था और इसके प्रधान नगर उन स्थानों पर स्थित थे जहाँ वर्तमान समय में मोहनजोदड़ों और हडप्पा के खेड़े विद्यमान हैं। यहाँ व्यवस्थित प्रशासन था। शाब्दिक दृष्टि से पंचायती राज शब्द हिन्दी भाषा के दो पृथक-पृथक शब्दों “पंचायत” और “राज” से मिलकर बना है, जिनका संयुक्त तात्पर्य पाँच जन प्रतिनिधियों के समूह के शासन से है।¹

पृथ्वी पर जब से मानव ने सामुहिक रूप में रहना प्रारम्भ किया, तभी से अपनी सूख सुविधा के विभिन्न आयामों पर विचार करने लगा। पंचायती राज की परिकल्पना भी इसी परिवर्तन का परिष्कृत रूप है, जो प्राचीन काल से ही विद्यमान रही है। इसने अपने अस्तित्व को न केवल कायम रखा है, अपितु समय-समय पर सार्थक दिशा में परिवर्तन भी किया है। स्थानीय शासन को मानव की मनोवैज्ञानिक और व्यावहारिक आवश्यकता के रूप में रेखांकित किया है। मानव की सदैव यह इच्छा रही है कि जो भी सरकार हो, वह उसके स्वयं के द्वारा चुनी हुई एवं अच्छी सरकार होनी चाहिए। मानव मन की इच्छा अति प्राचीन काल से स्थानीय संस्थाओं का विकास अन्तर्निहित दर्शन रही है। वर्तमान समय में पंचायती राज व्यवस्था स्वशासन का अभिन्न अंग बन चुकी है।²

प्राचीन भारत में पंचायत शब्द को संस्कृत भाषा के “पंचायतन” से परिभाषित किया गया है। जिसका अर्थ होता है “पाँच व्यक्तियों का समूह। सभ्यता के विकास के आधार पर अनुमान लगाया जा सकता है कि भारत के लोकतांत्रिक विकेन्द्रीकरण की प्रक्रिया की शुरुआत ई.पू. 2000 वर्ष पहले हो चुकी थी। सिन्धु घाटी सभ्यता में मोहनजोदड़ों में लोकतांत्रिक विकेन्द्रीकरण व्यवस्था का अनुमान वहाँ की नगरीय व्यवस्था से लगाया जा सकता है। वैदिक साहित्य में ग्रामीण स्थानीय स्वशासन की संगठित व्यवस्था के कुछ संदर्भ यत्र-तत्र मिलते हैं। उस समय प्रशासन की सबसे छोटी इकाई ग्राम थी। जिसका मुखिया ग्रामीणी कहलाता था। ग्रामीणी ग्राम की श्रेष्ठ एवं बुजुर्गों से सलाह कर अपना कार्य करता था। ऋग्वेद में सभा, समिति एवं

विदथ नामक संस्थाओं का उल्लेख है। जिनमें आगजन की प्रभावी भागीदारी होती थी। इन संस्थानों को निर्णय निर्माण में महत्वपूर्ण अधिकार प्राप्त थे। ऋग्वेद के सभ समिति एवं विदथ नामक संस्थाओं का उल्लेख मिलता है।³

रामायण तथा महाभारत में सभा/छोटे राज्यों का उल्लेख मिलता है। रामायण में जनपदों को ग्रामीण गणराज्यों के संघों के रूप में जाना जाता है। स्मृति काल में मनुस्मृति में उल्लेख है कि राष्ट्र में राजा प्रजा पर शासन करता है। "ग्रामिक" ग्रामीण शासन के लिए उत्तरदायी होता था। इसका प्रमुख कार्य ग्रामवासियों से कर एकत्रित करना तथा ग्राम में शान्ति एवं व्यवस्था बनाए रखना था। मनु ने प्रशासन की सबसे छोटी इकाई ग्राम को माना है

महाजन पद काल के गणराज्यों में ग्राम पंचायतें भी होती थी, जो राजतंत्रात्मक राज्यों की ग्राम पंचायतों के समान ही अपना कार्य करती थी। ये कृषि व्यापार उद्योग आदि के विकास का कार्य करती थी। बौद्ध काल में ग्राम की सभा के प्रधान को ग्रामीणी, ग्रामिक या ग्राम भोजक के नाम से पुकारते थे। ग्रामवासी जिसका चुनाव करते थे। ग्राम सभा में ग्राम वृद्ध के रूप में ग्राम के मुखिया लोग हिस्सा लिया करते थे। लेकिन उनके अलावा गाँव के अधिकांश व्यक्ति भी भाग लिया करते थे। ग्राम भोजक के कार्यों के विरुद्ध राजा के पास अपील की जा सकती थी। राजा को आवश्यकतानुसार ग्राम शासन में संशोधन करने तथा ग्राम भोजक को अपदस्थ करने का अधिकार था।⁴

कौटिल्य ने अपने ग्रन्थ अर्थशास्त्र में प्रचलित ग्रामीण प्रशासन की व्यवस्था का विस्तृत विवरण दिया है। कौटिल्य ने प्रशासन एवं राजस्व के संग्रहण की दृष्टि से शासन को ग्रामीण इकाईयों की एक श्रृंखला के रूप में संगठित करने पर बल दिया है।

उसके अनुसार 100 ग्रामों पर स्थानीय, 200 ग्रामों के समूह पर खार्वटिक, 400 ग्रामों के समूह पर द्रोणमुख और 800 ग्रामों के समूह पर संग्रहण नामक इकाईयों की स्थापना करने की बात कही। ग्राम का अधिकारी ग्रामिक कहलाता था। पदाधिकारियों के पास भूमिकर सिंचाई जंगल यातायात न्याय तथा देखभाल का काम था। पाँच या दस ग्रामों का अधिकारी गोप कहलाता था। कौटिल्य का कथन है कि समाहर्ता के आदेशों पाँच या दस ग्रामों का समूह बनाया जाए और उनका प्रबन्ध गोप नाम का अधिकारी करे। मौर्य काल में पंचायत का अस्तित्व कृषि से सम्बन्धित था।⁵

मौर्यकाल में ग्राम सभा गाँव से सम्बन्धित समस्त मामलों के सम्बन्ध में तर्क वितर्क करती थी तथा पूरे समुदाय के लिए लाभकारी कानूनों का निर्माण किया जाता था। नियमित न्याय प्रक्रिया एवं जांचों में अपराधियों को दण्डित किया जाता था। ग्राम की विविध गतिविधियों का केन्द्र सभा होती थी। यह धार्मिक व सामाजिक मामलों पर भी विचार-विमर्श करती थी। यह मनोरंजन के विभिन्न साधनों का भी प्रबन्ध करती थी एवं सभा एक छायादार वृक्ष के नीचे होती थी। जिसमें गाँव के लोग इन स्वशासी ग्रामीण गणतंत्रों में स्वतंत्रता पूर्वक रहते थे।

पुष्यभूति वंश और कान्यकुब्ज साम्राज्य के बारे में हर्ष चरित्रम् में ग्रामीण शासन व्यवस्था की उत्कृष्टता का उल्लेख मिलता है। ऐसा माना जाता है कि उस दौरान स्थानीय शासन में नगर शासन का अस्तित्व नहीं था अपितु अपने सम्पूर्ण प्रभाव से ग्राम पंचायतें ही शासन की बागडोर सम्भालती थी।⁶

गुप्तकाल में भी स्थानीय स्वशासन की रूपरेखा मौर्यकाल के समान ही रही। ग्राम का सर्वोच्च अधिकारी "ग्रामपति" कहलाता था। मुखिया के नीचे पंच या गाँव के पाँच अधिकारी थे। गुप्तकाल में सबसे बड़ा विभाग प्रान्त था। जिसको देश या भुक्ति कहते थे। प्रान्तीय शासन यौगिक, योगपति, गोपा, उपरीक महाराज और राज स्थानीय कहलाते थे। ऐसा माना जाता है कि उस समय स्थानीय शासन में नगर शासन का अस्तित्व नहीं था, अपितु अपने सम्पूर्ण प्रभाव से ग्राम पंचायतें ही शासन की बागडोर संभालती थी।

दक्षिणी भारत के राज्यों में स्थानीय शासन व्यवस्थित एवं उच्च कोटि का था, जबकि उत्तर भारत में राजनीतिक उथल-पुथल के कारण स्थानीय शासन पर अधिक ध्यान नहीं दिया जा सकता था। चोल शासन की एक प्रमुख विशेषता ग्रामों की स्थानीय शासन व्यवस्था थी। एल्फिन्सटन ने लिखा है कि यदि हम दक्षिण की देशी शासन व्यवस्था का किसी भी दृष्टि से परीक्षण करें तो प्रथम और सबसे महत्वपूर्ण विशेषता उसके गांवों और कस्बों में विभाजन है। ये समुदाय अपने भीतर लघु रूप में राज्य के सभी तत्व रखते हैं, और अपने सदस्यों की रक्षा करने में स्वयं समर्थ है।⁷

राधा मुकुंद मुकर्जी ने अपनी कृति लोकल गवर्नमेंट में उच्चल शिलालेखों के आधार पर बताया है कि उच्चल गाँव का शासन एक सभा अथवा महासभा द्वारा होता था। मुख्य अथवा केन्द्रीय सभा अनेक समितियों में विभाजित थी।

अल्तेकर ने भी लिखा है कि चोल राजवंश के (900-1300) लेखों से तमिल देश में ग्राम सभा और उसकी समिति के कार्यों का अधिक विवरण उपलब्ध होता है। साधारण ग्रामों की ग्रामसभा "ऊर" और "अग्रहार" ग्रामों की संख्या जहाँ अधिकतर विद्वान ब्राह्मण रहते थे, सभा कही जाती थी। कभी-कभी दोनों प्रकार की संस्थाएं एक ही ग्राम में पायी जाती थी। अल्तेकर ने आगे लिखा है कि गुप्तकाल में कम से कम कुछ अन्य प्रान्तों में तो ग्राम समितियों का विकास हो चुका था। मध्य भारत में उन्हें "पंचमण्डली" और बिहार में "ग्राम" जनपद कहते थे।

चोल युग में प्रशासन स्थानीय प्रशासन के लिए विख्यात रहा है। ग्राम प्रशासन की जबाबदेही राज्य की न होकर स्थानीय स्वायत्त संस्थाओं की हुआ करती थी। जिसमें इन इकाइयों को पर्याप्त स्वतन्त्रता प्रदान की गई थी। चोल काल में दो प्रकार की सभाएं थी उर तथा समा। उर सर्व साधारण की संस्था हुआ करती थी, जिसमें गाँव का प्रत्येक व्यक्ति इसका सदस्य होता था। वे सभी उर की कार्यवाहियों में भाग लेते थे। सभा उर की अपेक्षा अधिक संगठित हुआ करती थी। सभा की बैठकें गाँव के मण्डप या तालाब के किनारे होती थी। बैठक की सूचना विगुल बजाकर दी जाती थी। चोल राज्य में ग्रामों की प्रतिनिधि सभा को "नाडू" करते थे। नाडू सभा लगान भी माफ कर सकती थी। एल्फिन्सटन ने लिखा है कि यदि दक्षिण की देशी शासन पद्धति का किसी भी दृष्टि से परीक्षण करें तो प्रथम और सबसे महत्वपूर्ण विशेषता उसका गाँव और कस्बों में विभाजन है। ये समुदाय अपने भीतर लघु रूप में राज्य के सभी तत्व रखते हैं और अपने सदस्यों की रक्षा करने में समर्थ है।

राजपूत कालीन पंचायत व्यवस्था में ग्राम पंचायतों का महत्व घटाया था। उस पर भी सामन्तों की अधिकार सत्ता स्थापित हो गई थी। ग्राम शासन में दक्षिण भारत जितना संगठित था उतना उत्तर भारत में नहीं था। तत्कालीन शासन प्रान्तों अदिष्टानों और ग्रामों में विभक्त होता था। सामन्तगण बहुधा केन्द्र से स्वतन्त्र होने की चेष्टा करते।⁸

दिल्ली साम्राज्य बड़ा विशाल था। सल्तनत काल में शासन प्रकार की सुविधा के लिए अनेक भागों में बांटा गया था। सम्पूर्ण राज्य प्रान्तों में विभक्त था। प्रांतु शासन की सबसे बड़ी इकाई था। जिसे "इक्ता" कहा जाता था। अलाउद्दीन के शासन में इसे सूबा कहा जाने लगा था। प्रान्तों अथवा सूबों की संख्या सल्तनत काल में घटती बढ़ती रही। प्रान्त को भी प्रशासनिक दृष्टि से परगनों में बांट दिया गया। परमानों को गाँव में बांटा गया। गाँव ही राज्य की सबसे छोटी शासकीय इकाई था। प्रान्त के मुख्य अधिकारी को सूबेदार कहते थे। परगने के आमल और मुसरिफ नामक प्रमुख अधिकारी होते थे। गाँव में लम्बरदार, पटवारी एवं चौकीदार होते थे। मुस्लिम आक्रान्ताओं से पद दलित भारत में स्थानीय स्वशासन संस्थाओं का भिन्न स्वरूप प्रकट होता है सनत काल में राज्य की सबसे छोटी इकाई ग्राम थी। ग्राम का प्रबन्धन लम्बरदारों, पटवारियों व चौकीदारों द्वारा किया जाता था। गाँवों को अपने प्रबन्धन के मामले में पर्याप्त स्वायत्ता प्राप्त थी।"

पटवारी का प्रधान कार्य शान्ति व्यवस्था बनाये रखना व लगान वसूल करना होता था। पटवारी गाँव का हिस्सा रखता था। मुस्लिम शासन काल में भी ग्राम ही स्वायत्त शासन की महत्वपूर्ण इकाई थी। सम्पूर्ण मुगल प्रान्त, अनेक सरकारों तथा जिलों में बंटा हुआ था। छोटी शासन इकाई परगना थी। परगने गाँवों में विभक्त थे। इसके अतिरिक्त गाँवों का प्रबन्ध पंचायतें करती थी। गाँवों की सफाई, शिक्षा, सिंचाई, झगड़ों का फैसला आदि कार्य का भार उन्हीं पर था। पटवारी लगान वसूल करते थे तथा चौकीदार झगड़ों का निपटारा करते थे। गाँवों को अपने मामलों में काफी संख्या मिली हुई थी।⁹

मध्ययुग की शासन व्यवस्था में ग्रामीण स्थानीय प्रशासन की इकाईयां जो अपने पुरातन रूप में विद्यमान रही। यह समय मुहं की जटिलता एवं राजनीतिक उथल-पुथल का था, जिसमें ग्रामीण संस्थाओं पर कोई ध्यान नहीं दिया गया। अफगान और मुस्लिम शासकों ने पुरातन रूढ़ियों और अभिसमयों में किसी प्रकार का हस्तक्षेप करना उचित नहीं समझा और न ही पारम्परिक ग्रामीण स्थानीय व्यवस्था में कोई परिवर्तन किया। मुगल शासन अकबर ने स्थानीय संस्थाओं को स्वीकार कर प्रोत्साहन दिया। पंचायतों के निर्णयों को मान्यता प्रदान की गई। कल काल में केन्द्रीय शासन प्रान्त में व प्रान्त अनेक सरकारों या जिलों में विभक्त था। गाँव प्रशासन की सबसे छोटी के शासन का प्रबन्धन पंचायत द्वारा किया जाता था।

लॉर्ड हैली की मान्यता है कि ब्रिटिश शासन से पूर्व ही प्रशासन के क्षेत्र में ग्राम पंचायतों का प्रायः अन्त हो चुका था। उन्होंने लिखा है कि संभव है कि छठी और नवी सदियों के बीच कुछ ऐसा समय रहा हो जब पंचायत एक जीवित संस्था थी और उसका ऊपर काम कार्यों का दायित्व था। किन्तु यह स्थिति देश के कुछ गिने चुने भागों में हो रही होती! अन्यत्र सब स्थानों में पंचायत वयोवृद्ध लोगों की समिति के रूप में शेष रह गई थी, जिसके कार्य और अधिकार गाँव की परम्परा और स्थिति पर निर्भर थे। भारत में ब्रिटिश शासन से पूर्व ही भारत के अधिकांश भागों में पंचायतें निष्क्रिय हो चुकी थी। अतः भारत में स्थानीय शासन प्राचीन काल में भी विद्यमान था, किन्तु वर्तमान संगठन तथा कार्य प्रणाली के रूप में प्रचलित ब्रिटिश शासन के अन्तर्गत ही हुआ था।

अंग्रेजों ने प्रान्तीय एवं स्थानीय प्रशासन का विकास अपने निजी हितों की पूर्ति और समस्याओं के अनुसार किया। अंग्रेजी शासन के दौरान कुछ भारतीय संघ उभरें और उन्होंने पंचायतों के सुदृढीकरण की मांग रखी। 1863 में राजकीय सेना स्वास्थ्य आयोग का गठन हुआ। जिसकी सिफारिशों के परिणाम स्वरूप प्रान्तों और गाँवों में स्वास्थ्य, सफाई एवं अन्य उद्देश्य के लिए अधिनियम तैयार किये गये।¹⁰

उदार विचारों के धनी लॉर्ड रिपन 1882 में ब्रिटिश वॉयसराय बनकर भारत आये। उन्होंने स्थानीय संस्थाओं को लोकतंत्रीय स्वरूप प्रदान करने के पक्ष में अनेक सकारात्मक प्रयास किये, लेकिन ग्रामीण संस्थाओं में सुधार नहीं हो पाया। 1907 में विकेन्द्रीकरण पर एक शाही आयोग की स्थापना हुई। यह पंचायती राज की दृष्टि से एक महत्वपूर्ण कदम रहा। इसी आयोग में पहली बार संवैधानिक महत्व के किसी दस्तावेज में पंचायत शब्द का उल्लेख करना माना जाता है।

दुर्भाग्य से आयोग की सिफारिशें लागू नहीं हो पाई। ब्रिटिश सरकार ने 1915 में एक प्रस्ताव और स्वीकार किया। जिसका भी कोई नतीजा नहीं निकल पाया सन् 1917 में ब्रिटिश संसद में मोंटेग्यू ने ब्रिटिश शासन से नीति का उद्देश्य भारत में उत्तरदायी सरकार की स्थापना बताया था। मोंटेग्यू ने हाऊस ऑफ कामन्स में 1917 में घोषणा की थी कि ब्रिटिश सरकार की नीति भारत में उत्तरदायी सरकार की स्थापना करना है।

1919 में एक नये युग का सूत्रपात होता है जब भारत सरकार अधिनियम 1919 पारित किया गया। जिसमें स्थानीय स्वशासन की चर्चा की गई थी। अधिनियम के अनुसार वैध शासन प्रणाली को स्थापित किया गया। जिसमें स्थानीय स्वायत्त शासन पूर्णरूपेण प्रान्तीय सरकारों के अधिकार क्षेत्र में आ गया। भारत सरकार अधिनियम 1919 को मोण्ट फोर्ड रिपोर्ट के रूप में ही पारित किया गया था। इस अधिनियम के

तहत स्थानीय स्वायत्त शासन के विभाग को हस्तान्तरित श्रेणी में रखा गया और इसे प्रान्तीय सरकारों के निर्वाचित मंत्रियों के अधिकार में दिया गया। यह परिवर्तन स्थानीय स्वायत्त शासन के क्षेत्र में एक नवीन संचार विचार पैदा करता है।

उक्त अधिनियम के लागू होने से स्थानीय स्वशासन का विषय भारत सरकार के नियंत्रण से मुक्त होकर पूर्ण रूप से प्रान्तीय सरकारों के हाथों में आ गया। इसका एक अन्य परिणाम यह हुआ कि स्थानीय स्वायत्त शासन के क्षेत्र में जो एकरूपता अब तक पायी जाती थी, वह अब न रह सकी। जिससे सभी प्रान्त पंचायतों, जिला बोर्डों अथवा नगर पालिकाओं के लिए पथक-पृथक अधिनियम बने। इसके द्वारा बंगाल स्थानीय अधिनियम 1919 मद्रास स्थानीय शासन अधिनियम 1920, बिहार स्वशासन अधिनियम 1920. संयुक्त प्रान्त पंचायत अधिनियम 1920, पंजाब पंचायत अधिनियम 1922 तथा असम स्वशासन अधिनियम 1925 आदि अधिनियम पारित हुए। इन अधिनियमों के द्वारा पंचायतों को विभिन्न शक्तियाँ सौंपी गई।¹¹

सन् 1920 में रविन्द्रनाथ टैगोर द्वारा शान्ति निकेतन में ग्रामीण विकास एवं बाल शिक्षा कार्यक्रम की शुरुआत की गई। 1927 ईसवी में साईमन की अध्यक्षता में एक आयोग नियुक्त किया गया। इसकी नियुक्ति का उद्देश्य स्थानीय सरकारों के कार्यकरण का विस्तार से परीक्षण करना था। 1919 के अधिनियम के अधीन उत्तरदायी सरकार की स्थापना में अग्रिम वांछित प्रयासों के संदर्भ में जाँच करना था। उसने सन् 1920 से लेकर बाद तक के काल की स्थानीय सरकारों के क्षेत्र में हुए विकास का विस्तृत सर्वेक्षण किया।

सन् 1932 में महात्मा गाँधी सेवा ग्राम में ग्राम स्वावलम्बन के लिए कई कार्यक्रमों की शुरुआत की थी। 1937 में 1935 के भारतीय शासन अधिनियम का प्रान्तीय भाग लागू किया गया था और प्रान्तों में द्वैद्य शासन के स्थान पर प्रान्तीय स्वायत्त शासन स्थापित किया गया। राष्ट्रीय स्वतन्त्रता आन्दोलन भी पहले से अधिक व्यापक रूप धारण करने लगा था। राष्ट्रीय आन्दोलन की शक्ति की वृद्धि और प्रान्तीय स्वायत्त शासन की प्राप्ति के साथ-साथ भारत में स्थानीय शासन का रूप भी बदल गया। पहले वह स्वशासन के क्षेत्र में एक प्रयोग मात्र समझा जाता था। अब उसका यह रूप समाप्त हो गया। अब वह सम्पूर्ण देश के स्वशासन का एक अभिन्न अंग बन गया। इस काल में प्रान्तों ने स्थानीय निकायों के मामलों की जाँच आरम्भ की। ताकि उन्हें स्थानीय मामलों के प्रबन्ध का उपयुक्त साधन बनाया जा सके। मध्य प्रान्त ने 1935 में जाँच समिति नियुक्त की। संयुक्त प्रान्त ने 1938 में और बम्बई ने 1939 में जाँच समिति नियुक्त की थी।

यद्यपि विभिन्न प्रान्तों में जाँच समितियाँ नियुक्त की थी। विभिन्न प्रान्तों ने जाँच समितियों की सिफारिशों पर अमल नहीं किया। 1939 में कांग्रेसी सरकारें विभिन्न प्रान्तों में भंग हो गईं श्री। 1939 में ही द्वितीय विश्व युद्ध शुरू हो गया। जिसके कारण 1939 से 1946 तक संवैधानिक संकट की स्थिति रही। इस संकट के समय में स्थानीय समस्याओं के विकास की ओर कोई ठोस कदम नहीं उठाया गया। इसके सम्बन्ध में केवल विचार विमर्श होते रहे ! पुन 1946 में कांग्रेसी सरकारें गठित हुईं तो स्थानीय संस्थाओं के सम्बन्ध में समितियों के जो प्रतिवेदन आए थे, उनके अनुरूप कार्यान्वयन होना प्रारम्भ हुआ। स्वतन्त्र भारत की संविधान सभा ने अपना कार्य शुरू किया। इसमें केन्द्र और राज्य सरकारों के लिए योजना प्रस्तावित करने हेतु दो समितियाँ नियुक्त की गई थी।¹²

निष्कर्ष — प्राचीन भारत में सामाजिक संरचना के तीन महत्वपूर्ण आधार — जाति प्रथा, संयुक्त परिवार, ग्राम पंचायतें रही हैं। स्वशासन की इकाई के रूप में नाम पंचायतों का यही विशेष महत्व रहा है। महात्मा गाँधी की मान्यता थी कि भारतीय ग्रामीण जीव न पंचायतों की पुनः स्थापना से ही सम्भव है। ग्राम पंचायत ग्रामीण क्षेत्रों में शासन, प्रबन्ध, शान्ति और सुरक्षा की एक मात्र संस्था रही है। डॉ. राधा मुकद मुखर्जी ने ग्राम पंचायतों को प्रजातन्त्र के देवता की संज्ञा दी है। उन्होंने लिखा है "ये समस्त जनता की सामान्य सभा के रूप में अपने सदस्यों के समान अधिकारों, स्वतन्त्रताओं के लिए निर्मित होती है। ताकि सब में समानता, स्वतन्त्रता तथा बन्धुत्व का विचार दृढ़ रहे।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. एम.के. गांधी : ग्राम स्वराज्य, नवजीवन पब्लिशिंग हाउस, अहमदाबाद, 1962, पृ. 67
2. राजवली पाण्डे : प्राचीन भारत, पृ. 56
3. एम असलम : पंचायती राज इन इण्डिया, नेशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली, 2007
4. शंकर सुरोलिया : भारत में ग्रामीण शासन, कॉलेज बुक डिपो, जयपुर, 1975, पृ. 25
5. डॉ. हरिश चन्द्र शर्मा : भारत में स्थानीय शासन का इतिहास, कॉलेज बुक डिपो, जयपुर, 1975, पृ. 25
6. डॉ. बसन्ती लाल बाबेल : पंचायती राज एवं ग्रामीण विकास योजनाएं, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर, पृ. 5
7. सत्यकेतु विद्यालंकार : मौर्य साम्राज्य का इतिहास, इण्डियन प्रेस, इलाहाबाद, 1928, पृ. 210-11
8. डॉ. मधु राठौड़ : पंचायती राज और महिला विकास, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपुर, पृ. 3
9. भावना गुप्ता : पंचायती राज और कानून, ईशिक पब्लिशिंग हाउस, जयपुर, पृ. 68
10. सारस्वत, सिंह, स्वप्निल, डॉ० निशान्त : समाज राजनीति और महिलाएँ, दशा और दिशा, राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली, पृ. 129
11. आर.सी. दत्ता : दी इन्स्टीट्यूट ऑफ लोकल गवर्नमेन्ट वाज डवलप्ड अरलियस्ट एण्ड प्रेशियूड ऑफ लैग्वेस्ट इन इण्डिया अमंग आल दी कन्ट्रीज ऑफ दी अर्थ, इकोनोमिक हिस्ट्री ऑफ इण्डिया, पृ. 16
12. प्रेमनारायण शर्मा, संजीव कुमार झा, विनायक वाली, सुषमा विनायक : महिला सशक्तीकरण एवं समग्र विकास, पृ. 121

सरकारिया आयोग: केन्द्र राज्य संबंध एवं राज्यपाल

शोधार्थी— राकेश कुमार,
राजनीति विज्ञान विभाग,
राजस्थान विश्वविद्यालय जयपुर

राजनीतिक व्यवस्था में शासन शक्ति के केन्द्रीकरण और विकेन्द्रीकरण के आधार पर शासन प्रणाली के दो प्रतिमान होते हैं, एकात्मक तथा संघीय। एकात्मक प्रतिमान में सम्पूर्ण शक्तियाँ संविधान द्वारा केन्द्रीय सरकार को प्रदान की जाती हैं जबकि संघीय प्रतिमान में संविधान द्वारा शक्तियों का विभाजन केन्द्र सरकार एवं ईकाईयों के मध्य किया जाता है। संघीय सिद्धान्त के अनुसार संघ तथा राज्यों में शक्तियों का विभाजन ऐसी रीति से किया जाता है जिससे दोनों अपने-अपने क्षेत्रों में स्वतंत्र हो, साथ ही एक-दूसरे के सहयोगी भी हो।

भारतीय संविधान में शासन के आधारभूत ढाँचों के रूप में परिसंघीय प्रणाली को देश की राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता को ध्यान में रखते हुए अपनी परिस्थितियों के अनुरूप ग्रहण किया गया है। संविधान की सातवीं अनुसूची एवं अनुच्छेद 246 में संघीय व्यवस्था के अनुरूप केन्द्र एवं राज्यों के मध्य संघ सूची, राज्य सूची एवं समवर्ती सूची के आधार पर शक्ति विभाजन किया गया है। अनुच्छेद 248 के अनुसार अवशिष्ट विषय केन्द्र सरकार को प्रदान किये गये। भारतीय संघीय व्यवस्था अमेरिका के समान आदर्श संघीय व्यवस्था नहीं है। भारतीय संघीय व्यवस्था पर कनाडा का स्पष्ट प्रभाव देखा जा सकता है। कनाडा के समान हमने मजबूत केन्द्र सरकार के साथ संघीय व्यवस्था को ग्रहण किया है। संविधान के अनुच्छेद 1 में कहा गया है कि भारत, अर्थात् इण्डिया राज्यों का संघ होगा। संविधान के शिल्पकार बाबा साहब डॉ. भीमराव अम्बेडकर ने “राज्यों के संघ” शब्दावली के दो अर्थ बताये हैं प्रथम भारतीय संघीय व्यवस्था राज्यों के बीच में परस्पर किसी समझौते का परिणाम नहीं है, द्वितीय राज्यों को संघ से पृथक होने का अधिकार नहीं है। इन दोनों अर्थों से पता चलता है कि हमारी संघीय व्यवस्था मजबूत केन्द्र के साथ अमेरिका से भिन्न रूप में ग्रहण की गई है। अमेरिका को “अनश्वर राज्यों का अनश्वर संघ” कहा जाता है जबकि भारत को “नश्वर राज्यों का अनश्वर संघ” कहा जाता है।

संविधान निर्माता भारत में सहयोगी संघवाद की स्थापना करना चाहते थे। विद्वान ए.एच. बिर्च तथा ग्रेनविल ऑस्टिन ने भारतीय संघीय व्यवस्था को सहयोगी संघवाद की संज्ञा दी है। सहयोगी संघवाद संघीय व्यवस्था के उस रूप को कहा जाता है जिसमें केन्द्र और राज्यों के मध्य परस्पर सहयोग एवं सामंजस्य की भावना पायी जाती है। संविधान निर्माता एक ऐसी संघ प्रणाली की स्थापना करना चाहते थे जो सहयोग और समन्वय पर आधारित हो। सहयोगी संघवाद सामान्य और क्षेत्रीय सरकारों के मध्य प्रशासनिक सहयोग की पद्धति है। सहकारी संघवाद में राष्ट्रीय एवं राज्य सरकार शासन व्यवस्था की स्वैच्छिक परिपूरक अंग समझी जाती हैं, जिनकी शक्तियों का प्रयोग सम्पूर्ण राज्य के सामान्य उद्देश्यों को प्राप्त करने के लिए होता है। विगत दशकों का अवलोकन करने से स्पष्ट होता है कि भारत में सहकारी संघवाद का ढाँचा विकसित हुआ है, जिससे परस्पर सहयोग और विश्वास को मजबूती मिली है। भारत में सहयोगी संघवाद को विकसित करने में अग्रलिखित संस्थाओं का विशेष योगदान रहा है। 15 मार्च 1950 को गठित योजना आयोग ने संघीय व्यवस्था में सहयोगी संघवाद की भावना को बल प्रदान किया है लेकिन समय के साथ योजना आयोग पर आरोप—प्रत्यारोप भी लगते रहे हैं। इस कारण योजना आयोग के स्थान पर 1 जनवरी 2015 को एक गैर-संवैधानिक संस्था के रूप में मंत्रीमंडल के कार्यकारी प्रस्ताव द्वारा राष्ट्रीय भारत परिवर्तन संस्थान (नीति आयोग) का गठन किया गया है। जिसमें राज्यों की विशेष भूमिका को ध्यान रखते हुए इसे थिंक टैंक के रूप में स्थापित किया गया है।

6 अगस्त 1952 को गठित राष्ट्रीय विकास परिषद्, जिसमें प्रधानमंत्री को इसका अध्यक्ष बनाया गया है। राष्ट्रीय विकास परिषद् में राज्यों के मुख्यमंत्रियों को शामिल कर राष्ट्रीय विकास में राज्यों का सहयोग प्राप्त करने की कोशिश गई है। इसी प्रकार संविधान के अनुच्छेद 280 में एक संवैधानिक संस्था के रूप में वित्त आयोग का गठन किया गया, जिसकी अनुशंसा के फलस्वरूप ही राज्य सरकारों को केन्द्र से अनुदान की राशि प्राप्त होती है। अतः वित्त आयोग केन्द्र और राज्यों में परस्पर समायोजन का कार्य करता है। क्षेत्रीय परिषदें, नियंत्रक एवं महालेखा परीक्षक, अन्तर्राज्यीय सम्मेलन, अखिल भारतीय सेवाएं आदि संस्थाओं ने भी सहयोगी संघवाद के ढाँचें को प्रोत्साहन दिया है।

परन्तु इन सब संवैधानिक तथा गैर-संवैधानिक व्यवस्थाओं के बावजूद भी स्वतंत्रता के पश्चात् केन्द्र राज्य संबंधों में अनेक उतार-चढ़ाव दिखाई देते हैं। भारत के स्वतंत्रता के पश्चात् प्रारंभिक दशकों में केन्द्र राज्यों के मध्य पारस्परिक सहयोग एवं सौहार्द की भावना अधिक रही। किन्तु पश्चात्तवर्ती कालावधि में जैसे-जैसे संघीय प्रणाली प्रौढ़ हुई, केन्द्र राज्यों में अनेक मुद्दों पर टकराव की स्थिति दिखाई देने लगी। आजादी के बाद प्रारंभिक पाँच दशकों में जब तक केन्द्र और राज्यों में एक ही दल की सरकारें रही केन्द्र राज्य संबंध अपेक्षाकृत अधिक मधुर बने रहे। परन्तु जैसे ही केन्द्र तथा राज्यों में भिन्न-भिन्न दलों की सरकारों का गठन हुआ तब दोनों के मध्य तनाव तथा अन्तर्विरोध स्पष्ट दिखाई देने लग गया। 1967 के आम चुनाव के पूर्व केन्द्र एवं सभी राज्यों में राजनीतिक क्षितिज पर कांग्रेस का एकाधिकार रहा। उस समय केन्द्र राज्यों के मध्य उठे विवादों को अन्तर्दलीय मामला मानकर हल कर दिया जाता था। लेकिन चतुर्थ आम चुनाव के पश्चात् राज्यों में गैर-कांग्रेसी दलों की सरकारें स्थापित हुई तब भारतीय संघीय व्यवस्था एक दलीय प्रभुत्व व्यवस्था की संरचना के स्थान पर बहुदलीय प्रतियोगी व्यवस्था बन गई। 1967 के पश्चात् अनेक मुद्दों को लेकर संघ और राज्यों में टकराव की स्थिति पैदा हुई जिसमें प्रमुख रूप से, राज्यों की सीमित संवैधानिक शक्ति, अनुच्छेद 356 का दुरुपयोग, राज्यों की कमजोर वित्तीय स्थिति, कानून व्यवस्था के मामलों पर केन्द्र द्वारा राज्यों को दिये जाने वाले निर्देश, राज्यपाल की भूमिका आदि मुख्य रहे।

केन्द्र राज्य संबंधों में राज्यपाल की भूमिका लेकर चतुर्थ आम चुनाव के बाद अनेक विवादित प्रश्न उत्पन्न हुए। संविधान निर्माता राज्यपाल को दोहरी भूमिका में रखना चाहते थे प्रथम राज्य का संवैधानिक प्रधान द्वितीय राज्य में केन्द्र का प्रतिनिधि। राज्यपाल का पद संवैधानिक पद है। वह राज्य का प्रमुख होता है तथा संघ और राज्य के बीच कड़ी का काम करता है। हमारे संघीय ढाँचे में राज्यपाल राज्य के हित तथा सुरक्षा का प्रतिनिधित्व संवैधानिक व्यवस्था के अनुरूप करता है। राज्यपाल का दायित्व होता है कि जब भी संघ तथा इकाइयों के मध्य तनाव की स्थिति उत्पन्न हो उसे दूर कर चिकनाहट के रूप में कार्य करें। संविधान में राज्यपाल की संकल्पना हमारे संघीय ढाँचे की अहम कड़ी के रूप में की गई है। परन्तु अब हकीकत में राज्यपाल का पद एक राजनीतिक खिलौना बनकर रह गया है। केन्द्र में सरकार बदलते ही राज्यपाल हटाने की परम्परा-सी बन गई है। इसका मूल कारण है राजनीतिक लाभ-हानि के दृष्टि से राजनीतिक व्यक्तियों की नियुक्ति करना। राज्यपालों की रहस्यमय नीति और उनके विवादित कार्यों ने इस पद की गरिमा एवं महत्व का क्षरण कर दिया है। समय के साथ राज्यपाल पद का राजनीतिकरण होता चला गया। कुछ अपवादों को छोड़कर राज्यपाल का पद अपने कृपापात्र लोगों को पुरस्कार के रूप में दिया गया एवं राज्यपालों ने भी येन-केन केन्द्र को खुश रखने के समस्त संवैधानिक एवं असंवैधानिक प्रयास किये। जिसमें प्रमुख रूप से अनुच्छेद 356 का इस्तेमाल करते हुए राज्यों में विपरीत दलों की सरकारों को उखाड़ रहा।

सामान्यतः भारतीय संघीय प्रणाली ने सहयोगी संघवाद के रूप में कार्य किया है लेकिन जब राज्यों में केन्द्र में सत्तारूढ़ राजनीतिक दल से भिन्न दलों की सरकार गठित हुई तब राज्य अधिक स्वायत्तता और अधिकारों को लेकर संघ के साथ टकराव की स्थिति में आ गए। यह टकराव और गतिरोध भारतीय

लोकतांत्रिक एवं संघीय व्यवस्था के लिये शुभ संकेत नहीं था। इस कारण इसके समाधान के लिए और केन्द्र तथा राज्यों के मध्य संबंधों का पुनर्निरीक्षण करने के लिए समय-समय पर विभिन्न आयोगों का गठन हुआ। केन्द्र राज्य के मध्य विवादों को हल करने के लिए मुख्यतः प्रशासनिक सुधार आयोग (नियुक्ति 1966, अध्यक्ष के.हनुमन्तैया), राजमन्मार आयोग (नियुक्ति 1969, अध्यक्ष पी.वी. राजमन्मार, सदस्यगण-ए.एम. मुदालियर, पी. चेन्ना रेड्डी), भगवान सहाय आयोग-1971, सरकारिया आयोग-मार्च 1983, पूँछी आयोग-अप्रैल 2007 (अध्यक्ष न्यायमूर्ति मदनमोहन पूँछी) आदि हैं।

केन्द्र राज्यों के मध्य तनाव के उन्मूलन को दूर करने तथा संबंधों में सुधार हेतु 24 मार्च 1983 को न्यायमूर्ति रणजीत सिंह सरकारिया की अध्यक्षता में एक तीन सदस्यीय आयोग का गठन किया गया। इस आयोग में पी. शिवरमन और एम. आर. सेन को सदस्य के रूप में शामिल किया गया। इस तीन सदस्यीय आयोग ने अपनी रिपोर्ट 1988 में पेश की। आयोग की रिपोर्ट में 19 अध्याय और 247 सिफारिशें थीं। जो कुल 1600 पृष्ठों में थीं। सरकारिया आयोग ने केन्द्र राज्य संबंधों पर बड़े ही व्यापक तथा महत्वपूर्ण सुझाव दिये। आयोग ने राज्यपाल पद को लेकर निम्न सुझाव दिये—

1. राज्यपाल की नियुक्ति से पूर्व संबंधित राज्य के मुख्यमंत्री से सलाह लेने की प्रक्रिया को संविधान के अनुच्छेद 155 में अनिवार्य कर देना चाहिए।
  2. राज्यपाल के रूप में नियुक्त किया जाना वाला व्यक्ति उस राज्य का निवासी नहीं होना चाहिए बल्कि वह किसी अन्य राज्य का निवासी होना चाहिए ताकि वह स्थानीय राजनीति से दूर रहकर राज्य के निष्पक्ष संवैधानिक प्रधान के रूप में कार्य कर सकें।
  3. किसी ऐसे व्यक्ति को राज्यपाल के रूप में नियुक्त नहीं करना चाहिए जो केन्द्र में सत्तारूढ़ राजनीतिक दल का सदस्य हो तथा राज्य में किसी अन्य राजनीतिक दल की सरकार कार्य कर रही हो।
  4. राज्यपाल के रूप में नियुक्त किया जाना वाला व्यक्ति ईमानदार तथा विद्वान हो एवं अल्पसंख्यक समुदाय को भी राज्यपाल पद के लिए पर्याप्त अवसर देने चाहिए।
  5. राज्यपाल पद का कार्यकाल निश्चित होना चाहिए तथा अपने कार्यकाल के दौरान राज्यपाल का स्थानान्तरण किसी अन्य राज्य में नहीं करना चाहिए।
  6. जो व्यक्ति सक्रिय राजनीति से जुड़ा हुआ हो ऐसे व्यक्ति को राज्यपाल पद पर नियुक्त नहीं करना चाहिए।
  7. राज्यपाल को केन्द्र से राज्य में राष्ट्रपति शासन (अनुच्छेद 356) लगाने की अनुशंसा अंतिम विकल्प के तौर पर ही करनी चाहिए तथा इस संबंध में राज्य सरकार को स्पष्ट चेतावनी दे देनी चाहिए।
  8. यदि राज्य में सत्तारूढ़ दल ने अपना बहुमत खो दिया हो तो राज्यपाल को राज्य में सबसे बड़े राजनीतिक दल को सरकार बनाने के लिए आमंत्रित करना चाहिए।
  9. राज्यपाल को बहुमत का निर्णय राजभवन में नहीं बल्कि विधानसभा के पटल पर करना चाहिए।
- इस प्रकार सरकारिया आयोग ने राज्यपाल के संबंध में विभिन्न सुझाव दिये यदि उन सुझावों पर गम्भीरता से अमल किया जाए तो राज्यपाल पद की गरिमा एवं गौरव को पुनः बहाल किया जा सकता है।

सरकारिया आयोग ने केन्द्र राज्य संबंधों पर अन्य महत्वपूर्ण सिफारिशें की जैसे—

1. केन्द्र राज्य संबंधों के संवैधानिक प्रावधानों में न तो किसी संशोधन की आवश्यकता है न ही उपयोगिता की। राष्ट्र की एकता अखण्डता के लिए मजबूत केन्द्र अनिवार्य है।
2. समवर्ती सूची पर कानून बनाने से पूर्व केन्द्र एवं राज्य सरकारें आपस में विचार-विमर्श कर लें।
3. राज्यों को ऋण देने की पद्धति पर पुनर्विचार करना चाहिए।

4. राज्यों में केन्द्रीय सुरक्षा बल विशेष कारणों से ही नियुक्त करने चाहिए परन्तु केन्द्र सरकार आवश्यकता होने पर राज्य की इच्छा के विरुद्ध भी सुरक्षा-बलों को तैनात कर सकती है।
5. सरकारिया आयोग ने केन्द्र राज्य संबंधों को मजबूती प्रदान करने के लिये अन्तर्राज्यीय परिषद् (अनुच्छेद 263) के गठन की सिफारिश की।
6. राज्य के विधेयकों को स्वीकृति देने में राष्ट्रपति को विलम्ब नहीं करना चाहिए।
7. सरकारिया आयोग ने कहा कि शिक्षा, चिकित्सा, अभियांत्रिकी को अखिल भारतीय सेवा बनाई जाए। इस प्रकार से सरकारिया आयोग ने केन्द्र राज्य संबंधों पर बहुत ही महत्वपूर्ण सिफारिशें अपनी व्यापक रिपोर्ट में प्रस्तुत की, यद्यपि सरकारिया आयोग की सिफारिशों को मानने के लिये सैद्धान्तिक रूप में सरकारी स्तर पर सहमति व्यक्त गई थी। किन्तु आज तक इस दिशा में गम्भीर प्रयास नहीं किये गये। यदि पूर्ण ईमानदारी एवं निष्पक्षता से सरकारिया आयोग की सिफारिशों को लागू किया जाए तो केन्द्र राज्य संबंधों एवं राज्यपाल पद की भूमिका को लेकर जो अनेक विवादित प्रश्न उत्पन्न हुए उनका समाधान खोजा जा सकता है। समसामयिक भारतीय राजनीति की परिवर्तित परिस्थितियों में सरकारिया आयोग की सिफारिशों पर अमल कर एक सशक्त केन्द्र तथा समृद्ध और खुशहाल राज्यों के साथ नवीन सहयोगी संघवाद की दिशा में आगे बढ़ते हुए राष्ट्र को उन्नति और गतिशीलता की ओर उन्मुख किया जा सकता है।

सन्दर्भ सूची :-

1. डॉ. रूपा मंगलानी, भारतीय शासन एवं राजनीति, पृष्ठ 178, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी
2. सुभाष कश्यप, हमारा संविधान, नेशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली 2001
3. सी.बी.गेना, तुलनात्मक राजनीति एवं राजनीतिक संस्थाएं
4. डी.डी. बसु, भारत का संविधान एक परिचय, पृष्ठ 73, वाधवा एण्ड कम्पनी, नई दिल्ली
5. डॉ. बी. एल. फड़िया, भारतीय शासन एवं राजनीति, पृष्ठ 187-190, साहित्य भवन, आगरा
6. डॉ. ए.एस. नारंग, भारतीय शासन एवं राजनीति
7. मोरिस जोन्स, गवर्नमेन्ट एण्ड पॉलिटिक्स ऑफ इण्डिया 1971
- 8- प्रतियोगिता दर्पण, क्रॉनिकल
- 9- राजस्थान पत्रिका